લલ્લુભાઈ દલપતરામ કવેશ્વર ફંડની

પ્રસ્તાવના

સ્વર્ગસ્થ લલ્લુભાઇ દલપતરામ કવેશ્વરના પુત્રવધૂ બાઇશ્રી નિર્મળા દત્તુભાઈ કવેશ્વર તરફથી રૂ ૧૦૦૦૦)ની રકમ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને નીચેની શરતે મળી છે

(અ) અમદાવાદની સરકારી મિડલ સ્કુલમા ભણતા વિસનગરા નાગર જ્ઞાતિ ા વિદ્યાર્થીઓ પૈકી પ્રથમ આવનાર પહેલા, બીજા ને ત્રીજા ધોરણમા ભણતા એકએક વિદ્યાર્થીને દર માસે રૂા ત્રણની સ્કૉલરશિપ આપવી તે ઉમેદવારોએ છેલ્લી આપેલી ગુજરાતી ને (ઇંગ્રેજી) પરીક્ષા ઉપરથી નક્કી કરવી —આમા રૂા ૧૦૮) ખર્ચાય

(બ) અમદાવાદની સરકારી આર સી હાઈસ્કુલમા ભણતા ઉપલી જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓ પૈકી દરેક ધોરણમા વાર્ષિક પરીક્ષામા પ્રથમ આવનારને ધોરણ ચોથા પાચમામા દર માસે રૂા પાચ ા અને ધોરણ છઠ્ઠા સાતમામા દર માસે રૂા છ ની સ્કૉલરશિપ આપવી —આમા રૂપિયા ૨૬૪) ખર્ચાય

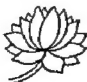
(ક) મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કૉલેજ, રણછોડભાઇ કન્યાશાળા ને વનિતા વિશ્રામ ખાડિયામા ભણતી ઉપલી જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓ અને બાળાઓને સરખા હીડ રૂા ૧૫) પ્રમાણે રોકડા ઇનામ દાખલ આપવા તે રકમ સસ્થામા ભણી પાસ થતી દરેક વિદ્યાર્થિનીમા વહેચાય (વિસનગરા જ્ઞાતિના) —આમા કુલ રૂા ૪૫) ખર્ચાય

(ડ) વ્યાજમાથી વધેલા બાકીના રૂપિયામાથી એક 'સ્વર્ગસ્થ લલ્લુભાઈ દલપતરામ કવેશ્વર સ્મારક ગ્રથમાળા' કાઢવી તે ગ્રથો લોકોપયોગી વિષયો પર ઇનામ આપી લખાવી છપાવવા અને આ યોજનાની સખાવત બાબત તેમા યોગ્ય લખાણ કરવુ તેમજ સ્વર્ગસ્થની છબી મૂકવી, તેના બ્લૉકનુ ખર્ચ ફડના વ્યાજમાથી કરવુ પુસ્તકો સ્વતત્ર રીતે કે અનુવાદ રૂપે પણ કરાવવા

તદનુસાર સદરહુ ફડમાથી નીચેના પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યા છે

ન	પુસ્તકનુ નામ	કર્તાનુ નામ	કિંમત
૧	અશોકચરિત્ર	શા ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા	૦ ૧૨ ૦
૨	આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ	પ્રો બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર	૧-૦-૦

અનુક્રમણિ

નિ વે દ ન

વિ. સં. ૧૯૭૧ થી આજ સુધીના સાડાઆઠ દાયકાની લાંબી પથરેખા માટે સાધારણ કદની ચોપડીમાં કવિતાસંગ્રહ કરવો, દરેક કૃતિની સાથે વિવરણ પણ આપવું, અંગત રુચિ અરુચિને અલગ રાખી કૃતિના ગુણદોષ સમજાય એમ સકારણ વિવરણ લખવું, વાદાવાદી બનતાં લગી તજીને પણ મત દેવામાં તો ખેંચાવું નહીં, ગોળગોળ પણ ન લખવું, અને મત કરતાં તેનાં કારણોને મુખ્ય ગણવાં; અલંકારો, સરખામણીઓ તથા તે માટે ઉતારા, શબ્દવ્યુત્પત્તિ, કવિનાં સામાન્ય લક્ષણો, વગેરે વિષયોથી ન લલચાતાં ચોપડીના કદની મર્યાદાઓને વળગી રહેવું, કૃતિને અને તેના અર્થને જ પ્રધાન ગણવાં—આવાં આવા લક્ષણોવાળો ઉદ્દેશ ન હતા જ આ ચોપડીની સંકલનામાં કેટલાક ધોરણોને દઢતાથી પાળવાનું માસ થયું.

આટલા મોટા કવિતાસમૂહને કંઈયે પહોંચી વળાય તેને માટે કવિઓની સંખ્યા જેમ બને તેમ વધારે લેવી જોઈએ; દાયકા દાયકાના પ્રતિનિધિઓને બનતાં લગી સ્થાન મળવું જોઈએ; વિષયો, શૈલીઓ, છન્દો, પદો આદિનું પણ પૂરતું વૈવિધ્ય સાધવું જોઈએ. એટલે લાંબી કૃતિઓ ઓછી લેવાય, કેટલીકને તો કુકાવવાનું પણ અકારું કર્તવ્ય માથે આવે, લાંબી કૃતિમાંથી થોડીક કડીનો છૂટો ખંડ અતિવિરલ દાખલામાં જ મળી આવે, ઘણાખરા કવિની એક એક કૃતિથી જ ચલાવી લેવું પડે. ઉઘાડો શૃંગાર, બેલગામ ગુસ્સો, નિ:સત્ત્વ વિષાદ, આદિને કલામાં કેવું અને કેટલું સ્થાન, એ જુદો સવાલ છે; એવા કાવ્ય આવા સંગ્રહમાં તો ભાગ્યે શોભે. નાટકોની કવિતા, તરજુમા, કે નકલ–અનુકૃતિઓ ન લેવી ઘટે, વગેરે બાધક નિયમો વિષે પણ મતભેદ સંભવનો નથી સુશ્લિષ્ટ કલાન્વિત ચિરંજીવ કલ્પના-વિચારણા-ભાવની મ્હોરછાપ વિનાનું હોય તેવું આવા સંગ્રહમાં લેવાય જ કેમ ? અને સાધવું અતિમુશ્કેલ તથાપિ વધારેમાં વધારે આવશ્યક તો સંગ્રહના વિજયને માટે આ લક્ષણ, કે એમાં સદ્ગત કર્તાઓ, વિદ્યમાન પરિપક્વ કર્તાઓ, અને ઉછરતા કર્તાઓ, ત્રણેની સંખ્યાનું પ્રમાણ આખા પ્રવાહથી સુપરિચિત અને સમભાવી તટસ્થતાએ બાંધવું જોઈએ, અને પછી એ નિર્ણયને પાળવામાં જરા પણ ઢીલું મુકવું ના જોઈએ.

'પ્રસ્થાન' માસિકના તંત્રી રા. રા. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકનો ઘણો ઉપકાર થયો છે. એ માસિકમાં લાંબા સમય લગી કટકે કટકે નિયમિત પ્રકાશનની

જોગવાઇ વગર આ સંગ્રહ બનવા પામત નહીં. અહીં મ્હારી પણ એક કૃતિ (કૃતિનો ખંડ) સામેલ છે, એમના આગ્રહને લીધે, એની પસંદગી અને તે ઉપરનું વિવરણ પણ એમના છે

એમના કરતાં ય વિશેષ ઉપકાર નામ્યાબન્ધ કવિઓએ કર્યો છે. તેમણે પોતાની કૃતિઓ રા. રામનારાયણ અગર બીજા મિત્રો મારફત કે સીધી મ્હને મોકલવા તસ્દી લીધી, અને સંગ્રહમાં લેવા ન લેવાની વાતે મ્હને કુલમુખતિયાર રાખ્યો. આવી નિસ્પૃહ ઉદાર સહાનુભૂતિ વડે જ આવાં કાર્ય સારાં થઇ શકે, અને એ જે પ્રમાણમાં મળી ગઇ છે, તેટલો (આશા છે કે) સંગ્રહને આધુનિક પણ બનાવી શક્યો છું. કોઇ પણ નવીનને તે ઓછો જાણીતો અથવા તો તે મ્હારા કે કોઇ મિત્રના સમ્બન્ધમાં આવેલો, એ કારણથી નથી લીધો, લેવા જેવી કૃતિ મળી આવી તે જ લીધી છે. રમણભાઇ, મલયાનિલ, ગજેન્દ્ર બુચ, અને રા. રા. રામનારાયણ, એવા વિવિધ દાખલાઓથી સુસ્પષ્ટ છે, કે લેખક કવિ ગણાય છે કૃતિઓના જથ્થા ઉપરથી નહીં જ, થોડીક કૃતિ પણ કસોટીએ શુદ્ધ કુન્દન સાબીત થતાં તેનો કર્તા કવિ છે, અને આવા સંગ્રહમાં સ્થાન મેળવવાનો અધિકારી છે. આમાં આપું છું તે સારી કૃતિઓમાંથી આકરગ તો એવી હશે કે કવિસંખ્યા વધારેમાં વધારે કરવી એવા નિયમને વજન ન આપનાર કોઇપણ સંગ્રાહકે તે આગ્રે જ પસંદ કરી હોત અને તોપણ કેટલાક જાણીતા અધજાણીતા કવિઓને આમાં સ્થાન નથી જ આપી શકાયું, વળી 'પ્રસ્થાન'માં વિષય ચાલતો હતો તેમાં લીધેલા વિદેહ કવિઓમાંથી પણ આ ચોપડીમાં બેવની સ્હેજે છોડી દેવા પડે છે, એવું એવું પણ મ્હને ખુંચે છે.

મ્હારે નિર્ણય આપવો જ રહ્યો એવા પ્રશ્નોમાં છેલ્લા અને મુખ્ય એવા આ બે પ્રકારના હતા —

(૧) આ જાણીતા કવિનો નમૂનો લઉં કે આ નવાનો? ક ખ એ બે ય નવીનોમાંથી કયાની કૃતિઓ વધારે આશાસ્પદ? બે ય જોડી જાણીતી કૃતિમાંથી કઇ લઉં? કયા વિષય ઉપર હજી પૂરતી કૃતિઓ નથી લેવાઇ?

(૨) ઓછામાં ઓછા કેટલા પ્રતિનિધિકવિઓની બે બે કૃતિ આપું વારુ? જેટલાની આપું તેટલી એકંદર કવિસંખ્યા ઘટે, તથાપિ અમુક અમુકની તો બેની જ પડે ને? વળી કની બે અને ખની નહીં એ તો ખને અન્યાય, અને ખની બે, તો ગનું કેમ?

નિવેદન

વધારેમા વધારે મુઝવણ, બેશક, સારા કવિઓમાથી પસદગી કરતા, એક જ કૃતિ લેવી, એ નિયમને લીધે વેઠવી પડી છે આ મુઝવણ, આ વ્યથા, એટલી તો નડી છે કે અવધિ ! જાતે કરી જુવો અને પાચછ પસદગીથી આગળ ચાલવા માડશો ત્યા જ—એક જ કૃતિ લેવી, એક જ !—એ નિયમનુ આકરાપણુ સમઝાવા માડશે, તે પસંદગીકાર્ય પૂરુ થતા લગી ઠેઠ સુધી સાલશે દલપતરામ, નર્મદ, ગોવર્દ્ધનરામ, મણિશંકર, કલાપી દામોદર કેશવલાલ હરિરામ વગેરે, * તેમ રા રા. નરસિહરાવ, ન્હાનાલાલ, ખબરદાર હરગોવિદ પ્રેમશકર કેશવશેઠ, ત્રિભુવન વ્યાસ, લલિત, રામનારાયણ, વગેરેની કાવ્યસમૃદ્ધિમા, આમા લીધી છે ત કૃતિના જેટલી, કે કેટલાકને મતે વિશેષ સવિશેષ ગુણવત્તાવાળી અને વધારે લોકપ્રિય ઘરેની કૃતિઓ છે, એકબે શુ વધારે છે, એ સર્વ હુ જ ખુશીથી સ્વીકારુ છુ છુટી છુટી કૃતિઓની ગુણવત્તા ઉપર મોહી પડવુ તે એક બાબત છે, બેચાર કૃતિ કે બેચાર જાતની કૃતિ કે બેચાર કવિની કૃતિઓની તુલના કરવી તે બીજી બાબત છે, અને આ સગ્રહ જેવુ કાર્ય કરવુ, આટલા લાબા સમય માટે સાઠ કૃતિઓની વિષય છન્દ આદિના વૈવિધ્યવાળી અને વળી અમુક જ હદની રસિક માલા ગોઠવવી, એ અત્યન્ત જુદી બાબત છે એક જ દાખલા તરીકે જુવો, કે ઋતુવર્ણન સ્થળવર્ણન, દરિયો, નદી, પ્રાત કાલ, સધ્યા, રાત્રિ, મધરાત, વન, સૂર્ય, ચદ્ર, તારા, પખી, ફુલ આદિ વિષે આ સાડાઆઠ દાયકા દરમિયાન આપણા કવિઓએ ઘણી કવિતા લખી છે, જો કે આ ટુકા હદના સગ્રહમા એ વિશાલ વર્ગના બહુ જ થોડા નમૂના લઇ શકુ છુ મતલબ કે ચોપડીના સ્થૂલ માપ અને વિશિષ્ટ લક્ષણને સિદ્ધ કરવા માટે જે ધોરણો નિયમો આદિ બન્ધાઇ ગયા તે બન્ધાઇ ગયા પછી અગત આકર્ષણોની સામે પણ તેમનો કડક નિર્વાહ જ મ્હારો પ્રધાન ધર્મ થઇ રહ્યો અને નિર્ધારેલી સખ્યા પૂરી થતા મ્હને જ કઇ મનોદુ ખ રહી ગયુ અથવા ચોકખી કસૂર દેખાઇ તથાપિ મ્હારે તો એ બાધેલી મર્યાદાઓને

* આમા બાલાશકરનુ નામ નથી ગણાવી શકાતુ, એટલા જ માટે કે એ ખુદાના બન્દાની કવિતાઓની સત્તાવાર અને પૂરી આવૃત્તિ, રા. રા નર્મદાશકર દેવશકર મ્હેતા જેવા કોઇ સશોધનપૂર્વક સગ્રહ કરીને આપશે ત્યારે જ ગુજરાત પામશે. ગુજરાતને પોતાની ઉત્તમ કવિતાની પણ કેટલી તો ઓછી પરવા છે તેનો આ દાખલા કરતા વધારે ચોકખો પુરાવો હોઇ જ શકે નહી વળી બાલાશકરના પુત્રો આટલુ પણ જોઇ નથી શકયા, કે પચીશ વર્ષમા જેટલી કેકારવના વેચાણથી કમાણી થઇ છે તેટલી બાલાશકરના કવિતા સગ્રહથી પણ મળત મે તો ભ. ડોળ કમિટિનુ કામ ઉપાડયુ તે ક્ષણથી બાલાશકરની કવિતાઓના સપૂર્ણ સગ્રહ કરવા ધારેલુ પરંતુ લાગતા વળગતાઓ સગ્રહ તૈયાર કરી આપે ત્યારે પ્રકટ થઇ શકે ને !

નિવેદન

પાછળી જ રહી ઘણા ઘણા ભિન્નરુચિ કાવ્યપ્રેમીઓ સૌંદર્યભોગીઓ અને ભાષાભક્તોને એક જ સરખી લાગે એવી પસંદગી તો લોકમાનસની કોઇ ધન્ય પળે કોઇ ભાગ્યશાળીને હાથે જ બની આવે. વિચારપૂર્વક સ્વતંત્રપણે અને મનન સાથે વંચાય એટલું જ માગું છું. ગોઠવણ પણ આગળી પાછળી કૃતિ વચ્ચેની સાથે વિચારાતી ન બને એવી પાર ઉતારતાં કંઇ કંઇ મુશ્કેલીઓ નડી છે

પ્રોત્સાહન તે પ્રતિભા નથી એમ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. અને માણસ કવિ તો બને છે જન્મસિદ્ધ કે પાછળથી ખિલતી પ્રતિભા (inspiration ઇન્સ્પિરેશન) વડે જ. તથાપિ આ ત્રિગુણાત્મક સ્થૂલ–સૂક્ષ્મ અવનીમાં પોષણ વગર વિકાસ નથી અને પ્રોત્સાહન પણ પોષણ છે (માણસ મગજમાં ઉતરે છે વા હારે છે આપણને એમ આપણે સૌ માનવા મનાવવા મથીયે છીએ, મથ્યા જ કરીશું. સાથે સાથે વિધિ, સંજોગ અનુકૂળતા નસીબ, આકસ્મિક પીડા ઇ. જેવા આપણાથી ભિન્ન કારણજૂથને પણ સ્વીકારવું પડે છે આ સંગ્રહની યોજનામાં વિનમ્રપણે કબૂલ કરું છું કે એ મુખ્ય આશા ઉગતા કવિઓનું જેમને પ્રજાની વ્યગ્ર દૃષ્ટિ હજી જોઈ શકી ન હોય તેવા કોઈ કોઈને યત્કિંચિત ઉત્તેજન દેવાની પણ ખરી હતી. મોટી પાંખ કદર થશે ખરી એવી ઉમેદને તેમના પોતાના વિદ્યાગારમાં પોષવી, એ સૂક્ષ્મ અને સાત્વિક પ્રકારનું ઉત્તેજન) વીસમી સદીના પ્હેલા દાયકામાં પ્રકટ થયેલા 'કાવ્યમાધુર્ય' નામે રા. રા. બાઈ હિંમતવાન અંજારિયાના જાણીતા સંગ્રહમાં મ્હારી કેટલીક કૃતિઓને સ્થાન મળતાં, એ સંગ્રહ એકાએક લોકપ્રિય થવાથી મ્હને પોતાને જે લાભ અને જે પ્રકારનું ઉત્તેજન મળી ગયાં, તેનું યત્કિંચિત આ મ્હારા સંગ્રહથી જેમ નવા ઉગતા કવિબન્ધુઓને આ દાયકામાં વધારે મળશે તેમ હું જાતે એ મ્હારા કપરા ચડેલા સાંસારિક ઋણમાંથી વ્હેલો મુક્ત થઈ શકીશ 'પેઢી દર પેઢી" ની સંસારઘટનામાં સાંસારિક ઋણમાંથી છૂટવાનો આ જ માર્ગ છે, એ જાણીતું છે. ગુજરાતી વાઙ્મયમાં આ ઉમરે, વળી કંઇક સેવા કરી છૂટયો છું તેને લીધે જે કંઇ પ્રતિષ્ઠા મ્હારી હોય, તેનો આવો જગયે લાભ ઉછરતી પ્રતિભાને દઈ શકાશે એ દૃષ્ટિએ તો માસિકો, દીવાળી અંકો, આબ્દિકો અને જૂની તેમ નવી અપ્રાપ્ય ચોપડીઓ મેળવવાની કેટલીક માગણી લખ લખ કરવાની, અને મિત્રો અને અમલદારોને વાચપરોણી કર્યા કરવાની થકવી નાખતી કડાકૂટો સહ્ય બનેલી છે, અને નિર્ધારેલા બંદરે વ્હાણ પ્હોંચતા લગી એક સરખી ચાલુ રાખી શક્યો છું. અને તોપણ સ્વીકારવું પડે છે કે મ્હારા અને મ્હારા સહાયકોના પ્રયાસ અમુક

નિવેદન

મર્યાદાઓને વટાવી નથી જ શક્યા કેટલીક ચોપડીઓ અને કેટલાક નવીનોની કવિતાઓ મ્હને નથી જ મળી, કેટલીક અપૂર્તિઓ રહી જ ગઈ છે. ખરીવાત છે કે ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રમાં વ્યવસ્થા જાગૃતિ અને સારી વસ્તુ માટેની કદર હજી જોઈતા પ્રમાણમાં ખિલેલા નથી. પુસ્તકાલયો આદિમાં કવિતાની ચોપડીઓ ચોપાનિયા આદિનો વર્ગ, કે માસિકો વગેરે માંની કવિતાઓની ગણતરી કે સૂચિઓ ન જોવા જ મળી આવે છે અને આવી જિજ્ઞાસુઓને અમૂલ્ય થઈ પડે એ પ્રકારની વ્યવસ્થા અને જાગૃતિના અભાવને લીધે પણ આવા કાર્યમાં સમય શ્રમ અને ખંતીલા ઉદ્યોગની વધારે પ્રમાણમાં જરૂર પડે છે, અને એ સર્વ છૂટે હાથે ખર્ચનાર આગ્રહી માણસ પણ પોતાની ધારણા અર્ધીપોણી જ પાર પાડી શકે એમ છે. સહાયકોના ઉમંગી સહકારનો પૂરતો લાભ લીધો છે, તથાપિ પસંદગી માટે મ્હારે તપાસવાના ક્ષેત્રનો કેટલોક ભાગ જોવાને પણ મેળવી શકયો નથી એ મ્હારે સ્વીકારવું જોઈએ.

સંગ્રહને ચોપડી રૂપે છાપતા જરૂરી ફેરફાર કરી લીધા છે † મ્હારા વિચારોના આ રૂપને જ કાયમી ગણું વિવિધ ધોરણે ચુંટાયેલા અનેક સંગ્રહો વિવરણો સાથે બ્હાર પડયા કરે એમ ઇચ્છું છું કવિતાનો શોખ અને પરીક્ષાશક્તિ કેળવવાનો ઊંચી કલ્પનાપ્રધાન કવિતાના ગ્રાહકો પ્રજામાં વધારવાનો એ જ યોગ્ય માર્ગ છે. શાલોપયોગી પ્રકારનો અને ટિપ્પણો આવી આવી સ્વતંત્ર સંકલનાઓ વધતા વધતા જ સુધરશે ગુજરાતમાં સાચી ઉમદા કવિતા વધવી ન વધવી તો અદૃષ્ટાધીન છે,

---

† પ્રસ્થાન માસિકમાં વિષય ચૈત્ર ૧૯૮૫ થી આસો ૧૯૮૬ લગી ચાલ્યો એમાં વિવરણ સાથે આપેલી ચાળીશ કૃતિમાંથી નીચેની આ સાઠ કૃતિના સંગ્રહમાં નથી લીધી, તે જિજ્ઞાસુએ ત્યાં જ જોઈ લેવી —(૧) નંભો દીવટિયાના હૃદય-વીણાના અર્પણમાંથી બે કડી (પ્રસ્થાન, શ્રાવણ ૧૯૮૫ આ વિષે એક બિંદુ ઉપર એમણે ચર્ચા ઉપાડી એમની ચર્ચા અને મ્હારા ઉત્તરો માટે જવો તે પછીના પ્રસ્થાન અને વસન્ત) (૨) ખાનુરાવ દેસાઈ-સ્નેહનું સ્વપ્ન (કાર્તક' ૮૬), (૩) દોલતરામ પંડ્યા અને (૪) લલિત (માગસર), (૫) કે ૯ શેઠ (પોષ), (૬) ભોળાનાથ સારાભાઈ (માહ), (૭) અર્જુન ભગત (ફાગણ) (૮) હરિહર ભટ્ટ—' જય અચગેશ્વરી માત " (વૈશાખ) (૯) દામોદર બોટાદકર (જેઠ), (૧૦) ભીમરાવ અને (૧૧) ત્રિભુવન વ્યાસ (શ્રાવણ ભાદરવાનો અંક) પ્રસ્થાન માસિકમાં આ ચોપડીમાંના ત્રીશ નમૂના આવી ગયા છે તેમાનું વિવરણ પણ અહીં છાપતા જરૂરી વધઘટ વગેરે કરી લીધું છે ત્યાં દર્શાવેલા ગાઠ મતથી અહીંનું લખાણ જુદું જણાય તેવે દરેક સ્થળે અહીંનાને જ મ્હારું ન્યાયી મત ગણવું

—પ્રો. ગજેન્દ્ર બુચ જેવા કુદરતી બક્ષીસવાળા કવિનું ઉગતી વયમાં અવસાન, એ આપણી કવિતાને માથે છેલ્લી મોટી હોનારત ગુજરી છે,—પણ જે તાજી તેમ વારસે મળેલી કવિતાસમૃદ્ધિ આપણી છે, તે પ્રજામાં ચાલુ રહે. તેના ગુણદોષ સમજમાં ઠસી રસિક ગુણપૂજક અને કેળવાયલી સુરુચિવાળો વર્ગ વધવા પામે, અને બેસમજ ગતાનુગતિક "સહૃદયો"નો વર્ગ પ્રજામાં ઘટવા પામે, એવા વ્યવહારુ અને પરિશ્રમે જ મળી શકતા લાભ માટેની સેવાઓ. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના આચાર્યો અને શિક્ષકો લેખે ગુજરાન મેળવતા હોય તેવા વિદ્વાનો ઉપરાંત સ્વતંત્ર સાહિત્યભક્તોએ પણ દર દાયકે દોઢ દાયકે કર્યા કરવાની જરૂર છે. અને એવી સેવાઓમાં સુપ્રતિષ્ઠિત માણસો જેમ વધુ ભળે, તેમ તે વ્હેલી અને સારી પેઠે ઉગી નીકળે, એ દેખીતું છે.

અહીં આપેલા પાઠથી કે વિવરણના કોઇપણ ભાગથી કોઇ કર્તાને અન્યાય થતો લાગે કે મ્હારી કશી ગેરસમજ વા ભૂલ જણાય, તો કર્તાએ પોતે અગર વાચકોમાંના કોઇએ મ્હને લખવા કૃપા કરવી

આ સગ્રહ જલદી અને નામની જ કીમતે ફેલાય એવી મ્હારી ઇચ્છા સિદ્ધ કરી આપનાર પ્રકાશક સસ્થા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તથા તેના મહેરબાન પ્રમુખ મત્રી અને સહમત્રીનો આભારી છું સોસાયટીને એક ચોપડી તો આપી શકું છુ એ હકીકતથી પણ આનન્દ થાય છે. કવિતાકલાની જે ભાવના વિવિધ દાખલા દલીલો સાથે ગુજરાતના કવિતાભોગીની વર્ગમા ફેલાવવાના હેતુથી આ ચોપડી યોજી છે, તે ભાવનાનો સત્વર વિજય થાઓ!

રાવપુરા, વડોદરા, તા ૨૧-૧૦-૧૯૩૦

પ્ર વે ંશ ક

" Contemporaries judge superficially. posterity by the depths. "

(તરજુમો) કવિતા કલા આદિ વિષે સમકાલીનોના મત ઉપલકિયાં: પછી આવતા વારસો જ ઉંડાણો તાગીને મત બાંધે.

* · ‹ *

"The judgment of Literature is the final aftergrowth of much endeavour " —Longinus.

(તરજુમો) સાહિત્યમા શિષ્ટ અભિપ્રાયો પુષ્કળ ઉહાપોહમાંથી જ પરિણમે.

છ સાત પેઢી.

૧ " બાપાની પીપર " લખાઇ ત્યારથી માંડીને આજ લગીના છ્યાશી વર્ષના ગાળામા ગુજરાતે એકે મહાકવિ પાક્યો નથી* ગુજરાતી પ્રજાએ આ સમય દરમિયાન કરેલાં ઉચ્ચારણોના વાહન લેખે મુખ્ય સ્થાન કવિતાનુ નહી ગયનુ છે. આ અભિપ્રાયનુ પૂરતુ વિવેચન

* આ જ ગાળામા મહાપુરુષ તો પાચ છ પાક્યા છે નર્મદ, દયાનન્દ સરસ્વતી, જમશેદજી ટાટા, અને મોહનભાઇ ગાધી વિષે તો મતભેદ પણ સભવતો નથી એટલે મહાકવિ કહી શકાય એવી વ્યક્તિઓ મહાપુરુષો ગણાય એવી વ્યક્તિઓ કરતા ઓછી જ પાકે છે. એક દેશ અને એક સમયને બદલે દુનિયાના આખા ઇતિહાસપટ ઉપર-- સાઇક્લોપીડિયા જેવા સર્વસગ્રહોમાના જીવન ચરિત્રો ઉપર--દૃષ્ટિ ફેરવશો, ત્યા જ મહાપુરુષોને મુકાબલે મહાકવિઓ કેટલા તો ઓછા પાકે છે તેની ખાતરી થઇ જશે અને હોવું જોઈએ પણ એમ જ ને ? મહાકવિ એટલે કવિતાક્ષેત્રમાના મહાપુરુષોની સખ્યા ધર્મ, રાજકારણ, વેપાર, ઉદ્યોગ, હુન્નર, કલાઓ, વિજ્ઞાન શોધખોળ, ફિલસુફી, આદિ અનેકાનેક ક્ષેત્રોમાના મહાપુરુષોની એકઠી સખ્યા કરતા ઓછી, ઘણી ઓછી, હોય જ.

અને સમર્થન કરવા જતા અહીં લમ્બાણ થઇ જાય (જે અપ્રામગિક પણ ગણાય), એટલે તેના કામચલાઉ ટેકામાં આપણા સેંકડો ગદ્ય લેખકોમાંથી એક છોટીશી નામાવલિ જ ટાકું છું. નર્મદથી માંડીને આપણા ગદ્ય લેખકોમા ઉત્તમ વીશ કોણ, એવા પ્રશ્નપત્રના જવાબ સૌના સરખા આવવા તો અસમ્ભવિત છે, પણ એવા જવાબો સંખ્યાબન્ધ સંસ્કારી વાચકો કનેથી મેળવવામાં આવે, તો તેમાં નીચેના દશ નામ આવ્યા વિના નહીં રહે એવુ મ્હારું અધીન મત છેઃ—નર્મદ, નવલરામ, ગોવર્દ્ધન રામ, "બીરબલ," મણિલાલ નભુભાઈ, વાડીલાલ શાહ, મોહનભાઇ ગાંધી, દત્તાત્રેય કાલેલકર, કિશોરલાલ મશરૂવાળા, અને અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી. અને જોવાનુ આ પણ છે કે આ દશમાથી ચારે કવિતા લખી છે, કવિ લેખે નામના પણ મેળવી છે, તથાપિ એ દરેક કવિ લેખે ગણાય છે તે કરતા ગદ્યલેખક તરીકે વધારે મોટા ગણાય છે, બેશક

૨ અને તોપણ આ અરસામા કવિતા યે સારી પેઠે વિવિધ વિષયો ઉપર અને અનેક જાતિની સ્ફુરી છે. જુના વૃત્ત આછા થયા સુકાયા અને લગભગ થમ્ભી ગયા, તેમની જગા નાના પ્રકારના નવાં વહનોએ લીધી છે. અને વર્તમાન યુગની પરિસ્થિતિથી મગતો યુરોપ અને વિશેષે ઇગ્લાન્ડ દ્વારા આખી માનવજાતિના વિચારસમૃદ્ધ અને કલાસમૃદ્ધિની સાથે વધતા જતા પરિચયનો જે લાભ ગુજરાતી ગદ્યમાં લેવાયલો જોઇયે છિયે, તે ગુજરાતી કવિતામાં પણ લેવાયલો જોવામાં આવે છે બંગાળી પ્રજા અને સાહિત્યને મુકાબલે ગુજરાતને આ વર્તમાન તત્ત્વ (મોડર્નિટી modernity) મોડુ ઝીલ્યુ, તો તેની આહકતામા ગુજરાત મહારાષ્ટ્ર કરતા તો આગળ, અને ઉત્તર હિન્દ કરતા ઘણો આગળ છે, એ હકીકત બંગાળી ગુજરાતી મરાઠી અને હિંદી-ઉર્દૂ વાઙ્મયોને સાથે સાથે જોતાં પ્રથમ પેલી દીસી આવે એવી માનસર રેખાઓમા અંકાયલી છે.

૩ કવિતાની સંસ્કૃતિપોષકતા સજીવનતા અને અમરતા એમા

લેખાય વારૂ ? મેકાઓથી ઉતરી આવેલાં કલારૂપોને કલ્પના ભાવ અને વિચારરસનાં એવાને એવાં તાજા હૃદયંગમ પ્રતીક રાખવામાં; અને તેથી વધારે એ બન્ધાયલાં રુચિતંત્રને પ્રતિકૂલ ન પડે એવાં અવનવાં કલારૂપો સર્જવા અને અપનાવવામાં. કિશોરાવસ્થાના અતિશોખ અને દૃષ્ટિમાં પર્યેષકતાનો અભાવ કવિતાની ગમે તેવી પ્રશસ્તિઓ લલકારે, કવિતાને પ્રજાની સમુત્ક્રાન્તિમાં આવશ્યક અંગ તેટલે દરજ્જે જ ગણી શકાય, જેટલે દરજ્જે તે પ્રજાની આ સેવા બજાવવામાં વિજય મેળવતી જોવામાં આવે. અને જે પ્રજાઓની સાથે આપણે સમ્બન્ધમાં આવતા જઈયે, તેમના આપણાથી જુદી જાતજાતનાં કલારૂપોને આપણી સુરુચિ ઘવાય નહીં તેમ અપનાવવા, એ કવિતા સર્જનોમાં (અને સાહિત્ય સર્જનોમા) સમુત્ક્રાન્તિનો ખાસ પ્રકાર છે. વિ સં. ૧૯૦૧ થી આજ લગીની ગુજરાતી કવિતા તપાસતા કવિતાની સંસ્કૃતિપોષકતા અને સંજીવનતાનો આ પ્રકાર આપણું સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચે એ કુદરતી છે.

૪ સારા કવિનું કવિતાસર્જન વીશ વર્ષ લગી એકસરખું ચાલ્યા કરે એમ ભાગ્યેજ બને છે. કવિનું આયુષ્ય લાંબુ હોય, તો તેમા સર્જનશૂન્યતાના કે ઉતરતી રચનાઓના ગાળા પણ લાંબા પડે. માનવી જેવા જન્તુમા મૌલિક સર્જકતાનું આયુષ્ય આટલું ટુંકું હોય એમા શી નવાઈ—આટલું પણ જોવામા આવે છે એ જ મોટી નવાઈ છે. (વળી મહાકવિતો મૌલિક ઉપરાંત અલૌકિક સર્જકતા જેનામા હોય તે જ, તેથી જ મહાકવિ આટલા બધા ઓછા પાકે છે) એટલે આ આઠ સાડાઆઠ દાયકાને એક દૃષ્ટિપાતે જોવા જતા, તેમા કવિતાની ત્રણ ચાર નહી પણ છ સાત પેઢીઓ એક પછી એક પોતાનું સ્થાન લેતી જોવામા આવે છે. †

† અહીં કેટલોક ભાગ ઈ. સ. ૧૯૨૭ આખરે વડોદરા કૉલેજમા એક ભાષણ પ્રસંગે પ્રમુખ લેખે બોલેલો, જે 'પ્રસ્થાન' વિ સં ૧૯૮૪ માગસર-પોષના અંકમા છપાયું હતું, તે આ પ્રવેશકની વિચારણામા વણી લઉં છું. હું જેને પેઢી કહું છું, તેને કેટલાક 'યુગ' કહે છે કેમ જાણે 'ગોવર્ધન પેઢી' ને બદલે 'ગોવર્ધન યુગ' બોલિયે, એટલા શાબ્દિક ચાતુર્યથી જ ગો. મા. ત્રિ. ને જે છે તેમાથી વધારી

પ્હેલી પેઢી નર્મદ-દલપત-ભોળાનાથની બીજી નરસિંહરાવ-ગોવર્ધનરામ બાલાશંકર-મણિલાલ-હરિલાલ વગેરેની; ત્રીજી મણિશંકર-રમણભાઈ ત્રિભુવન-હરગોવિન્દ-નથુરામ- જટિલ વગેરેની; ચોથી કલાપી-ન્હાનાલાલ-ખબરદાર વગેરેની. પાંચમી લલિત-બોટાદકર-રામનારાયણ મનહરરામ-કેશવ હ. શેઠ-વસન્તવિનોદી વગેરેની. છઠ્ઠી સાતમી એ નવી પેઢીઓ કુસુમાકર, મલયાનિલ, ભાનુશંકર વગેરેથી માંડીને ગજેંદ્રબુચ, સુન્દરમ્, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, વગેરે છેલ્લાં દશબાર વર્ષમાં કવિઓની અખંડ પલટણમાં થતી નવી ભરતીની ગણું છું. આ તો માત્ર સંજ્ઞાર્થે સુઝતાં ગયાં તેમ નામો ટપકાવ્યાં છે. એકે પેઢીની આખી યાદી નથી આપતો. છઠ્ઠીસાતમી પેઢીની પૂરી યાદી આજથી થઇ પણ ન શકે. વળી એ પેઢીનિર્દેશોમાં નામોને જે અનુક્રમે મુકયાં છે, તેમાં અનુક્રમ પ્રમાણે ચડતી વા ઉતરતી ગુણવત્તાનો અર્થ કોઇએ ન વાંચવો. ઉપર કલાપી--ન્હાનાલાલ--ખબરદાર એમ નામ મુકયાં છે, મુકાઇ ગયાં છે, તેને ફેરવી ફેરવીને ૧--૨--૩ ને ઠેકાણે ૨--૯--૧, ૩--૧-૨, ૧--૩--૨, ૨--૧-૩, ૩-૨-૧, ગમે તે અનુક્રમે ગોઠવી લ્યો. કોઇ પણ પેઢીમાં બીજાં તે સમય અને વર્ગનાં નામ ઉમેરો, વા આપ્યાં છે તેમાંથી કમી કરો, ફાવે તેમ કરો. પ્હેલી પેઢી જરા લાંબી ચાલી, બીજી ત્રીજી પેઢીએ, બ્હાર પડતાં વિશેષ જવાબદારી દેખાડી અને વિશ્રમ્ભ કર્યો, ચોથી પછીની પેઢીઓ પણ પાછી બ્હાર આવતાં કંઇક ખંચાતી જણાય છે,—પણ આખા સમયને એક દૃષ્ટિપાતે સામટો નિહાળી રહેતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે, કે નવી નવી પેઢીનું ઉત્થાન સવા દોઢ દાયકે થયું છે, અને આ ઉત્થાનોની સંખ્યા મ્હને તો શરૂઆતથી ઓછી રાખવામાં આવે તો પૂરતી નહીં લાગે. ઉપર નામ આવી ગયા તે તેમ બીજા કવિઓને વિષે તેમાનો કોઈ ઉપર નિર્દિષ્ટ પેઢીમાં મુકાય

મોટા યુગપ્રવર્તક બનાવી શકતા હઈયે ! અને હું તો પેઢીને પણ એક જ નામે ઓળખાવવા રાજી નથી.

કે તે પ્હેલાંની વા પછીની * એ વર્ગીકરણની બાબતમાં મતભેદનો સમ્ભવ સ્વીકારું છું, અને એવી એવી રસિક ચર્ચાઓ થવા માંડે એમ ઇચ્છું છું. આમાંની બધી નહીં તો કેટલીક પેઢીમાં, બારીક અભ્યાસ અને નિરીક્ષણથી કેટલાંક સામાન્ય લક્ષણ પણ જણાયા વગર નહીં રહે, એટલે દરેક કવિનાં લક્ષણો તપાસતાં તે એના પોતાનાં કેટલાં અને એની પેઢીનાં કેટલાં ગણાય, એવી તુલનાત્મક ચર્ચાનું ક્ષેત્ર પણ હજી અણખેડયું છે. વળી બીજા દેશોમાં કોઇ કોઇ કવિ એક પછી એક બે પેઢીનો વત્તોઓછો પ્રતિનિધિ ગણાયો છે, એવા દાખલા આપણા કવિઓમાંથી પણ મળી આવવા સમ્ભવ છે.

૫ વર્તમાન તત્ત્વને સત્કારવામાં હિન્દની પ્રજાઓમાં ગુજરાતીઓ પછાત નથી, તો એ હકીકત આપણા પ્હેરવેશ, આચારવિચાર, સમાજ-વર્તન, ખાનપાન, રોજની રહેણીકરણીમાં અને આપણા વ્હેપાર ઉદ્યોગ મુસાફરીઓ આદિમાં જણાઇ આવે, તેમ આપણી ગદ્યપદ્ય ગોઠવણીમાં પણ ક્યા હાકી રહે એવી છે. અહીં આપણે વાવેલો લણેલો કવિતાફાલ જ આપણો વિષય છે, અને તેમા જૂના છન્દ, જૂનવાણી શૈલી, કલામયતાના વારસે મળેલાં બીબાં અને આદર્શો, પરમ્પરાપ્રાપ્ત વિષયો અને તે દરેક-ની શિષ્ટસંમત માંડણી, સુન્દર સ્મૃતિઓ પડઘા ઊર્મિઓ ભાવતરંગો વિચારસ્પર્શી અને સચન સ્પન્દો જગાડતી રૂઢ કવિતોચિત મનાયલી પદાવલિ (પોયેટિક ડિક્શન poetic diction),‡ આદિ અનેકાનેક

* કવિની પેઢીનો નિર્ણય કરતા માત્ર જન્મતિથિ બસ નથી; હિયા છોડી પિતા માતા, ચંદ્રા, કલાન્ત કવિ વસન્તવિજય, હૃદયત્રિપુટી, પિતૃતર્પણ, એવી મુખ્ય અને લાક્ષણિક કૃતિની જન્મતિથિ પણ ધ્યાનમા લેવી ઘટે. જન્મતિથિઓ તો મેં જરા શ્રમ લઇ લેવડાવીને આ ચોપડીની કર્તાઓની સુચિમા દાખલ કરી છે. આ બીજી સાલો દરેક અભ્યાસી પોતપોતાની મેળવી લે એજ ઉચિત છે કેમ જે જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રમાણે એક જ કર્તાની જુદી જુદી કૃતિ તેના ગુજરાતી કવિતામાં પ્રેરક બલ લેખે અવતારના પુરાવા તરીકે પસદ થવી સમ્ભવિત છે.

‡હેટરિક સારું નીચ બે જાતનું તેમ પોયેટક ડિકશન પણ વખાણવા લાયક નિન્દવાર

ઝીણીમોટી વિગતે આપણા દરેક કવિ વિષે તેમ આપણી દરેક કવિતાપેઠી વિષે પૃચ્છા ઉઠાવવી, તપાસ કરવી, અને ચર્ચા વિસ્તારવી પ્રાપ્ત થાય છે, જે તેમાં પુરાપ્રાપ્ત અંશ ક્યા ક્યા, નવીન અને વર્તમાન પરિસ્થિતિપ્રેરિત ક્યા ક્યા, અમુક કાવ્ય અમુક કવિ કે અમુક શૈલીના જ અનુકરણ જેવું શું શું,—ઉદાહરણ લેખે, ન્હાનાલાલી "ડોલન" કેટલે દરજ્જે વ્હીટમાનક વર્સ લાઇબ્રિર (Whetman: vers liber) છે, કેટલે દરજ્જે નથી,—નવા જૂનાનો મેળ કેવો સધાયો છે, પ્રધાન સૂર જૂનો છે યા નવો, પડઘો માત્ર છે કે નવું સર્જન, વિજય જૂનાને લઇને છે કે નવાને; નવીન કેટલે દરજ્જે તલપદ જેવું સોહાવાયું છે, કેટલે દરજ્જે બાહ્ય અલંકરણ કે વિલાયતી વિચિત્રતા કે વર્ણસંકરતા જેવું રહે છે, વગેરે, વગેરે, વગેરે.

૬ પરન્તુ આવી આવી ચર્ચા ફેલાય અને લોકમન કેળવાય તે પ્હેલાં કવિતાઓ જ વધારે વંચાય અને વંચાય તેટલી સંગીત-લલકાર કે ભાવને તેમ પરિચિત વા પસંદ વિચારકણિકાને માત્ર ઘુંટયા કરવાને નહીં, વધારે ઉંડી અને સ્પષ્ટ સમજથી અને ઉદાર સુમ પન્ન તુલનાત્મક રસિકતાથી વંચાય, એ આવશ્યક પગથિયું છે. આ સંગ્રહની યોજનામાં વિવરણને આટલી જગા આપવામાં આવે છે એવા અભિપ્રાયથી, કે સારી કવિતા સારી કેમ, નબળી કવિતા નબળી કેમ, નઠારી કવિતા નઠારી કેમ, એ માત્ર લાગણી સંવેદ્ય અને રુચિભિન્નતાનો વિષય નહીં, પણ સિધ્ધાન્તોને વળગીને એવી શાસ્ત્રીયતાથી દર્શાવી શકાય એવી વસ્તુ છે, કે આ પ્રતિપાદનો સર્વમાન્ય અથવા લગભગ સર્વમાન્ય થવા પામે. કલાના દરેક ક્ષેત્રમાં તેમ કવિતામાં થોડી ઘણી પક્ષાપક્ષી અને ઓછાવત્તા રુચિભેદ રહેવાના જ. તથાપિ એવા અનિવાર્ય અપરિહાર્ય મતભેદોનું વર્તુલ કલાની દુનિયામાં વસ્તુતાએ

યોગ્ય બંને જાતનુ હોય પ્હેલી જાતનો કવિતોચિત મનાવવી કહું છું. બીજી જાતને કવિતાભાસી મનાવવી. પ્હેલી જાતના ચૈતરિકને વાકછટાં અને વાન્વૈભવ કહું છું, બીજી જાતનાને વાગ્ડમ્બર બંનેના મનમાન્યા ઉદાહરણો રા. રા. ન્હાનાલાલની કૃતિઓમાંથી મળી રહેશે.

અતિમર્યાદિત છે, લેભાગુઓ માનેમનાવે છે એવું વિશાળ નથી વળી સ્પર્ધાવતી વાણી જે કલાઓનું વાહન, તે કલાઓમાં તો બીજી કલાઓને મુકાબલે મતભેદવર્તુલ વધારે મર્યાદિત છે પક્ષાપક્ષીથી અલગ, બિનગત, નહીં માત્ર યશોગાન કે નહીં વિપરીત, કારણ અને દાખલા આપી આપીને જ ડગલું ભરે, અને મત કરતા તેના કારણોને જ પ્રધાન ગણે, એવી શાસ્ત્રીય નિખાલસ સૌંદર્યપ્રીત્યર્થ સેવાભાવી ટીકા અને તુલનાને કવિતા અને સાહિત્યકલાના ક્ષેત્રમાં તો એટલું વ્યાપક સ્થાન છે, કે આપણે શાસ્ત્રીય વિચારણામાં જેમ જેમ ટેવાતા જઇએ, તેમ તેમ તેનો વિસ્તાર વધતો જતો જ અનુભવાય છે બેશક આવી સમીક્ષા યથાયોગ્ય કરવાને માટે નાની પ્રકારની યોગ્યતાઓ મેળવવી પડે છે પુખ્ત વિવેકની સાથે સૂક્ષ્મ રુચિતંત્ર, કવિતાપરમ્પરા છંદ પરમ્પરા આદિનું ઝીણું અને સંગીન જ્ઞાન, બ્હોળો અનુભવ વિવિધ શૈલીઓ અને કલાજાતિઓ સાથે સહાનુભૂતી, પરિસ્થિતિમાં તેમ કવિના ચિત્તતંત્રમાં પ્રવેશનાની કલ્પના અને બીજું પણ ઘણું શાસ્ત્રીય તુલનાત્મક ઐતિહાસિક પ્રયોષક વિવેચનાનું ભીરુ પચરંગી કર્તવ્ય માગી જ લે છે, જે બધું યે કોઇ પણ એક વિવેચકમાં પૂરતા પ્રમાણોમાં સંચિત હોતું જ નથી મતલબ કે આવા ઉચ્ચ આશયોથી વિવરણ લખવાનું લઇ બેસવામાં સાહસ પણ છે, અને વિજય કેટલો મળે તે છેક જ અનિશ્ચિત હે છે

■ એ બધુ જે હો તે હો—ફરીથી ઝુકાવું છું બીજા બન્ધુઓને આવી સફર ખેડવાને નિમંત્રુ પણ છું જૂના મજકોની દર્પોથી વ્હાલી થઇ પડેલી અને સુન્દરતાનો સાર લાગેલી કૃતિઓ જાણે પ્હેલી વાર વાચતા હોઇયે એમ નવેસર અનુભવવાનો નવા નવા સર્જકો સાથે નવેજ બુદ્ધિ સમ્બન્ધ બાધવાનો આનન્દ, આનંદ ઉપરાંત તાજગીભર્યો ઓરિયો પણ છે.

પૂછુ, મહને કહેવ !

(સોરઠા)–પુષ્કળ કવિતા માત્ર શ્રવણરંજની તે વિષે
પૂછુ રસિક સુપાત્ર,—કવિતા બસ વાદિત્ર કે ? ૧

પુષ્કળ કવિતા માત્ર લાલચવશ, જશ જોડતી :
રસિક વિવેકિ સુપાત્ર,—કવિતા શું બાટણ સુધડ ? ૨
પુષ્કળ કવિતા માત્ર ફૂલણફિસિયારી, વળી
પુષ્કળ કવિતા માત્ર પોચટ, આંસુ સારતીઃ ૩
પુષ્કળ કવિતા માત્ર ખોટા ઓપ, અસત્પ્રભાઃ
પુષ્કળ કવિતા માત્ર બલિહારી ભાષાતણી. ૪
વળિ કવિતાના થોક ટાળે, ટોળે, વાયુમાં
જુસ્સા જે, જે શોક, નર્યા જ પડઘા તેહના. ૫
" કવિઓ " ના પણ થોક જયો જેહ માને, લહે,
પિરસી તેહ જ લોક વાહ વાહ રળતા ફુલે. ૬
કવિ તો ગુરુ, ઋષિ, દેવદૂત, વગેરે સાંભળ્યુંઃ
પૂછું, મ્હને કહેવ,—સાચું આ, કે ઊપણું ? ૭
કવિતા દેવી ભવ્ય, સંસ્કૃતિ રક્ષે, ઉદ્ધરેઃ
તો કોનાં કર્તવ્ય નીરક્ષીર વિવેકનાં ? ૮
ને કવિતાના હંસ નીર ક્ષીર વિવેચકો,
તેને મામા કંસ ગણી શું ગરદન મારવા ? ૯

૮ શ્રવણરંજની : લલકારતાં કે સાજ સાથે મીઠે કંઠે ગવાતાં સારી લાગે એવી. જશ જોડતી, ફૂલણ ફિસિયારી : "મોટા" એટલે નામાંકિત સત્તાધારી ઉચ્ચ પદવીના ધનાઢ્ય માણસો વિષેની, અમુક ગામ શહેર વિષેની, સ્વદેશ વિષેની, સદ્‌ગત મહાપુરુષો અને ભૂત કાળના બનાવ વિષેની, અને એજ વર્ગમાં પડે એવી બીજી ઘણી કવિતાઓમાં ભારોભાર અનૈતિહાસિક અતિશયોક્તિઓ હોય છે, માથું ફાડી નાખે એવી ખુશામદો પ હોય છે. જેમ પ્રજા પોપટ અને ઠર્મિંસ તેમ તેની આ વર્ગની કવિતા ઉતરતી. આના માત્ર દિગ્દર્શન લેખે જુવો "ગુજરાતનાં પ્રશસ્તિકાવ્યો" એ વિષય ઉપરનું વ્યાખ્યાન.* મિત્રભાવે કવિતાપ્રીત્યર્થ અને અળગતી પણ ટીકા કરિયે છિયે, ત્યારે મોટે ભાગે એક જ જવાબ મળે છે, જે આ ઇતિહાસ,

* ગાડીવ સાવત્સારિયાનો તા. ૩–૨–૧૯૩૦ નો ખાસ "વસન્ત" અંક.

ભૂગોળ વિદ્યા, કે શાસ્ત્રચર્ચા નથી, આ તો ક વિ તા છે! આવા ઉદ્ધત બેજવાબદાર જવાબથી તો તે દર્દને હાથ ધોઇ નાખનાર માણસોના વિચાર ગોટાળામાંની કવિતા વિષે જે ભાવના ભાવનાશૂન્યતા વા ભ્રમિત ભાવના વ્યક્ત થાય છે, તે જ મ્હને તો કવિતાને ભારે મોટું અપમાન થતું હોય ને, એમ હરહંમેશ લાગ્યા કરે છે. કલાના ગૌરવથી જ અસ અને સૌંદર્યપ્રેમી, એ બે પક્ષો વચ્ચે મધ્યમ માર્ગ મેળવવા માટેની વ્યવહારુ† બાંધછોડ (કોમ્પ્રોમાઇઝ comporomise) ની પદ્ધતિ શક્ય જ નથી

૯ ખોટો ઓપ, અસત્પ્રભા. શૃંગાર રસ, દેવભક્તિ, આત્માની મુક્તિ, કે પુરાણકથાને નામે ચલાવી લેવામાં આવતી, અને પોતાના વર્ગમાં વળી વખણાતી, કેટલીક કવિતા ગંદી અને અનીતિમય હોય છે. 'લિરિક' માં લખી ગયો છું જે એવા કોઇ કોઇ નમૂના છેક કચરો હોય છે તેને ઉખેડી દેતાં પણ પગ જ વાપરવો ઘટે, અને પછી પગને પૂરેપૂરી સંભાળથી ધોઇ લેવો ઘટે (પૃ ૧૩૪). આટલે દરજ્જે નિંદ્ય નહીં તથાપિ આ વર્ગમાંની કેટલીક કવિતા, બીજા સર્વ વર્ગમાંની મળીને ઘણી કવિતા, ખોટી સોનેરી જેવી ક્ષણિક ચળક વાળી જ હોય છે; અથવા થોડી ઘણી વિપથગામી હોય છે કવિએ પોતે ભૂલથાપ ખાધેલી છે, એણે માની લીધેલું અમૃત મૃગજલ છે. અને કૃતિ ઉપરથી જે આ જોઇ શકે, તેણે તે કવિને પોતાને પણ બનાવવાનો બંધુધર્મ બજાવવાની તક તેની જો બતાવ્યા છતાં કવિ વત્તાઓછા સમય લગી જોઈ ન શકે, મકયો રહે, ઉપરો દુરાગ્રહી બને, તો તેનું ભવિષ્ય. પરંતુ અમુક અમુક કવિતાઓના આ પ્રકારના દોષ ખુલ્લા દેખાડી દેવાનો મુખ્ય હેતુ બીજાઓ ચેતતા રહે, ચેપે ચેપે વાડીમા સડો ન ફેલાય, એ હોવો જોઇએ. અને ઉંચામાં ઉંચો હેતુ

---

† To Advance art men's lives must be given, and to receive it their hearts.—Ruskin (તરજુમો) જીવનમાં કલા પ્રવૃત્તિ સાધવા માટે, જીવનનું જ સમર્પણ કરવું પડે; અને કલાસંદેશ પણ ઝીલાય, હૃદય તેને સત્કારે બને તોજ.

કવિતાભાવનાની શુદ્ધિ સંરક્ષવા અને પોષવાનો જ હોય આમ વિવેચનના સામાજિક કર્તવ્યક્ષેત્રમાં દોષ ચોકખા જોઇએ તથાપિ મૌન પાળવું એ કર્તવ્યચ્યુતિ છે, વિનય અને મીઠાશથી પરન્તુ ચોકખી દલીલો વડે દોષને દોષ રૂપે જણાવી દેવું, એ જ ધર્મ છે આ ક્ષીર છે નીર નથી, આ તો નીર છે ક્ષીર ન જ કહેવાય. એમ બન્ને અન્યોન્યાશ્રયી કથન યથાયોગ્ય ભાર દઇને કહેવામાં આવે, ત્યારે જ વિવેચનાપ્રવૃત્તિ કવિતાભાવનાનો દેખાદેખી વિનિપાત અટકાવી શકે ઉત્તમ કૃતિઓ ચેપી હોય નહી, કેમકે એવી તો દરેક ઉપજાવનાને માટે તેવી શક્તીઓ જોઇએ સપાટિયા ક્ષણિક કનીમ અને જૂનવનાર ઝગઝગમક વાળી કૃતિઓ જ ચેપી હોય

૧૦ ભાષાબલિહારી દેહ અને દેહીની જેમ વાણી અને તેમાં વસેલો અર્થ, એ જોડી અન્યોન્યસંપૃક્ત અને એક જ છે એ વચનને પૃથક્ પૃથક્ જોઇયે, ડાબી બાજુએથી જોઇયે જમણી બાજુએથી જોઇયે, જોડીમાંના દરેક અંગના ગુણ અને દોષ જુદા જુદા જોઇયે તે સાન વિચારણાની સહાય અને સરનતા મ ટે કરવું પ્રાપ્ત થાય છે અર્થગર્ભ નહીં એવી કવિતાભાસી પદાવલી (પોયેટિક ડિક્શન), વાગાડમ્બર (ઉતરતી પ્રતિનું હેટરિક rhetoric) અનુચિત અનપ્રાસો, પ્રકાશ બન અને પ્રસાદ છૂટા છૂટા શબ્દ કે શબ્દગુચ્છ કે લયખંડ કે બેચાર પંક્તિમાં જરા ચમકે પણ કૃતિને સમગ્ર લેતા તેનો અભાવ અથવા બાધક દોષ—દેષોની પ્રધાનતા, વગેરે બાબતોને આ ‘ ભાષા બલિહારી ’ ટીકા સ્પર્શે છે ‡ નવજુવાનીમાં, અમુક મ જોગોમાં, કે દેખાદેખી, થોડી કવિતા તો ઘણાય સાહિત્યથી રંગાયના માણસ લખી શકે, અને ક્ષણિક કલ્પના વ્યાપાર પ્રેરિત નિખાલસ વિનમ્ર માણસની કવિતા છબીરાગી (રીયલિસ્ટિક realistic) અને સારી પણ હોય

‡ બચુરાવ દેસાઈ કૃત ‘ સ્નેહનું સ્વપ્ન ’ ના દોષનો સારો નમૂનો છે. જવો કાવ્ય માધુર્યમાં એ કવિતા. સન ૧૯૨૯ ના પ્રસ્થાનના અંકમાં એ ઉપર વિવરણ પ્રસ્થાનમાં આવેલી લેખમાળામાંથી અહીં ચોપડી રૂપે સંગ્રહ કરતા કેટલીક નમૂના છોડી દીધા છે (૧) નવા કવિઓ માટે એટલી જગા મેળવવાને, (૨) વિવરણમાં દોષોના નિરૂપણનો ભાગ અને વાદાવાદી જેમ બને તેમ ઓછા કરવાને

વિધિએ કલ્પનાનો કવિઓનેજ ઇજારો આપેલો હોત, તો કવિતા જનતામાં ફેલાત જ નહી. કલ્પનાશક્તિ આખી જનતામાં છે, બુદ્ધિ હૃદય અને કલ્પના દરેક માણસમાં હોય છે જ, તેથી તો કવિતા અને કલા ફેલાય છે અને સામાન્ય રીતે જેની કલ્પના માત્ર ભોક્તા થવા જેટલી હોય છે, તે અમુક સંજોગોમાં અસાધારણ અનુત્તિ પ્રકાશે, અને એમ અકવિ માણસને હાથે ; પણ સારી કવિતા રચાવા પામે પરન્તુ આ ઉપરથી જો તે વિનમ્ર મટી "કવિ" બનવાની મહત્વાકાંક્ષાનો શિકાર થઈ પડે, તો પરિણામ શો આવે વારુ ? વળી આ જરા વર્ણવ્યો તેવા ઇતિહાસ વગર પણ ઘણા માણસોને કવિ કહેવાઉ, કવિ બનું, એવા દોહદ પ્રકટે છે—મહત્વાકાંક્ષા અને પોતાના સાથીઓમા કોઇ ને કોઇ રીને અરમાક મેળવવાની ઇચ્છા જિજીવિષાનો જ એક પ્રકાર છે,—અને આવા માણસો ઝમાને ઝમાને પાકે છે, અને વધતા જાય છે એવા લેખકો અને કવિપદલોલુપોના મથનનું પરિણામ ઉપજાવેલા ટાપટીપ અને આભાસી પદાવલિ વાળી રચનાઓમા જ આવે એઓ જે ગોદ્દ ગૂંથે છે અને ઉપર 'આ કવિતા છે હોં!' એવી ચિઠ્ઠી આંખળો પણ વાંચી શકે એમ ચોટાડે છે, તેમા પ્રભા ન જેવી કે અમત, ઓપ ખોટો અને અલ્પજીવી, અને અર્થ સર્જકતા કે નવીન કલ્પનાદર્શન વિનાનો એટલુ જ નહીં પણ નિખાલસ પ્રતીતિ વિનાનો અને સામાન્ય બટકે પામર જ હોઇ શકે આવી રચનાઓ જે સમયે જન્મે તે સમયની ખાસિયતો અને વિચિત્રતાઓને આવા લેખકો અતિ ઉપર ખેચી જવાના કેમ જે કયા અટકવુ, ઔચિત્યમાંથી અનૌચિત્ય કયા થઇ જાય, ગાલ ઉપર તલ કયો કહેવાય, લાખુ કયુ કહેવાય, લોઠી બગાડુંને કહેવો, તે એમનુ અપક્વ રુચિતંત્ર બીચારું શુ જાણે ? અનકારિક કવિતા લોકપ્રિય હોય તે અરસામા જન્મેલી આવી રચનાઓમા પહેલા દિલમા પ્રેમઘોડો હણહણે, બીજામા પ્રેમહાથી ડોલે, ત્રીજામાં પ્રેમસિંહ ત્રાડે, અને ચોથામા તે ચન્દ્રના કિરણભાલાથી વીંધાઇ જઇ મરવા પડે શબ્દોની કટિમાં લચકવાળી નાજુકના લોકપ્રિય હોય, તે અરસામાં જન્મેલી રચનાઓમા આંખવડીની પાંપણથી ફરકે, ત્યા

✝ રાજકીય સામાજિક આર્થિક પ્રશ્નોમાં પણ પ્રગોપાય સત્ય શિવ સુન્દર અને આચારના મુકતા મુક્તા તેનુ જોર ઘાવ અસત્ય કરી નાખવામા આવ છે આપણા દેશ હજુ ચાલતા સમયને માટે જ નથી રહેતો [illegible] સુધિની એક સનાતન અરાજકતા ઉભી થઇ શુ

નવલરામ કહે છે સ્વદેશી સેનાપતિ આની નકારાત્મક (નેગેટિવ ફોર્મ negative form) પ્રતિ વાસ્તુકમ છોડે છે—મદિરાપાન વિના દિનાચર્યા આનો અર્થ રે છે પરાની ઢાંકી અને દેવો ગામ બજારો અને સ્ટેશનોમા સ્વચ્છ મેવો મુસાફિયા અને નસીબિયા અમના અન દુકાનો રહે છે ગલીઓ અને પાન ના (parcel) તોડે છે, તાકા ને થાન ઉઠાવ છે, અને [illegible] હાથ દેશભરમાં માન જ્યાં પણ છે

નવલરામ કહે છે– સમાનના સેનાપતિ આની નકારાત્મકતાને પકડીને વર્તન છોડે છે—મદમસ્ત વિના દિનાચર્યા આનો અર્થ કે મનુષ્ય દવ મૂકી ર નાખે મન આ બે સામ સામે આ ચાલાકે છે પત્તા ચલાવે છે છાપા ના વમાગ કરે છે નાનાન નુકસાન તેજનો પોતાને લાભ એવા સ્વાર્થ દિમાગ જ જન્માવે છે અને [illegible] ના જીવન ઝરના થઇ જાય છે તેમ આપ્યા આવતે પણ ક્યાંનો સામાના અભ્યાસના મતો તેમ વો કૃતા તો એ જીવના

નવલરામ કહે છે ગનાનાત્મક સેનાપતિ આની નકારાત્મકતાને પકડીને વર્તન છોડે છે– વ્યાપકપણે કૃત ની ખાસ પ્રથી નાગના અદિર થઇ અને પશ્ચિમ છે ગામડાને દે ખે ચો ભિક્ષા પ્રમુખોની દ્વારા આન ની નાનસના વા ચલાવનારાઓ અને આ લોકના અને નાનિનિધિઓના [illegible] ને થી ઉપા અને ગાય ભેગા તેવા ખિવા [illegible] ગોદર મન લાભ ના તીન કોરીન દેશ ક પ્રમાદ ગીના રીત શમ ૯૨ દિવસ ઠક ન માના પા અને વાચ શાસ્ત્રથી મા [illegible] મિતિ (ભિક્ષ) માતા અને કર ઘર થા ગૃહસ્થ છે રૂપ લક છે અને તે જુ ધાજ કરે છે ગરાન હાન કરતા ન શાપ જ હાસ્ય થયા કરે છે મનિત સિદ્ધિ અને પ્રગતિની જગાએ આખી પ્રજાના ગૌરવ અને ધાર્મિક મહાનતાના આજ દેના બને છે (ગૌ ભિક્ષા=સ્વાર્થ પોતાના આગ્રહના ન સાધિનો સાથ પ્રમના ના) આ નાગરમ ની આના આગી વ ના અધિક જવાર અને કેવ ઇ એ ડા તેને વધી નથ અન [illegible] અને સામે અને નીતિ અન [illegible] અપાર ગનગાચાને નામે આરતી બહુરૂપ્યાગા પ્રતિષ્ઠા ને લોકના વ્યતિનવના જ્ઞાન નાટ કર સ્વાર્થ મૂળ અ કરતા હતીના વધાર આર

[illegible] આન [illegible] તેમ રહે જ પ્રમાણના, નવદિન ના આવા મક (નકારાત્મક ફોર્મ) નકારાત્મકતેમ જ [illegible] અનિવાર્ય દ્વિત નમે ભિક્ષા ગ્રહણ કર્મનાર અસત્ય આગ્રહ અને અહિંસા દેશ બધ છે પાત્ર

આંબલડા ડાળે કોયલબ્હેનડી ટહુકે ને મ્હારી રસિકડીનું હઈયલડું હેયે ચડે. ચંરોળિયાના મહિનામાં ઘર દહાડામાં જેટલી વાર વળાય એટલી વાર એટલી ને એટલી ધૂળ, તેમ રાસ વગેરે લોકપ્રિય હોય, તે સમયમાં રાસ, ગરબા ગરબી ગાડા ભરાઇને શાકપીઠમા આવે, અને ચીભડા દૂધી વેંગણ ગાજર હોય એમ ટકે તેર શેર વેચાય......

૧૧ એક હતો ચીતારો. તેણે જાપાની સ્ત્રીનું ચિત્ર આલેખ્યું તેના હાથમા પંખો આપ્યો હતો. અને પખાનો લમ્બગોળ, તેનાથી ઉચિત ઉચ્ચારએ સ્ત્રીના મુખનો લમ્બગોળ, સ્ત્રીની નાજુક દેહ આ બે લમ્બગોળ સમેત ચિત્રના જે મધ્ય ભાગમા, તેનો રસ્તાની બને બાજુએ છોડ વેલા તરુ આદિ વડે રચેલો મોટો લમ્બગોળ, તથા ઉપર આકાશ અને નીચે ધરતીના આખા ચિત્રપટનો બે છેડે સીધી લીટીએ કાપેલો વિશાળ લમ્બગોળ,—એ સર્વ તેની ચિત્રસૃષ્ટિમા એક બીજાને અનુરૂપ હતુ તેમ એ જાપાની સ્ત્રીના નેત્ર અને તેનુ અણ્ડઉઘડ્ડ મુખ પણ અતિનાજુક લમ્બગોળ આકૃતિમા જ દોરીને ચીતારાએ આખું ચિત્ર મનોહર બનાવ્યુ હતુ. અંગોપાંગની ઉચિતતા અને સપ્રમાણતા સ્ત્રીના મુખ તર્ફ જ પ્રેક્ષકની આંખને આકર્ષી લેતા, અને એ મુખ ઉપર યૌવનો-લ્લાસના રંગ પૂરવામા એ કુશલ કલાકારે વિજય મેળવ્યો હતો

ચિત્ર એકદમ ચોતર્ફ વખણાવા લાગ્યું. કેટલાક અતિચતુર નિરીક્ષકો હાથપગ વૃક્ષવેલ આદિની કંઇ કંઇ ખોડ ઉપર ટીકા કરતા, પણ તે કોઇએ સાભળ્યુ નહી, અને સૌ શ્રીમન્તો જ્યા કોઇ ચીતારો જોવામા

વારવાર આમ બને છે ‘ઇન્કિલાબ ઝિન્દાબાદ!’ એ ડકાગર્જન આ અર્થમા અમર છે એની સામે અંધડતુ ઝઘડયા જ કરવુ, એ સર્વોપરિ થઈ બેસવાની આ ઊપર આવે આવે ને તેને ફાવવા ન દેવુ એ જ પ્રતિભા અને ચારિત્ર્ય, શાસ્ત્ર અને કલા સત્ય અને રૂપના જીવન અને તેમનો ઇતિહાસ છે “ અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્ ” કહિયે છિયે કહિયે છિયે અને તેનો અમલ કરતા સયમ પ્રમાણ અને મર્યાદા ભૂલિયે છિયે, અને જ્યા જેટલુ જે પ્રકારે ભૂલિયે છિયે, તેટલે દરજ્જે, તેટલો સમય તેવા પાત્રો દ્વારા, તેટલી કૃતિઓમા—ચડી આવીને ફાવે છે અને જીવે છે અને ઘોર નકટ તાડવ નાચે છે વળી અટ્ટહાસ્ય ગજવે છે અસ્તુરૂપ ઇન્કિલાબ (primordial chaos)

આવે ત્યાં તેને પૂછે, 'તમે આવું કંઈ જોયું છે ખરૂ ? હોય તો દેખાડો.' એ ચિત્રની નકલો ઉપર નકલો થવા લાગી દરેક નકલિયો પોતાની કંઈક વિશિષ્ટતા પણ દાખલ કર્યા વગર ન રહ્યો

એક નકલિયાએ સ્ત્રીના બંને હાથમાં પંખા આપ્યા બીજાએ સ્ત્રીના હાથ પગ અને મસ્તકના કેશ લચ્છાઓના પરિધિને સ્પર્શતા હોય એમ ગોઠવ્યા કેટલાક નકલિયાએ આંખ મુખ ગાલની સુરખી ભાલનું તેજ એવું કર્યું કે જોનારને આંખે એ ખામી તેમણે ઢાંકી દેવાને આસપાસની વિગતો અને આકૃતિઓને વધારી દીધી કેટલાકે લચ્છાઓની ઝાડી જ ઉપજાવી જેમાં સ્ત્રીનું મુખ પણ ધારીને જુવે તે જ જોવા પામે ઘણા ખરા મૂળ ચીતારાની નાયિકા જાપાની યુવતી હતી એ મુદ્દાને પણ અવગણીને પોતાના દેશમાં આવી તેવી, ન તો વરતીની ન પુરાણની, એવી સ્ત્રી જ ચીતરી મુકી

એ સમાજમાં જેમનો પડ્યો બોલ ઝીલાતો એવા બે ચાર ખાનદાન યુવાનોએ એક દિવસ મૂળ ચીતારાને ચાહ પીવા નોતર્યો, અને તેની આગળ નકલોનું આ જંગલ રજૂ કરી દીધું તેના અભિપ્રાય માટે ચીતારો અતિથિધર્મ પાળે સુમ્મો એમ ગણીને, ત્રીશ ચાળીશ મિનિટ લગીનો આ નકલોના જંગલમાં તે મૂંગો ઉમરાવો સાથે ફર્યો પણ પછી તેનાથી રહેવાયું જ નહી, અને જે પહેલી ખુરસી દીઠી તેમાં એ બેસી ગયો. એક યુવાને ચા મંગાવ્યો, બીજો પંખો નાખવા લાગ્યો ત્રીજાએ 'કેમ કંઈ અસુખ છે ?' એવી અત્યન્ત વિનયથી પૃચ્છા કરી ચીતારો તો આંખોને હાથથી દાબી દઈને બેઠો હતો, તે થોડી વારે ચિત્રો તરફ પીઠ ફેરવીને બોલ્યો "સાહેબો, અસુખતો શારીરિક, તેવું કંઈ મ્હને નથી થઈ આવ્યું, એક્કે રજરા પણ મ્હારી વ્યથા માનસિક છે" અને યુવાનો પણ ખુરસીઓ ખેંચી નજીક વળીને બેઠા, એટલે તે આ ઉપચીતારા, અપ-ચીતારા, નેભાગુ, અને અહંભાવી (ઇગોઇસ્ટ egoist) ચુમ્બિયાને ગાળ ઉપર ગાળ દેવા લાગ્યો અમે કલાકારો (તે કહે) દુનિયાને તરછોડી અમારા લોહીનું પાણી કરીને ભાવનાઓને મોહક-સુગમ રૂપમાં

અવતારવાને સારુ પ્રાણ પાથરિયે છિયે, પણ પ્રજાને અમારી કલાનો લાભ મળવા પામે તેમાં આ મૂજીઓ જ આડે આવે છે..."

લાંબી વાતચિત ચાલ્યા પછી ચીતારાને જવાનો વખત થયો, એટલે એ યુવાન ઉમરાવોમાંનો એક કહે, " આ ઉપચીતારાઓ વગેરે આપ કહો છો તેવા જ છે. પણ, ગુરુજી, આ ઢાલને પણ બીજી બાજુ નહીં હોય શું ? આ કલાની કૂખે પાકતા કપૂતોમાંથી પણ કેટલાકના પ્રયાસનું ફલ આવું નહીં આવતું હોય વારુ, કે એમને લીધે જ કલાનભિજ્ઞ વર્ગો પગથિયે પગથિયે કલાના સ્વચ્છ બલ્ય પરન્તુ કંઈક જડ઼ વાતાવરણ લગી ચઢતાં શીખી શકે છે, જે સીડીએ ચડી શકયા તેને જ પછી લાત મારવાનો વિશેષ પાઠ પણ શીખીને તેઓ શુદ્ધ કલા અને સાચા કલાકારોના ભોક્તા પણ બની શકે છે. કલા એકલા અમીરી ખસલતના મૂઠીભર સંસ્કારીઓને માટે થોડી:જ ઉપજી છે; માનવજાતિનું સાચું શ્રેય તેના વડે સધાય, એ તો તમામ વસતી એના ચેલા બની શકે ત્યારે જ ને ?"

ચિત્રકાર તે સમયે તો આ સાંભળી જ રહ્યો. પણ થોડા દિવસ પછી જ્યારે તે યુવાન પોતાને ત્યાં કોઇ નવું ચિત્ર જોવા આવી ચડયો, ત્યારે તેને ખાસ રોકી, એણે તેને પોતાના મિત્ર લેખે સ્થાપી દીધો, અને વિના સંકોચે સ્વીકાર્યું: " તે દિવસે ત્હમે ત્હમારા પ્રત્યગ્ર ચિત્તતંત્રનો ઉચિત ઉપયોગ કરીને મ્હને ઉદાર સહાનુભૂતિનો અમૂલ્ય ધડો આપ્યો, તે હુ કદાપિ નહીં ભૂલું."

અર્થાત્ કડકમાં કડક ભાવનાભક્તે પણ સદૈવ ધ્યાનમાં રાખવાનુ જે બીજનિપાતથી માંડીને ફલના પરિપાક પર્યન્ત દરેક દશામા સદોષ અથવા હાનિકારક, એવી એક પણ સરજત આ સૃષ્ટિમા તો નથી. વિપથગામી કવિ અને કુકવિ, ઉપકવિ અપકવિ અને અકવિ, નકલિયા અને ઢોળી, તલસતા વેરાગી, અને વેદાન્તીમાં ખપવા મથતા વિલાસી, ગમે તેવા તોય માણસ છે; આપણા બન્ધુ છે; એમનામાં પણ ક્યાક કોઇ ને કોઇ પ્રકારની નિખાલસતા, સ્નેહબદ્ધ સેવાબુદ્ધિ અને અતૃપ્ત તપોમયતા હોય છે ખરી—તો વિવેચકને તે પ્રથમ પરિચયે જડે નહીં માટે

નથી જ એમ માની લેવું, એમાં ઉતાવળ છે એટલું જ નહીં પણ પોતાની અશક્તિના જ ગુલામ બનવા જેવું છે. સુરુચિ ફરતી જાય છે તેની ઉત્ક્રાન્તિના ઇતિહાસમાં પગથિયાં જોવાનું કાર્ય ગમે તેટલું વિકટ હોય, તથાપિ વિદ્યમાન કવિઓમાં આજે પણ જોનાર જોઈ શકે એમ છે, કે મૂળ શક્તિ મુદ્દલ નહીં એવામાંથી કવિ થઇ શકેલાઓ છે. વળી અનુકરણિયામાંથી થોડાજ વખતમાં સારી પેઠે સ્વતંત્રતા ખીલવી શકેલા, એવા વર્ગનો આપણો ઉત્તમોત્તમ દાખલો "કલાપી" છે.

૧૨ જયો પામર લોકસમૂહ. કવિ તો ગુરુ, ઋષિ, દેવદૂત, કવિતા તો દેવી, કલાઓ સર્વે નિઃસ્વાર્થી નિરાડમ્બર, અનન્ય તપોમય ભક્તિભાવે સેવવા યોગ્ય: વગેરે અન્યોન્યપુષ્ટ અંશોની બનેલી ભાવના એટલી તો પ્રતિષ્ઠિત છે કે તેના વિવરણ અને સમર્થનમાં દુનિયાના અગ્રેસર કવિઓ અને સૌંદર્ય મીમાંસકો, ફિલસૂફો જ્ઞાનીઓ અને ચિન્તકોનાં મહાવાક્યો જ ઉતારિયે, તોય પાનાં ને પાનાં ભરાય. અહીં ગુજરાતમાં સારી રીતે જાણીતા એક લેખક એવાં ત્રણ આપ્ત વચનો એક વાક્યમાં સાથે સાંકળે છે, તે વાક્ય જ ઉતારીશ

"Poets are the heralds of philosophy (ફિલસૂફી મોડું મોડું ભાખે છે તે કવિઓએ તો આગળથી કહેલું હોય છે), એ વર્ડ્સ્વર્થ (Wordsworth) નું સૂત્ર "જ્ઞાન એ કવિતાનો આત્મા છે" એ ગોવર્ધનરામનો સિદ્ધાન્ત; "કવિ એટલે દ્રષ્ટા" એ ગીતા-ઉપનિષદોનું અર્થદર્શન"*

૧૩ આ નવ સોનામાંથી બે નવા છે, બાકીના 'વસન્ત' માસિક (વિ. ૧૯૮૫ અષાઢ) માં છપાયા, ત્યારે 'પ્રજાબન્ધુ' સાપ્તાહિકમાં ભાઇ "આદિત્યપ્રિય" (ગ. રા. ચુનીલાલ વર્દ્ધમાન શાહ), એમણે પોતાના

* ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ. "કવિ એટલે દ્રષ્ટા" એમ શાશ્વત માટે બાંધેલા એ શબ્દોનો અર્થ એવો નથી કે કવિ માત્ર દ્રષ્ટા હોઈને પ્રભુપ્રેરિત કવિ કૃતિઓને પણ સ્થાન નથી કહેતી. વેદઋષિઓના કવિઓ વાલ્મીકિ અને મહાભારતના વ્યાસ એવા જ દ્રષ્ટા આ કલિયુગની જમાનામાં તુલસીદાસ જ્ઞાનદેવ અને પ્રેમાનન્દ જેવા માટે એવો જ દાવો થાય છે. ત્યારે હું પૂછીશ-પૂછું, સ્વદેશ દેશનું આ અર્વાચીનો સાહિત્યથી ચડે?

સામયિક 'સૂક્ષ્માવલોકન' નિમિત્તે એજ વિચારમાલાની પુષ્ટિમાં ત્રણ સોરઠા પોતે જોડયા (તા. ૧–૮–૧૯૨૯ નો અંક), તે શાબ્દિક ફેરફારો સાથે અપનાવી લઇને વિચારતન્તુને આગળ ચલાવું છું.

ઘણીય કવિતા માત્ર   નીરસ, કર્કશ, દુર્ગમ
જોતાં ગળતાં ગાત્ર   —અર્થ કણી પણ વા ન વા ! ૧૦

નીરસ બલ્કે કર્કશ કવિતા કે દુર્બોધ કવિતાને ઉઘાડી પાડવા માટે વિવેચક-ની જરૂર પડતી નથી; પ્રજા જાતે તેનો અસ્વીકાર કરે છે. પણ ઉલટ પક્ષે બ્હારથી અનાકર્ષક છતાં આન્તર ગુણો એવા કે સાચા અધિકારીને શ્રીફલ જેવી લાગતી કવિતા પણ હોય છે, જો કે વિરલ; અને એવી કવિતાને સામાન્ય વાચક માટે સુગમ બનાવનાર નીરક્ષીર વિવેચક પણ ઘણા નથી હોતા.

જટાળ   તહિક-કઠોર*   છોલી   ફોડી   નાળિયર
કોપરું   શરબત   ઔર   આપે   વિરલો   હંસલો.   ૧૧
સ્થલ સ્થલ હંસ ન સ્હોય   સ્થલ સ્થલ ન્હૈં ઋષિ કે કવિ;
સ્થલ સ્થલ કવિતા ન્હોય   સ્થલ સ્થલ રસિક સુપાત્ર ના. ૧૨

મ્હારી પણ એજ જિકર છે. અને રોજિંદા ઉપયોગની ઘણી વસ્તુઓનું મૂલ્ય આપણે તે ચીજના સર્વસાધારણ (એવરેજ average) નમૂના ઉપરથી આંકિયે છિયે, તે ખોટું નથી. પણ એ જ ધોરણે માણસની ભાવ-નાઓ અને માણસના ચેતને લગતી બાબતોનું મૂલ્ય રખે આંકતા ! ભાવ-નાપોષક મસુન્કાન્તક વસ્તુઓમાં તો ઉત્તમ નમૂના વડે જ મૂલવણી થાય, ઉત્તમ નમૂનાઓને જ એ વર્ગના શુદ્ધ સાચા નમૂના ગણાય. વળી

(મિશ્રજાતિ) કોનું આખું, કોનૂં હૈયું ગળેલૂં
કોની સાચી, કોનિ ખોટી પરીક્ષા
એ પ્રશ્નોને તે જ જાણે ઉકેલી
જે દેખતો સાર નિઃસારમાંનો.
નિઃસાર જે નિરખતો વળિ સારમાંનો.†

---

* તહિક-કઠોર કઠણ કાચલીવાળું શરબત, પાણીઆ નાળિયેરમાંનું સ્વાદુ પાણી

૧૪ ગજેન્દ્રઃ દરિયાઇ નાળિયેર, અન્દરથી ગર્ભાઇ ગયેલું પણ કાચલી વગેરે ઢાંકણેસરને જરાય ઇજા પ્હોંચી ન હોય, તે જીવન્મુકત આત્મના દૃષ્ટાન્ત લેખે યોગ વેદાન્ત સરીવાદ અને ભગતોનાં પદોમાં જાણીતુ છે* આ એક શબ્દ સિવાય આ ઉક્તની કડીની ત્રણ લીટી (ઘણુ કરીને) બ્રા) "કુસુમાકર" (ગ. રા શમ્ભુપ્રસાદ જોશીપરા)ની છે. ચોથી લીટી પણ એમની, પાચમી સાથે આખી કડીના લયમવાદ કાજે, જરા છન્દ ફેરવીને મુકી છે કવિના કથાની જીવન્મુક્તિ અને ખ્રિસ્તી તેમ ધર્મની જીવન્મુક્તિ મહોર ઠરનો હ. રૂપક ફેરવીને કહિયે તો, ભાવનામય જીવન રૂપ એકજ હીરના બને પે પામા છે અને આ કારણથી અને આ અર્થમા હું ઇસવી વીશમી સદીનો લેખક પણ આપણી આર્ય સંસ્કૃતિના શાસ્ત્રકારોની જૂનામા જૂની પરમ્પરાને આ ચોપડીના આરમ્ભમાં અનુસરી શકું છુ દરેક આર્ય શાસ્ત્રકાર પોતાના શાસ્ત્રના આ રમ્ભમાં પ્રતિજ્ઞા કરે છે જે એનું શા સ્ત્ર મોક્ષમાર્ગ પ્રનાસી ને અપ્રતિકૂળ અને ઉપકારક હોવાથી જ તે એનો બોધ કરે છે. દુનિયામા જીવવુ અને પ્રાપ્ત કર્મો કરવાં તે ભાવનામય હૃદયે થાય તેમા જ સાચુ જીવન છે અને કર્તવ્યપાલનની શાન્તિ છે, તથા હૃદયની આવી ભાવનામયતા ખિલવવા પોષવા અને ટકાવવા માટે કવિતા અને કથાનાં સાધન નિર્મલ, આકર્ષક, આનન્દ જેનો વ્યાપી ભાવ છે એવા, અને ફલપ્રાપ્તિ મધ આપે એવા છે જ્હાની ગોઠણી અને સન્મિત્ર જેવા એ ડગલે ડગલે સદ્બોધ આપે છે, અને સાત્વિકતાનું વાતાવરણ જમાવે છે. સદ્ગુરુ અને સન્તસમાગમ તેમ મહત્સમાગમના જેવાં એ પાવક અને શ્રેયસ્કર છે વળી

---

* અને આવા ગજેવ હોવાથી ઉલટુ તે આખુ, એટલે વ્યવહારુ, ભાવનામૂક, કુન્યવી. કદાચ આ એક શબ્દ ફેરવતા જ મૂળ કર્તાંમા કથનની આખી ઝોક હુ ફેરવી નાખતો હોઇશ, માટે આને પણ અપનાવી મ્હારી કડી બનાવી લીધી છે.

‡ પ્હેલી ત્રણ પંકિત શાલિનીની છન્દની, જેનુ માપ-મ ત ત ગા ગા, વિવરણમા વાપરેલી પરિભાષા પ્રમાણે આની વ્યાખ્યા, મા(તારા) તા(રાજ) તા (રાજ) ગા ગા જેથી પકિત તા ત ત મા ગા એ માપની એટલે શાલિનીનો ઉલ્લે વર્ણી ગુરુ, આમા લઘુ, એટલો જ એ બે વચ્ચે ફેર છે આ છન્દનુ નામ પ્રાકાર બન્ધ (અને બીજા ત્રણ-જુવો રમુપિંગલ પૃ ૨૮૪). છેલ્લી પકિત વસન્તતિલક છે

ચોતર્ફ ફેલાઇ રહેલાં આકાશ, દરિયો, ગિરિ, નદી, વાડી ઉપવન, જંગલ, પખી, વાદ્દલ, ઉષા, સંધ્યા, વર્ષા, વસન્ત, દિવસ, રાત, આદિ અનન્તરૂપ અનન્તવેશ અનન્તોર્મિ કુદરત, જે આપણો સદાનો સાથી છે, તેને પ્રિયમાં પ્રિય, અને ગુરુઓનો ગુરુ પણ બનાવી લેવાની અદ્ભુત શકિત ખિલવીને, કવિતા અને કલા, માનવીને તેના એકાકી જીવનમાં દૃષ્ટવ્ય પોતાની બ્હારથી પણ જોતો, શ્રોતવ્યને પોતાની બહારથી પણ સાંભળતો બનાવી શકે છે. તો આ મ્હારો રંક વિવેચનાયત્ન જેટલે અંશે કવિતાની સાચી કસોટીઓ ગુજરાતમાં સ્થાપવા અને ફેલાવવામા સાધનરૂપ છે, તેટલે અંશે પરમ પુરુષાર્થનો નમ્ર સેવક પણ છે. સત્ય સૌંદર્ય અને ચારિત્ર એ ત્રણ વચ્ચે એટલો તો મેળ છે કે એ ત્રણ નથી એક જ છે; અને આ મહાસિદ્ધાન્ત વિષે જે બુદ્ધિ હજી શંકાશીલ, તેની કને કવિતા કલા અને તેમની મીમાંસાની મૂલવણી પરખતો પણ નથી.

૧૫ છેવટ, મ્હારે વિષે નથા લખનો પણ—જે શ્રેષ્ઠ વિવેચકને કવિતા કે સાહિત્યપ્રદેશમાં ભાવનામય દષ્ટિ સિદ્ધ થઇ ગઇ હોય, જે વિવેચકોમાં રાજહંસ હોય, તે ગુજરાતના મહાલેખક શ્રી હેમાચાર્યનો દાવો પણ કરી શકેઃ—જે અમો અનેકાનેકની કૃતિઓ તપાસતાં અને વિચારતા તેનું તેનું હૃદ્ગત યથાર્થ પકડવા અને કસી જોવાને માટે તે તે કર્તા વિષે પ્રથમ દૃષ્ટિએ અંગત દીસે એવુ લખાણ પણ કરવુ અનિવાર્ય થઇ પડે ને કરિયે કદાપિ, તથાપિ તેમ કરવામા અમારો આશય અંગત ટીકાનો મુદ્દલે હોતો જ નથી. ભલે આ ન સમજી શકે, અમારી આટલી યોગ્યતા ન સ્વીકારે કિંવા તે તે કર્તાના મોહપાશમા નિખાલસ પણે બધાયલા હોય. તેવા બન્ધુઓ અમને નિન્દવા હોય તેટલા નિન્દો, પોતાનો ધારો - અને ત્રિગુણાત્મક રૂપ ધરાઇ રહે ત્યા ? 'ઈઃ—

અહ્મે નિન્દઉ કે ऽवि जणु अह्मइं वण्णउ कोऽवि ।
ऩ्दहुं कंचि नवि नह्मइ वण्णहु कंचि ॥

(તરજુમો) નિન્દો અમને કોઇ જન સ્તવો અગર જન કોયે,
નવ નિન્દાસ્તુતિ કોઇની ભણિયે અમો કદીયે !

ત્રાગીજ અને ભવિષ્ય

૧ તો વિચારપ્રધાનકવિતાને કવિતાસૃષ્ટિમા દ્વિજોત્તમ જ્ઞાતિની માનું છુ ને ? સંગીતકાવ્ય નાણુ હોઇ શકે નહી, એક લગની એક ભાવ એ ઊર્મિનું જ તાન જરા લાબુ ચાલતા અનાકર્ષક અને વધતી જતી ઝડપે કટાળો દેનાર બની જાય ગેય કવિતાના * પુનરાવર્તી લયમા વિચા ગુનો સદ્ભવન (કુદરતી લહરીઓવાળો અને કલાની લીલાએ સર્જક) સહજ ભાગ્યે હોય કાનાના મિનારા તો વાગ્યા તથાપિ એકે અક્ષર વધારે પડતો નહી એવા ઉદાત્ત વિચારપ્રધાન સર્જનો જ ચણી શકે એવી એવી મ્હારી પ્રતીતિઓ હુ તો પદરેક વર્ષથી આગ્રહપૂર્વક અને પ્રસગે તેમ અપ્રસગે જાહેરમા પણ જણાવતો આવ્યો છુ ને ? ખરી વાત છે અને આવો સનાતન ઔચિત્ય વિસંગતિ (ઇન્કન્સિસ્ટન્સી inconsistency) ગીતવાને અગરતો આ સગ્રહમા ગેય કવિતાના ભાગ પ્રમાણને ચીધના ચાલે ઉઠાવવામા આવે જ, એમ સમજી લઇને તેનો આગળથી જવાબ આપી લઉ

આ સગ્રહ પાછળ મે દોઢ વર્ષથી વધારે સખ્ત મહેનત કરી છે તે ભાગ અગત વલણો પ્રમાણેનો સગ્રહ રચવાને નથી કરી વાચકોને સમજાને, વાચતો વર્ગ વધારે સમજતા થાય અને મારી કવિતાનો વધારે શોખીન બને એટલા માટે આ સગ્રહ મે અનેક કવિઓની અનેકાનેક કૃતિઓ વિચારી વિચારીને કર્યો છે વળી સકલયિતા વ્યાસ ભગવાનનો અવતાર થાય ન થાય પોતાના હવાડામા તે પાણી લઇ શકે મન કુવામા જે હોય તે જ પણ આ ચોપડી માટે તો (છે ની વાર પુનરુક્તિ કરી નડે) કના જેમ તેને નમ વધારે લેશ, ગાઇ બીજી કર્તાની બે કૃતિઓ પણ નહીકે લેવી આપો સગ્રહ સાદ્યસર કહ્નો જ રાખવો મહુગત દલ આ પ્રસિદ્ધ કર્તાઓ

---

* A noble & expressive language invaluable as the vehicle of thought but by itself nothing Ruskin

(તરજુમો) ઉમદા અને સ્પષ્ટ વાણી વિચારના વાહન લેખે અમૂલ્ય પણ માત્ર પોતે જ તેમની કીમતની યે નથી રસ્કિને ગા કહ્યુ છે વિચારકો અને કલાકારો માત્ર વચ્ચે જેમા એણે ગદ્યકલા અને પદ્યકલાનો સમાવેશ પણ કર્યો છે (જુઓ અર્વાચીન ચીતારા ના ગ્રથ ૧ પ્રકરણ બીજુ)

અને ઉછરતા એ ત્રણે વર્ગની સંખ્યાને પ્રમાણસર રાખવી, વિવરણ મિતાક્ષરી પણ આવશ્યક લંબાઇનું લખવું જ, એવી એવી પ્રતિજ્ઞાઓ પણ પાળવાનું ઠરાવેલું.

ગુજરાતી સાહિત્યનો સંક્રાન્તિકાલ હજી પૂરો નથી થયો. નર્મદથી આરમ્ભાયલો યુગ હજી પ્રવર્તે છે. સંગીતકાવ્યની પરમ્પરાપ્રાપ્ત અભિરુચિ, કવિતામાં માત્ર પદ્યલય બસ નથી, ગાણું પણ હોય તો જ પૂરતી મીઠાશ–એ શોખ, હજી બલવાન છે. વિચારપ્રધાન કવિતા પોતાની કલાએ વિવિધતાએ અર્વાચીનતાએ ચોંટે અને સર્જકતાએ નવા નવા કવિ-આત્માઓને પોતાનાં વાહન બનાવતી જાય છે. પરમ્પરાપ્રાપ્ત કવિતા-આદર્શમાંના દોષ એમાં ઘટતા જાય છે. અને, દાખલા તરીકે, દલપતરામ અને નર્મદને અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં પણ પ્રાસ આવશ્યક ગણવા પડેલા, એવી લોકરુચિની દશા ક્યારની યે ભૂતકાલની થઇ ગઇ છે. વર્તમાન બલો પ્રજાનાં ચિત્તતંત્રને હલમલાવી રહ્યાં છે, તેનું એક આ તાજું પરિણામ પણ લક્ષમાં રાખવું ઘટે, જે એજ બલો પાછલા સમયના જુદા જુદા ફટાઇ ગયેલા અંશો અને અવશેષો—લોકકથા, રાસ, ગરબી, ભજન, દૂહા, આદિ—ને વધુ આકર્ષક બનાવી રહ્યાં છે. આ સંગ્રહમાં ગેય કવિતાને પ્રાધાન્ય તો નથી મળ્યું એટલું જ મેયે સ્વીકારશે તોય મ્હને મન્તોષ છે. જે ગેય કવિતા લીધી છે તે પોતાના વર્ગમાં ઉચી જાતની લાગશે એવી પણ આશા રાખુ છુ. સવૈયા, શિખરિણી, સ્રગ્ધરા, હરિણી, આદિ કેટલાક બન્ધ ગેય ગવાયા કરે છે, જો કે શાસ્ત્રદષ્ટિએ હોવાં જોઇતાં સંગીતના લક્ષણો એબંધોમાં ઓછા છે તેનો ખુલાસો મ્હને તો આવો લાગે છે, કે સંગીત લેખે ઉતરતું જે કંઇ પણ સ્વીકારવુ પડે તેને સારી કવિતા ગણાય જ કેમ, એ જૂની ભ્રાન્તિનો અમલ હજી ચાલે છે. અને એ ગમે તેમ.-સંગ્રહને ટીકવા કાજે તપાસનારાઓને પણ, હુ આશા રાખું છું, કે કબૂલ કરવું પડશે, જે આમાં વિચારપ્રધાન વિચારાનુસારી લયવાળાં પદ્યમાં રચેલી કવિતા પણ પુષ્કળ મનોવેધક અને ઉચી કોટિની છે. રામનારાયણ અને ગજેંદ્ર, ત્રિભુવન વ્યાસ અને સુન્દરમ્, કૃષ્ણલાલ અને બેટાઇ, દેમળજી અને મનસુખ, કાંતો સૌંદર્યે કાંતો ગાંભીર્યે, વિષયે કે માડણીએ

તરંગે કે દર્શને, માર્દવે કે વિશાલતાએ કલાએ સહાનુભૂતિએ માધુર્યે અને વિદગ્ધતાએ પ્રજાના હૃદય ઉપર વિજયી ધસારો કરી રહ્યા છે. સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં પ્રજાની વ્યવસ્થાશક્તિ જેમ વધશે, તેમ આ વિચારપ્રધાન કવિતાનો કેળવો પણ વધશે જ. છઠ્ઠી સાતમી પેઢીના ઉછરતા કવિઓને ઉદ્દેશીને કંઇ પણ ભલામણ કરવાનો અધિકારી હોઉં તો તે આટલી જ—લખ લખ કર્યાથી કવિત્વ નથી ખિલતું. લખાય તે બધું જ પ્રકાશન યોગ્ય કલાથી હોય ? લખેલું સુધારવાની કલા સર્જનાની જ ન્હાની બ્હેન છે અને એ મોટી બ્હેનના તો આશક જ બનો. બાહ્ય અને મૂર્ત વિષયોમાં કલ્પનાને વધારે ખેલવો. સાહસિક સર્જક બનો. કર્યું કરે તે શાનો કવિ ! વળી કૃતિમાં ત્હમારા વ્યક્તિત્વની છાયા જેમ ઓછી રહે તેમ ત્હમારી કલા વધારે વિજયી, એ કલાભક્તિ એવો ક્ષણિક પ્રસંગ પણ ભલે આલેખો, તુચ્છ મનાતા વિષય ઉપર પણ ભલે લખો. પરન્તુ પેલું આમોગિયુ ગગનનું પ્રતિબિમ્બ બની રહે છે એ જ કલ્પનાકીમિયાનો—ખરો આદર્શ છે. તુચ્છ લઘુ ક્ષણિક કે મહાક્ષણિકના નિરૂપણમાં અનન્તતા અને અનન્તતા સાથે સાથે જુવે, બતાવે તે જ કલ્પનાનેત્ર. ક્ષરને અક્ષર કરે, અણુને મહાન કરે, આ ગ્રને પેસી બીજે કાને નીકળી જવાની પ્રકૃતિવાળા વસ્તુઓને મગજમાં ચોટાડી દે, ને સ્વપ્નામાં પણ તેમનું સ્મરણ કરાવે, તે જ કલાનો વિજય અને કવિતાની સિદ્ધિ નવું * સંગીન અને બિનગત, બિનગત સંગીન અને નવું ઉપજાવે તે સાહસિક

* કવિતા અને કલાના ક્ષેત્રમાં નવું એટલે શું, એ સવાલ બેશક અટપટો છે. ઔચિત્યપૂર્ણ મૌલિકતા વિષય કે માંડણીની નવીનતાને જવા દઈ, લય નવીનતા જ વિચારિયે. વાલ્મીકિએ અનુષ્ટુપ નવો સાધ્યો ત્યારે તેમાં નવીનતા કેટલી સૂક્ષ્મ હતી તે એ વેદયુગ—અને પ્રથમ પ્રાકૃતના યુગ—માં ચાલતા છન્દોને મુકાબલે બરાબર અને પૂરે પૂરું સમજી શકો. કોલમ્બસ (C Columbus) વિષેની પેલી દન્તકથા જાણો છો ને ? ઈંડું ટેબલ પર ઉભું મુકો, એ એની સમસ્યા. વિદ્યા બુદ્ધિ અનુભવ આદિમાં શ્રેષ્ઠ પુરુષો ટેબલ આસપાસ હાજર હતા, કોઈથી એ કોયડો ન ઉકલ્યો. કોલમ્બસે ઇંડાના એક છેડે જરા ઠોકીને ઉભું રાખી દેખાડ્યું. કાન્તના વસન્ત વિજયમાં દયારામની લાવણીમાં ગો. મા. ત્રિ.ના કટાવમાં પ્રથાટી પૃથ્વીમાં, ગુલ બકીના, સર્જકતા છે, કેમ કે તેમાં વિષયાનુરૂપ નવીનતા અને લયસિદ્ધિ છે.

સૌંદર્યસેવક જ કવિ અને આપણી કવિતાનું ભવિષ્ય કેવું લાગે છે, એ સવાલનો પ્રથમ પ્હેલો જવાબ આ, જે વિચારપ્રધાન કવિતા હજી ઉંચી ચડશે, નવાં ક્ષેત્રો ભર કરશે, અને વધારે ફેલાશે નિ:સંશય

મહાકાવ્ય વિચારપ્રધાન કવિતાજાતિમાં જ શક્ય છે 'વેનચરિત્ર', 'ઇંદ્રજિત વધ', 'શાન્તિસુધા' 'કલિકા' વગેરે લખાયાં છે તે જાણું છું: પણ યથાર્થનામ મહાકાવ્ય હજી નથી જ સર્જાયું, એમ નમ્નો ભણવામાં લખાયાં છે તે લાંબાં કાવ્ય બાધક નથી માનું મહાકાવ્ય રચાય અને કવિતાગોખીનોને હૈયે તે વસી જાય, ત્યારે જ આ નર્મદયુગ વા મ ક્રાન્તિયુગ—જેને હું "સુધારિ" યુગનું નવું નામ આપું છું (જુવો આ પ્રવેશકના છેલ્લા ટિપ્પણમાની આર્યા,) તે—ચાલ્યા કરે છે, તેનો મોક્ષ થયો સમજાય, નવા યુગનો અવતાર ત્યારે જ જોવામાં આવે, તથા તેની કવિતા કયા લક્ષણ–લક્ષણોએ વિશિષ્ટ થવાની એ તદ્દન નવો સવાલ ત્યારે જ વિવેચકના દૃષ્ટિવર્તુલની ઉગમણી દિશાએ ઉગવા પામે એ નવો જન્મ ગુજરાતી કવિતામાં જાતે જોવા પામીશ એવી મહામોંઘી આશા મ્હને ઇ સ. ૧૯૦૦–૧૯૨૦ લગી હતી હવે નથી

દરેક બાળક જન્મે છે ત્યારથી તે પોતાની નવી સૃષ્ટિ જન્માવે છે પણ ઓળખાણ વારે કે પેઢીએ પેઢીએ કે 'સરસ્વતીચન્દ્ર', 'કુસુમમાળા', 'કલિકા', ભગવાન કૌટિલ્ય', 'સત્યાગ્રહના પ્રયોગો', 'કાન્તા', 'ઇન્દુકુમાર' 'ઉષા', 'બે નફ્ફટ આદમી', 'અનન્તા', કે 'અશક્ય આદર્શો' જેવી જરા વધારે ધ્યાન ખેંચનારી ચોપડી બ્હાર પડતા નવા યુગપ્રભાતનું કૂકડેકૂક લલકારીને

હૃદયથી અને સ્થૂલ ત્રાજવે કાગળે મપાય એવી એ નવીનતા મુદ્દે નથી. અ ગાન્દલ "વર્સ લાઇબર" નોં તો એમાં પાશ પણ નથી ચાલતા રુચિતત્ત્વનો લાભ લઇ તેને જરા નવું વળણ આપી દેવું, તે જ આ રૂઢિરક્ષિત રુચિતત્ત્વના પ્રદેશમાં સૂક્ષ્મ તથાપિ તેની લક્ષ્યસિદ્ધિએ મહાન નવીનતાનો પ્રકાર છે. અથવા દેવનાગરી લિપિને આપણી ગુજરાતી લિપિ જોડે સરખાવો, ફરક કેટનો તો સૂક્ષ્મ છે તથાપિ રૂપ અને લેખનકાર્ય માટેના પ્રવાહીપણામાં કેટલો તો મહાન તફાવત પ્રજાની ઔચિત્યસાધક પ્રેરણાએ ઉપજાવી લીધો છે સર્જક પ્રતિભા પણ સ્ફુટ અને શાસ્ત્રીય તત્ત્વાન્વેષણની વિચારણા કરતા પ્રેરણાને વધારે મળતી આવે છે એનું સ્વરૂપ પાંડિત્યલીલાનું નથી, અનૌચિત લીલાનું છે, અજબ ચમત્કારનું છે, નિયતિને તોડવાના આભાસ દ્વારા સવિશેષ પાળતા વિધિ ખેલના જેવું, સૌ અધિકારી પ્રેક્ષકને મોહચકિત કરી મુકે ■

નાચતુ,–તે ઉપલા દ્વિજસ્પર્શીપ્રદેશના ગમ્ભીર તેમ ગહન સત્યને અનુરૂપ આચરણ છે નહીં 'ગોવર્દ્ધન યુગ', નરસિંહ યુગ કલાપી યુગ, 'રણજિત યુગ, 'રવિ યુગ 'ગાંધી યુગ 'મુનશી યુગ', 'હાજી યુગ', 'મસ્તફકીર યુગ', 'શયદા યુગ,' વગેરેને દર અઠવાડિયે ને દર મહિને લાવે નહીં એ વાવગ ફેરવ્યા જ ન કરે, એ ઉપયોગપણું અભિનન્દન આદિ માટે યુગોને હાકલ કરે નહીં તો સારી પ્રજાના માનસને નવું જ વલણ આપવાનો ઇજારો લઇ બેઠેલા એ જનમાત્રને ફાઉન્ટપેન કે બીઅપેનને ચાવતા ચાવતા અથવા ચાહકાશીના પલાશા ને પવના ગબ્બારાને પણ–પોતાની ફરારો ભરે શી રીતે પોતાના વાદિત્રો નિયમિત રીતે વગાડે શી રીતે તથા રોજ ત્રણ ટંક જોઇતું ચવેણુ ઉનારે પણ બીજે ક્યે આધારે એ મોટી વ્યવહારુ મુશ્કેલીનું મને પૂરપૂરું ભાન છે એમાંના ઘણાખરા ગમથી વધારે પોતપોતાના જન્મ પછીના પ્રકટ થયેલી ચોપડીઓ વાચી પણ શકતા નથી એ એમની વિદ્વત્તા કાઇથી યે અજાણી નથી અર્વાચીન દુનિયામાં સત્યગામી સ્વાભાવિક શક્તિ સમર્થાતિ વિચારણાએ આ અર્વાચીન યુગોને પણ જન્મ આપ્યો છે કેમકે એટલા ઉદ્ભવ ભાગે નાતો એવો એમમાં એવા અવસર છે જ અનધિકારી, અરે ઉદ્ધત અને નુગરા ગણાતા અત્યારે ચોતરફ ગાજી રહ્યા છે અને વધતો જ જશે સાહિત્ય અને કલાના પ્રદેશ વિનમ્ર નિખાલસતાના, દૃઢ ચારિત્ર્યના, સતત અભ્યાસ સંશોધન અને મનન વડે રચાતા અધિકારના ગુરુ–સત્ય–ના એ ત્રિપુટીની ભક્તિના અને સત્યઆરાધિની પ્રતિભાના ઉદય છે કૃપાથી ગવાતી નથી વાક્યચાપલ્યથી કે કેવળ બુદ્ધિચાતુર્યથી એ નન્દનો પવનમાં દાખલ થવાની સિદ્ધિ નહીં મળે એ અપ્રાગલ્ભ્યથી નુતન થતી નથી પણ નવા આશાઓ તપસ્યા–ગમે તે ક્રમે મુચ અસત્–સમજા ને નહીં પડે

આ પચાવન કર્તામાં આકૃતિ એક પણ નથી શાન્તિ અને તેમાં પણ નાગરોની સંખ્યા ખાસ મોટી પારસી સમસ્ત, તેમ ગુજરાત ભદ્રિયાતા મા શ્રીમાળી વાણિયા અને પાટીદાર વગેરે બીજા પણ કોઇ કોઇ જ્ઞાતિના કેટલાક ભાગને કેળવણી સંસ્કૃતિકે સંસ્કાર ક્ષેત્રમાં ઉત્તમ નાગર

કુટુમ્બોથી જરાયે ઉતરતા ગણાવી શકાય એમ નથી. ઉલટ પક્ષે બ્રાહ્મણ ન્યાતોના કેટલાક વિભાગને ગુજરાતમા તો વસતીના છેક ઉતરતા થર જોડે જ મુકવા પડે એ પણ જાણીતુ છે. વળી અનવરમીયાં, અર્જુન, અને ઋષિરાય જેવા ભક્તોનો પન્થ જેટલો ન્યારો તેટલો વિશિષ્ટ સસ્કારો વડે ઉજ્જ્વલ છે, અને ન્યાતવાર ગણતરી કરવા જતાં તેને ખોટી પાડવામા સંસ્કૃતિવૈવિધ્યે ટેકો આપે છે ગુજરાત કાઠિયાવાડની સસ્કૃતિ બહુતન્તુ પચરંગી અને અવ્યવસ્થિત છે. સિદ્ધરાજના સમયમા તો શુ ઔરંગઝેબના સમયમા પણ આપણી પ્રજામા પ્રધાન સુર ક્યા પ્રવર્તતા હશે તે કશુ જ અત્યારે આપણે જાણતા નથી અને કોઇ પણ ઐતિહાસિક કે સ્થૂલ લક્ષણો વડે પ્રજાનુ વર્ગીકરણ કરવામા આવે, તે આપણને બહુ માર્ગદર્શક નીવડે એમ લાગતું નથી તથાપિ આ પચાવન કવિઓનુ ન્યાતવાર વર્ગીકરણ કરી જોશો "દ્વિજેતર" કવિઓની સખ્યા વસતીના પ્રમાણમા છેક ન્હાની છે એ વિષે બે મતને અવકાશ જ નથી વર્તમાન સમયની ગુજરાતી સ્ત્રીઓ કવિતામા હજી પડઘા પાડવાથી કે માચિયાર ગોળી રચવાથી આગળ–સ્વતન્ત્ર સર્જકતા–લગી નથી ચડી, એ વિષે બે મતને અવકાશ જ નથી અને **સાહિત્ય તો આખી પ્રજાની વાણી,** એ અબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇનુ અર્થઘન સૂત્ર જો માનનીય, તો ગુજરાતી કવિતામા હજી પ્રજામાના ઘણા સુર ભળતાજ નથી, એવા તારીજની સ્થૂલ સત્યતા સ્વીકારવી જ પડશે સક્રાન્તિકાલ જ ચાલ્યા કરે છે, એ મતનુ આ દૃષ્ટિએ પણ સમર્થન થાય છે. વસતીના નીચલા થરોમાથી સ્થાયી અને ઉચા સાહિત્યમા ખુરસી મેળવે એવા કવિઓ પાકવા જ જોઇએ અને આપણી કવિતાનુ ભવિષ્ય કેવુ લાગે છે, એ સવાલનો બીજો જવાબ આ, કે એમા નાગરો અને મ્હારા જેવા, રા રા ભાઈ ' વસન્ત વિનોદી ' કે ખબરદાર જેવા, સ્વ૦ કલાપી કે દામોદર જેવા, તેમ બીજા (ન્યાતે નાગર નહી તોય કેળવણી આદિની પરિસ્થિતિમા " દ્વિજોત્તમ " ની હારના) કવિઓનો ફાળો ઘટશે જોઇએ એ વર્ગની વ્યક્તિઓ પોતાની ગુણવત્તા ખોઇ નીચવે તમકકે આવી પડે એમ બિલકુલ નહી , નીચે તમકકેથી ઘણી વધારે વ્યક્તિઓ–સ્ત્રી પુરુષ બને–યોગ્યતા

મેળવી ખીલવીને મોખરે આવી જાય, બલ્કે લોકના મુખકાને જ પોતાની શક્તિ વડે ક ઈંદ ઉગવા આગળ ધપાવે એવી થાય, તેમ તેમ જ ગુજરાતી કવિતાનુ ભવિષ્ય સુધરતુ આવે. પ્રજાની સજીવનતા મહત્તા અને વિવિધતાની દૃઢ રેખાઓ કવિતામાં તો જ વધી શકે પરન્તુ આવો ફેરફાર ટૂંકી મુદતમા થઇ આવે એવા કશા ય ખાસ ચિહ્નો અત્યારે તો વર્તાતાં નથી. પ્રજાકીય કેળવણી-પ્રાથમિક, માધ્યમ, અને ઉચ્ચ—રાજ્ય અને પ્રજા બન્નેના પ્રયાસ વડે વધારે ગુણવત્તાવાળી બને અને પ્રજાના તમામ થરોમાં ઘણી વધારે ઝડપથી પ્રસરે, તેમ તેમ જ સાહિત્ય અને કવિતામાં આપણી પચરંગી પ્રજામાના થરે થરમાથી વિભૂતિઓ પ્રગટી સખ્યા અને વિવિધતામા પ્રવેશ પામતી જાય, અને કેળવણીની આવી પ્રગતિ કે તેના આવાં પરિણામ આપણને મળવા માટેના હજુ તો કેટલાયે દાયકા વહી જશે, નજાને.

અહી સગ્રહેલા પચાવન કવિઓમા ઈ ૧૯૦૦ થી ૧૯૧૧ લગીમાં જન્મેલા નવ જોવામા આવે છે.

ઇ ૧૯૦૧—ચદ્રવદન મ્હેતા, ચતુરભાઈ પટેલ
૧૯૦૨—ગજેન્દ્ર બુચ
૧૯૦૩—' સ્નેહરશ્મિ ';
૧૯૦૪—સુન્દરજી બેટાઇ,
૧૯૦૫—ઇન્દુલાલ ગાધી;
૧૯૦૭—મનસુખલાલ ઝવેરી,
૧૯૦૮—' સુન્દરમ્'
૧૯૧૧—કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી.

ઈ ૧૯૦૨ મા જન્મેલા ગજેન્દ્ર બુચ તે સહ આ ૧૯૦૧-૧૯૧૧ લગીના દાયકાના બીજા કવિઓ પણ હશે, પણ જેમની ઉત્તમ કૃતિઓ મ્હારા જોવામા નથી આવી તેમને મ્હારી ગણતરીમા લઇ પણ કયાંથી શકું. એ ઝમાનાના કેટલાક હવે પછી કવિતા લખવા માંડે એમ પણ બને. આમ મ્હારી ગણતરીના પાયામાજ અપૂર્ણતાઓ છે તે સ્વીકારું છું. પણ ગણતરી માટેના સાધનો વધે તેમ તેમ પરિણામમા ફરક એક રૂપનો જ પડે.

એ પરિણામને વધારે વિશ્વસનીય અને વધારે આશાવન્ત બનાવવાનો. એથી ઉગ્રા પ્રકારનો ફરક ના જ પડે એવો આ વિષય છે, તે ઉપર ભાર દેવો અનુચિત નથી અને આ આઠ ઉપરથી યે હુ તો આપણી કવિતા ના ભવિષ્યને માટે આશાવન્ત છુ, કેમ કે એ પ્રત્યેકમા નહી તો એ સમૂહ-મા પ્રતિભા અત્યારે પણ નિર્વિવાદખીલી આવી છે વળી કોના કોનામા છે, અથવા કેટકેટલી છે, એવો અટકળોમા કોઇ પણ એક દ્રષ્ટા ભૂલ ખાઇ જાય એવો સમ્ભવ પણ ઓછો નથી, એટલે એ વિષે વાચકે પોતપોતાનો મત આઠે કવિની બને તેટલી કૃતિઓ જોઇને-જોના રહીને-સ્વતન્ત્રપણે અને ધીરે ધીરે બાધવાનો રસ્તો જ ઉત્તમ છે

ઇ ૧૯૦૦-૧૯૦૧ મા જન્મેલા અત્યારે ત્રીશ વર્ષના એથી મોટી ઉમ-રના, આ સગ્રહમાના ૫૫--૭૮=૨૭કવિઓ વિદ્યમાન છે, સૌથી વૃદ્ધ રા.રા. છોટાલાલ નરભે રામ ભટ અને ગ ના ડાહ્યાભાઇ દેરાસરીથી માડીને રા. રા. ર જિનલાલ, મેઘાણી અને રસિકલાલ લગીના અને આ સત્તાવીરમા બીજા ઓછામા ઓછા પાચ સાત અહીની વિચારણા માટે ઉમેરવા ઘટે, જો કે તેમ ના કોઇનો એક પણ નમૂનો અહી લઇ શકયો નથી, (૧) મ્હારી ચોપડી ન્હાની એટલે, સદ્‌ગત કવિઓમાથી વીશથી યે ઓછી સખ્યા તો છેક ઓછી પડી જાય એવી સમજે (૨) મ્હને જોઇનો (છન્દ, શૈલી, વિષયમા) ચોપડીની વિવિધતા વધારે એવો દાખલો ન મળવાથી મતલબ કે અત્યારે આપણા વિદ્યમાન કવિઓ ત્રીશ વર્ષ અને તેથી ન્હાની વયના આઠ દશ છે, તો મોટી વયના એથી ચારગણા છે જ અને ઉછરતા લેખકો માટે હું આશાવન્ત છુ, તો આ પાકા ઘડાઓ વિષે શુ હુ ઓછો આશા-વન્ત છુ ? શા માટે ? પણ અશુભ વર્તારો તેમ શુભ વર્તારો ભયે ઓછામા ઓછા તથાપિ લગભગ નક્કી જેવા લાગે એટલા ટકા રૂપે જ જાહેર કરવામા જોખમ ઓછું એમ દુન્યવી શાણપણ કાનમાં કહે છે, તેને જવાબદારીના ભાનવાળો માણસ ના જ અવગણે આપણા સૌથી જુવાન આઠ કવિઓની ટુકડીમા પ્રતિભાકિરણ મુદ્દલે ન હોત, તો તેમ ચોક્ખુ કહી દેતા હુ જરાયે ખચાત, એમ ગુજરાત મ્હારે વિષે માની શકે શું ? પાકી ઉમરના કેટલાકમાં

પણ હજી પ્રતિભા અને કલામર્મજ્ઞતા નમળી રહી છે, અને મોટી ન્હાના આરંભમાં પણ છે, એટલું તો ચોક્કસ

૨૭ પ્રતિભાને પૂરી ન ખીલવા દે એવાં નવ વિઘ્નો પણ ધ્યાનમાં રાખવાનાં છે પરંતુ વિઘ્ન આયુષ્યનું આપણા પ્રાન્તમાં [illegible] પ્રમાણ કલાપી [illegible] નિઝ, અને મણિલાલ એ ત્રણ જ દાખલા પર્યાપ્ત છે, એટલે આ વિઘ્ન વિષે વધારે લખવાની જરૂર નથી આયુષ્યનું અલ્પપણું અને બીજાં અવરોધ કેટલીકવાર [illegible] ને એવી રીતે પણ નડે છે કે તે [illegible] તો છે, પણ તેના [illegible] થઇ જાય છે, તેનું [illegible] થઇ જાય છે

બીજું વિઘ્ન પ્રજામાં કવિતા નામને દીપાવે એવી કવિતા માટે કદરનો અને [illegible]નો અભાવ [illegible] દાખલો [illegible] હું [illegible] [illegible] પ્રતિભા હોતી નથી ? ત્યારે એ પ્રતિભાદર્શનો કવિતા કોન આપે જ કેમ ? આ વિઘ્ન કવિ જેવા પદુ[illegible] જ દુને કહ્યું તો નડે, તેને જડ ગુજરાતને અત્યારે ખાન પણ આપી શકાય એમ નથી પરન્તુ આવા વિઘ્ન [illegible] પોતાનો ઇષ્ટ માર્ગ કરી ને, તે પ્રતિભા જ પ્રજામાં શ્રેષ્ઠ [illegible] બની શકે [illegible] પરિસ્થિતિ સામે [illegible] પોતે પોતાના જ જન્મસિદ્ધ કર્તવ્યમાં [illegible] [illegible], દાખલા તરીકે [illegible] [illegible] ખીલવ્યું [illegible] તેનું [illegible] ખીલવ્યું હોત, એમ વારંવાર કલ્પો તો તમને નથી [illegible] 'વસન્ત [illegible] અને 'ચન્દ્રા-[illegible] નો [illegible] દેવયાની ' કાવ્ય [illegible] એટલું જ નહી પણ તે પછી એક મહાન [illegible] પણ ગુજરાતી ભાષામાં ઉમેરત ? ઇંગ્લિશ મહાકવિ [illegible] બે એક સર્ગ તો એમણે ગુજરાતીમાં ઉતાર્યા પણ હતા, કેટલાક ભાગનો [illegible] ગદ્યાનુવાદ [illegible] કેટલાક ભાગ પ્રથમથી પદ્યમાં લખેલા તેય પછી ફાડી નાખ્યા જણાય છે [illegible] વિચાર [illegible] નહીં એટલે આમ કર્યું હશે ? ગુજરાત નહીં [illegible] એવા સન્દેહથી ? આદર નથી [illegible] એમ ખાત્રી થતા ? [illegible]

ત્રીજું વિઘ્ન [illegible] [illegible] કવિતાવૃત્તિને પ્રતિ, [illegible] ન્હાના મોટા વાયુ ચાલ્યા કરે, એ રૂપનું છે કાન્ત તો જાણે [illegible] ઉડા અને

કલાદૃષ્ટિએ અન્ધારા કુવામાં સરી પડયા, તથા તેમાંથી સત્યપ્રાપ્તિ પછી જામના પામે છે તે શાન્ત વાતાવરણમાં પાછા આવી જ શકયા નહી. પણ આવા દાખલા અતિવિરલ. મનુષ્ય જીવનમાં જ કેટલીક અનિશ્ચિતતાઓ ઉંડી અને સનાતન છે એટલે આવા અપવાદ તો ગમે તેવા સ્થિરવૃત્તિ દેશ કાલમાં પણ કોઇક બને અહીં આપણે વિચારવાના છે સંક્રાન્તિકાલના ખાસ વાયુઓ, જે કેટલીકવાર એવા તો જોરથી વાયે છે, કે આખા સમ જને તળે ઉપર કરી નાખે છે. તેમાં પટકરણ કવિને તો તે ઘડીના છૂટા ભાગમાં ઉત્તરથી ઉંચકીને દક્ષિણમાં ઉસેટી દે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

બીજા વિઘ્નની સામે તેમ ત્રીજાની સામે સાચી ઢાલ એક જ છે, જીવનની બીજી મુશ્કેલીઓ અને આપત્તિઓમાં માણસને જે જવાબ દે છે તે એટલે કે દૃઢ **ચારિત્રબલ.**

૧૮ અને પ્રતિભા સાથે ચારિત્રનો પાવક સુયોગ આપણા જુવાન અને નિવડેલા વિદ્યમાન કવિઓમાં જે પ્રમાણમાં સધાયો છે, સધાય છે અને સધાશે, તે જ પ્રમાણમાં ગુજરાતી કવિતાનું ભાવિષ્ય અહીં તોળી તોળીને આંકું છું તે કરતા વધારે ઉજ્જવલ નીવડશે પ્રતિભાનો લોકોત્તર વાંસળી પોતાની અમીઝરતી મધુરતા લવકાર્યા વગર રહી જ ન શકે એ રા. ગ જન્મસર કરે ગાયું છે, તે હું પણ અનુભવ અને શ્રધ્ધા સને નેત્રે જોઉં છું, બુધ્ધિ અને હૃદય બન્ને કરણે માનું છું આ પ્રવેશક એમની એ કડી ટાંકીને જ પુરો કરું છું.—

> " નિર્ઝરણી જન્માન્તરની :
> કેરણી તૂં કાલાન્તરની :
> અભિસરણી શી અન્તરની :
> અમિઝરણી શ્રી નટવરની :
> —ઝરવે ક્યાંથી વાંસલડી ! "

વડોદરા, ૨૧ ૧૦ ૧૯૩૦, મ ગ્ર વિ સ ૧૯૮૬ ૧૨ ૩૦.*

---

*વૃષની છેલ્લી તિથિએ કાવ્યભાવના ક્રમરુચિરે કથવા
સુખાદિ સમય તણી આ રચી બલિ સમૃદ્ધિ સવિવરણા.

વૃષ વિ. સં. ૧૯૮૬ નું વિશેષનામ; તેની દીવાળીને મંગળવારે રચી પૂરી કરી આ વિવરણ સહિત કવિતા સમૃદ્ધિ, બલિ નામે લેખકે, રુચિકર પદ્ધતિએ કાવ્યની સાચી ભાવના આલેખવા માટે રચેલી. કયા અરસાની કવિતાઓમાંથી ચુંટીને ? આ ચાલતા સુખારિ સમયના: સુખ=૮, અરિ=૬ સુખારિ=૮૬ (સીધો ક્રમ જ રાખ્યો છે): ૭૫ સંવત્સર લગીના આ છયાશી વર્ષના ગાળાની કવિતાઓમાંથી. વળી સુખારિ સુખી સુન્દર શોભન શાન્તાનન્દક વગેરેથી ઉલટો એવો સાહિત્યમાં સક્રાન્તિકાલ, જે દરમિયાન ગુજરાતી કવિઓની શક્તિઓ પૂરેપૂરી ખાલી શકી નથી, તે હાલની કવિતાઓમાંથી કરેલી આ સંકલના પુરી કરી. સુખારિનો અર્થ સાચાં સુખથી વિરુદ્ધ એવા જડ દુન્યવી સુખમાં માણસોને ધસડનારો એવો પણ થઈ શકે. અને સાદામાં સાદો અર્થ સુખ=શાન્તિ, જેના વિના કલા ખિલે જ આછી, તે જેમાં ઓછી

આ આર્યાછન્દનામાપ માટે જુવો વિવરણ ૫૮ મું. આ ૨૧૦૦ થી થોડી વધારે પંક્તિઓના સંગ્રહમાં આર્યા એક પણ નહીં; એ તો ઠીક ન લાગવાથી ચાર આર્યા ઉમેરી છે.—સંગીનકવિતા પ્રશસ્તિ (સંસ્કૃત સુભાષિત તરજમો) ૫૮ મા વિવરણને અન્તે; કવિતાપ્રશસ્તિ વિવરણને અન્તે (સંસ્કૃત સુભાષિતના ઉદ્‌ભવિત તરજુમો); સમૃદ્ધિને અન્તે; અને પ્રવેશકને અન્તે કર્તા, વિષય, વિષયપ્રદેશમર્યાદા, અને પૂરી કર્યાની તારીખ નોંધતી આ આર્યા.

કવિતા લેખન માટે નિયમો

૧ વિવૃત ઉચ્ચારણ કવિતાલેખનમા પંક્તિનો લય† શુદ્ધ દર્શાવવો એ મુખ્ય, જોડણીશુદ્ધિ એ મુકાબલે ઉતરતી, બાબત છે આપણી ભાષામા એ ઓ સ્વરોના બે ભિન્ન ઉચ્ચારણ થાય છે સરખાવો—કોઇ કાગળો, કેતુ અને કેમ

આમાના પ્હેલા ઉચ્ચારણને લાગુ કે સવૃત કહિયે તો બીજુ પ્હોળુ કે વિવૃત કહેવાય આ બે માટે જુદા જુદા ચિહ્ન આપણે વાપરતા નથી અને નવુ ચિહ્ન ખરેખરી અને પૂરેપૂરી અને સૌના ધ્યાનમા તુર્ત બેસી જાય એવી અગત્યને માટે પણ જવાબદાર સુધારક તો અત્યત વિરલ દાખલામા જ ઉમેરવાને તૈયાર થાય, અને વળી દૃઢ મર્યાદાઓ બાધીને જ પોતે પણ વાપરે એ ઓના વિવૃત (પ્હોળા) ઉચ્ચારણ માટે અવળી માત્રા મે ગદ્યમા પ્રથમ સ્વ૦ નવલરામ કૃત 'ઇગ્રેજ લોકનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' (ગુજરાત વ૰ ભડોળ કમિટિ માટે) છાપ્યો, તેમા (ઈ સ ૧૯૧૪મા) માત્ર અગ્રેજી કે ફારસીમાથી આવેલા શબ્દો-મુખ્યત્વે વિશેષ નામો-માટે વાપરી અને આજે પણ ગદ્યમા અવળી માત્રા હુ તો

(૧) એવા સ્થાનોમા, અને

(૨) વાચકને (ગોળ છે કે ગોળ એમ) અર્થમા શકા પડવાનો

---

* અગ્રેજી કવિતાલેખનના ઇતિહાસમા લયને શુદ્ધ પ્રતિબિમ્બવામા કેટલી પ્રગતિ થઇ છે તેનો ખયાલ આવવાને જુઓ ટેનિસનથી માડીને છેલ્લા રાજકવિ બ્રિજિસ અને વિદ્યમાન રાજકવિ મેસ્ફીલ્ડની પોતપોતાની કવિતાની જોડણી અગ્રેજી કવિતાલેખનમા બ્રિજિસની પધ્ધતિ કાલક્રમે જતી સર્વસંમત બનશે એમ લાગે છે પરતુ આપણી ભાષાના ફેલાવને મુકાબલે અગ્રેજી જેવી આખી દુનિયામા ચાલતી ભાષાનો ફેલાવ જેટલો વધારે તેટલા આવશ્યક સુધારાને પણ સર્વસંમત બનતા વિલમ્બ લાગે જ

† પદ્યલય અને અવળી માત્રાને વળી સંબંધ જ શો એમ રા રા નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવટિયા પૂછે છે, અને લખે છે — નેન લખો કે નૅન લયમા તેથી શો ફેર પડવાનો ? મ્હારી અલ્પમતિમા કઇ નથી ઉતરતુ ' (બુદ્ધિપ્રકાશ માસિક, જાન્યુવારી ૧૯૩૧, પૃ. ૨૭)

સંગીતના ચરમામાંથી જ પદ્યને લેનાર 'લય' શબ્દનો સંગીતશાસ્ત્રની પરિભાષામાંનો અર્થ જ લે, એ કુદરતી છે. રિધમ rhythm સ્વ સંવેદન લઘુગુરુસ્વર વ્યંજન સ્વ પ્રવાહની કાન ઉપર પડતી છાપ (પર્સેપ્શન આફ ધિ સાઉન્ડ ફ્લો) નો અર્થ સંગીતમાં તાલવાળો શારીરિક પ્રવાહ થાય છે, પદ્યમાં નિયમિત ગણપ્રવાહ થાય છે, અને વિજ્ઞાનમાં (ફિઝિક્સના સાઉન્ડ વિભાગમાં) કેવળ સ્વ પ્રવાહ થાય છે. વિજ્ઞાન તો તેની હેવા અને ભરેગાની ભૂતમાં પણ લય—રિધમ—જુવે છે. પરંતુ એટલા આગળ નીકળી જવાની જરૂર નથી. સ્વાતંત્ર્યિત ગદ્યમાં પણ લય હોય છે તથા તેનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે છે, ત્યાં લય શબ્દ સંગીતમાંના કે પદ્યમાંના લય કરતાં વધારે વ્યાપક અર્થના જ ઉપયોગો હોય છે.

જોગ દાખલા જોતાં બાબત વધારે સ્પષ્ટ થશે તેમ છે.

પ્રથમ માત્રામેળ રચનાઓ લઈને એક જ છન્દ એટલે ખોખામાં ગુરુલઘુ યોજના અને કેટલાક ગણો તથા કેટલાંક સ્થાનો ભિન્ન ભિન્ન આવતાં તે કડીઓ જો કે એક જ છન્દની જ થાય તોપણ જુદા જુદા ગણમાં ઢાઈ શકાશે અને છન્દ એક જ રહે છે, તથાપિ તેમાં સંગીતશાસ્ત્રીનું પણ સ્વીકારવું પડે એવું લય વૈવિધ્ય આવે છે.

હવે સંગીતને પાછું મૂકી દોહરા છન્દ વિષે પિંગળ શાસ્ત્રીઓ નોંધે છે જે ગણ લઘુ યોજનાના વૈવિધ્યને લઈને તેવીસ જુદી જુદી જાતની થાય (જુઓ કૃતિ કે વિવરણમાં ટિપ્પણ) આ તેવીસે ખોખાં દોહરાના જ ખોખાં છે. તેવીસેનો સ્વ-પ્રવાહ એકસરખો હશે ખરો? નહીં વારુ, અહીં પણ લયવૈવિધ્ય આવે છે એમ સૌને સ્વીકારવું પડે. અને તેવીસે જુદા જુદા [illegible] થાય છે એમ તો કોઈથી ના નહીં કહેવાય.

માત્રામેળ અને સંખ્યામેળ છન્દોપર આવીને શાસ્ત્ર વણલય, એમને બદલે બીજે આવતા વર્ણમેળ રચનાઓમાં પણ નાપમાં [illegible] પડે, તથાપિ પંક્તિમાં કવિ શાસ્ત્રની જેવી યોજના રાખે તે પ્રમાણે કાન ઉપર જુદી જુદી છાપ પડે, જેવી યોજના પ્રમાણે મધુર લાગે, કેટલીક સાધારણ લાગે, કેટલીક કઠોર લાગે. કેટલીક તો ઉપહાસ્ય જ લાગે.

(૧) શાવાનું મૂઆ ને હાસ્ય ઉપજાવે (પૃ. ૧)

(૨) અલ્હેન્ શુધારવાની ધખાના જ શોનાપ (પૃ. ૪૧)

એમ જે પંક્તિઓને વાંચનારો તેમના પાઠ જ વાંચે. આ ખોટા ઉચ્ચારણથી શું છન્દ તૂટે છે? ના. ખોટા ઉચ્ચારથી આપણને ચીડ ચડે છે અને તેમાં પંક્તિના લયનું મૂલ્ય ઓછું થાય છે.

મંદિર વ્યંજનવૃત્તિથી પંક્તિને વિવિધ ગીતે ભારી, વોટદાર, મૃદુ, [illegible] [illegible] : કહી શકાય છે. આમાંની કેટલીક કરામતને આ જ લયવૈચિત્ર્ય છે. જે ક્યાં કોઈ યા કઠિન છે. છન્દનું માપ તેમાં।

સમ્ભ્રમ જણાય એવા અતિ વિરલ સ્થાનોમાં જ વાપરું છું અને આમાં પણ છાપખાના ઘણે ઠેકાણે મ્હારી પ્રુફ સુધારણાનો અમલ નથી કરતા તે મ્હારી નડે છે. પરન્તુ કવિતાલેખનમાં એ ઓ માટે એવી અવળી માત્રા છાપવાથી વાચનની સારી છે એ ચિહ્ન નવું તો છે, પણ એની નવીનતા નજીવી હોઇ એની સામે બહુ વાંધો નહી ઉઠે એવી આશા રાખું છું છાપખાના-ઓમાં એને માટે નવું બીબું બનાવવું નહીં પડે, સુજ્ઞને પણ માનવાને આમ અવળી મેળવતા ટેવાયા પછી એમ કરતા મુશ્કેલી લાગતી નથી

૭ (ક) હ્રસ્વ લઘુ અને ગુરુ — હ્રસ્વ લઘુ કે ગુરુ બોલવામાં આપણે ગુજરાતીઓ વિશેષ પ્રમાદી છીએ અને ઘણા અશુદ્ધ બોલીએ છીએ, તેમ ઘણા હ્રસ્વ નવું બોલીએ છીએ બોલું જોઇએ ત્યાં ગુરુ કે ગુરુ જોઇએ ત્યાં ગુરુ આપણે ન છૂટકે જ બોલનારા અને ઉચ્ચારણ વેગનો નિયમ કુદરતી જ છે. આ બાબતમાં વ્યવહારમાં શિક્ષિત અને શિષ્ટ બોલનારા પણ ભાગે અપવાદ એક જ શ્રી હરે છે ગુજરાતી શબ્દ "તત્સમ" હોય, એટલે સંસ્કૃત ભાષામાંનુ એનું રૂપ અસલ પ્રમાણે ગુજરાતીમાં પણ આવતું હોય તો એવા શબ્દમાંના હ્રસ્વ દીર્ઘ સંસ્કૃત પ્રમાણે જ તેઓ બોલશે અને લખશે અને કવિતાલેખનમાં પણ આપણે આ તત્સમશુદ્ધિ દૃઢતાથી પાળવી એટલે કવિ, ઈશ, ઉચિત,

---

લયપ્રવાહ તે બોલનારાઓની ધાર અને તેમાં આવતા આવતા વૈવિધ્યની લહરીઓ મોજાં એક પછી એક ગણાતા જાય છે તેમ ભાન પામતી જાય છે

એ એ ઓ ઓ બન જોડકા માપમાં ... છે પણ એ એ રૂપણીનો એક જ દાખલો જુઓ —

(ક) ઊતા એક ક્યારે અને કેમ બન્યા નેહ મિત્ર (પૃ ૧૮) અહી ક્યારે અને એ બે શબ્દોના સંકેત એ એક અર્ધ નમના સંકેત એ કોઠનો લાભો નથી સુગમણને ... છે અને આ યોજના વડે જ કવિ જ્યાં ખાસ ભાર આવવા જોઇએ અર્થના પૂરા ગ્રહણ માટે ત્યાં ભાર આણે છે

લયવૈવિધ્ય અને સ્વરૂપ યોજનમાધુર્યના અંગ્રેજી કવિતામાંના કેટલાક જાણીતા દાખલાથી વિશદ થવા સંભવ છે કદાચ પરન્તુ ગુજરાતી કવિતામાં સંગીતવર્ય અને પદમાપથી ભિન્ન અને પદમાપમાં ભાત પામતો લય એટલે શું, તે જ બતાવવાનું હોવાથી અંગ્રેજી દાખલા નથી આપતો

ઉદાહ૦ કૃત્રિમ, અધીન, અતીન્દ્રિય, અતિથિ, અદ્ભુત, ભૂત, દ્વિતીય, અનિષ્ટ અનભીષ્ટ, અનાદિ, નિમિત્ત, અગ્નિ અનુકૂળ, અગ્નિ અગ્રણી એવા એવા અસંખ્ય તત્સમ શબ્દોને કવિતામા પણ શુદ્ધ જ લખવા એમાના કોઇનો લઘુ, કવિને પંક્તિમા ગુરુ વ ચારવો હોય તો ઉપર ગુરુસૂચક—ચિહ્ન કરવુ એમાના કોઇનો ગુરુ, કવિને પંક્તિમા લઘુ વ ચારવો હોય તો ઉપર લઘુસૂચક ચિહ્ન ⌣ કરવુ પરન્તુ દરેક કવિએ ધ્યાનમા રાખવુ જે આવી છૂટ ગુજરાતી કવિતામા ઘણી જ વ્યાપે છે અને વધતી જ જાય છે, તે જેમ બને તેમ ઓછી ઓછી જ વપરાતી કરી દેવી આવશ્યક છે ઉગતા કવિએ તત્સમ શબ્દોની જોડણી શુદ્ધ રાખીને જ પોતાની પંક્તિઓ રચવાની આદત પ્રથમથી જ પાડવી જોઇએ આ બાબતમા ઉગતા કવિને સ્વ૦ મણિશંકર રતનજી ભટ્ટને પગલે ચાલવાની ભલામણ કરુ છુ આજ સુધીમા થયેલા બીજા કોઇ પણ ગુજરાતી કવિએ તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિ કાન્તના જેટલી જાળવી નથી અને દરેક ઉગતા કવિએ તો પોતાની પંક્તિઓમા તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિ કાન્ત કરતા પણ વધારે રક્ષવાનો આગ્રહ રાખવો —ચિહ્નો પોતાની આખી ચોપડીમા પાંચદશ ઠેકાણે પણ તત્સમ શબ્દો ઉપર મૂકવા ન પડે એ મગાતી વેતુ અને તત્સમ સિવાયના શબ્દો ઉપર તો એ ચિહ્નો વાપરવા જ નહી, એ મ્હારા આ નિયમનો અર્થ છે, જે આગળ ચાલતા સમજાઇ જશે

આપણી ભાષામા ઘણા તત્સમ શબ્દોના પણ બે રૂપ ચાલે છે, એક શુદ્ધ તત્સમ બીજું વ્યંજન કે હ્રસ્વદીર્ઘમા—(કે બીજા અલ્પ ત વિરૂપ) —થોડાક જ ફેરવાળુ આ બીજા રૂપોને આપણે તદ્ભવ કહિયે છિયે સંસ્કૃત શબ્દ પ્રાકૃતમા ઉતરતા ફરી ગયો, અને આપણો આ ગુજરાતી શબ્દ આપણે સંસ્કૃતમાથી સીધો ન લેતા, વચ્ચેની પ્રાકૃત ભાષામાથી લીધો એ ઐતિહાસિક કારણથી જ બે રૂપ સાથે ચાલે છે જેમાના કેટલાક દાખલામા ગુજરાતીમા પ્રથમ પ્રાકૃત શબ્દ ઉતર્યો પછી પાછો મૂળ સંસ્કૃત, તો બીજામા એથી ઉલટા ક્રમનો ઇતિહાસ છે

હવે મ્હારી ભલામણ એ છે જે આવા જોડામાના અતત્સમ રૂપની

જોડણીમાં અને ઉચ્ચારણમાં ધ ઉ વિષે પ્રજા ચીકણી નથી, તો વિદ્વાનોએ પણ ચીકણા ન થવું; પોતાની સાક્ષરતાનો આ સ્થાને દેખાડો ન કરવો. અને કવિતાલેખનમાં તો પંક્તિનું માપ માગી લેતું હોય તે પ્રમાણે લઘુગુરુ લખી જ નાખવા.

°થી, °ની, °નું,—નૂં,° °ઉં—°ઊં (ઉદાહરણ મ્હારું—મ્હારૂં), એ પ્રત્યયો આપણાં વાક્યોમાં—ગદ્યમાં તેમ કવિતામાં—ડગલે ડગલે આવવાના જ. કવિતાલેખન માટે મ્હારી નમ્ર ભલામણ આ છે, કે આ પ્રત્યયોને, પંક્તિ લઘુ સ્વર માગે તે ઠેકાણે લઘુ લખવા, ગુરૂ માગે તે ઠેકાણે ગુરુ લખવા, અને કવિતાલેખનમાં બંને રીતને એક સરખી શુદ્ધ ગણવી. આવા પ્રત્યયો ઉપર પંક્તિનું માપ માગે ત્યાં —ચિહ્નો મુકવાનુ ચોખલિયાપણું વર્જવું. ગદ્યલેખનમાં, બેશક થિ કે નિ ના જ લખાય પરન્તુ તો પદ્યમા ય ના લખાય એ જોડણીશુદ્ધિના હિમાયતીઓની માગણીને ગણકારવી જ નહીં; કેમકે ગદ્યમાં પણ સર્વત્ર થી, ની જ લખિયે છિયે તથાપિ ઘણે ઠેકાણે પૂરુ દીર્ઘ ઉચ્ચારણ નથી જ કરતા, એ નિર્વિવાદ છે; અને પદ્યનો દેહ લખેલી લિપિમાં નથી ઉચ્ચારાતા અવાજેમા જ છે. તો ઉચ્ચારણ પ્રમાણે એટલે પંક્તિમાં કવિએ ગુરુ લઘુ ગોઠવ્યા હોય તે પ્રમાણે જ કવિતાલેખનમા આ પ્રત્યયોને લખવા. પંક્તિમાં કવિએ થિ ઉચ્ચારણ ગોઠવ્યું હોય તો તે માટે થી લખવું છાપવું નહીં: થિ ને જ થી જેટલું જ શુદ્ધ ગણી લઇને તે જ લખવું છાપવું અને ઉચ્ચારવું.

અને કરી, ખમી, અઈ, તુટી, નમી, વહી, એવાં ઇકારાન્ત રૂપો આપણી ભાષામાં ઘણાં આવે છે; વળી વળી, કહિ, ફરિ-ફરી, જેવા અવ્યયો, ખરી, મળી, જુનિ-જૂનિ-જુની-જૂની, તિણિ–તીણી–તિણી–તીણિ, જેવાં વિશેષણો, કળિ-કળી, જેવાં નામો, વગેરે વગેરે આપણી ભાષામાં અનેકાનેક છે. ટુંકામાં ઉપલા બે પેરામાં અતત્સમ શબ્દરૂપો અને પ્રત્યયો વિષે કહ્યું તે જ આ પેરામાં તમામ તદ્ભવ અને દેશ્ય શબ્દો અને તેમનાં રૂપો વિષે કહું છું. આ શબ્દોના ઉચ્ચારણમા આપણે ગુજરાતીઓ પ્રયત્નલાઘવનો કુદરતી નિયમ પાળતા વિકલ્પવાદીઓ છિયે. ઇ ઉ હ્રસ્વ કે દીર્ઘ

તથાપિ કવિએ ખરું માગવવાનું તો આ છે કે તત્સમ શબ્દો શુદ્ધ રાખીને જ એણે પોતાની પંક્તિઓ રચવી. ગુજરાતી કવિઓ જેમ જેમ આ ભલામણ વિશેષ પાળવાનો આગ્રહ રાખતા જશે, તેમ તેમ ᑌ – એ લઘુગુરુ-દર્શક ચિહ્નનો ગુજરાતી કવિતાના લેખન અને મુદ્રણમાંથી ઘટી જઇ છેક જ વિરલ થઇ જઇ, પૂરેપૂરો બહિષ્કાર પણ પામશે. અત્યારે તો એ ચિહ્નનો પાને પાને શું કડીએ કડીએ પણ અનેક જોવામા આવે છે, તે ગુજરાતી કવિઓની તત્સમ શબ્દો વિશે બેદરકારીનું, તેમ ગુજરાતી જોડણીકારોની એકસરખી જોડણી માટેની માગણી કેટલી તો અકુદરતી અને વધારે પડતી છે, તેનુજ માપ છે.

૩ બે અનુસ્વાર. આપણા ઉચ્ચારણમાં અનુસ્વાર પણ બે છે, પોચો અને દૃઢ. સરખાવો આંખ – અંશ, માં – મંદિર. ખરી રીતે અંક, અંજલિ, ખંડ, મંદિર, કંપ, એવા શબ્દોમા અનુસ્વાર માત્ર પ્રતિનિધિ છે. એ દરેક શબ્દમા બીજો વર્ણ જોડાક્ષર છે, અને તેના પ્હેલા અંશ, – અનુક્રમે ઙ્ ઞ્ ણ્ ન્ મ્ લખવા છાપવાની તસ્દી ટાળવાને જ અનુસ્વાર વાપરીને ચલાવી લઇયે (છીયે) કવિતાલેખનમા સ્વર ઉપરનો પોચો અનુસ્વાર, લઘુ સ્વરને ગુરુ ન બનાવવા હોય ત્યારે તથા ગુરુ સ્વર ઉપરનો પોચો અનુસ્વાર, બંનેને માટે ન્હાનું ચિહ્ન – અનુસ્વારનુ પરિચિત ચિહ્ન • – વાપરવુ. પણ લઘુ સ્વરને ગુરુ બનાવતા અનુસ્વારને માટે, તેમ દૃઢ અનુસ્વારને માટે મોટું મીંડું કે પોલું વર્તુલ ० વાપરવુ. આ ચિહ્ન નથી નવુ, નથી નવુ બનાવવુ પડે એવુ, નથી કોઇ પણ મુદ્રકને વાપરતા ન આવડે કે વખત લાગે એવુ. વાચકને પણ એ નવુ નથી અને આ બે ચિહ્ન યથાયોગ્ય વાપરવાનુ ધોરણ રાખે તો લઘુગુરુનો તફાવત નિઃશંક પ્રત્યક્ષ થઇ જાય છે; પોચા દૃઢનો ઉચ્ચારણભેદ પણ નિઃશંક પ્રત્યક્ષ થઇ જાય છે. કવિ જે પ્રમાણે ઇચ્છે છે તે પ્રમાણે જ વાચક પંક્તિને ઉચ્ચારી શકશે. અને કવિતા, લેખનને માટે આવશ્યક નથી, તથાપિ અહીં પ્રતિનિધિ અનુસ્વાર વિશે સૂચના પણ ઉમેરું છું જે અન્દર, અમ્બ, સમ્બન્ધ, સામ્પ્રત, ઇન્દ્ર જેવા શબ્દોમાં, અર્થાત્ જોડાક્ષરનો પ્રથમ અંશ ન્ કે મ્ હોય અને જોડાક્ષર ત્રણ અંશનો હોય તથાપિ ત્રીજો ર્ હોઇ બીજાના કાના કે ગોળાઇમાં ભળી જઇ

છંદ, એવા લખાણમાં (કવિતામાં તેમ ગદ્યમાં) પણ અનુસ્વાર-પ્રતિનિધિ ન વાપરવાની રીત જ ઉત્તમ છે.

અહીં પ્હેલા વાક્યમાં લખ્યું છે કે જોડણીશુદ્ધિને ભોગે પણ લયનું શુદ્ધ પ્રતિબિમ્બ પાડે એવું કવિતાલેખન રાખવું. પરંતુ સૂક્ષ્મ વિચારક જોઈ શકશે કે નિયમ ૧ લા કે ૩ જામાં જોડણીશુદ્ધિનો ભોગ આપવાનો પ્રસંગ જ નથી. નેત ને નૅન લખવું, કોણ (ખૂણો) અને કોણ (જ્યાં જે હોય તે) લખવું, બીજે વર્ણે લઘુ ગણાવવા છછુંદર લખવું, પણ ગુરુ ગણાવવાને છછૂંદર કે છછુન્દર લખવું એમાં જોડણીની શુદ્ધિ અશુદ્ધિનો સવાલ આવતો જ નથી.† વળી બીજા નિયમ વિષે પણ કોઈને કહું કે તત્સમ શબ્દોને શુદ્ધ એટલે સંસ્કૃત ભાષામાં એ શબ્દોની નિશ્ચિત જોડણી પ્રમાણે જ લખવા — ગદ્ય અને કવિતા બન્નેમાં; પરન્તુ બીજા શબ્દોને પણ એક સરખા લખવા, એવી જોડણીસુધારકોની માગણીને હું વધારે પડતી ગણું છું, ગદ્ય લેખનને માટે પણ; અને કવિતાલેખનમાં તો પંક્તિના ગુરુ લઘુ માપ પ્રમાણે જ એ શબ્દોના વિકલ્પે ઉચ્ચારના ઇ ઉ સ્વરોનું લેખન રાખવું. પ્રત્યયો અવ્યયો વિભક્તિઓ અને ઇ ઉ આદિમાં કે અન્તે હોય એવા કેટલાક તદ્ભવ શબ્દોનું લેખન ગદ્યમાં એકસરખું રાખવાની માગણી થાય તે સમજી શકાય એવું છે. પરન્તુ તે માટે નિયમાવલિઓ બાંધવા અને તેના ઇતિહાસની ઘણી વધારે બાબ્ખોળ પછી જ થઈ શકશે એમ મ્હારૂં માનવું છે. અત્યારથી એવા નિયમો બાંધવામાં બહુ ઉતાવળ થતી મ્હને લાગે છે, તેથી એ શબ્દો રૂપો આદિના લેખન માટે ગદ્યમાં પણ હું તો વિકલ્પવાદી છું: હું પોતે બનતાં સુધી એકસરખી જોડણીવાળું લખું છું. તો પણ બીજા બીજી રીતે જોડણી કરે તેને "અશુદ્ધ!" નથી ગણતો. અને કવિતાલેખનમાં એ શબ્દોને પંક્તિના લઘુગુરુ માપ પ્રમાણે જ કવિઓએ લખવાછાપવાની ઉચિતપણું કહું છું.

† આમ તો કવિ સુન્દર શબ્દના પ્હેલા વર્ણને લઘુ ગણાવવા સુન્દર પણ લખે. એમાં ભય અગત્યનો છે. સુન્દર શબ્દ તત્સમ છે. વળી એને તદ્ભવ કરી નાખીને કવિ જો પંક્તિમાં સુંદર લખશે ને પંક્તિમાં છન્દનું માપ તૂટે છે એમ જ બધાય વાચક ગણશે.

૪ કવિની છૂટ (poetic license પોયેટિક લાઇસેન્સ). બહુ થોડી ભાષાઓ જાણુ છુ તેમા કવિઓ શબ્દોને લબાવવા ટુકાવવા મચડવા મરડવાની કેટલીક છૂટ લેવાનો હક્ક ભોગવે છે પરન્તુ આ છૂટ શીખાઉ કવિ શરુવાતમા–ભાષા અને છન્દ ઉપર હાથ જામે તે પ્હેલા વધારે પડતી જ લે છે, જેમ તેનો હાથ બેસી જાય તેમ તે ઓછી છૂટ લે છે એ જાણીતુ છે, અને ઉગતા કવિઓએ ધ્યાનમાં રાખવુ ઘટે -વિની લોકપ્રિયતા, પ્રતિષ્ઠા, કે અમરતાને અને આ છૂટને સમ્બન્ધ જ નથી પરન્તુ પઈ બેવર્ણી શબ્દ છે કે એકવર્ણી પૈ જ છે ? ખઈ (ખૈ=ક્ષય) ને પ્રાન્તિક ગણાય, પણ પાઈ જ શુદ્ધ શિષ્ટ રૂપ, પઈ પ્રાન્તિક, કાઇ (કાંઇ) શુદ્ધ અને શિષ્ટ પણ કઈ (કૈં) અશુદ્ધ, કે અશિષ્ટ,–એવુ ફરમાન શા આધારે વારુ ? કવિ પૈ કૈં વગેરે લખે તેનો " કવિનોચિત છૂટ " લેખે બચાવ શોધવાની જરૂર જોતો નથી. હા નહીં નહિ બેવર્ણી જ ગણો અને ન્હૈં ગદ્યમા ના જ વાપરો, તથા પદ્યમા કવિ વાપરે તો " કવિતોચિત છૂટ " જ ગણો, એ ઠીક સમજાય એવુ છે વધારે દાખલાની જરૂર નથી કવિતાને જેમ બને તેમ થોડી તથા સાચી પેડે મર્યાદિત છૂટનો તો હક્ક છે, એટલુ જ વક્તવ્ય છે

કવિતા છાપતા સામયિકોના તન્ત્રીઓ અને ચોપડીઓના પ્રકાશકો આ સાદા નિયમો સ્વીકારશે, તો વાચકોને કવિતાનુ વાચન યથાયોગ્ય કરવામા સુગમતા ઘણી વધશે કવિઓએ જાતે તો, કવિતા ઉચ્ચારણમા જ_વસે છે લેખનમા નહીં, એ સત્યને વળગી કવિતાલેખનને–આપણી લિપિની મગદૂર પ્રમાણે–ઉચ્ચારણનું જ પ્રતિબિમ્બ બનાવવાને ચીવટ રાખવી જ જોઇએ

છેવટ, આ ચાર નિયમની ભલામણ કવિતાલેખન માટે જ કરુ છું; છતા મ્હને એ નિયમો માટે પણ કોઇ જાતનો હઠાગ્રહ નથી કવિતાના ઉચ્ચારણને વળગવાનો સિધ્ધાન્ત સ્વીકારે તે જ જોડણી અને લેખન સર્વ સંમત થવા ઘટે, અને આ સિદ્ધાન્ત ઓછા કે વધારે સાદા નિયમો વડે પળાય એમ કોઈ બતાવી આપશે, તો આ નિયમો છોડી દઇને તે વધારે સારા નિયમો સ્વીકારવા હુ તૈયાર છુ

ગદ્યલેખનના પ્રદેશમા પણ એકસરખી જોડણી માટેનો મુમાર કેટલો તો અર્થહીન છે તે વસન્ત માસિકના ૧૯૮૫ના છેલ્લા બે અકમા પ્રકટ કરેલા બે

પત્રોમા પૂરતા ભાગના ટાંકીને અને તેની અગત્યતાથી ઉતારું પાડ્યુ છે. ઈ સ ૧૯૨૯ થી આજ સુધી જોડણીશુદ્ધિનો વિષય મે યથાશક્તિ વિચાર્યો અને ભાષાશાસ્ત્ર, જૂની ગુજરાતી, તથા પ્રાકૃતમા પણ ગમ પડવા લાગી તે પછી જ નિર્ણય ઉપર આવ્યો છુ વિષયને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેમ બંગાળી મરાઠી હિન્દી-ઉર્દૂમા અત્યારે જોડણીની જે સ્થિતિ છે તેની તુલના સારે જે ગુજરાતી વિદ્વાન જોશે, તેને પોતાની ભાષાની જોડણી તો મુકાબલે સહુ જ સારી સ્થિતિમા છે, ઉપર જણાવેલી ભાષાઓના વિદ્વાનોને અદેખાઈ આવે એવી સ્થિતિમા છે, એમ માન્યા વગર નહી જ રહે અને પોતાની માતૃભાષા માટે ભાવ ધરાવનાર દરેક ગુજરાતી જિજ્ઞાસુને આ નિયમાવલિની સાથે ઉપરના બે પત્રો પણ સ્વતંત્રપણે વિચારી જોવા વિનંતી છે ટુંકામા હું બે જ ધોરણને વળગુ છુ,—(૧) તત્સમ શબ્દોના લેખનમા શુદ્ધિ માટે પૂરો આગ્રહ રાખવો (૨) અને બીજા શબ્દોમા, તેના ઉચ્ચારણના બીજા અંગોમાં, દરેક લેખક પોતે પોતાનુ લખાણ એકસરખુ બનાવવા મથવુ, પરન્તુ બીજાઓ બીજી જોડણી કરતા જણાય, તે પોતાને ન ગમે તથાપિ 'આ તો અશુદ્ધ !' એમ કહેતા ખચકાવુ. દરેકે જ કહેવુ. ઉદાર દિલ રાખવાની જરૂર. લખાણો વાચકોના ભાષાજ્ઞાન વધતા જશે તેમ તેમ જોડણી વિ સંવત ૧૯૦૧ થી આજ લગી સર્વસંમત નિયમો વગર પોતાની મેળે સુધરતી આવેલી છે, તેમ હજી પણ દાયકે દાયકે પોતાની મેળે સુધરશે જશે વિદ્વાનો પોતપોતાનું ભાષાજ્ઞાન વધારે, અને પ્રજામા ભાષા અને વ્યાકરણના ઇતિહાસનું જ્ઞાન ફેલાવા પામે તેમ તેમ ભાષાશુદ્ધિ અને શુદ્ધ જોડણીના વધતા જતા ફેલાવાના ફળ એ બીજના જ્ઞાનવૃક્ષ ઉપર પોતાની મેળે આવશે જે પ્રજાએ ગુજરાતી જેવી લિપિ, જેની સુન્દરતા સુવાચ્યતા અને ચાલની ઝડપે લખવાની સરળતા એ ગુણનિપુણતા પ્રયોગમાં જોડી જ નથી તે, પોતાની મેળે ઉપજાવીને આખી પ્રજામા એકસરખી ફેલાવી છે, તે પ્રજાની વ્યવહારુ ભાષાસુધારણ શક્તિમા મને તો શ્રદ્ધા છે એવી પ્રજામા વિદ્વાનોનું કર્તવ્ય વ્યુત્પત્તિ સંશોધન અને વાસ્તવિક ઉચ્ચારો અને પ્રયોગોના વૈવિધ્યની પૂરી નોંધ રાખવી, એટલામા જ સમાપ્ત થાય છે (તા ૧-૨-૧૯૩૧)

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

And I know not if, save in this, such gift be allowed to man,
That out of three sounds he frame, not a fourth sound, but a star.
Consider it well: each tone of our scale in itself is nought;
It is everywhere in the world—loud, soft, and all is said:
Give it to me to use! I mix it with two in my thought:
And there! Ye have heard and seen: consider and bow the head!

— R. Browning

Thy light alone—like mist o'er mountain driven,
Or music by the night-wind sent
Through strings of some still instrument,
Or moonlight on a midnight stream,
Gives grace and truth to Life's unquiet Dream
Love, Hope and Self-esteem, like clouds depart
And come, for some uncertain moments lent.
Man were immortal and omnipotent,
Didst Thou, unknown and awful as Thou art,
Keep with thy glorious train firm state within his heart

— Shelley

. . . .

કરુણ અને કોમલ કવનો કે વીર ભમી વીરહાક,
ચેતનવન્તી તુજ વીણા ત્યાં તાર ન એક અવાક
—ત્હારો શુદ્ધ સનાતન પન્થ હો ! ત્હારો યુગ યુગ લે આદેશ !

—ગજેન્દ્ર બુચ

. . . .

ઓ માલણ રે ! ક્યાંક્યાં ફૂલ ખિલે ત્હારા બાગમાં ?
જગમાલણ રે ! ક્યાક્યા ભેદ દિયે તું પરાગના ?
ગુલાબ સુન્દર ક્યાં ખિલે ?
ચમ્પાપરમલ ક્યાં મિલે ?
મહને કહે ને કમલ ઝૂલે કો સલિલે — ઓ મા૦

— સ્નેહરશ્મિ

. . . .

મ્હારા અન્તરમાં જ્યોત એક જાગી—સુહાગી કોઇ રશ્મિ ખિલો, ૨૦
જેના દીપ્તિથિ માયા દૂર ભાગી—સુભાગી કોઇ ૨૦ ૨૦

— શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્ય

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

૧ છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ—

સ્તુતિમંગલ

રાધાશું શૃંગાર, અને હાસ્ય ગોપવૃન્દ સાથ,
ગોપીના વિયોગથી કરુણ ઉપજાવ્યો છે:
વીર કાલિનાગ સાથ, કંસ સાથ રૌદ્ર, અને
જરાસન્ધ થકી નાસી ભય સમજાવ્યો છે:
અઘદેહ ફાડીને બીભત્સ, તેમ અદ્ભુત
ગોવર્દ્ધન તોળી અને જગને જણાવ્યો છે:
પાંડવોને પાળી વત્સ, યાદવોને રોળી શાન્ત,
કૃષ્ણદેવે પૂર્ણ રસગ્રન્થ આ ભણાવ્યો છે! ૧

– મત્સ્ય છો કે વત્સ, અને કૂર્મ છો કે હાસ, છો
વરાહ કે બીભત્સ, કે નૃસિંહ કે ભય છો
વામન કે અદ્ભુત, કે પરશુરામ વીર,
– રામ કે કરુણ, કૃષ્ણ કે શૃંગારમય છો:
બુદ્ધ છો કે શાન્ત રસ, કલ્કિ છો કે રૌદ્ર રસ,
દેવ કેરા દેવ કે અખંડ રસમય છો:
કવિ છો કૃપાળ તમે, યોગીને અગમ્ય છો, કે
સર્વથા કવિજનોના રસના વિષય છો? ૨

૨ ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા—

રસિકોને સૂક્ષ્મ સહચાર માટે નિમંત્રણ.

આવો આવો વ્હાલાં સાથે ઊડિયે
ભોગવવાને મધુરા સૂક્ષ્મ વિલાસ જોઃ
ઊંચાં ઊંચાં તેજોમય આકાશ છે,
ઊંચા ઊંચા આત્માના અભિલાષ જોઃ આવો૦ ૧

એકલવાયું ઉડવું મુજને ના ગમે,
ચાહે આત્મા રસિકોના સહકાર જોઃ
ઊણાં ઊણાં સુખ તે મુજને લાગતાં
સ્નેહી નહિ જ્યાં સાથે ભોગવનાર જોઃ આવો૦ ૨

મ્હારાં છો ને મ્હારાં રહેશો સર્વદા,
બાંધ્યા પ્રભુએ સૂક્ષ્મતન્તુસમ્બન્ધ જો'
વિધિનિર્મ્યાં સમ્બન્ધો કરવા સાર્થ એ
સંચરિયે સાથે આ વ્યોમ અનન્ત જોઃ આવો૦ ૩

૪ કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ—

કવિ-ચકોરની લગની

કવણ રસિકતા જાણશે
હૃદય રસિકની ?
લગની કવણ પિછાણશે
હૃદય રસિકની ?
કહીં ઇન્દુ સુધાસિન્ધુ ગગનમંડલે,
કહીં રંક પંખિ જ્યોતિર્ઝંખિ ભૂતલે !

એ દિવ્ય જ્યોતિના ધ્યાને
એ અમૃત રસના પાને,
એ અમીટ મિટના તાને,
અતિદુર્ઘટ ઘટયોગ કવણ ઉર આણશે
સુભગ ભોગીનો ?
લય શુધિ કવણ પિછાણશે
નવલ યોગીનો ? ૨

હજી અતિઘોર ઘારણ વિષે
બન્યું નર્યું અચેત ચેતન દિસે,
તમોમય જ છેઃ
તહિં દીન રસવિહીન,
રજનિગુહામહિં લીન,
એ ચકોરકેરિ સમાધિ,
મિટ ઝીણિ રસભીનિ સાંધી,
ચકચકતા તારલિયા ચકિતનયન નાણશે
બન્ધુ ઇન્દુનાઃ
સાહૃદય સંગિ પ્રમાણશે
સુધાસિન્ધુના. ૩

હૃદયરસિકની તે જ રસિકતા જાણશે
રસિક હૃદયનાઃ
તન્મયતા તે માણશે
પ્રણયિ પ્રણયના. ૪

૪ કૃષ્ણપ્રસાદ ગિરિજાશંકર ભટ્ટ (નૂતનશ્રી)

કવિનું સમણું.

સમણું દૂરનું દૂર રહે એઃ
સમણા વાંસે હિવાનો બન્યો હું, એકલોહ ચકચૂરઃ સમણુંવ—ટેક.

આશા અન્તરમાં ઉભરાતી,
ભાવ રમે બુદ્ધી છલકાતી,
શબ્દમાળ કંઠે ગૂંથાતી,
તો ય ન આવે નૂરઃ સમણું૦ ૧

રસપુષ્પોની સેજ બિછાવું,
ઉરહિન્ડોળે પ્રાણ ઝુલાવું,
આમંત્રણ ફરિફરિ દઇ આવું,
તો ય કરે છ અસૂરઃ સમણું૦ ૨

ના'વે તો ય ન સુપ્તે થાયે,
દગસીમે ફરિફરિ ઝંખાયે,
કદિકદિ તો પગલી સંભળાયે,
જાણે આ આવે જરૂર સમણું૦ ૩

આશ નિરાશથિ ઉર રહેંસાયે,
મન વ્યાકુલતામાં અકળાયે,
નૂતન શ્રી-કુંકુ રુધિર પમાયે.
તો સમણાંનાં પૂરઃ સમણું૦ ૪

૫ હરગોવિન્દ પ્રેમશંકર કવિ—

કવિ અને જગત વચ્ચે વિરોધ.

સુણું ક્યાં પ્રેમનું ગાણું મળે ક્યાં ઊરની મિજલસ ?
વહે ક્યાં ભાવ દિલતખ્તે ? —બતાવી દે તું એ કિસમત ! ૧

વદી તું દે અરે ઓ આભ! ખરૂં સારી જ તેં દીઠી,
દિઠી છે એવિ તેં દુનિયા દિલે દિલ પૂર ઝીલે ક્યાં ? ૨
મળાવે ધબકને નાચે અરે દરિયા! બધા કાંઠા,
દિઠું તેં કોઇ બંદર, ક્યાં પિછાણે દિલ-તલપનું, દિલ ? ૩

ધરી ખુશ બો ફરે દિનરાત   સદાગતિ, બોલ એ કયાં કુંજ,
સલૂણાં ઊર ઉર સાથે   ગળે લાગે જ્યહાં સાચે? ૪

અભી વર્ષાવતી ચન્દા,   જવે છે ગુહ્યતમ ખૂણા,
કહે તેં એવું દીઠું ક્યાં   દિલે દિલ જ્યાં રમે ખુલ્લાં? ૫

નહીં ઇર્ષ્યા, નહીં તૃષ્ણા,   પ્રવૃત્તીના નહીં પાખંડ,
સુહાતાં હેત હૈયાનાં   મળે ક્યાં, કહે ગ્હને કિસમત? ૬

સરવમય જ્યાં બને એકેક   સરવમાં સર્વ ગળિ જાતાં,
જુદાઈ ના, નહીં શંકા,   જનો એવાં કયહાં, કિસમત? ૭

ખુદાઈ ઇશ્કનૂં ટીપૂં   પડયૂં ઉર તે વ્હલોવે ઉર,
અરે તારા અમર, બોલો,   હતૂં કો કાળમાં એવૂં? ૮

હશે એવૂં કયહાં આજે?   થશે 'વા એહવૂં ક્યારે?
—ન બોલે કો, ન જાણે કો,   પિછાણે કો ન ઊર્મી આ! ૯

અરે ઓ ઊર! તૂં એકલ   ખુદાઈ ઇશ્ક કેરી એ
ધરે આશા! ઝુરે એકલ!   –દિસે છે એ જ તુજ કિસમત! ૧૦

૬ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ—

બાપાની પીપર

વિચરીને વઢવાણથી   લિધો લીંબડી પન્થ,
વીતક વર્ણવતાં વધે   ગ્રીષ્મવર્ણન ગ્રન્થઃ—
ગ્રીષ્મવર્ણન ગ્રન્થ,—   પન્થમાં ન માર્યું પાણી,
તપ્યો પ્રલય સમ તાપ   રહી શિર રામ કહાણી;
દાખે દલપતરામ,—   રામનૂં રટણ કરીને
અતિશય કર્યાં ઉચાટ   વાટ મધ્યે વિચરીને. ૧

લગભગ આવી લીંબડી   દોડ ગાઉ પર દૂર,
ત્યાં તો ધોમ ધખ્યો ઘણો   ન રહ્યૂં તનમાં નૂર;
ન રહ્યૂં તનમાં નૂર   સૂરજે શરિર તપાવ્યૂં,
છાયો ન મળે છેક   એક પણ ઝાડ ન આવ્યૂં;

દાખે દલપતરામ, બડી જોતાં મન ભાવી
પીંપર બાપાતણી લીંબડી લગભગ આવી. ૨

બાપાની પીંપર બડી પૃથ્વી પર પ્રખ્યાત,
પ્રસિદ્ધ જેવો આગવડ, વિશ્વ વખાણે, વાતઃ
વિશ્વ વખાણે વાત, પીપળો પ્રભાસ પાસે,
કદમ્બ જમનાકુંજ, કલ્પતરુઓ કૈલાસે;
દાખે દલપતરામ, ઉપમા એ આખ્યાની
ભલે થઈ ભૂમહીં બડી પીંપર બાપાની. ૩

ત્યાં બેસીને ત્રણ ઘડી કવિએ કર્યો વિશ્રામ,
અતિ સુખ ઉપજ્યું તેથકી આશિષ દીધી આમઃ
આશિષ દીધી આમ, –નામ તુજ, નવ-જુગ, રહેજો!
તુજને વાવી તેહ લાખ સુખ સ્વર્ગે લેજો!
દાખે દલપતરામ પરમ પદમાં પેસીને
લેજો ઉત્તમ લ્હાવ બહૂ જુગ ત્યાં બેસીને. ૪

આંબા કરતાં અતિ ભલું દીસે ત્હારું દળ,
શેલડિ શા લીંબાળમાં આપે સાકર ગળિઃ
આપે સાકર ગળિ તાપ તનનો ન મટાડે;
સુરતરુ સ્વર્ગે વસે ન દેખે નર કોઇ દ્હાડેઃ
દાખે દલપતરામ, સરવ તરુના ગુણ સ્મરતાં
તુજમાં અમૃતતત્વ, અધિક તું આંબા કરતાં. ૫

પ્યારી પીંપર પદમણી શાન્તિ દાન દેનારી
ભૂપતિ વિક્રમરાજ સમ તું અતિશય ઉપકારીઃ
તું અતિશય ઉપકારિ ત્હારિ કીર્તી શું કહિયે,
જે ઉચરૂં તે અલ્પ, એમ અન્તર ધરિ રહિયે.
દાખે દલપતરામ, કોટિધા તું ગુણકારી,
રાખિશ ત્હારૂં નામ પૃથ્વિ પર, પીંપર પ્યારી! ૬

આપે ગામ ગરાસ કે દ્રવ્ય વસ્ત્ર દે દાન,
એમાંનું એકે નહીં શાન્તી દાન સમાનઃ

શાન્તીદાન સમાન જગતમાં કશું ન જાણું,
તે માટે હું ત્હને વિશેષે કરી વખાણું.
દાખે દલપતરામ, કષ્ટ કાયાનાં કાપે
દુનિયા મધ્યે દાન કહો એવું કો આપે ! ૭

જ્યાં સુધી આ જગતમાં મુજ કવિતા કહેવાય,
બાપાની પીંપર તણા ગુણ જગમાંહિ ગવાયઃ
ગુણ જગમાંહિ ગવાય, -પામજે બહુ પ્રખ્યાતી,
કીર્તી દેશવિદેશ મુલકમાં થાજે ખ્યાતી !
દાખે દલપતરામ, અરે સુખના અંબુધી !
જીવે તું જગમાંહિ જિવે કવિતા જ્યાંસૂધી. ૮

ઓગણિસેં ઊપર થયે વિક્રમ વરખે એક
વદ દશમી વૈશાખની વાસર શની વશેકઃ
વાસર શની વશેક પીંપરે તાપ ઉતાર્યો,
નિશ્ચલ રહેવા નામ આમ આ વિષયઉચાર્યોઃ
દાખે દલપતરામ ભલે જનમી આ ભૂ પર !
વિક્રમ વરસ ગણાય એક ઓગણિસેં ઊપર. ૯

૭ નર્મદાશંકર લાલશંકર—

કબીર વડ

ભુરો ભાસ્યો ઝાંખો દુરથિ,ધુમસે પ્હાડ સરખો,
નદી વચ્ચે ઊભો નિરભયપણે, એક સરખો;
દિસ્યો હાર્યો લોલ્લો હરિતણું હૃદે ધ્યાન ધરતો,
સવારે, એકાન્તેઃ કબિર વડ એ શોક હરતો. ૧

કદે દેખાવે એ અચરતિ જણાયે જગતમાં,
ખરે એ ઝ્હેરાનો અમરુર રહે દેશ નવ કાં ?
મનાયે સત્સંગે પવિતર કબીરાભગતમાં
પ્રતાની વૃદ્ધીએ નિત અમર કહેવાય નવ કાં ? ૨

જતાં પામે ઝાડી　　વડ ન હિ વડોનૂં વન ખરે,
મળે આડા ઊભા　　અતિનિકટ નીચે ઉપર જે,
વડો ઝાઝા તોયે　　મળુ ભળિ ગયે એક જિનતો,
વળી મન્ધાઓન　　અમથ જિવતૂ એક મુળ તો　　૩

ફુટી ડાળોમાંથી　　પ્રથમ તરુ ફેરી નિકળતા,
મુચે તેવા તન્તૂ　　વધિ જઇ નિચે જે લટકતા,
૧૬-જટાની શોભાથી　　અતિશ શરમાઈ શિન ઉઠયા,
જટાને મહેસી　　વડ તજિ ગિરીએ જઇ રહ્યા　　૪

જટા લાંબી લાંબી　　મુળ થડથિ થોડેક દુર જે
નિચે ભૂમી નાખે　　અટકિ પછિ પેસે મહિંજ તે,
મળી મૂળીયામાં　　ફરિ નિકળિ બારે તરુરૂપે,
થડો બાંધી મોટા　　ઘણુંક વડવાઈ કહિ રહે　　૫

વડો વચ્ચે વચ્ચે　　તરુ અવર આસોપાલવના
વડોથી ઊંચા છે,　　ખિચખિચ ભર્યાં પાનથિ ઘણાં,
ઘણા આંબા ભેગા,　　વળિ ઘણિક સીતાફળિ ઉગે,
ખિલ્તં બારો છેડો　　વડનિ વચમાં તે જઇ ઘુસે　　૬

ઉન્હાળાનો ભાનૂ　　અતિશ મથિ ભેદી નવ શકે
ઘટા ઊંચે એની,　　જન શિતળ છાયા સુખ લિયે
ખુલી બાજૂઓથી　　બહુ પવન આવી જમિનને
કરે ચોખ્ખી રૂડી,　　પછિ મિત થઈને ખુશિ કરે　　૭

ઘણા જન્તૂ પંખી　　અમથ સુખ પામે અહિં રહી,
ઘણા જાત્રાળુઓ　　અહિં ઉતરતા પુણ્ય સમજી,
ઘણા શીકારીઓ　　ગમત કરતા રૂહે બહુ અહીં,
હજારો લોકોને　　અડચણ સમાતા અહિં નહીં　　૮

ઘટા થાળા વીરે　　ધણિક ફરવાને ગનિ થઈ,
અખેવો બન્ધાઈ,　　રમણિય બહૂ એક બની,

નિરાંતે જેમાં તો ખુશિ થકિ રમે બાલલલના,
નિરાંતે જેમાં તો ખુશિ થકિ રહે જોગિ જપમાં. ૯
દિપે છાઈ જાડાં હરિત કુમળાં પત્ર કુમસાં,
વળી રાતા ટેટા શુગિ બહુ જિવો પેટ ભરતાં;
પડે બાજૂએથી બહુ ખુશનુમા રંગિ કિરણો,
નિચે ચળકે તડકે બરફ સરખાં હારુધિ પટો. ૧૦
ઠરી મ્હારી આંખો કબિર વડ તૂને નિરખિને,
ખરી પાપી બુદ્ધી, ખરિ જ રુદિ જાવા થઇ મ્હને.
વિશેષે શોભે છે ગભિર વડ, તૂંથી નરમદાઃ
કૃતાર્થી મોટો હું દરશન વડે હું નરમદા ૧૧

૮ દામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકર—

શત્રુંજય

ભીંતિપેલા ઉરેથી જગત ભિંજવતો (સ્નેહભીના કવિ શો),
ભાનુના આગમાર્થે વન ગિરિ નગરો છાંટવા ચિત્ત ચ્હાતો,
મુક્તાના સ્વસ્તિકોથી તૃણ કુસુમ તરૂપત્રને પૂજનાર,
આછેરા અભ્ર જેવો દશ દિશ ધસતો એકલો આ તુષાર. ૧
તે મધ્યે આ હિમાદ્રિવિરહવિપદના શોકથી સ્તબ્ધ જેવો,
ઊંચી દૃષ્ટી કરીને જનકપથ ભણી ધ્યાનથી જોઇ રહેતો;
દેવો ને માનવોના મધુ મિલન તણા સ્થાન સંકેત જેવો,
દૈવી વૈમાનિકોના વિરતિભવન શો સિદ્ધ શૈલેશ ઊભો. ૨
દેખીને શષ્પ સ્વાદુ, સલિલ બહુલતા, વૃક્ષની વાડિઓ ને,
ઊતાર્યો સ્વર્ગમાંથી નિજ ગજપતિને વાસવે વ્યોમ વાટે;
તે તો સંતૃપ્તિ એવી–અચલ બનિ રહ્યો નન્દનાનન્દ છોડી!
હારીને ઇંદ્ર પાછો અમરપુર વિષે હા! ગયો આશ મૂકી! ૩
તો યે વીસારતાં એ ક્ષણ નવ વિસ્મરે આંગણે ઊછરેલો,
પાળેલો પૂર્ણ પ્રેમે, પ્રતિ સમરપથે વાહરૂપે વસેલો;

તેથી મૃષ્ટે પનોતું નગર નિરમિને દિવ્ય દેવાલયોનું,
દેવોના વૃન્દ સંગે સુરશચિપતિએ શું અહીં સ્થાન કીધું! ૪

ઓઢેલી ઝૂલ લીલી પદસરણિ તણી મધ્ય રાજે કિનારી,
ને ચારૂ ચાંતરાઓ પથિક વિરતિના શ્વેત ગુચ્છા સુહાગી;
ડોલન્તો મસ્ત વાયૂ શ્રમ સહજ હરી સ્પર્શથી શૈત્ય આપે,
ને ઉદ્યાન કેરી કુસુમસુરભિથી દોષ દૂરે હઠાવે. ૫

શીળૂં આ કુંડ કેરૂં સલિલ થિર બની શાન્ત એકાન્ત સેવે,
તેને ધીમે રહીને રવિકર રસિલા આપિ ઉષ્મા જગાવે;
ને પેલો વાયુ વેગે વ્યજન વિરચતો ઉષ્ણતાને ઉડાવે,
એ સ્પર્ધા જોઇ મીઠી હસિ હસિ હળવે વારિ નાચે વિનોદે. ૬

ઉંચે ઉંચે અહો આ સુચિતર શિખરો લોક બેને વિલોકે,
ધૂનવીને ધ્વજાઓ કનક કલશની કાન્તિથી ચિત્ત ચોરે;
ને ઘેરો દુર્ગ ઉંચો અડગ સુભટ શો શૈત્ય, સન્તાપ સ્હેતો,
રક્ષાર્થે રમ્યતાની અનિમિષ નયને એક પાદે ઉભેલો. ૭

આ પ્રાસાદો અનેરા કર દઇ કરમાં રાસ રંગે રચીને
ઉભા દેવાંગનાનાં રસિક હ્રદયનાં ઝીલવા ગાન હર્ષે;
ચિત્રોનું ને કલાનું વિવિધ હ્રદયના ભાવ ને વૃત્તિઓનું,
સૌંદર્યોનું, રસોનું, ઉચિત ખચિત આ સંગ્રહસ્થાન સાચું. ૮

ગન્ધદ્રવ્યો અમૂલાં કંઇ કંઇ કુસુમો શાન્તિ આપે સુવાસે,
ઘંટાના ઘોર ઘેરા ગગન ગજવતા, સ્પર્દ્ધતા સામસામે;
તો યે એકાન્તનું ને કવિહ્રદય તણી વીચિઓ વીંધવાનું
ભક્તિની ભવ્યતાનું અચલ વિરતિનું સ્થાન શોભે સદાનું. ૯

૯ ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ—

ગીરનાં જંગલ.

ઘોર અતીવંકી ધરતી ને વંકા પથરાયા બહુ પ્હાડ,
વિકટ અનેવંકા પગરસ્તા ગીચ ખિચોખિચ ઝાડ્યાં ઝાડ;
ઝરે ઝરણુ બહુ નીરતણાં —એ ગાજે જંગલ ગીર તણાં. ૧

ઉતાવળી ને ઉંડી નદિયૂં સઘન ઘટાથી છાઇ રહે,
કાળાંભમ્મર પાણી એનાં ધસતાં ધમધોકાર વહે:
ઝુકયા તરૂવર તીર તણા —જો૦ ૨

શિયાળ સસલાં સાબર હરણાં મનગમતી સૌ મોજ કરે,
વાઘ વરૂ ચિત્તા પારાધી શિકારિઓની ફોજ ફરે:
જીવનસાટાં શિર તણાં —જો૦ ૩

સિંહ સમા શુરવીર નરોની દુર્ગમ ધરતી શાખ પુરે,
ડુંગરની વિકરાળ કરાડૂં ઊભી મિત્રવિજોગ ઝુરે !
સ્મરી પિંગાણાં પીર તણાં —જો૦ ૪

અજબ ઝંજરી બજે ભયાનક પ્રચંડ ધોધપછાડ તણી,
ઝીલે તેના પડછન્દાઓ પ્રબળ અડીખમ પ્હાડ તણી:
ભીષણ સૂર સમીર તણા —જો૦ ૫

બહુ રંગી જન વ્યાઘ્રચર્મ શાં અંગ ધરી યોગી ગિરનાર
બહુ યુગથી બેઠો દૃઢ આસન, પ્રેમભર્યો કરતો સત્કાર
સાધૂ સન્ત ફકીર તણા. —જો૦ ૬

પુષ્પિત તરુ વનવેલ વસન્તે નવપલ્લવ ઘેઘૂર બને,
કુંદ ખાખરા ખિલે કેસુડે મધુકર ગુંજન છાય વને,
કલરવ કોકિલ કીરતણા —જો૦ ૭

સ્વતંત્રતા ને સ્વાભાવિકતા સુન્દરતા સહ રાસ રમે,
ડુંગર ડુંગર દેવ વસે, ને વિરાગિઓ અલમસ્ત ભમે
વિસરી જતન શરીર તણાં: —જો૦ ૮

મોટી ગોળી સરખાં માથાં ઊપર સુન્દર ફૂંદાં શીંધ,
કુંજરનાં બચ્ચાંઓ જેવી ભેંસૂંની બહુ લઇને ધીંધ,
નેસ વસ્યા આહીર તણા: —જો૦ ૯

વર્ષાની ઘનઘટા ચઢે નભ, ડુંગર પર વિજળી ઝબુકે,
મેઘદુન્દુભી ગડે ગગનમાં મત્ત બની મોરા ટહુકે;
આડન કેસરિ વીર તણાં: —જો૦ ૧૦

૦ ગજેન્દ્ર ગુલાબરાય બુચ—

ગિરનારની યાત્રા.

તેજમાં કંઇ મેઘ સમો રમે નજર માંહિ જોઈ દિનરાત મેં;
હું ઊભો પદછન્દ પહાડ એ નમન હો ગરવા ગિરનારને! ૧

સ્વપ્નમાં સુન્દર આળખ્યો 'તો ને મોહમાં મેરુ સમો ગણ્યો 'તો;
અપ્સરાક્રીડન શૈલ ક્યાં, ને આ આભને યે ભરતો ગિરિ ક્યાં! ૨

પીલિકાના ગણ જેમ જાય, અનન્ત લોકો ઉરમાં સમાય;
રાસ ભેદે પદ, ઊર્ધ્વમૂર્ધા,—વિરાટના દર્શન આજ કીધાં. ૩

પ્રકૃતિતાંડવરાસ આંહીં, જો માનવીના ઇતિહાસ આંહીં;
પત્થરે પત્થર પ્રાણવન્તો, આ એક સાક્ષી યુગ કૈં સ્મરન્તો. ૪

આંખ થકી ઉતરી ગયાં, અમર દર્શન આજ સહુને થયાં;
કુ મળો, ચડતાં ક્યમ ક્ષોભ આ? જિવન શું મુજથી જિરવાય ના? ૫

મર શું કંઇ કાળ રટયા છતાં વિરલ યોગ થતાં મન થઝબતાં?
ઐક ક્ષોભ; હવે ખમવું નહીં: ગિરિ ઉંલેઃ જઇને શમવું તહીં; ૬

ડે જોઈશ હવે ભર મોદમાં, શમિશ હું મુજ માતનિ ગોદમાં;
ન સાદ હવે શ્રવણે પડયા, પરમ ઉન્નત પન્થ સહુને જડયા ૭

ોલતાં પંખિ સહુને વધાવે, ને વાદળીઓ મુજ સંગ આવે;
પુણ્ય આવે પળ આ ફરીને, ચડું હવે ફાળ ભરી ભરીને. ૮

ક ઘડી ઘન ધુમ્મસ ઘેરતાં, ઘડિકમાં ગિરિ શૃંગ ગળી જતાં;
ડતાં ઘનઘોર ઊંડાણ જ્યાં, ક્યમ ઉભાય અગાધ જ આભમાં? ૯

વનિથી કદિ ઉચ્ચ ભૂમિ કો? નજર આવરતાં ઘન ધુમ્મસો;
રેક આંખિ થતી નહીં થતી, તુરત ત્યાં સ્મૃતિ માત્ર રહે જતી. ૧૦

ઐક આવરણે નવ હું ડરું, તિમિર પાર જવા ડગ મેં ભર્યું;
ડેકમાં ઉગરો રવિરાજ જ્યાં તિમિર અંતરગે મુજ પન્થનાં. ૧૧

ના, ના, હશે સ્વાગત આ ઝિરીનાં, છંટાય જોને મુજ પન્થ જ્યાં ત્યાં
ને પન્થ થાક્યો ગણિ પાહવ્યા ના શું સ્નાન આ અદ્ભુત સિંચનોનાં! ૧૨

સદાવ્રતો સ્વાગતના નિસર્ગે એ મંત્ર મૂક્યો ગિરનારશૃંગેઃ
ને કૈંક સન્તો મત એ ઝિલીને યાત્રાળુને સ્વાગતથી નિમંત્રે. ૧૩

અધવચ્ચે શિર ઊપર આ ઉભો ખડક ભૈરવનો ભય પ્રેરતોઃ
તહિં ચઢી પડતૂં મુકતાં મળે નૃપતિનૂં પદઃ ભાવના ફળે. ૧૪

પ્રકૃતિ પૂજનમાં પણ વાસનાઃ મનુજને ઉદવા અવકાશ ના.
પતન પામરતા ક્યમ લે વરી? પ્રભુ પ્રભુ! જનતા જડ કાં કરી? ૧૫

નૃપતિના પદની પરવા નથીઃ ફરિ ફરી તપ આદરવાં નથીઃ
નૃપતિ યે અંહિં આખર આવિયા, —અમર ભર્તૃહરી તણિ આ ગુહા. ૧૬

ચડિ ગયો મુજ ધૂન મહીં કહીં, ફરફરતી ધ્વજ કોટનિ જો રહી,
ભવનથી ભરચક્ક કોટ એ, નગર જો ગિરનાર તણું દિસે. ૧૭

અખૂટ લક્ષ્મી, સઘળે સમૃદ્ધિ, ને શિલ્પિઓની બહુ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિઃ
એ જૈન કેરાં ઘન મંદિરો આ, ચાલો અહીં ચૅન રહને પડે ના. ૧૮

આ ખંડિયેરો કંઇ કાળજૂનાં, આજે પડ્યાં એ પણ સાવ સૂનાંઃ
શૂં પત્થરોમાં પગલાં પડે ના? —આ મ્હેલ તો રાણકદેવડીના! ૧૯

એ અપ્સરા આભથિ ઊતરીને વાસો વસી શૂં ગિરિના ઉછંગે?
શૂં વ્યોમને વીંધતિ વીજળી એ? ઉભી હશે રાણક આ અટારિએ? ૨૦

સૌન્દર્ય ને શૌર્ય મહાસતીનાં સ્મરી સ્મરીને ઉર નેહભીનાં;
ડુંકે ઉરાટે ગિરનાર એવી સૌરાષ્ટ્રની રાણક એક દેવી. ૨૧

નમું તને, નમું, પ્રાણ પ્રેરજે, કઠણ આગળ તણા ચઢાણ છેઃ
નવ હવે પળ એક ગાળવી, ક્ષણ મહીં મુજ માત ભાળવી. ૨૨

ઉતરતી અંહિંથી વનવાટ આ, વિકટ પ્હાડ, બધે ઘન શી ઘટાઃ
કંહિં કંહીં વનવાનર કૂદતા, કંહિં મૃગેન્દ્ર બખોલ ભરી પડ્યા. ૨૩

ગહન મોહક સુન્દર પન્થ એ, પથિકને પગલે પગલે દમે;
પ્રકૃતિપૂજનમાં ઢળવૂં નહીં, કઠણ ધ્યેય, વને વળવૂં નહીં. ૨૪

કુદિ જઈશ વ્યોમ કો કવિકલ્પના, પગ દઈ જઈ આભ અગાસિમાં:
ચરણમાં તુજ મસ્તક આ ઢળે, શરણ, મા—મુજ જીવન આ ફળે! ૨૫

દિઙ્મૂઢ ઊભો, ઉર આ ભરાય; અઝબાર ત્હારા નહિ જીરવાય;
મા, ચિત્ત આ શાન્ત જરી થવા દેઃ મા, ગંખિ ત્હારે જરિ ઝંપવા દે ૨૬

છું ગંખિમાં કે ઉડતો હવામાં? શાં ચિત્ર દોર્યાં મુજ આંખ સામાં!
રહણે ગિરીના ફલકે પડયો જો શું કોતર્યો કોટ બહુ રુપાળો!

ને ઊઘડયાં નેત્ર રહણે ગિરીનાં, એ તો ભર્યાં નિર્મલનીર ચશ્માં.
દેખાય ના શું મુજ બિમ્બ એમાં? આ કાંકરી શું પડશે નહીં ત્યાં? ૨૮

જો શ્હેરની સુન્દર છાંટ છાંટી રસાળ આ સોરઠની સપાટી;
ત્યાં સાપ જેવી સરતી સરીતા, ને નીર જો સાગરનાં ઝગે ત્યાં. ૨૯

નજર આમ જરી વળતી ત્યહાં કઈક ઉન્નત શૃંગ હજી ઊભા;
સરલ સૌમ્ય નથી પ્રદેશ એ, વિકટ એ અવધૂત પન્થ છે. ૩૦

ગુરુ મછન્દર વંચિત ભેખથી જગવિયા જઈને અહાલેકથી;
અડગ યોગિ તપ્યા તપ, એ અહીં ગગનમાં ટુક ગોરખની રહી. ૩૧

અહિં કમંડલ, જાગતિ આ ધુણી, વસમિ જો ગુરુ દત્ત તણી અણી;
તહિં રહી ટુક કારમિ ટોળકાઃ ભીષણ ભવ્ય શિરો ગિરનારનાં. ૩૨

ઝળહળે નભ જો રવિ ડૂબતાં ધણધણે ગિરિ, ઘંટ બધે થતા;
ત્રિલિશ ઝાલરના ઝણકાર, મા: ઝણઝણે મુજ જીવનતાર, મા. ૩૩

મા, કંઠ મ્હારો અહિયાં રુંધાય; મા, આરતી ના મુજથી ગવાય;
મા, આંખમાં અમૃત ઊભરાય, મા, ઝાંખિએ શું મુજને ન થાય! ૩૪

મા, દર્શને હું તુજ દ્વાર આવ્યો, મા, ભાન ભૂલ્યો ભવમાં ભમાવ્યો;
મા, બન્ધ ક્યારે છુટશે, મ્હને કહે! મા, પાંખ ક્યારે ફુટશે, મ્હને કહે! ૩૫

મા, દૈત્ય જેવાં દુરિતો દમે જ્યાં, મા, પૂરજે પ્રાણ સદા મ્હને ત્યાંઃ
મા, બાળ ત્હારો બળ યાચતો આ, તું આદ્યશક્તી, જગની જનેતા! ૩૬

સરસ્વતી ના, સ્તુતિ શી કરું હું? મા, અલ્પ આ જીવનને ધરું હું:
અબોલ એ અર્ઘ્ય ત્હને ધરીને નમું, નમું, માત, ફરી ફરીને. ૩૭

ઉતરવાં બહુ સ્હેલ સદા હશે, ઉતરવા અહિંથી પગ ના ખસેઃ
ગગનચુમ્બિત આ ગિરનાર ક્યાં?–અરિ પડૂં ફરિને કયમ ભોમમાં? ૩૮

૧૧ ગોવર્દ્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી—

વૃષ્ટિ પછી કુદરતનું સૌંદર્ય

જો! જો! જો! આ ત્રુટી પડ્યો શોં મેઘ જોરથી,
નભકટિપરથી પ્રસારિ લાંબા ધારા–કરને,
ધરતીને ઝટ બાઝી પડવા!
અહો પવન પણ
વચમાં આવી સુ સુ સુ સુ કરતો ઝટ ઝાપટી
ગભરાવી લઇ લેઇ બાથમાં ધારાપટને
શોં આ દોડે હા હા હા હા કરિને હસતો
ઉચ્ચ સ્વરથી! અરે, મુકી આ પાછો દેઈ
તેને ચાહ્યો અવર દિશામાં માતરિશ્વ, ને
મન્દ ઝાપટૂં પડી ગયૂં, તે રુમઝુમ રુમઝુમ
રુમઝુમ કરતૂં, થાકિ હાંફતૂં હળવે હળવે
પાછૂં પડિ એ જાય ભૂમિભણિ.

જિવતો રૂહેજે

જિવતો રૂહેજે અગણિત વર્ષો વિષે તું રસધર!
સ્નેહગર્ભ તૂં ત્હારી પેઠે, જો ને, આજે
ભુવન સર્વ છે; અમી દૃષ્ટિ તે ઉપર કરી તૂં
રાચ! રાચ રતિ સજિ રે!
વિશ્વમાં રાત્ત ઘણી હજિ રે!
પડી રહ્યો એ મેઘ એટલે શાં ખેચરનાં
ટોળેટોળાં સ્વતંત્ર થાતાં સ્વસ્મુખ ફેરા.

અંક વિષે કૃતિ કલ્લોલથી કોલાહલ કરતાં
આવે પાછા ! હર્ષપ્રમત્ત બનીને આવે,
એકબિજાને અંટીવાળે, ઉડે ઉપર ને
નીચે પાછાં ! ચક્રગતિ કૃતિ રાસ રમી, ગિત
ગાઇ મનોહર, આણિ મુક્યું વૃન્દાવન આજે
વિષ્ણુપદમાં શૂં આ પાછું !
અહો, હ્મણે પણ
જો ને અધિક જ કૌતુકકર્વિ થાય શું પેલું ?
સ્નેહ સ્વર્ણરૂપ-કૃષ્ણમુકુટ-શિખિકલાપ કેરી
કમાન સુન્દર ! આછી આછી દિવનદીપ સમ
પ્રથમ ભાસતી !
વધ્યો જ પ્રકાશ ! વધ્યા વળિ રંગ !
વિલાસિ બન્યા રતિમૂઢ કરાકર સૂર્ય તણા
જલદોદરમાં મન્હરી નવ રૂપ ગ્રહે અતિસુન્દર
નામ કહે જગ 'અરુણદચાપ', ત્હને પણ લાગતિ
સ્નેહકમાન વિંટી મહ ભૂમિ અને નભને
લઇ લેતિ સ્વગોળવિષે જયિની
મન, જો ! મન, જો !
રતિ રંગ કરે ઇતરેતર શૂં ખરું આજ નહું
નિલ, લાલ, પિળો, વળિ ચાર બિજા, રમિ એકબિજા
તણિ સાથ રહ્યા, કર-અશ્વ ઉપર રવિ ભમિ ફરે
સુખ મસ્ત ધરે હય, તે જ ! તું તે મન, જો ! મન, જો !
ફરિ જો ! ફરિ જો !
પણ એ ભળિ ગૈ નિજ મૂલ વિષે
રતિ માડ ધરી —પ્રભુસ્નેહતણી અકળીત લિલા
મન તેં પરખી, નિરખી પરખી
વિધ ! લીધ રતિ સજિ રે !
વિશ્વમા રતિ ઘણી હજિ રે ! ૨

૧૨ ત્રિભુવન પ્રેમશંકર—

રમઝટ

અંબર ગર્જે રે અંબર ગર્જે: સ્નેહ સૃષ્ટિની માંહ્ય:
વીજ ચમકે રે વીજ ચમકે: મીઠા મેહુલાની માંહ્ય: વીજ૦ ટેક.

રસથી વ્યોમ ભરાય, મીઠો મેહુલો છવાય,
અભ્ર અભ્ર અંગ અંગ જામે આનન્દ અભંગ,
દિગ દિગન્ત બધા ય શાન્ત પ્રસન્ન દેખાય,
અંગ મ્હારાં રે અંગ મ્હારાં ઝુકે પ્રસન્નતા માંહ્ય: વીજ૦ ૧

ઉભી જોડજોડ એક, લાગી રમવાની લેહ,
કુહકી ફરે કૈં બાળ, ચૂમતી કંઇક ગાલ,
કંઇ હસી તાળી દેતી, કંઇ કર્ણ ગુંજ કહેતી:
એની ગુંજે રે એની ગુંજે ઉરે મસ્તી રેડાય: વીજ૦ ૨

અવિચ્છિન્ન આ શી ગમ, જામે અભ્રનો વિલાસ,
કૃષ્ણ મૂરતી શી એક વાજે મોરલી આલેક,
આસપાસ અભ્રનાર થંભી જાતી મંજુબાલ:
ઉર થંભે રે ઉર થંભે કૃષ્ણ મોરલીની મ્હાંય: વીજ૦ ૩

થંભે ઉદધિનું અંગ, થંભે સરિતા તરંગ,
ઝાડપાનશૈલશૃંગ થંભે ઉર્વી અંગ અંગ,
જડ ચેતનાંતરીક્ષ દશે થંભી જાતી દીશ:
ઉર થંભે રે ઉર થંભે, હવે ધૂન ના સમાય: વીજ૦ ૪
મેઘ આભે ગરજન્ત, ઘોષ અવની ઝીલન્ત,
અનિલ લ્હરી અનન્ત અનન્તોદધિ ઝીલન્ત,
ઊઠે ગર્જી ઝાડપાન સરિત્સરવર ચોગાન:
ઉર ગર્જે રે ઉર ગર્જે, ઊડે આનન્દની માંહ્ય: વીજ૦ ૫

આભે વાદળાં રમન્ત, કેકા નૃત્ય ભૂ કરન્ત,
સિન્ધુ મોજ હારોહાર કરે નૃત્ય બેશુમાર,

મરૂનૃત્ય મીઠું ક્હાય, નૃત્યે નદી સરી જાય,
અન્તર્ મ્હારૂં રે અન્તર્ મ્હારું જામે નર્તનની માંહ્યઃ વીણા૦ ૬

વૃક્ષ વૃક્ષ ડાળ ડાળ મળે પર્ણ પર્ણ ફાળ,
ચંચુ ચંચુ પાંખ પાંખ ખગ ભેટે આંખે આંખ,
સરવર ઊર્મિલ્હેર ભળે ગળે ર્‌હેર ર્‌હેર,
ઊડે ઊરે રે ઊડે ઊરે ઊર્મિ ઊર્મિ ભળી જાયઃ વીણા૦ ૭

વ્યોમ અખિલે છવાય મેઘ એકતાર થાય,
દિશા સર્વ રસરૂપ જ્યાં જ્યાં જોઉં ત્યાં અનૂપ,
શાન્ત ભવ્ય રસ માંહ્ય વાયુવેગ સૌ સમાય,
ઊર્ વેગો રે ઊર વેગો જોતાં જોતાં સ્થિર થાયઃ વીણા૦ ૮

જોઉં પર્વતની માળ, શીતળ શાંતિભાવ,
જોઉં સરવર સરિત, જોઉં સિન્ધુ એક ચિત્ત,
જોઉં વૃક્ષવેલ ફૂલ શાન્તિ જામી છે અતૂલ,
ઉર મ્હારૂં રે ઊર મ્હારું શાન્તિ માંહ્ય જામી જાયઃ વીણા૦ ૯

૧૩ બેહરામજી મેહરવાનજી મલબારી—

અદ્‌ભુત મિત્રભાવ

કેમ અને ક્યારે મળ્યું મન ત્હારું મ્હારી સાથ ?
દિલ સાથે દિલ મળ્યું ? હાથ મળ્યો હાથ શું ?
બેના એક ક્યારે અને કેમ બન્યા નેક મિત્ર ?
ત્હારામાં સમાવા પ્હેલાં મ્હારામાં સમાત તું ?
કોણથી ક્હાય એવો દૈવી એકતા સ્વભાવ ?
બેના એક થયા પ્હેલાં એકના બે સાત શું ?
હા, કશું અશક્ય નથી સર્વશક્તિમાન ! ત્હેને,
એકના બે કરી બતલાવે -જગતાત ' તું !
એક ધર્મ એક કર્મ એક અધિકાર બેને,
એક ઉદ્ધરનાર, તારનાર એક જોઉં છુંઃ

એક જ સંસાર, એક આચારવિચાર બેને,
એક અહંકાર,—ત્હારામાં હું મ્હારો ખોઉં છું;
આવેશ ઉદ્દેશ એક, વિશેષ કહું શું બીજું,
ઐક્ય-અવલોકનમાં ચિત્ત ચટ્ટ પ્રોઉં છું;
ઉમંગતરંગે ઉછળાઇ હું સમુદ્ર આંહિં
શાન્ત સુવદન તું શશી ઉપર મોહું છું. ૨

શી એ મિત્રતા જ ! જેમાં જોઇ ન જુદાઇ કાંઇ:
ભલી જ ભલાઇ ભાઇ ત્હારીથી તણાઉં છું;
ત્રાહિ ! ત્રાહિ ! જગતતવાઇથી પોકારતો હું
આવી ત્હારી શીતળ છાયા તળે ભરાઉં છું;
શાન્તિ શીખવી તું નિવૃત્તિએ મન શુદ્ધ કરે,
એ ત્હારા અપાર ઉપકાર નિત્ય ગાઉં છું;
મિત્રનું ચરિત્રચિત્ર અલ્પ આ ઉતારી અત્ર
ઐક્ય મિષથી તું બની પવિત્ર થાઉં છું. ૩

શા હું ત્હારા હૃદયવિસ્તારના વિચાર કરું,
કેમ વર્ણવું, વીરા, ગાઝભીર્ય મુખારવિન્દનું ?
કેમ અને ક્યારે ત્હારે મ્હારે પ્રીતિપાસો પડ્યો ?
—હું ગુર્જર ગુંજકર, તું કમલ સિંધનું !
ધન્ય મિત્રતા એ સગાભાઇથી સવાઇ એવી
દયારામ માંહિં દેખું દયા મધ્યબિન્દુ હું.
ના, ના, એ ભાટાઇથી ગુગાઇ કાં ભરાઇ જાય ?
ત્હારામાં શમ્યો હું, તો તું પોતે પણ હું જ છું. ૪

૧૪ રંજિતલાલ હરિલાલ પંડ્યા (કારમલન)—

કોકિલને

સખિ, આમ્રમંજરી મહીં કહીં વિરાજતી
કહીં વિરાજતી, રસીકડી વિલાસતી. સખિ૦ ટેક.

છુપ્ત થઈને બેસતી પર્ણપુંજ મોઝાર
નીતમ વાઘ બજાવતી કરતી કુહુકુહુકાર:
ગાતિ ગાન મેનકા તપસ્વિવંચનાર્થ શું
ખોળું તે ય કોકિલા ન ભાળતો રતી! સખિ૰ ૧

તુજ મૃદુ સ્વરથી કાનનો લલિત ધરત શૃંગાર,
બોલાવું શા નામથી પ્રણયીઆત્માધાર?
મૃદુલ ગાનથી દિસે અનન્ય દિવ્યતા ભરી
બન્ચ ચિત્તદેશ કો અમી ઝરે સ્ફુરી: સખિ૰ ૨

રંગ વસંત મલાવતી ડીંચી આંબાડાળ
ઝૂલી ઝૂલી નર્તતી નિર્ગમતી નિજ કાળ:
જગના પટ કંઈ ખોલતા દિલના દ્વાર થકી
તુજ મંજુલ મંજુલ ગાન ઉડાવત ચિત્ત વીચિ સખિ૰ ૩

અમિવર્ષણ તુજ ગાનમાં લલિત સૌખ્ય રણકાર:
યામિની ઘનમાં તું કરે વિદ્યુત વત ચમકાર
ઊર અંબુધી તણી અનેરિ ચંદ્રિકાદ્યુતિ,
ગાન ગાય મધુ અહા સુમધુ ફરી ફરી! સખિ૰ ૪

ઉદ્ભવતા તુજ ટહુરવે હૃદયે અવનવ ભાવ
શી રીતે વર્ણવિ શકું નાજુક તીવ્ર ઉઠાવ!
સ્મૃતિઓ ઝુલતિ આત્મની અહો ફિ જાગતી
રમઇ ભૂલું દશા અનેરિ એવિ કો થતી: સખિ૰ ૫

મધુઋતુની સુરબાલિકા નહિ તુજને વય હોય,
અખંડ એ તુજ દેશલો અમૃતમય જગ રોઃ
હૃદયદ્વાર ફેડિ આત્મમાં ઉંડી પ્રવેશતી.
વન્દિતા સુનન્દિતા વસંતનન્દિની! સખિ૰ ૬

૧૫ ચતુરભાઈ ઉમેદભાઇ પટેલ—

અજબ તાર એ'ચ્યાં અહા!

૧ પહેલે નગરપાદરે બકુલવૃક્ષ કેરી ઘટા,

વિશાલ, મન રંજતો, અતલ પ્રેમવાપી જ્યહાં
ગંભીર વળી ભવ્ય (કિંતુ રમણીય એની છટા),
ઉભોજ ગત કાલના અમર શેષ જેવો મહા.
જલાર્થ પુરયુવતીગણ સદા સ્થલાકર્ષણે
તણાઇ અહિં આવતો; મચત ગોષ્ઠિ ગુંજારવ;
અને રસ ઝુલન્ત કુન્દગજરા શું શ્રીમંડલ
રહે જ રૂપ ઘેનતું; મહિં અજોડ લીલાભરી
ભળે પણ જુદી તરે ગુલછડી શિ ત્હારી સખી.
પ્હણે શિતળ ચત્તિરે અવનવાં જ તોફાનમાં
અમે પુરકિશોરજૂથ વટરાજની છાંયમાં
રમી ગજવિ કુંજ શોર કિકિયારિ કૈં કૈં કરી
વિતાડિ મધુ સાંઝ, થાકિ, થઇ શાન્ત ચાલ્યા જતા.
છતાં રમતમાંય મ્હારું મનડૂં કુવે દોડતું,
અને નયન શોધતાં ફરિફરીજ ત્હારી સખી.
ભરેલ અલવે ઘડો કનક બ્હેડલે નામતાં
થતા દગ દગે અહો ગુપત વીજસન્દેશડા !
મુખે વિચલ હાસ્યરેખ કુટિ ને ન ફૂટી વળી
શમી થતિ અલોપ, ને શરમ રક્ત સંધ્યા સમી
ધિરે વદન આવરી નયનને ઢળાવી જતી.
અમે દિનદિને ત્યહાં અજબ તાર ખેંચ્યાં અહા !
અજાણ્યુ વણચૂક એ અતલ પ્રેમવાપી જતાં.
અમે દિન દિને નવાં અકથ ઊર્મિતાને ભર્યાં
મુગાં નિજ ગૃહે જતાં, વિકલ તોય રાજી થતાં.
અને મધુર નીંદરે સ્મરણ એ અધૂરાં મિઠાં
બને નિશિનિશી નવાં સ્વપનવારિસીંચ્યાં નવાં.

૧૬ ડાહ્યાભાઇ પીતામ્બરદાસ દેરાસરી—

ચમેલી

પાસે નથી તો પણ, ચમેલી! કલ્પના નયનો થકી

મૂર્તી મધૂરી તાહરી જોઉં હરપળે હું તો છકી;
દેખૂં ત્હેને એકાન્ત માંહિ ધ્યાન મ્હારૂં ધારતી,
એકે પળે નહિ, આહ્ ! મુજને તૂં લગીર વિસારતી. ૧

નયનો મિચી તૂં મૂજને મળિ છે જ એમ વિચારતી,
મલકાવિ મુખ કોઇ મંત્રબળથી મૂજને ય હસાવતી:
ફરકે અલી ! તુજ અંગ, જાણુંવે સ્પર્શિ મુજને તૂં રહી,
વાંકી થતી બે આ ભ્રમર કહે શૂં સખી ! મુચવી રહી ? ૨

વળિ કાં વિલાયૂં મૂખ ? ઓઠી, દુઃખ આવી શૂં પડયૂં ?
રે માનસિક મળવૂં તથાપી વિઘ્ન વચ્ચે કાં નડયૂં ?
આ રોષ લાગે છે પ્રણયનો, વ્હાલિ ! આવૂં હોય ન્હૈં ?
સારો નહીં પણ દાસ ત્હારો, કાં હું સામૂં જોય ન્હૈં ? ૩

જોઉં ત્હને હૂં જાગિ ગયલી સુખદ સ્વપ્ન થકી અલી !
ને ચિન્તવી મુજને મધુર પ્રીતી અનૂભવતી ભલી.
શો માનસિક મેળાપ ! જોઉં તુજને નયણાં ભરી,
ભવજલધિમાંથી તારનારો યોગ આવો સુન્દરી ! ૪

કહે શાં રુડાં મોતી સમાં આ અશ્રુ થઆીને રહ્યાં,
હૂં છૂં ન પાસે જાણિને શૂં નયન બહુ વ્યાકુલ થયાં ?
હૂં હર પળે હાજર ખડો છૂં, દેખિ દુઃખિ બળી મરૂં
મ્હારી ચમેલી ! આહ્ ! ત્હારે કાજ કહે શું શું કરૂં ? ૫

શો યોગ આવો હૃદયનો ! ક્યાં તૂં અને ક્યાં હું, અલી?
ક્યાં હૂં નગૂણો યોગ્ય ન્હૈં ? ક્યાં તૂં ચમેલી બહુ ભલી?
ક્યાં કુરુપ હૂં-લજવન્તિ તૂં રતિરૂપ ક્યાં અલબેલડી !
છાજે શું હૂંને રાંકને બેમૂલિ મ્હારિ ચમેલડી ? ૬

ભરિયો ઘણા અવગુણથકી, શુભલક્ષણી ગુણધામ તૂં;
આ માહરા જર્જરિત હૈયાનો સુખદ વિશ્રામ તૂં;
તૂં તો અલી રસપૂર હૂં હૈં રસવિષે સમજૂં જ ન્હૈં,
હૂં એક જાણૂં છૂં ખરે કે જોગ ત્હારે હૂં નહીં. ૭

હોયે ગમે ત્યમ તોય પણ આ દાસજનને ધારવો,
કુમળી નજરથી, પ્રાણ ! એને આ જગે ઉદ્ધારવો,
જોવા ન જરિયે અવગુણો એના કદાપી લાખ છે,
ધરિ યાદ તુજ મ્હાનાતણી નીભાવ એ અભિલાખ છે.

સુખચન્દ્ર ત્હારો જો ખિલે મુજ મનડું પણ ખીલી રહે,
હૈડે વધે તુજ જો દયા, સુખ મુજ હૃદય રેલી રહે;
સોળે કળા શોભે હિમાંશુ વદનનો જ્યારે સખી,
હસિતે ફેરી સૌ જગત આ નાહ્યલું લાગે નકી. ૯

આટે સદા રહો પૂર્ણિમા ત્હારા મુખેન્દુની સહી,
કાળાં કુટિલ કુન્તાદળાં કો દી લગિર છાઓ નહીં;
તલ્લીન પ્રેમે બનિ ચકોરૂં મ્હારું મન હરખી રહો,
'મધુરી ચન્દ્રમુખિ અમોલડી' એ જાપ નિત્ય જપી રહો. ૧૦

૧૭ સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહેલ (કલાપી)—

તાગમૈત્રક

વિજળી શો થયો આ શો ઝબૂકારો જલની મહીં !
ઉડતાં હંસ ચોંકીને પાંખો એ નભમાં ચડી. ૧

નેત્રો ઉડે હંસનિ સાથ ઊંચે અહા તહીં કે વચમાં મધૂરૂં !
ના ચાલતી આંખ હવે અગાડી જરા ચડી ત્યાં જ ઠરી ગઈ તે. ૨

માથે બેડૂં લઇ ઊભી સામે કો નવયૌવના,
મુખે છે હસ્ત એ ન્હાનો ઝરી સ્વેદની લૂછવા. ૩

એનૂં જ બિમ્બ જલમાં પડિને ઉડ્યું 'તું
એથી જ વ્યર્થ ડરિ હંસ ગયેલ ઊડી;
એ ધીરનાં નયન એ જ ચડાવનારૂં,
લૂટી જનાર દવતૂં ઉર એ જ, એ, એ ! ૪

જેને નિહાળિ નયનો ઠરતાં હતાં ત્યાં
તેનો જ હંસ બનવા દિલ હાલ ઇચ્છે;

તેના જ પાદ મહિં પાંખ પડી ગઈ સૌ,
તેને જ કાજ ઉરતખ્ત થયું જ ખાલી. ૫

રૂપાળું જરા વદન એ નવ કોણ જોશે ?
ચાલ્યાં જશે નયન એ નિરખ્યા વિના કો ?
એવો ન કાર્ય તણિ કાંઈ જ તીવ્રતા છે,
કર્તાતણો અંહિ ન જે ઉપકાર ગાશે. ૬

સૌન્દર્ય આવું ધરતી ઉપરે નિહાળી
હર્ષે કયું હૃદય ના મગરૂર થાશે ?
તો છો યુવાન પણ આ નિજ આંખ ટાળે,
છો પાંખને નવિન આ લહરી ઉરાડે. ૭

હજી એ કન્યા છે નવિન મૃદુ કો પુષ્પ ખિલતું,
કહીં પાંખો ખીલી, કંહિ હજુ બિડાઈ કંહિ ખિલે;
સુગન્ધીની વેળા મધુતર હશે કોઇ જ નહીં:
સુરંગોની લક્ષ્મી વધુ વળિ હશે સુન્દર કહીં ? ૮

જે ક્રીડા મૃદુ ઉઘના ભભરતા લાવણ્ય જાદૂભર્યાં
રૂપે યૌવનની સ્વતંત્ર ગનિલી મૂકી દશા જે શકે,
તે કો તાનમહીં ઉંડા હૃદયના એકાગ્રતા ધારતાં,
જોનારાં નયનો અને ઉર નહીં એકાગ્ર કોનાં કરે ? ૯

વિનિમય મધુ એવો પોષ માધો રહ્યો છે,
ઉરમહિં ઉર વ્હેવા છૂટ છે પૂર્ણ પાસેઃ
ખરક જગત કેરૂં આજ પાણી થઈને
વિપુલ રસતણું કો ધોધમાં જાય ચાલ્યું. ૧૦

ભરે છે દૂર ત્યાં વારિ કન્યાની સખિ તો હજી,
ફરે છે તીરની કુંજે ભોળી એ મૃદુ આંખડી. ૧૧

ધોળી ઉભી જરિક એ સખિ કાજ બાલા,
પ્હાની ગહીં પગતણી જહિં એક વીંધે;

તેને અડી ફરફરે અનિલે નિમાળા,
બેડા પરે અલક એક લિટાઇ ઊડે. ૧૨

સામે જ ગૌર મુખ છે સ્થિરતા ધરીને
ને નેત્ર કાંઇ તિરછાં બનતાં ફરે છે;
પ્હોંચી હતી નજર એ ત્યંહિ યોધ પાસે
જ્યારે હતાં નયન હંસ પરે ઠરેલાં. ૧૩

પાદ ને આંખડી એ તો હતાં ત્યાં સ્થિર થૈ રહ્યાંઃ
હૈયાનાં આંસુડાં મીઠાં સામેની છબિએ ઢળ્યાં. ૧૪

મનહર છબી ભાળી નેત્રે અને હૃદયે ઢળી,
પરવશ થતાં હ્હેરી મીઠી નસેનસમાં ચડી;
હૃદય કુમળૂં એ યોદ્ધામાં જડાઇ ગયૂં, અને
સહુ અરપવા, અર્પી દીધૂં છતાં, અધિરૂં બને. ૧૫

યોદ્ધાની તો નજર હજિ છે ત્યાંજ ચોંટી રહેલી,
તો યે તાજૂં તન મન થતૂં સૂચવે આંખ કાંઈ;
'હૂં એનૂં એ!'—ઉર સમજિ એ કાંઈ આનન્દ માને,
સંસારીને પ્રણયસુખની એ જ સીમા અંહીં છે. ૧૬

ક્ષણુ થઇ અને બાલાનાં એ ઢળી નયનો જતાં,
પણુ સુરખિ કો ગૂલાબી શી છવાઇ કપોલમાં;
ધડ ધડ થતૂં હૈયૂં લોહી વહાવિ રહ્યૂં બધે,
થર થર થતાં ગાત્રો સર્વે સુજે બનિ મુગ્ધ છે. ૧૭

જાદૂભર્યાં નેત્ર વહાવિ જાદૂ કો અન્યના જાદુમહીં ફસાતાં;
તે જાદુનૂં ઝેર ઉતારવાનૂં કોની કને ઔષધ કૈં મળે ના. ૧૯

૧૮ જન્મશંકર મહાશંકર બુચ (લલિત)—

સ્વજનોની ગમરેવ

દિલના અબોલ બોલ ઝીલતાં બતાવો કોઈ,
ઉરસૂર પડછન્દ ઝીલી ગુંજતાં બતાવો કોઈ— ટેક

પ્રાણ અને પ્રિયજન પ્રભુ દિલ વસનારાં દેવ,
એ તો હસિ બોલાવતાં રેલાવે રસરેલ:
જીવનની એ રેલમાં, બસ ! ઘૂમતાં બતાવો કોઈ
નેહ નિતરતાં નયનાં ઝીણી ચૂમતાં બતાવો કોઈ— દિલના૦ ૧

પ્રાણ કિરણ ચેતન ભરે શાન્તિ સ્વજનનાં હેત,
હેતતેજહિન્દોળે વિભુ ! ઝૂલે એક અનેક
એવું એક અનેકમાં આનન્દતાં બતાવો કોઈ
વન્દતાં બતાવો કોઈ— દિલના૦ ૨

૧૯ ભાનુશંકર ધીરજરામ ભટ્ટ (ભાનુ) —

લલિત-શ્યામિની પછી વિજોગ બીજની પ્રેમજ્યોતિ

અષાઢી પાછલી રાતે ગોકુળે ગોપગોપિકા
પોઢેલાં સ્નેહશય્યામાં, ઝબૂકે કોક તારિકા ૧

ધીમેધીમે ઝમઝમ ઝમે મેહુલો મેઘમાંથી,
ઝીણો ઝીણો રવ ગમગમે શૂન્યના ગર્ભમાંથી;
ઘેરોઘેરો ઘન ગરજતું આભ ઉંડાણમાંથી,
મીઠીમીઠી રણક ઉઠતી ધેનુના જૂથમાંથી ૨

સૂતેલાં સ્નેહશય્યામાં રમગોઠ કરીકરી,
હેતની હૂંફમાં દીપે, જાગે વ્યગ્ર વિભાવરી ૩

એવામાં આભ ચીરી ઝળહળિ વિજળી અંધકારે સમાયે,
ઘોરંભી ઘોર નાદે ધગરગ કરતી વ્યોમથી વૃષ્ટિ થાયે;
ઘેરી ધારા ધડેલી દશદિશ ઘુમતો જોરથી વાયુ વાયે,
માયાની રૌદ્રલીલા નિરખિ મનુજનો આંતરી ગર્વ જાયે. ૪

મેઘના ગર્જને જાગી ઓપ કમ્પ અનુભવે;
દીવાના હાજના તેજે ગોપિકા પાસું ફેરવે ૫
પુષ્પ પંચરૂ દીપશિખા જુવે પ્રકૃતિનું પરિવર્તન ચિન્તવે,

યુવતિનાં સ્વર સ્વપ્નથકી સ્રવે, શ્રુતિમનોહર મંજુલતા દ્રવે. ૬

"મોહન મીટ માંડીને આમ શું નિરખી રહ્યા ?
માર્ગમાં મહિ માગીને પીવાનું વિસરી ગયા ?" ૭

બેસે ઉઠી શયનમાં સુપ્તિ શબ્દ ગોપ,
ગોપી સુખે સુભગ ભાવ રમે અનોપ;
શંકામહીં યુવક-અન્તર ઝોક ખાય,
રોષે ભરાઇ ગૃહદીપ અલોપ થાય. ૮

અંધારે સ્વપ્નની શાંતિ ગોપને અકળાવતી,
ઝરૂખામાં જઈ જૂએ, પ્રકૃતિ સ્વાસ્થ્ય ધારતી. ૯

ઘેરાયલી ઘનઘટા વિખરાઇ જાય,
વાયુ ઝિણી ઝરમરે લહરાઇ વાય;
ભૂલી પડી તડિત કો તિમિરે ભરાય,
ને દૂર દૂર ડુબતો સ્વન સંભળાય. ૧૦

નાથતા નેહને ઝીલી સાચે ગન્ધવતી બને
પ્રાચીમાં પ્રગટે જોવા ચંદ્ર એ ધન્ય દશ્યને. ૧૧

સાહી નીલાંબર જુવે મુખ યામિનીનું,
હેતાળ ઇંદુ મનવે મન માનિનીનું;
પામી શશી પ્રણયને રજની મનાય,
રેલાય નિર્મલ ઉજાસ દિગન્તમાંહ્ય. ૧૨

પ્રેમનાં પૂર શાં વ્હેતાં નીકમાં નીર ઊછળે,
માનિનીનાં મહાશ્રુ શાં નેવાં રહિ રહી ઢળે. ૧૩

કિરણ નૃત્ય કરે જલવ્હેનમાં, યુવક દશ્ય ઝિલે ઉરનર્તનમાં;
શયનમાં ઝણકાર સુણી ફરે, કનકવેલ ભણી ડગલાં ભરે. ૧૪

ઓઢીને કૌમુદી જાણે નીંદરે નવયૌવના;
અજાણ્યે ગોપહૈયામાં હિલ્લોળે રસભાવના. ૧૫

મરકતી મધુરૂં મનમોહના, અધુકડી કળિશી પ્રિયદર્શના;

ઉમળકે નમતું મુખ ગોપનું, કરતું પાન અમીમય ઓષ્ટનું. ૧૬

મૃદુલ સ્પર્શથી જાગી દાખવી નેહ નૅનમાં,
'પિયૂ' બોલી ઝુકી પાછી ગોપિકા રસઘેનમાં ૧૭

ધીમે રહી રમણિનો શયને સુવે છે.
ને ચંદ્રચારુ વદને કર ફેરવે છે;
એવે સુણાય રસનિર્ઝરતા સરોદ,
જાણે સવે સુવતિના ઉરથી પ્રમોદ. ૧૮

"વાશો મા વાંસળી કાના, વાછરિયૂં વછૂટશે,
કાંઇ જાણે કયહિંથી યે દો'વાટાણે છતા થશે." ૧૯

એવૂં ગાતાં મધુર સમણે હાથ ગોપી પ્રસારે,
વેણુવાતા વ્રજરમણને કેમ જાણે ન વારે;
લીધાવેલો કર રસિકના કંઠનો યોગ પામે,
આહીરાણી પુલકિત બને સ્વપ્નસંગીત વામે, ૨૦

ઉષાની આરુણી રજ્જ સરે વ્યોમ સરોવરે.
કુસુંબી કલ્પના જાણે લ્હેરે કાવ્ય કવીવરે. ૨૧

ત્યાં તો ઝગે તડિત ભાસ્વર તેજ ભવ્ય,
પ્રત્યક્ષ થાય મનમોહન રૂપ દિવ્ય;
બ્રહ્માંડમાં મધુરતા ભરિ વેણુ વાય,
જે નાદમાં નિખિલ વિશ્વ વિલીન થાય. ૨૨

"નાગ નાથ્યો, ગિરિ તોળ્યો, વ્હોલમા, કરપલ્લવે,"
જાગીને ગોપિકા જાચે, "ભક્તિ આપો ભવે ભવે." ૨૩

આભ ભેદી રવિરશ્મિ સૃષ્ટાને સર્જને ઉગે:
શંકા છેદી પ્રભુજ્યોતિ પ્રેમીને જીવને ઝગે. ૨૪

૨૦ મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (કાન્ત)—

વત્સલનાં નયનો અને આશાગીત

તિમિરછાયના ગહને પડતાં સપનાં વિધુરાં નજરે ચઢતાં;

સહું તેઃ પણ કેમ શકાય સખે —સહિ વત્સલનાં નયનો રડતાં? ૧
નહિં તે કંઈ દોષભર્યાં નયનોઃ પણ નિર્મલ નેહ સરોવર સા–
રસ યુગ્મ સમાં પરિપૂર્ણ દયા– રસઃ એ જખમી દિલનાં શયનો! ૨

અહા, શા આજ વર્ષાવે સ્વરો આત્મા પરે, આશા!
બળેલો આર્ત્ત એ શાં યે સ્વરસ્નાને ઠરે, આશા! ૧

અરે, શું આવશે, ત્યારે—ફરીથું—સાથ-એવો-દિન
કદાપી સ્નેહને સ્વર્ગે? કહે છે શું ખરે, આશા! ૨

અને શું રૂઝશે આખિર જખમ એ શુદ્ધ હૈયાંનો?
અને એ ચાલશે સાથે? દયા કેવી કરે, આશા! ૩

નહીં પરવા જરા અમને હશી યે વસ્તુ ઐહિકની
કરે સન્તોષ જો તેને, મ્હને તો ઉદ્ધરે, આશા! ૪

નિહાળું હા! ભવિષ્યે જો ઘડી પણ નેત્રરસ જૂનો
સખીનો સૌખ્ય, હૈયું તો સુખે ભવમાં તરે, આશા! ૫

મ્હને મીઠી રહી આસ્થા સદા તવ ગાનમાં, દેવી!
સ્વરો એ દિવ્ય જીવનને ભરે ને સાંભરે, આશા! ૬

૨૧ નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવટિયા—

ઉત્તરા અને અભિમન્યુ

"ધાઓ, ધાઓ, અરે નાથ ઊગારો અગ્નિ ઝાળથી!"
—લવતી ઝબકી જાગી નવોઢા આંસુ ઢાળતી. ૧

"મોંઘી કળી હૃદયની સુકુમાર મ્હારી,
કોણે ત્હને મધુર નીંદરમાંહિ ડારી?
સૂતો સમીપ અભિમન્યુ પતિ પ્રચંડ
તે ભૂલિ કોણ રમતો અંહિ મૃત્યુ સંગ?" ૨

એવું વદી જ રણધીર નવીન નાથ

દાબે ધિરે ધબકતું ઉર ઊર સાથ;
" શું છે, મિઠી, થયું શું ? આવડિ કેમ કાંપી ?"
સુગ્ધા ફરી હૃદય સાથ ધિરેથિ ચાંપી. ૩

ઉએડી ભૂમિથી નેનો રોપિયાં પતિનેનમાં
લસતાં દીર્ઘ પક્ષ્મોમાં આંસુડાં ગૂંથિને નવાં. ૪
" આજે, નાથ, બન્યું વિપરીત, તુમને તે કહું શી રીત !
જાણે પુરુષવેશ જ ધારિ મેં અશ્વે કરી છ સવારિ, ૫
ધારી ધનુષબાણ હું ચાલિ મૃગયા કાજ વનપથ ઝાલિ;
સુન્દર એક ત્યાં સહકાર, તે પર બેઠું છે સુકુમાર !
જુગલ કપોત કેરું મીઠું કરતું પ્રેમકેલિ દીઠું.
મૂર્ખી હું ખરે બનિ કાંઇ બીજું કાંઇ સૂઝયું નાંહિ, ૭
ને શર ફેંકિ નર તરુડાળ પરથી પાડિયો તત્કાળ.
સહસા ત્યાંહિં અગ્નિજ્વાળ ઉપનિ કપોતિ કેરે ભાળ— ૮
ફુંફતો એક અગ્નિ કરાળ આવ્યો મુજ કને ભરી ફાળ,
જિહ્વા તીક્ષ્ણ નચવિ અનેક મુજને વીંટિ વળિયો છેક— ૯
છોડી સર્વ બીકતે અંગ અંબોડો ધર્યો નિ:શંક !
છળિને એકદમ પછિ જાગિ કરવા રુદન હું તો લાગિ." ૧૦

એમ વદીને નાર સહસા આંસુ રેડતી—
"સ્વપ્નાનો શો સાર હશે કારમો નાથ આ ? ૧૧
અભાગણી હું મોઇ ઊંધી મતિ શાણે સુઝી !
બીજું જડયું નહિં કોઇ —કપોત પ્રેમી શેં હણ્યો !" ૧૨
"શાને મિઠી તું ગભરાય અરે અતીસેં ?
આ સ્વપ્ન માંહિં નવ વાસ્તવ કાંઇ દીસે.—
જો પેલિ વાગિ રણદુન્દુભિ રમ્યઘોર !
રે અશ્વ, અશ્વ ! —સખિ, કેઠ હવે તું છોડ." ૧૩
અહાહા, ન્હોય દુન્દુભિનાદ, એ તો મેઘ ગાજ્યો આજ:

બન્ધન કેહનૂં ક્યમ છોડું મુજને ભય નથી કંઇ થોડું: ૧૪
પેલી અગ્નિ કેરી ઝાળ –આવે, ઓ ! જુવો શિ કરાળ !" ૧૫
" અરે પેલી, એ શૂં બકતિ ? અધિ એ ક્યમ ભમણા— ૧૬
તુરગ જો, મુજ કાંઇ ખું'ખારતો, 'રણચડો' કંઇ એમ પુકારતો;
નહિ વિલમ્બ હવે કરવો પ્રિયે, કદિ જ ધર્મ તજ્યો નથિ ક્ષત્રિયે." ૧૭
ક્ષત્રિયધર્મ જો પ્રિય થાય, તો તો કરી કોટિ ઉપાય
સર્વે સંકટોથી નિત્ય અબળા રક્ષવી એ રીત. ૧૮
પેલી તીવ્ર અગ્નિજ્વાળ મુજ પૂંઠળ ભમે ચિરકાળ,
તેનાથી બચાવો, નાથ ! અબળાનો તજો નવ હાથ !" ૧૯
" છે એક જો સબળ નિર્બળનો જ પાતા;
વ્હાલી, હવે સ્થિર થઇ ધર ચિત્ત શાતા.
" જો દેખું આ અગ્નિ પહણે ચમકે અનન્ત,
ને ચિત્ત આ ચમકિને બન્યું વેગવન્ત." ૨૦
અધર વેગ થકી અધરે અડી નૃપકુમાર પ્રિયા અળગી કરી;
ત્વરિત અશ્વ પલાણિ પળ્યો રણે –તુરગનાં પગલાં સુણતી સુણે. ૨૧
દૃષ્ટિપાર થયો કાન્ત પદઘોષ ગયો ડુબી,
ભૂલી ત્રિકાળને મુગ્ધા અનિમેષ રહી ઉભી. ૨૨

૨૨ ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ—

વીરની વિદાય

મ્હારા કેસરભીના કન્થ હો ! સિધાવો જી રણવાટ:— ટેક
આભ ગ્રુજે, ધરણી ધમધમે, રાજ ઘેરા ઘોરે શંખનાદ:
દુન્દુભિ બોલે મ્હારાજના હો સામન્તના જયવાદ: મ્હારા૦ ૧
આંગણ રણધ્વજ રોપિયા, રાજ, કુંજર ડોલે દ્વાર;
બન્દીજનોની બિરદાવલી હો ગાજે ગઢ મોઝાર: મ્હારા૦ ૨
પુર પડે, હેરા ઘૂઘવતા, રાજ, ડગમગતી ઝર્લાકાર:

ફીરત કેરી કારમી હો એક અખંડિત ભાતઃ ગ્હારા૦ ૩
નાથ, ચઢો રણઘોડલે, રાજ, હું ઘેર રહિ ગૂંથીસ
બખતર વજ્રની આંકળી, હો ભર રણમાં પાકવીશઃ ગ્હારા૦ ૪
સંગ લિયો તો આજ સજ્જું, રાજ માથે ધરું રણમોડઃ
ખડ્ગને માંડવ ખેલવાં હો મ્હારે રણલીલાના કોડઃ ગ્હારા૦ ૫
આવતાં ઝાલીશ આપને, રાજ, ડાલે વાળીશ ઘાવઃ
ઢાલ ફુટયે ગ્હારા ઉરમાં હો ઝીલીશ દુશ્મનદાવઃ ગ્હારા૦ ૬
એક વાટ રણવાસની, રાજ, બીજી સિંહાસન વાટઃ
ત્રીજી વાટ શોણિતની સરિતે હો શૂરનો સ્નાન ઘાટઃ ગ્હારા૦ ૭
જય કલગીએ વળજો, પ્રીતમ, ભીંજગું ફાગે ચીરઃ
ન્હોતો વીંધીને આશ્રમ મળશું હો સુરંગાને તીરઃ ગ્હારા૦ ૮
રાજમુગટ, રણરાજવી, રાજ, રણઘેલા, રણધીરઃ
અધિરો ઘોડલો થનગને, નાથ, વાધો રણે મહાવીરઃ ગ્હારા૦ ૯

૨૩ મનસુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી—

અભિમન્યુનુ વીરોચિત મૃત્યુ

ચાપહીન થયે, એને — ઉર–ઉત્સાહ—ઓસર્યો,
ને વાધી પલમાં પાછો ગદાથી એ કુદી પડયો. ૧

ઘૂમન્તો કૌરવોના અતલ ગગનમાં મેઘ શો ચંડમૂર્તિ,
ઝીલન્તો શત્રુવર્ષ્યાં પરશુ શર અને તોમરો અગ્નિતીખાં
વીંઝન્તો વેગથી એ વિષમ યુદ્ધિ ગદા કાળની શક્તિ જેવી,
કૂદી ઉન્મત્ત ઘેલો કુરુકુલદલને ખૂંદતો ઘાતઘાતે. ૨
જેવો હૈમગિરિની કેરી કુંજે કુંજર કૂદતો
એમ કૌરવકુંજોમાં કૂદતો પાંડુકુંજર.
મોડા પાદપ્રહારે ધરણિ ધમધમાવન્ત ભૂકમ્પ જેવો, ૩

ગર્વીલા સિંહનાદે ગહન ગગનના ગાભને ગાળનારો,
હારેલા તાત કેરા, ઘુસુલ લઇ ગદા, વૈરને વાળવાને
તૂટયો દૌઃશાસનિ ત્યાં, રણુરમણુ ચડયા શૂર સૌભદ્ર માથે. ૪
ભર્યા જેમ ઘનો ગર્જે આથડે આભઆંગણે
તેમ જોબનઘેલા બે આખડ્યા સમરાંગણે. ૫
ડીંઝાવાતો સમા એ ઘુમિ ઘુમિ ઘુમિને લોક કંપાવનારા,
તોળી તોળી ગદા એ કડડડ કરતી ઝીંકતા સામસામા;
ગર્જીને દાખવન્તા નિજ કરબલ એ મત્ત માતંગ જેવા,
ખેલન્તા શૌર્યકેરાં સમર, અમરને આંજતા, યૌવનાળા. ૬
મત્ત માતંગ શા બંને કરકૌશલ દાખવી
વિસ્મયે, ભયથી, હર્ષે શૂરનાં ઉર પૂરતા. ૭
સરરર તોળિ ગદા અભિમન્યુએ કડડ ઝીંકિ જદા પ્રતિપક્ષિ શું,
ચરરર ચિત્ત ચિરાઇ જતાં તહીં 'અરરર !' ઘોષ થયો કુરુસૈન્યમાં. ૮
પણ ત્યાં અંગચાપલ્યે સરકી કુરુકુંજરે
ઝીંકી ભીમ ગદા સામી કરતાં ગર્વગર્જના. ૯
સ્વબલથી અભિભૂત જ એ થયો, ક્ષિતિતલે અભિમન્યુ ય ત્યાં પડયો;
કડડ કંપ્યું અનન્તનું આંગણું, ખળભળ્યા ક્ષિતિના સહુ સિન્ધુઓ. ૧૦
પડ્યા ભૂમિ પરે બંને વીરો ત્યાં નિજ વેગથી,
પણ ત્યાં પલમાં પાછો દૌઃશાસનિ ઉભો થયો. ૧૧
ઊભો થતાં જ ઉઠતા અભિમન્યુ માથે
વિદ્યુત્ સમી નિજ ગદા પળમાં જ ઝીંકીઃ
વ્યાયામશ્રાન્ત રણુવીર રણે હણાતાં
ગાજી રહ્યો કુરુકુલાંકુર સિંહનાદે. ૧૨
ઔરક્ષા કાજ ચાલ્યા, નિજ જનક તણી આમ કર્તવ્યપૂર્તિ
થાતાં, એના શરીરે અમર દિપિ રહ્યો એક આનન્દજ્યોતિઃ
ઉત્કંઠી અપ્સરાઓ અમર કુસુમ ત્યાં વીરને અંગ વર્ષે
ડૂબન્તો ભાનુ યે ત્યાં કનક કિરણુથી વીર્ય એનાં વધાવે. ૧૩
સૂર્યમંડલ ભેદીને, વીરનો જ્યોતિ આત્મનો
બ્રહ્મમાં ભળતાં, વિશ્વે શોકોદધિ ફરી વળ્યો. ૧૪

(ક-૩)

૨૪ દુલેરાય લાખાભાઇ કરાણી—

ઝારાનૂં મયદાનેજંગ

ધમ ધમ ધરણીનો પટ ધ્રૂજે, ફણી કાળ ધ્રૂજે વિકરાળ.
શેષનાગ પર સૃષ્ટિ ધ્રૂજે, ધ્રૂજે દિશા તણા દિકપાળ,
પૃથ્વીનો પલટાતો રંગ! ઝારાનૂં મયદાનેજંગ! ૧

કચ્છ તખ્ત પર રાવ ગોડજી અડગ શૌર્યમૂર્તી સાક્ષાત,
જીવણ શેઠ દિવાન પદે ને સદી ઓગણિસની શરુવાત
સળગી રણસંગ્રામ—સુરંગ! ઝારાનૂં૦ ૨

દિવાન પદ ન મળ્યાની ઝાળે જળતો લોહજ પૂંજો શેઠ
ઇર્ષ્યાનો પાવક તરપણવા અઘટિત કાજે બાંધી ભેઠ
બન્યો અવર આથવ મનભંગ! ઝારાનૂં૦ ૩

વાયુવેગે સિન્ધ સિધાયો, શોધ્યો ગુલામશાહ સરદાર,
સાયર સમ લશ્કરમાં લાવ્યો સિન્ધી આડૂ સાઠ હજાર:
માતા મદઝરતા માતંગ! ઝારાનૂં૦ ૪

જુક્તપણું આમંત્રણ ઝીલી ઠેકયા જાડેજા જુડધાર,
કકડલ છચ્છરના વંશજ ને કચ્છ ભોમના જાગિરદાર,
રાજભકત ભાયાતો સંગ: ઝારાનૂં૦ ૫

વિંઝાણ ટીલે વીર લખાજી મીંઢળ બાંધ્યા જેના હાથ,
ભીમ સમો ભડવીર ભીમજી જેને શિર છે ભોળાનાથ,
નરા તણો ઠાકોર અઠંગ, ઝારાનૂં૦ ૬

ફૂંકાયા રણશિંગા કેરા ઉર રણઝણતા હૈ રણકાર,
જાડેજી કુલદેવી કેરા ગગન ગાજતા જયજય કાર,
આઈ આશાપુરા અભંગ, ઝારાનૂં૦ ૭

વંકા કચ્છ તણા વીરો ને વંકા થનગનતા તોખાર,
વંકા વાંકડિયા શિરપેચો, મૂછો પણ વંકી વળદાર,
વંકો કચ્છધરા પણ વ્યંગ્ય! ઝારાનૂં૦ ૮

ઊરૌ પર જંજાલો ચાલી   ચાલી બન્દૂકો ને તોપ,
રણે ચડ્યા બ્હાદુર બખતરિયા   મસ્તક ધારી પાંગા ટોપ,
        ભડક્યો ભુજિયા તણો ભુજંગ!   ઝારાનૂં   ૯

સાંઝ સમે સિન્ધી સેના અંત   જર્જરિત થાકે થઇ હેરાન,
કચ્છી વીર મહારથિઓનાં   ઝારા ડુંગર પર મેદાન
        ચમક્યા કાનન તણા કુરંગઃ   ઝારાનૂં૦   ૧૦

વિશ્વાસૂ કચ્છી જર તોડી   કૌલ ઊલટયા દગલબાજ
ઝાકળમાં ભાંભળકે લડતાં   'નિજ' 'પર' ભેદ ગયો ,સહસાજઃ
        અસિ ચાલી ત્યાં એક સળંગ!   ઝારાનૂં૦   ૧૧

ચડાવનોંકે માંડેલી તે   પ્રથમ ભડાકે ફાટી તોપ;
મચી રહ્યો ભય ને કોલાહલ,   —કિસ્મતનો આ કેવો કોપ,
        પલમાં પલટી ગયો પ્રસંગ!   ઝારાનૂં૦   ૧૨

શિર પડતાં ય સતાણી શૂરે   સિન્ધીમાં વર્તાવ્યો કેર,
મસ્તક વણ મદમસ્ત ઘુમે   ધડ ને ધૂમે અવની ચોમેર!
        ઝારાનો રણવીર અભંગ!   ઝારાનૂં૦   ૧૩

કૈંક પડયાં ધડ ચરણ ધરણિપર, કૈંક કપાતાં ઉડતા હાથ,
કૈંક રવડતાં રૂંડ ગુઝબડાં   ફેરફરતા ઓવાળા સાથ!
        વ્યોમે વર્ષે અંગ પ્રત્યંગ!   ઝારાનૂં૦   ૧૪

ચંડી નાચે કાલી રાચે   રૂંઢમાળ શિવની ઉભરાય!
શિયાળ સમડા ગીધ તણી પણ   હા! હા! શી ઉજાણી થાય!
        રુદ્રજટામાં કમ્પે ગંગ!   ઝારાનૂં૦   ૧૫

શોણિતની છોળો ઉછળે ને   મડદાનાં ઢગલા ખડકાય,
ભૈરવ કાળો હસે ભયાનક   ખપ્પર જોગણિનાં છલકાય,
        રુદ્રજટામાં કમ્પે ગંગ!   ઝારાનૂં   ૧૬

મીર પડ્યા રણધીર પડ્યા   કૈં આશાવન્ત અમીર પડ્યા,
કો પીઠી ચોળેલે અંગે   સુરંગિના લગને ઉપડ્યા
        ચડયા તજી જે નવલ પલંગ!   ઝારાનૂં૦   ૧૭

ખાક પૂઠ્યા હુતાશ પડ્યા   કો શૂરાના સરદાર પડયા,
સમરાંગણ મખકુંડ પાવકે   લક્ષ આહુ બલિદાન ચડયા,
    દીપકમાં જેમ પડે પતંગ! ચારાનૂં ૧૮
ચારા કેરા યુદ્ધ ઘોરનો   અસ્ત થયો એ રીતે રોર,
માણસ માત્ર નિમિત્ત બને   ને કુદરત પકડે એ દોર,
    કવિઓ વીર્યનો ફટક્યો રંગ! ચારાનૂં૦ ૧૯

૨૫ ત્રિભુવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ લુહાર (સુન્દરમ્)-

બુદ્ધના ચક્ષુ

ભલે ઊગ્યાં વિશ્વે નયન નમણાં એ પ્રભુતણાં,
ઉઘ્યાં ને ખોલ્યાં ત્યાં કિરણકણિ આછેરિ પ્રકટી;
પ્રભા ત્યાં ફેલાઈ જગત પર દિવ્યા સુદતણી;
હસી સૃષ્ટિ; હાસે દલ કમલનાં ફુલ્લ બનિયાં.
પ્રભો, જન્મે જન્મે કર ધરિ કંઈ શસ્ત્ર ઉતર્યા,
નખાગ્રે, દન્તાગ્રે, દમન કરિયૂં શસ્ત્રછટથી;
સહ્યૂં કે કોદંડ, ચઢિ પરશુ, ચક્રે ચિત્ત ધર્યૂં,
પ્રભો, આ જન્મે તો નયનરસ લેઈ અવતર્યા.
વિધાતાનાં દીધાં નયન કરિને અન્ધ જગ આ
ભુજાએ ઝૂઝ્યૂં કુટિલ મનનો આશ્રય લઈ;
પ્રભો, આવી આપે નયન જગને અર્પણ કર્યાં,
અમન્નૂં અન્ધારે જગત નવ ચહે જગવિયૂં
મથ્યા લોકો ખુલ્લાં નયન કરવા બન્ધ પ્રભુનાં,
પુર્યાં કિલ્લે, ગ્હેલે, રમણિભુજને પીંજર વિષે;
વિદાર્યાં એ બન્ધો, નયન ઉઘડ્યાં ચેતનભર્યાં,
ને ઊંઘ્યાં ત્તગેલાં, સુરક્ષિત દૃગોને જગવિયાં.
ફરી ખૂણે ખૂણે જગત નિરખ્યૂં નેત્ર સદયે,
લહ્યૂં—સૃષ્ટિખાડે ખદબદિ રહ્યા કીટ જગના

જરા વ્યાધી મૃત્યુ ત્રિવિધ દુઃખો કર્મ ઝરતાં;
અને બીજા જીવો ઉપર નબળાં જીવ ફરતાં. ૫
પુગ્યાં શાન્તીઅર્થે વન વન તપો તીવ્ર તપિયાં
ન લાધ્યું ઇચ્છેલું: નયન ભમતાં ત્યાં વિરમિયાં:
ભર્યાં તે મીંચાઈ નિજ હૃદયને અંગરતેથી;
ઠરી આત્માગારે વિરલ લઇ મુક્તા ઊંઘડિયાં! ૬
અને આત્મસ્નાને અધિક થઇને આર્દ્ર નયનો
ખુલ્યાં ના ખૂલ્યાં ત્યાં પ્રણયરસગંગા અવતરી:
વહી તે ફેલાતી સભર જડ ને ચેતન ઉપરે:
કૃપાગંગાસ્નાને અવગતિ ટળી જીવ સહુની. ૭
ઉધારી સૃષ્ટીને નયનજલથી ચક્ષુ પ્રભુએ
શમાવ્યાં, ત્યાં બીજાં નયન જગને અન્તર ખુલ્યાં,
પછી ઝીલાવાતો ઉમટી કહિ એને મુઝવતો,
—તુફાનો દાબો એ દ્વિગુણ બલથી તે ચમકતાં. ૮

૨૬ સુંદરજી ગોકળદાસ બેટાઈ—

મદનવિજયી લોચનદાન

પુણ્યની શાંત મૂર્તિશી સાધ્વી, લલિતલોચના,
સુવર્ણા, નીરવા, જાણે નિર્વાણાગ્નિતણી શિખા: ૧
બુદ્ધબોધમયી બાલા, કૃશાંગી, કરુણાધરા,
પ્રેમથી એ ભરી, જાણે જલગર્ભા વસુંધરા; ૨
કુટીમાં એકલી બેઠી જ્ઞાન ધ્યાન ધુરંધરા,
વિલોકે વિશ્વ અંધાયું અંધારે, આત્મલોચના. ૩
સુણિ ધ્વનિ દમધીમો કોઇના ચાલવાનો;
હરિણી સમ વિકાસે દષ્ટિ ઉત્કંઠ બાલા;
ચમકતિ જરિ હૈયે જોઇ આવંત ભિક્ષુ
નિજ કુટિ પ્રતિ આજે,—કેમ એ કોણ જાણે? ૪

ઉઠી સત્કારવા સાધ્વી બારણે જોઇ ભિક્ષુને
છવાયેલી હતી આજે ગ્લાનિ સાધુતણે મુખે. ૫
બેસે એ આસને પાસે સ્વીકારી આવકારને
કિંતુ સહોદરા વૃત્તિ આજ ના વદને રમે. ૬

આજે મટી સુર અસુર હતું થયેલું
એનું શુચિ હૃદય કામવટે ચઢેલું;
સંબોધિ એ નવ શકે શુભ 'બ્હેન' શબ્દે,
ઉંડે ઉંડે ભગિનિભાવ છુપેલ તો યે. ૭

દીર્ઘ કાલ ટક્યું મૌનઃ અંતે બોલી સુલોચના,
"બંધુ, તું મૌન કાં સેવે? પીડે શી ઉર વેદના?" ૮

ઊઠે જ્વાળા અનિલની લહરી અડયેથી
ધૂંધી રહ્યો અનલ જે ચિરકાલ સુધી;
ઊઠયો જ્વાળા ધુંધવતો સ્મર સાધુ કેરો,
વ્યાપ્યો શિખા મહિં તપસ્વિનિ શબ્દ વાયો. ૯

"અપીયો હું ઝુરું વ્હાલી, પ્રેમ વહ્નિ વિષે મહા
શાણું પીયૂષ વર્ષીને ઠાર ઓ શશિશીતલા!" ૧૦

વીંધાય કેવિ હરિણી શરપાત થાતાં!
આશ્ચર્ય ને ભય થકી તડફે બિચારી!
તેવી વિંધાઇ હૃદયે અનભિજ્ઞ બાલા,
આશ્ચર્યમુગ્ધ, ભયકંપિત, કામિશબ્દે. ૧૧

દે ઢાંકિ વાદળપટે મુખ તારિકા શું
લજ્જાભરી, નિરખિ ભિક્ષુની પાપવૃત્તિ?
ક્રોધે ભરી મલયચીસ પ્રચંડ દેતી
ગાજે શું આ ધ્રુરકતી સઘળી દિશાઓ? ૧૨

ઊઠયો મહા અનલ સાધ્વિ તણે હિયે, ને
તેની પ્રચંડ સળગી નયને શિખાએ

એને મહાબ્રહ્મર્ષિ સંયમ આડ બાંધી
બાલા દયાર્દ્ર બંધુપ્રેમ સુશીલ બોલીઃ ૧૩

"ભીખ્ખૂ, અરે કયમ ભુલે! હું છું બુદ્ધપુત્રી,
ત્હારાય મા વિસર! બુદ્ધ પિતા વળી છેઃ
બાંધ્યાં સખા ઉર સહોદર ભાવ સૂત્રે,
તે તોડવા વિપથ યત્ન કરે તું શાને?
કાં રે ભુલે શુભ મતો ગુરુ બુદ્ધ કેરાં?
શેણે બુઝયો પુનિત આત્મતણો પ્રદીપ?" ૧૪

"જ્ઞાન ને નીતિનાં ઠાલાં ઘોયાં ના સુજને રુચેઃ
ઘેલૂં ઘેલૂં લવે તેથી પ્રેમહિંસા ન શૂં બને?" ૧૫

"નહિ નહિ ભ્રમકેરી જાળ ગૂંથી બુધિને
વધુ વધુ સપડાવૂં આમ તૂંને ઘટે છેઃ
નવ નવ કદિ હોયે પ્રેમ ને કામ એકઃ
નવ પરખિ શકે શું અગ્નિ ને આગિયાને! ૧૬

સ્મર સ્મર જરિ હૈયે તાતના બોધ ઉંચા
જરૂર જરૂર તૂંને લેઇ લેશે ઉગારીઃ
પતન સમજજે આ પાપકેરી ખિણોમાં,
નવ નિકળિ શકાશે, જો પડયો એક વાર.
નિરખ નિરખ કે તૂં કોણ, ને કોણ હૂં યે!
જરૂર સમજજે આ દેહનો મોહ કૂડોઃ—" ૧૭

"ઓ સુંદરી, રસિકને રસલ્હાણ લ્હીણો
તૂં રાખ કાં રસિકડી, બહુ વાર સુધી?
આ હૂં રસાર્ત્ત સહતો રસશોષ ઊંડો
તો યે દયા કયમ સ્ફુરે નવ, ચારુગાત્રિ?" ૧૮

લજ્જાહીન વદી આમ સાધ્વીને સ્પર્શવા ઉઠે,
પરંતુ તપ્ત બાલાની દૃષ્ટિની વીજળી પડે. ૧૯

ચસી નવ શક્યો ભિક્ષુ, કિંતુ કામ ઘટ્યો નહીં,
અંધ જોઇ રહ્યો કાંઈ બાલાના મુખડામહીં. ૨૦

દુખિ થઇ અતિ બાલા પાપિની જોઇ પીડા,
બળતિ હૃદયમાંહે શોભના ચારુશીલા;
હૃદયમહિ વહ્યાં હૈં વારિ મીઠી દયાનાં,
સરલ હૃદય ઇચ્છે પાપિને પ્રેમ પાવા. ૨૧

હૃદયદુખ દબાવી બુદ્ધબાલા દકા એ
વદન જરિ નમાવી પાપિને આમ પૂછે,
"વદ નિરખિ રહ્યો શૂં આમ ચામે મઢેલા
મુજ મુખમહિં, ઘેલા, રક્તમાંસે ભરેલા?" ૨૨
"અમી નિર્મલતાં ત્હારાં લોચનો શાં સુલોચના!..." ૨૩

"હું હું હું બ્હેન, શું આ!" વદતો રહે લજ્જિત લોચન હસ્ત વિષે પટેઃ
હૃદય ઈખતિ સ્થૂલ શિલા ખસે, ઉર તણ્યાં જલ આંખથિ ઊતરે." ૨૪

૨૭ કૃષ્ણલાલ જેઠાલાલ શ્રીધરાણી—

સ્વરાજ્યરક્ષક

ધીમે સરી શાશ્વત બ્રહ્મચારિણી ઉષા પ્રસારે ભમથી પ્રભાને,
કર્મણ્યતા પાય વસુન્ધરાને, સુધાસ્મિતે ચેતન દૈઇ ધારિણી. ૧
વાંછી સુખો લોક સમાજ સર્વનાં પાયા પ્રવાસે નિજ કર્મદંડી,
સમર્થ સ્વામી ઋષિ ધર્મદંડી સ્વરાષ્ટ્રના પ્રેરક મુક્તિપર્વના;
ઇચ્છયું મળે સ્વામિ શિવાજિરાજને શિષ્યો યથા ચાર સમર્થ સાથ;
ધખે નભે ધોમ પ્રકાશનાથ, અહે ગણી ધર્મ સ્વરાષ્ટ્ર કાજને. ૩
મધ્યાહ્નના અગ્નિ અસહ્ય વર્ષતા, સ્વામી સુતા શીતલ વૃક્ષ છાંયે.
લળી લળી વૃક્ષ સુવાયુ વાયે; જ્વાલા ઝરે; સ્વામિ અગમ્ય હર્ષતા. ૪
શિષ્યો ફરે ખેતર, આસપાસ હસી રહ્યો શેલડિવાડ ભાળી
ચેકા, નથી કો ક્યહિં એ નિહાળી, ચૂસી ચુસી સાંઠ કરે ખલાસ. ૫

ટીપે ટિપે ખેડુત સ્વશ્રમસેવે એ શેલડીમાં રસ મિષ્ટ પૂરેઃ
જોઈ રહે સર્વ ઘડીક શૂરે, હાથે ધરી ડાંગ પછી ધસે એ. ૬
"“ઊભા રહો, આ ધડિ રે હરામી! આ શેલડીનો પણ સ્વાદ ચાખો!”
દેખી ધસી આવતિ લાલ આંખો નાઠા જયહાં વૃક્ષ તળે જ સ્વામી. ૭
સમર્થ હાસે મધુરૂં સુહાસ ખેડૂ ઝપાટે ત્યહિં આવી ઊભોઃ
"ચોરો બધા, તૂં સરદાર સૌનો!"–સોટા ઝપાટયા નવ લીધ શ્વાસ. ૮
સ્વામી હસે, લાલિ વહન્ત ગાલમાં, સોટા સહી થાય ગુલાલ વાંસેઃ
કુદી પછાડે કૃષિકાર શિષ્યે,–સ્વામી વદે, “ખેડુત હાથ ઝાલ મા!” ૯

સ્વહસ્તે સ્વામિને રાજા શિવ સ્નાન કરાવતાઃ
નિહાળી લાલ વાંસાને ક્રોધથી રાય કાંપતા. ૧૦
“કહો કહો કારણ શું સમર્થ?” “કશું નથી, વત્સ,” સમર્થ ભાખતાઃ
પુછી પુછી રાય શિવાજિ થાકતાઃ કર્યાં પ્રયત્નો સહુ જાય વ્યર્થ. ૧૧
શિષ્ય એકે કરી વાત, રાયનો ક્રોધ માય નાઃ
“સેવકો બાંધિને લાવો, જરા યે ઢીલ થાય ના.” ૧૨
ઊભો ધ્રુજે ખેડુત રાય સામે, કાંપી રહ્યા ક્રોધથિ ઓષ્ઠ રાયનાઃ
શિવે મુકયૂં શીર્ષ તથાપિ પાયમાં,–“શિક્ષા કરૂં શી હું સમર્થ આને?” ૧૩
હસી વધા સ્વામિ સુમન્દ હાસ, “શિવાજિ, એનું કર દાણ માફ.”
રાજા બની સ્તબ્ધ હુવા અવાકઃ ખેડૂ પડયો પાય સમર્થ પાસ. ૧૪
“બેટા, અમે સર્વ હરામ ભક્ષકઃ ડર્યો નહીં શિષ્ય સમીપ ચારઃ
વડો ગણી ચોર કર્યા પ્રહારઃ–સન્માન એવો તું સ્વરાજ્યરક્ષક.” ૧૫

૨૮ રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ (મૂસીકાર)—

કલાદષ્ટિનો વર

માથે મધ્યાહ્નનો સૂર્ય તાપથી દિલને દહે
સ્વેદથી આર્દ્ર કો પાન્થ નીસાસા નાખતો ભમે. ૧
પ્રણયિની હૃદયે સ્મર તો હતો, હૃદયને સ્મર તો દહતો હતોઃ
મૃદુલ ભાવભિની સ્મૃતિ પૂર્વની ભજવતી રસકેલિ પ્રિયાતણી. ૨

વિવશ ચિત્ત થયું સ્મૃતિખેદથી, વિકલ દેહ થયો રવિતાપથી,
ટહુકિ કોયલ આમ્રઘટાથકી, પથિક આત્મ તણી હરતી ધૃતિ. ૩

વાયો ત્યહીં અનિલ આર્દ્ર સરિત્તટેથી
દીઠો વિશાલ સહકાર ભરેલ મ્હોરે;
બેઠો જઈ વિવશ પાન્થ રસજ્ઞ પ્રેમી
લાગી સમાધિ હૃદયે રસિકેશ્વરીની. ૪

કામાવસ્થા અનુભવિ હતી પૂર્વ, ના, આવિ કો દી,
જેમાં મૂર્તિ પ્રણયિની તણી હોય આલમ્બને ના;
ગાળી ભેદો જગત ભરના વ્યાપિ હૈયે સમાધિ,
ધીમે ધીમે તનમય થયું ચિત્ત એ તત્ત્વમાંહી.

રસલીન થતાં તે તો ભેદભાન ભુલી ગયો;
પ્રકૃતિરૂપને પામી શક્તિને શરણે ગયો. ૬

ત્રિપુરસુન્દરી ત્યાં કમલાનના લલિત ભાવ ધરી અવકાશમાં
જગતના અવકાશથિ નીકળી મધુર મૂર્તિ રસેશ્વરીની સ્વયમ્! ૭

વિશદ ભાલ પ્રભામય દેવીનું સુભગતા જગની તિલકે ધરે,
નયન નેહસુધા વરસાવતાં, અધર મોહદ, મુગ્ધ, વર્ણ્ય ના! ૮

ધવલ અંશુક છાદિત દેવીના મદભર્યાં ઉરનો શું ભરાવ એ!
મદનનો જિતનાર જિત્યાથકી ગરવથી વિલસે શું પ્રભાવ એ! ૯

અલક પુષ્પભર્યાં અભિલાષથી પૃથુ નિતમ્બ તણા પરસે રમે,
કુસુમમંડિત દેવી કવીશ્વરી મધુર દર્શન ભક્તહિયે હિયે. ૧૦

દેવીના દર્શને મોહ્યો આત્મભાન ભુલી ગયો
ભક્તિથી મોહિને દેવી રસાસ્વાદ દઈ ખસે. ૧૧

કૃતાર્થ તને નિરખી રહી વદે "સહીશ શી રીત વિયોગ, દેવિ હું?"
કૃપાળુ દેવી કરુણાર્દ્ર કંઠથી સુણાવતી તત્ત્વ નિગૂઢ વિશ્વનાં. ૧૨

"વિશ્વમાં સર્વ વ્યાપી હું ભૂત પલ્લવ પ્રાણિમાં
મૂર્તિ મ્હારી વસે તો યે સ્ત્રીલાવણ્યતરંગમાં. ૧૩

કલાથી રીઝનારી હું, કલાધરો મ્હને પ્રિય,
શ્રીને જે અર્ચનારાઓ તે બધા ભક્ત માહરા. ૧૪
રસમાં રીઝનારી હું, આનન્દમય મૂર્તિ હું,
આનન્દ દૃષ્ટિથી દેખે રસિકો કવિઓ મ્હને. ૧૫
પ્રેમ ને ભક્તિ હું જોઈ રીઝું છું, આજ તાહરી,
—અમોઘ દઉં છું દૃષ્ટિ કલા-આનન્દની ત્હને!" ૧૬
પ્રમુદિત થઇને સુણી રહે એ અનુભવતો કંઇ ભાવ એ નવીન;
અવિદિત અતિથી સરે ય દેવી અકલકલા કવિ એ રહે નિહાળી. ૧૭

૨૯ નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યા—

ઇતિહાસની આરસી

ઇતિહાસની આરસી સાહી મેં જોયૂં માંહીં,
થિરથાવર દીઠું ન કાંઇ ફરતી છે છાંહીં. ૧
આ મુલક બધામાં આજ, ક્યાંના ક્યાં રહેતા,
ઇંગ્રેજ કરે છે રાજ, જગમાં જશ લેતા ૨
પણ એંશી જ વર્ષ પછાત જો જોઇયે ઝાંખી,
દિસે દક્ષણીઓ ગુજરાત ધમતા ડર દાખી. ૩
શો પેશાવાઇનો દોર! પુણેથી સંચરતા,
બહુ ચકરાં જાલમ જોર, "ઇકડે યા!"-કરતાં. ૪
માંડ્યા રાજ્યે અધર્મ અપાર, ધર્મનૂં કહાવે જેઃ
કરિ ચાર દિવસ ચમકાર શૂન્ય થયૂં રેહેજે. ૫
પેશવાઇ પ્હેલાં મુઘલાઇ ચાલતી ચોપાસે;
અંહિ સ્થાપી અકબર શાહ, બાંધિ નીતીપાશે. ૬
નહિ જુલમ, ન ઝાઝૂં દાણ, નહીં પક્ષાપક્ષી
દિધું દેશોને માન સમાન, દેસાઇગીરી બક્ષી. ૭
ટકિ બસેં વરસ મુઘલાઈ, તે આને યોગે
જ્યારે રાજ્યનીતિ બદલાઈ પડી મરવા રોગે. ૮

'આ બસેં વરસ પણ બાદ કરી લે પછવાડે,
પાદશાહી અમદાવાદ સ્વતંત્રપણે લાડે. ૯
"કુત્તે પર આયા સસ્સા —બસાયા શહર શાહને"
આ આસા ભિલને અસાઉળે —ગઝું તેલંને! ૧૦
રચ્યો મહંમદ બેગડો એક છેક મહા મોટો;
બાંધ્યાં મસ્જિદ મિનારે અનેક, - સ્હેર, સર્ણગ, કોટો. ૧૧
હતો ઝબરદસ્ત ઝહાઝુર મહા મોટો જંગી,
ચડી ન્હાણું, લડી, ચકચૂર કર્યાં બહુ ફીરંગી. ૧૨
પણ ચૌદસેં બાર અમાઉ હનૂં કર્યાં શ્હેર જ:
હવે પાટણપુરને ગાઉ —થયો અકરાકેર જ. ૧૩
સન તેરસેં પૂરાં માંહ્ય થયા હિન્દુ પૂરા,
પડ્યું પાટણ, વર્ત્યો ત્રાહ્ય —ધિક્ક નાગર નગુરા! ૧૪
પેઠા મુલકમાં મુસલ્માન 'માર્યું માર્યું!' કરતા;
લુંટે ઝૂંટે, વટાળે, લે જાન, વહુ દિકરી હરતા. ૧૫
લડ્યા પડ્યા હજારો શૂર, 'ભલે મારી મરિયે';
વહ્યું લોહિ જેમ જળપૂર, ડુબ્યો દેશ તે દરિયે. ૧૬
એ દિવસ પડી જે પોક, હજી ગગને ગાજે!
એ દિવસ દેશીઓ શોક કરોને મળી આજે! ૧૭
એ દિવસ થકી પરતંત્ર થયા, લાગિ ખાંપણ રે!
એ આગે હતા સ્વતંત્ર હિન્દુ સૌ આપણ રે! ૧૮
વાધ્યો શોક થંભ્યું મુજ ગાનઃ જ્ઞાન આ એક જ રેઃ
વિણ ધર્મ નવલ આ સ્થાન ચલિત, સૌ છેક જ રે. ૧૯

૩૦ નર્મદાશંકર લાલશંકર—

સુરત

આ તે શા તુજ હાલ, 'સુરત, સોનાની મૂરત!'
થયા પુરા બેહાલ, સુરત, તુજ રડતી સૂરત!
રે હસી હસી ને રડી ચડી ચડિ પડિ તું આંધી,
દિપિ કુન્દનમાં જડી, પડી રે રુધિરે ઝાંખી! ૧

કંચનમણિનો દેવ જેમ વેચાયો સડકે,
સુકુમારો મુજ દેહ તેમ વ્હેંચાયો ભડકે!
શિર ઉપર બે ભુરજ શોભતા ઉડતા રંગે,
ઢળી પડયા, નહિ નૂર જ, ક્ષોભ પામે શું ઢંગે! ૨
નૈન તણા ચળકાટ —પડયાં ફૂલાં કહાં આજે!
ભર્યાં ગાલના ઠાઠ —પડયા કુવા કહાં લાજે!
ઠર્યાં હોઠ જે લાલ મુજે તે ફીક્કા કાળા,
દાંત તણા તા હાલ, —મુએ મરવાના ચાળા! ૩
રૂડું અણિયાળું નાક બેહું ચાંઠાંએ ભાસે!
ગયું હાય રે નાક —નીચું મોંડું નીરાસે!
તેજસ્વી મુખ જેહ સુરતનું સૂરજ જેવું,
ડરામણું દિસું તેહ સુરત મુજ, ઘુવડ તેવું! ૪
ગોરું ડારમૂં રૂપ ખમાં પૂનમે જેવું,
થયું વેઠતાં ધૂપ અમાવાસ્યાએ તેવું!
તન પર સુરખી લાલ ઉડી રહેતી ચડતીમાં,
મૂળ ઉડે છે હાલ ભુંડી દુખદા પડતીમાં. ૫

૩૧ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ—

ગુજરાતી ભાષા વિષે

શોધ્યું સંસ્કૃત દીક્ષિતે ભટજિએ, અન્તે તજી ગર્વને
ભાષા સોરઠની છટાથિ ભણવા શિક્ષા કહી સર્વને;
જે શિક્ષા સઘળે પ્રમાણ ગણિ છે ગીર્વાણ વાણીશ્વરે
તે ભાષા ગુજરાતિ મધ્ય સુજને આપી રુચી ઈશ્વરે. ૧
બે ભાષા નરસિંહ નાગર કવી શોધી ગયો સૂલભે,
પ્રેમાનન્દ ભટે વખાણિ વળતી, ભાખી ભટે વલ્લભે;
દેવીદાસ, મિઠો, અખો, પ્રિતમ તે, સંખ્યાસીમા ના મળે—
કૃષ્ણે, ને રણછોડ, કહાન રઘુએ, શોભાવિ છે શામળે. ૨
ભારત ને ભાગવત રચેલી છે રામાયણ,
રેવાખંડ શંકરપુરાણ પણ સારાં છે;

વૈદક, જ્યોતિષ, ને વેદાન્ત વાદ, વારતાઓ,
૮ નાગરી નારીનાં ગીત ચિત્ત ચોરનારાં છે;
જોડેલા જે જતિઓના રાસમાં કચાશ નથી,
પ્રેમભરી ગર્બીઓ ને પદ પણ પ્યારાં છે;
ભારતીનો ભેદ ગ્હને ભાવી ગુજરાતી ભાષા,
સારે શણગારે જેનાં અંગ શણગાર્યાં છે. ૩

આપ ગિરા ગુજરાતિ ત્હેને અતિ શોભિત હું શણગાર સજાવૂં,
જાણનિ પાસ વખાણ કરાવું, ગુણી જનમાં તુજ પ્રીતિ જગાવૂં;
ભારતવર્ષ વિષે ભિન્નિ ભારતી માનવતી તણું માન તજાવૂં,
દેશ વિષે દલપત્ત કહે ભભકો તુજ જો ભલિભાત ભજાવૂં. ૪

પણ પ્રભુની સહાયતાથી પાર પાડી શકું
સઉપૂરણ જોઈએ સ્વદેશીની સહાયતા;
વિદ્વાન મંડળ મળીને મંડે એ જ કામ
ચિત્તમાં ધરીને નિજ ભાષાની ચહાયતા;
ગૂંથીને અનેક ગ્રન્થ સુધારો વધારો કરે,
નિશ્ચલ થઈને નિત્ય આપશે જો ન્યાયતા;
કહે દલપતરામ તો જ થાય પૂરૂં કામ,
એ વિના તો અન્ય નથી સુઝતી ઉપાયતા. ૫
સ્વદેશ સુધારવાની સભાનો હું સભાસદ,
સુબોધક સજ્જનોના સાથમાં શામીલ છું;
ચીંદામાં હુંદાણી મહારાણી ગુજરાતી વાણી,
જાણી તેનુ દુઃખ ઘણો દીલગીર દીલ છું;
હિન્દી ને મરાઠી હાલ પામી છે પ્રતાપ પ્રૌઢ,
સ્વદેશી શિથિલ રહી, તે દેખી શિથિલ છું;
કહે દલપતરામ રાજ અધિરાજ સુણો,
રૂડી ગુજરાતી વાણી રાણીનો વકીલ છું. ૬
વાણી ગુજરાતી રૂડી રાણી જાણી આજ
હું વજીર તેનો બની કરૂં તેનું શુભ કાજ. ૭

૩૨ જીવાભાઇ અમીચંદ પટેલ—

માડીની ઝુંપડી

દુઃખિયાંનો વીસામો રે માડી ત્હારી ઝૂંપડી,
રણવગડાનો છાંયો રે આંધળિયાની લાકડીઃ ટેક
કુંજનિકુંજે લચી વલ્લરી નિર્ઝરણાં સન્તાય,
યમલ કમલદલ પર પંખીડાં પ્રફુલ્લીલાં શાં ગાયઃ
રળિયાળી એ વાડી રે સોહવતી જે ઝૂંપડીઃ
આજે ખાવા ધાતો રે નિર્જન રણમાં ઝૂંપડીઃ દુખિ૦ ૧
ધર્મ કર્મ રસ કસ લુંટાયાં ઘર ઘરવખરી હીર,
છતી સન્તતિ સત્ત્વ લુંટાયૂં ખેંચાયાં તુજ ચીર·
લૂંટાતી એ માડી રે ખાલી ત્હારી ઝૂંપડીઃ
ખાલી તો યે વ્હારી રે માડી ત્હારી ઝૂંપડીઃ દુખિ૦ ૨
ધણ ખૂટયાં ખેતર સૂકાયાં દવ ફેલ્યો ચોપાસ,
રાતી વિભુની આંખડિ દેખી પંખી પામે ત્રાસઃ
તેને મોડે સ્હાતા રે વ્હાલો માતા રાંકડીઃ
પોષણિયાં શી પાતી રે આછી જાડી રાબડીઃ દુખિ૦ ૩
વન વીંટયાં સીંચાણે સઘળાં અવશ પડયાં તુજ ખાળ,
કામ કર્યાંને હડધુત કરિને રણવગડે દે માર·
અંકે લેવા ધાતી રે તેને માતા રાંકડી,
શીળી છાયે છાતી રે માડી ત્હારી ઝૂંપડી દુખિ૦ ૪
ચણ કણ કાજે વન વન વીંઝે તુજ બાલૂડાં પાંખ,
પણ સુખદુઃખનાં લ્હાણાં લેવા ઠરતી તુજ પર આંખ,
અન્તે તૂં સંઘરતી રે માતા વ્હારી દૂબળી,
પ્રભુ પન્થા દાખવતો રે માડી ત્હારી ઝૂંપડી. દુખિ૦ ૫
તૂં જ જીવન અમ, તૂં સર્વસ્વ, તૂં જ સુધાનો સાર,
મૂર્તિમતી વત્સલતા દેવી સુરલોકનૂં તૂં દ્વારઃ
નન્દનવન શી વ્હાલી રે માડી ત્હારી ઝૂંપડી,
જન્મભૂમિવત પાળી રે શણગારીશું ઝૂંપડીઃ દુખિ૦ ૬

૩૩ હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ—

શાંત સ્વસ્થ કેસરી : વિકરાળ વીર કેસરી

લાંબા પ્હોળા પ્રસારી કર, અરધ મિચી આંખ, માથું વચાળે,
ફેલાતી કેશવાળી, ઝળકતિ સિર ઝૂલે દેહ દેદીપ્યમાને!
મૃંછો એ લે છુટે કે નિકટ નિજ વશા, બાલ સ્વચ્છંદ ખેલે,
મુદ્રા શૃંગાર—વાત્સલ્ય—અતુલ બલની! કેસરી કોણ હેલે? ૧

ભેદે કુંભસ્થલો જે મદકલ ગજનાં વજ્રશક્તી શમી છે;
આપે ઊર્મો ગળે રે વિકલ મૃગશિના, ગર્જના લો ખમી છે;
જ્વાળા ના તે જણાયે ધખતી અસહના, તપ્ત અંગાર ઝરતી,
ચૈડા કંઠે દગે થી ઉવનવિભુતિમાં સુપ્ત શી સૌમ્ય સ્ફુરતી! ૨

અમ્મી ચામેર વર્ષે; ગિરિ પણ ડરતા વૃક્ષગુલ્માદિ છાય
આપે આપે અમાપે! ઝરણ જલકણે લીન શો લ્હેર વાય!
ના કોઈ દ્વારપાળો, સમિપ અનુચરો, રાજમર્યાદ તો યે:
અહીં ભલી વાયુ વહે ત્યાં ઇતર રવ કહીં! શાંતિસામ્રાજ્ય સોહે. ૩

ભીતિ ને ત્રાસ ત્યાગે રમઠડિ મિટડિએ પ્રીતિએ વાસ પૂર્યો;
સંતાપોત્તાપબાધા કરુણ અવધિમાં દૂરનાં દૂર રે રહો!
નિર્ભ્રાન્તે ને સ્વછંદે પરસ્પર વળી અંતરીમા બચ્ચાથી,
ખેલો આનંદિ વૃંદો હરિણ ગજકુલો, મોજમાં ભાવિ ભાવી. ૪
એ એ ઝીણું સુણું તમ તમ તમરાં સાદથી લ્હેર લાવે,
ઘૂંટે ઘૂંટે કુહૂકી કુચિઆકુચિ ઝરે કોકિલા કેલિભાવે;
ઘૂ ઘૂ હોલ્લો ઉલ્હાસે, કઇ કઇ ચકવીશોર, ના ઘોર ભાસે;
કુંજે ગુંજે શુકાએ, નદજલકમળે, નાદ ઘૂમે વિલાસે. ૫

ઘુઘ્ઘ્ ઘૂ ઘૂ ઘુઘવતી ગહન ગિરિ ગુફા કાનને ગાજિ ઊઠે
મ્હાટો એ નાદ તોડી ગગન ઘુમિ જતી,—આભના આભ છૂટે!
ઊભી છે પિંગલાશી ચટપટિત સટા, પુચ્છ શું વીજ વીંઝે!
સ્વારી એ કેસરીની ત્રિભુવનજયિની! ચંડિકા એથિ રીઝે! ૧

એ તે શું નાદ કેરો અવિરત ઝરતો ધોધ આકાશ ફૂટયો !
કે એ શું ગર્જનાનો ત્રિભુવન દળતો ઝીણી ગોળો વછૂટયો !
વહ્નિ વર્ષે શું કરૂશે નયન પ્રજળતાં ! વજ્ર પીંછે અગંજે
હા હા શું ફૈજ ! અંજે હૃદય ! ભડકતા શૂરના ચૂર ભંજે ! ૨
ઝંઝાવાતે ઘુમાવી અતલ વિતલ સૌ એક આકાશ કીધું !
ઉલ્કાપાતે ઘુમાવ્યો તિમિર મિહિર સૌ ઘેરિએ ઘોળિ પીધું !
શસ્ત્રાઘાતે ચલાવ્યું શર-વહનિ-ઝરે લોહિનું સ્રોત સીધું !
ડોલ્યું સિંહાસને રે નૃપમુકુટ પડયો ! ક્રાન્તિએ રાજ્ય લીધું ! ૩
કો કો કોની સહાયે ? સહુ ભયવનમાં ભ્રાન્તિમાં ભીરુ ભૂલ્યાં !
સંરક્ષે કોણ પક્ષે ? મરણશરણમાં લક્ષલક્ષે પ ઝૂલ્યાં !
તેં તેં તેં કેસરી તેં તડુકિ તક્ષપિ તેં છિદ્ર છિદ્રે વિંધાવી
સંકોડી અંગ અન્તે રુધિર ઝરણમાં ભીષ્મવૃત્તી સુહાવી ! ૪
વીરશ્રી ધન્ય એ ભક્તિ ! ધન્ય પ્રૌઢ પરાક્રમ !
અખંડોદ્દંડ સામ્રાજ્ય કેસરી વનવિભ્રમ ! ૫

૩૪ ઝવેરચંદ કાલીદાસ મેઘાણી—

શાન્તિ ઝંખના

મ્હારી માઝમ રાતનાં સોણલાં ચમકી ચમકી ચાલ્યાં જાય,
મ્હારી આતમ-જ્યોતના દીવડા ઝબુકી ઝબુકી ઝંખવાય: —ટેક
ઝીંપે જરી રોતાં લોચનિયાં ત્યાં ઝબકીને જાગી જવાય,
આઘે આઘે આછા યુગનર કેરા પડછાયા પથરાય રે
મહા વીર મોટા દરશાય: મ્હારી૦ ૧
આભ લગી એનાં મસ્તક ઊંચાં ને પગ અડતા પાતાળ,
જગ જુગના જેણે કાળ ઝલોવ્યા ને ડોલાવી ડુંગર માળ રે
ફોડી જીવન ફૂંધણ પાળ: મ્હારી૦ ૨
ઠપકો દેતી હસતી મૂરતી એ ઝળહળતી ચાલી જાય,
સ્વપ્ન સરે મ્હારે કાન પડે મ્હારા દેશની ઊંડેરી હાય રે
એનાં બંધન ક્યારે કપાય: મ્હારી૦ ૩

ધન ધન અંધારાં વીંધણહારો જાગે કો ભડવીર,—
ડરતાં ડરતાં ડગલાં ભરતાં આ તો વામન સરખાં શરીર રે
અણભીંજલ ઊભાં [illegible] તીર : મ્હારી૦ ૪
જરિક જરિક ડગ માંડતાં મ્હારી જનનીને ના વળે કંપ,
આવો વિપ્લવ ! આવો જ્વાલામુખી ! આવો રૂડા ભૂમિકંપ રે
તોડો જીર્ણતા દારુણ થંભ : મ્હારી૦ ૫

૩૫ ઝીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ (સ્નેહરશ્મિ)—

ભારતીય ક્રાન્તિના ગરબ

ઉગી આજ જગ આથમણી રાત કે ડોલે ડુંગરા રે લોલ:
ચગતા ડુંગર ડુંગર રાસ કે ગાજે કાળઘૂઘરા રે લોલ. ૧
કાજળકાળાં આથમણાં કંઈ પૂર કે ઘુમે ધરતી ઉરે રે લોલ:
ગર્જે ગંભીરા કાળમયૂર કે ટોકા નભે ચડે રે લોલ. ૨
આભે ઝબૂકે ઝીણી વીજ કે વજ્જર રુમઝુમે રે લોલ:
સુણી રવ કોળકા નિસર્યાં બ્હાર કે ઊંડે નભે જુવે રે લોલ. ૩
આવ્યાં, વળી ભારતી ખુલ્લે ચક્ષે કે આવ્યાં સરસ્વતી રે લોલ:
આવ્યાં તજી કમળા વિષ્ણુલોક કે આવ્યાં ઉમાસતી રે લોલ. ૪
દેવીએ કરિયલ દૃષ્ટિપાત, કે છલક્યા સાગરો રે લોલ:
દેવીએ ભોમે માંડયા પાય કે ગાજી કાળકન્દરો રે લોલ: ૫
દેવીએ ત્રિશૂળ ધરિયલ હાથ કે કેશ છૂટા મુક્યા રે લોલ:
ગાજી રજની કાલ-કરાલ કે નભતારા ખુટ્યા રે લોલ. ૬
માથે લીધા ગરબાદીપ કે રમણે દેવી ચડયાં રે લોલ:
સળગી ઊઠયા આથમણા દ્વીપ, ઊગમણે દીવા થયા રે લોલ. ૭
દીવડે દીવડે ચેતનવાટ જગાડે ભારતી રે લોલ:
કાજળકાળી રજની કેરે ઘાટ કે ઊગમણી ઘુતી રે લોલ. ૮
ઝાંઝર ઝમકે ચગિયો રાસ, કે કુમકુમ પગ અવે રે લોલ:
જાગે ઊગમણા સૌ વાસ, કે આભે ઉષા જુવે રે લોલ. ૯

૩૬ ચંદુલાલ મણિલાલ દેસાઈ (વસન્તવિનોદી)—

જનનીસેવામાં પ્રાણદાન

જનનીસેવનનો મધુમધુરો અવસર ક્યાં મળે રે?
અવસર ક્યાં મળે રે! જગ જીવ્યું ફળે રે! —ટેક.
નવનિધ લાડે નિશદિન ઝુલવે, ઉરહીંર પાતી હૈયે હુલવે,
અલ્પ સાટું પણ અમિત પાડનું ક્યાં વળે રે! જનની૦ ૧
પ્રભુપુરગૌરવ વદને મલકે, મંજુલ મોહક અન્તર ઝળકે,
નવ નવ સાજે શિખ દે સાને પળે પળે રે! જનની૦ ૨
ઉત્તમે શોણિત જનની કાજે રેલાયે સ્વર્ગેથી ગાજે
પિતર પૂર્વજો—એવાં ભાગ્ય ક્યાં ભળે રે! જનની૦ ૩

૩૭ દેસળજી કાનજી પરમાર—

મૃગચર્મ

ફૉડની કન્યાની પુરપથઉડી ચૂંદડિ સમી,
અરે આત્મા ફૂલા, અરવ તુજ છાયા પડિ ગઈ:
મુજ સદન ખૂંટે શમિ રહી. ૧
એની સુંવાળી પર હાથ ફેરવ્યો ને નેત્રથી કાવ્ય સરે દયાઝળ્યું.
વન તૃણાંકુર ને ઝરા ઉભા જોશે વાટડી:
વન્ય કો ના પેખશે ત્હારી પરિચિત શીંગડી:
આ વ્હાલસોયાં સુખ પીઠ પાયનું ચાલી ગયું ચંચળ નૃત્ય ક્યારનું. ૨
તું જે દિનાન્તે વનમાં વિંધાયલું ને મૃત્યુની અન્તિમ યાતનામાં,
—બાણ કેરું છિદ્ર આ, ડોક આ મરડાયલી,
આ રુપેરી છાતિની યે કંપતી રોમાવલી,
વેરી-વિખેરી વળિ અશ્રુમાલ તે: તે જોઉં છું સૌ, મૃગચર્મ તું માં! ૩
અને સૌ જીવોનો ક્ષણિક ભવસંગાથ વસતો:
મને સમ્બન્ધોનો કપટપટ સંમોહ ખસતો:
નયન તુજ ભગવો જ હસતો. ૪

ચન્દ્રવદન ચિમનલાલ મ્હેતા—.

પ્રવાસસ્મારક

લે ધોભ આંહિ પણ સ્મારક માટે આજે
હૈયૂં કરી ફુલ સમૂં કરિયે વિચારઃ
જો કે ખરી કુસુમ શી, પણ તૂં બિરાજે
મીઠી સુગન્ધ વહતી નકિ સ્વર્ગદ્વાર.
ત્યારે કંઇ દગ ભરી નિરખાય એવૂં
કો શિલ્પ ચિત્રમંહિ મૂર્ત સ્વરૂપ ત્હારૂં
રૂડૂં રચૂં તિમિરલોપક ચન્દ્ર જેવૂં,
જેથી હું શોક મમ અન્તરનો ઉતારૂં
ના ના નથી સરજવાં કંઇ મૂર્ત રૂપ,
એ છે બધી ક્ષણિક મોહક નેત્રલીલાઃ
હૈયામહીં અચલ રૂપ રહ્યૂં અનૂપ,
એને સદા ધરિશ હૂં સ્મૃતિમાંહિ ઇલા.
ને આ પદો મુટક તેજવિહીન તો યે
હૂંળાં બે અન્તરોની પરિમલ મધુરી ફોરિ રૂહેશે સદા યે.

૩૯ શમ્ભુપ્રસાદ છેલશંકર જોશીપરા (કુસુમાકર)—

અમરાપુરીનાં અતિથિઓ

અમરાપુરિનાં અતિથિ, વ્હાલાં, આવજો! ટેક
મધુરાં પીધાં કરશ્યાં શૂં રસપાન જોઃ
રમ્યવીથિ સુરવાડીની સોહામણી
લલચાવે ? નવ દીધાં હજિ ઉરદાન જોઃ અમ૦ ૧
સરજનજૂની કોકિલકુંજનિ પ્રીત જો,
પુષ્પિત પુંજપરિમલની ઉરપ્યાસ જો,
ઊંચે ઊંચે ઉડવાની ઉરઝંખના,
નવ પોષાયે અહને અમ આવાસ જોઃ અમ૦ ૨

હૈયાંને હિન્દોળે હો હિન્દોળશૂં,
ઝૂંળી કળિ શા ઉર જાગ્યા રસકોડ જોઃ
આત્માના અમૃતમાં પ્રિય ઝબકોળશૂં,
વામ વિધી શું હસવાની એ હોડ જોઃ અમ૦ ૩
પ્રભુ પંખેરાં પાળવાં એ પાપ છે,
ઉચિત જ એને ઊંચા વ્યોમવિહાર જોઃ
પિંજર પાળ્યાં, વ્હાલાં, ક્હો એ માફ છે?
મરકલડાં ક્યાંથી અમ માનવદ્વાર જોઃ અમ૦ ૪
નેહનગરનાં રઢિયાળાં રસરાજવી,
થાપ્યાં થોડું તેજોમય ઉરતાપ જોઃ
કુસુમકલેવર! હૈયાંની ફુલ પાંદડી
વજ્રતીખિ ને લાગી કદિ કદિ સાપ જોઃ અમ
તમ તેજોમય હાસે, અમૃતદીવડાં,
ઊડ્યા ઊડ્યા આત્માના અન્ધાર જોઃ
અજવાળાં શાં ઉઘડ્યાં અમિમય આંગણે,
સ્વર્ગસુધા રેલી રહિ શું સ્મિતધાર જોઃ અમ૦ ૬
માનવની મિટ્ટીમાં દેવલ દીપ્તિ છે,
દેવદૂતનો મનુકુલને અધિકાર જોઃ
ફુલડાં શા ફીરસ્તા ઉતર્યાં આંગણે,
સૌરભને શુચિતાના તમ શણગાર જોઃ અમ૦ ૭
મધુકર તમ માયાનાં શુચિ સરૂભારણાં,
છાયા-છબિને સમણે સુખભંડાર જોઃ
આત્માના અમૃતરસ આંગળી આંગળી
હેત પૂતળાં ઉર ઘડશે સ્મૃતિસાર જોઃ અમ૦ ૮

૪૦ જીવનરામ લક્ષ્મીરામ દવે (જટિલ)—

હંસ-ધ્રુવના વિરહ

મ્હારો હતો મધુર સુહૃદ એક હંસ,

એને હતો ન કદિ કોઇશું વૈરભાવ;
એ મિત્રની છવિ હજી નયને તરે છે,
સૌહાર્દ એ હૃદયનું હજિ ઊભરાય. ૧

જેણે બતાવિ મધુરી લહરી રાતની
સસ્નેહ ને લહરિમાં શિખવ્યૂં ખિલંતાં,
જેણે ઉપાડિ ધરિયો રસના સરે તે,
હાલે હર્યો સુહૃદ એ મુજ સીગમાંથી. ૨

એને હણ્યો હણ્યું હણાયું શરીર માત્ર;
[illegible] નામ વ્યાપ્યું, ન હણાયું, અહુ સ્થલોમાં;
ને મૃત્યુના જ શિરપેં ધરિ પાય ગાજે,
વિચાર ને હૃદયરાગ જુવાન થાતાં. ૩

એણે થી વિષ્ણુ તણું નામ હરી ધર્યું 'તું,
ને પૂર્ણ ચંદ્ર ઉપજાવિ શિરે ધર્યો 'તો;
ને જ્ઞાનને નયનથીન અજી અજાથી
એના વતી જ સહુ છવિત પોષતો એ. ૪

એવો હણ્યો જ મુજ સુહૃદ મૃત્યુ પાપે,
એવો હણ્યો પરમ બાંધવ આપણો એ;
ભાગે પડ્યું રસિકને રડવાનું હાવાં,
લ્હેવા જતો અતુટિતા જલધાર થો સૌ. ૫

એ ઊર્ધ્વગામિ દ્વિજમાં દ્વિજરાજ રૂપ,
સંમાન નર્વ વિબુધોમહિં પામનારો;
શ્રદ્ધાનિ શારદનિ, સ્નેહઅમાદી ધારી
એ સાથમાં વિચરતો રસલોક સૌમાં. ૬

ઔદાર્યની અવિત ઊર્મિ જહાં વહે છે,
અન્યોન્યને મળણિ મત્સ્ય જહાં જિવે છે,
વ્યાપાર જ્યાં સહયત્નિતણો જ ચાલે,
તે દિવ્ય સ્થાન હતું વ્હાલું અતીવ એને. ૭

એ સ્થાનનો અતિ પરિચય પાણિધારી

સૌ અન્યને પણ ઉપાડિ જતો ત્યહાં એ;
હું યે સુભાગિ વળગી કર એહને ને
એ સ્થાનનૂં સુભગ દર્શન પામિયો 'તો, ૮
કલ્લોલ ત્યાં રતિતણા વનનો સુણ્યો 'તો;
ગર્જન્ત પ્રેમ અનિલે ચડિ હૂં ઉડ્યો 'તો;
પાર્થિવ પાશથકિ મુક્ત શકે થયો 'તો;
એ હ્હેરમાં ઉપકૃતિ કથવી ભુલ્યો 'તો. ૯
આજે હવે ઉર ઝભાયું ઉંડા જ ઘાવે,
ચાલ્યો હુલાસ, ઘટ ઘેરિ રહી નિરાશા;
એ આર્દ્ર ઊર ધરતો ખગરાજ ખોયો,
વ્હેવા જ તો અતુટિતા જલધાર ઘો સૌ. ૧૦
જ્યાંથી સુભાગ્ય મળ્યું શારદ સંગતીનૂં,
તે હ્હેર શૂં ઉર થયૂં રમતૂં જ જ્યાંથી,
ત્યાંથી ઉરે રસનું અર્થપણૂં પ્રમાણ્યૂં,
પાર્થિવ અર્થ ન જ પ્રાપ્ય રહ્યો ઉરે તે. ૧૧
ઔદાર્યની મરિતની થઇ જ્યાંથિ ઝાંખી,
અન્યોન્ય શૂં વળગિ મસ્ત્ય જિવ્યું જ જાણ્યાં,
ત્યાંથી અભેદ ધરિ ઊર બન્યું પ્રપૂર્ણ,
આધાર એ જ થકિ વિશ્વ ટકૈતુ ભાળ્યૂં. ૧૨
છે પ્રાણિમાત્ર શિર ઐતિમ આ જ લેખ,
વ્હાલાં ત્યજી દઇ જ એકલ છે જવાનૂં;
દેખાય વિશ્વ મહિં આવું અનુભવેથી,
એવો અનુભવ રહેલ જ પૂર્વલો યે. ૧૩
વ્હેવા જતો અતુટિતા જલધાર ઘો સૌ:
રોતાં જવૃં જઃ રડતાં પ્રિય મૂકવાં જો:
એ મિત્ર એ ખલિ થયો ક્રુર કાલનો છે,
એનો તથાપિ રસબોધ હતો જ જૂદો. ૧૪
એના મતે હતું જ વિશ્વ તમામ કાળે—
—આનંદથી સભર, એ થકિ ઊભરાતૂં;

ને રાગ અંતર વિષે પ્રકટયા પછી ના
શોકોર્મિના પ્રલયને સહવાનું કો દી. ૧૫
એના મતે ન હતું કાળસમું ટશું કે,
આવાહિ હર્ષ પડતો શ્રુતિ ધર્મમાં એ:
સંબંધ વ્યક્તિ બહુ યે સહ ધારતો એ,
આંટો થયો જ ન હતો પણ ઊરરાગ. ૧૬
એ મિત્રની હતિ જ પ્રકૃતિ એવિ ખાસ,
એનાથિ દુઃખ નયને નિરખાતું ના જ:
દુઃખીનું દુઃખ હરવાનિ સ્વીકારિ દીક્ષા
એ યત્નમાં જિવિત-આહુતિ અર્પતો 'તો. ૧૭
આર્દ્રત્વ એ નયનમાં ઉભરાવિ, ભાવ
વિસ્તારિ પાંખ નિજ આશ્રયિને ધરતો;
દુઃખીનું દુઃખ સઉ તુર્ત શમતું ક્યાંય,
–વિશ્વે વસ્યો વદન હર્ષ છવાઇ રહેતો ! ૧૮

૪૧ ધીરુલાલ ફુલચંદ ગાંધી—

ભાઇનો બ્હેન પાછળ વિલાપ

રતન તું અમ પામર દીનનું, સુરભિ તું કરમાયલ ફૂલની;
વિશદ જ્યોત નરોત્તમ કુલની, નમન અંતરનાં ચરણે ધરું. ૧
પ્રકૃતિ કાદવમાં કમળો રચે, પ્રમ ઉરે રચિ તેં શુચિ ભાવના;
જિવનની તપમંગલ સાધના હરિ ગઈ તુજ શૈશવને તટે. ૨
હરણુ અન્તરમાં અમિ હોત તો કુમળિ વેલ ઉખેડત ના વિધિ;
નવ ગવાડત ગીત વિલાપનાં નિજ સનાતન ક્રૂર નહોરથી. ૩
પવનમાં તરતા તુજ આપ્તુની જલ સરોવરમાં પડતી પ્રભા,
મિઠ અબોલ પ્રકાશ મહીં ભરી જળચરો નિરખે અવકાશમાં. ૪
પવનમાં તરતા તુજ આપ્તુની સુરભિ સર્વ દિશા પ્રસરી રહે;
તરુવરો અનિ શાન્ત નમી રહે, સ્મૃતિ પવિત્ર રટે ભૂતકાલની. ૫

પવનમાં તરતા તુજ પ્રાણની   શિતળ છાય હળે ભર ગ્રીષ્મમાં;
વિરમતાં અહિં પંખી રમી રમી   શ્રમિત પાંખ ઘડીક પ્રસારતા. ૬
ઠરિ ગયાં સરતાં નિર નૅનમાં,   બધિર ઊર બન્યું પડઘા ભરી;
તનમનાટ ગયો રુદને ગળી,   પણ ખુટી નહિ અન્તર વેદના. ૭
શમિ ગયા ઉર શ્વાસ ધિમે ધિમે,   ઠરિ ગઈ નિજ લોચનદીવડી;
રમિ રહ્યું સ્મિત મુખ પ્રભા પરે,   ડુબિ ગઈ મુજ ચિન્તન નાવડી. ૮
ફરિ ફરી પૃથિવી અટકી જશે,   જગતનાં સહુ ચક્ર જશે ખડી;
પણ જડેલ ઉરે સ્મૃતિની કડી   મરણથી ય કદી નવ તૂટશે. ૯

૪૨ રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ (મકરંદ)—

તુ ગઇ અને હવે ?

ત્યારે ગઈ શૂં અહિંથી પ્રિયા તૂં ?   મુકીગઈ આ હઇયૂં રિબાતૂં.
હવે મિઠૂં તે મુખ તાકિતાકી   નિહાળવાનૂં નહિં શૂં કદાપી ? ૧
ચિન્તા અને દુઃખથકી પિડાતા   આ ચિત્તને ટેકવવાનિ આશા—
ત્હારા પ્રિયા પ્રેમાથ આવતા જે,   હવે પછી શૂં સહૂ મૂકવા તે ? ૨
શરીરને ને મનને જરૂરે   આધા પ્રદેશે ફરતાં હતૂં જે
સ્વસ્થાન પાછૂં બલ ખેંચનારૂં,   શૂં તે વિના દૂર હવે જવાનૂં ? ૩
ગ્રહો ફરે રવિ આસપાસ,   છાયા ફરે જ્યાં વચમાં પદાર્થ,
પ્રદક્ષિણા એ પ્રિય કેરિ સર્વેઃ   ક્યાં હૂં ફરૂં રે તુજ ચીણ મધ્યે ? ૪
તારાનિ પેઠે સ્થિર એક ઠામ   દુઃખો સુખો સૃષ્ટિ વિષે તમામ
જોઈ રહી ક્ષોભ વિના જરી યે   રહૂં જડાઇ ? ન બને કદી એ ! ૫
શરીર મ્હારૂં સ્થિર રૂહે કદાપિ,   આ ચિત્તને તો ન શકૂં જ રાખીઃ
સ્વચ્છન્દ તે તો ભમતૂં ફરે છે,   —રે તૂં ગઈને સ્થિર કેમ રૂહે એ ? ૬
શું કોઇ શોધૂં કંહિં ધૂમકેતુ   જેને અગાડી વધતો જ દેખૂંઃ
જેને ન મધ્યે કંઇ ખેંચનારૂંઃ   પાછો ફરે જે નહિં કોઇ સારૂ ? ૭
ને છોડિ સર્વે સુખશાન્તિ પ્રીતે   સ્વીકારિને સંગત તેની નિત્યે
નવા નવા રોજ પ્રદેશ ભાળૂં ?   જઉં અહીંથી, અહિંથી જ જાઉં ? ૮

૪૩ બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર—

જીવતું મોત અને દ્યુતિકણી

સખે ઉર થયેલ એક, યમ વજ્રઘાએ દ્વિધા
કરી, શકલ એકને ફગાવતો ન દૃગ જાય જ્યાં.
રહ્યું શકલ તે ય તે પ્રણતું તન્તુ તન્તૂ વિષે
વહે વખત કારમો ચમકમિશ્ર મૂર્છામહીં.
વહે વખતઃ આપ્તાન સ્મરણ સૂર જાગે, વધે,
ખિલે, ઉર નિમંત્રતા અમુક એક ત્હારા ભણી.
તું યે મનુજ બાપડું, સહજ ધર્મ ચીંધન્તું જે,
તણાઇ અંહિ તે થકી સદય આર્ત્ત આવ્યા કરે.
ભલું તુજ હજો સદા,—દુઃખસમુદ્રના દ્વીપ હે,
સુશીતલ સુછાય પટ્ટ સજતો જ દુર્વાતણા,
અનેક ઋજુ ઊંર્મિમાં વહન ખાસ રેલાવતો,
ત્હને વિરમવા, ત્હને રુઝવવા, ત્હને ઠારવા,
નવા ઉજમથી ત્હને ફરિ ચડાવવા યૌવને.
સખે, વિરમ. ખન્ધુતા મકરિ જો સુખો કૂદતાં,
હૃદો તન ટકે જ્યહાં લગણ ત્યાં લગી આપણી.
વડીલ સુજ તાહરાં, તુજ વળી થયાં મ્હાહરાં,
નથીય શિશુ બેયનાં ઉભયનાં રહેલાં બની.
વળી હિત વિશેષ મર્ત્ય જગમાંહિ જે જે કંઈ
મળે ક્ષણિક, વા સુપ્રાક્ષણિક,—તે હજો તાહરાં!
શું કામ થથરે, સખે? ફક્ત દાખવું છું ત્હને
પટાન્તર વિમુક્ત, ધર્મ તુજ જેહ જોવા તણો:
મોત, જીવતું મોત, એમાં વધુ વસમું કયું,
એ જ્ઞાનાગ્નિજ્યોત થકી ભલે ઉગર્યાં સખી!

સખો, અઇ. રહી સદા તદપિ વ્યસ્ત આક્રંદમાં,
રહી દ્યુતિકણી વળી વિમલ પેટ ફંદાળમાં.

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ—૪૩

રહી દ્યુતિકણી સજે વદન વ્યસ્ત બ્રહ્માંડથી,
જુવે મુજ ભણી ઘણી વખત લોચનો માંડતી.
ઉઠે દ્યુતિકણીથકી કવચિત શબ્દછાયા વળી.
ઉઠે વદન સૂર એ અસલરૂપ મારો થયાં,
—નહીં ફક્ત સ્વપ્નમાં, વિજનમાંહિ, ઐકાગ્ર્યમાં,
નહીં ફક્ત થાકમાં, વિપદમાં, ઉરગ્લાનિમાં,
—અકારણ ઉઠે શમે, સ્થલ બધે, દશા સર્વમાં,
ભમે મુજ સહે સદા ય, મુજ દેહ છાયા સમાં.
નથી વદન એ, નથી રટણ એ રહ્યાં સ્થૂલમાંઃ
—સહે નયન શ્રોત્ર સ્થૂલ ક્યમ સૂક્ષ્મ હુમલા જ એ ?
સહે, નવ સહે ભલેઃ દ્યુતિકણી જગો સર્વદાઃ
બનો વિમલ, વિમલ, વિમલ-નયન શ્રોત્ર ઉર પંડ આ.

૪૪ વિઠ્ઠલરાય યજ્ઞેશ્વર આવસત્થી—

મીઠી માથે ભાત

ડુંગર કેરી ખીજમાં ગાંભુ નામે ગામ,
ખેતી કરતા ખન્તથી પટેલ પાંચો નામ. ૧
સીમ થકી છેટી હતી વાડી એક વિશાળ,
ભોંય બધી ભગરી અને રૂડી અધિક રસાળ. ૨
નવાણુ છે નવ કોસનૂં, ફરતાં જંગી ઝાડ,
ચોપી તેમાં શેલડી વાળ્યો રૂડો વાડ. ૩
પટલાણીએ પુત્રનું મુખ દીઠું છે માંડ;
મીઠી ઉંમર આઠની બ્હેન લડાવે લાડ. ૪
શીયાળો પૂરો થતાં પાક્યો પૂરો વાડ;
વાઘ શિયાળ વરૂ તણી રહેતી વગડે રાડ. ૫
કેળ સમી સૌ શેલડી ઝૂકી રહિ છે ઝુંડ,
રસ મીઠાની લાલચે ભાંગે વાડો ભૂંડ. ૬

ચીચોટા બેસારવા પાંચે કરી વિચાર
બાવળનાં નથ બૂતડી તુર્ત કર્યાં તૈયાર. ૭
સોંપ્યું સાથી સર્વને બાકી બીજૂં કામ,
સાધન ભેળૂં સૌ થવા તવા તાવડા ઠામ. ૮
પટલાણી પેખી રહી પટેલ કેરી વાટ;
રેંડો ચેળા થઇ વહી પડતૂં ટાઢૂં ભાત. ૯

કહે મા, "મિઠી લે હવે ભાત આપૂં, દિકો લાવ ઝ્હારી કને, જાણું બાપુઃ
હજી ઘેર આતા નથી તૂજ આવ્યા, ભુખ્યા એ હશે વાડ કામે થકાયા." ૧૦
"ભલે લાવ બા જાઉં હૂં ભાત દેવા, દિઠા છે કદી તેં ઉગ્યા મોલ કેવા?
મિઠી કેળ શી શેલડી તો ખવાશે, દિઠી છે ટુંકી વાટ જલ્દી જવાશે." ૧૧

વહી જાય વેગમાં ફાવી ભરતી ફાળ
ગણે ન કાંટા કાંકરા દોડે જ્યમ મૃગબાળ. ૧૨
ડુંગર ગાળી ગીચમાં કેડે કુદતી જાય;
સામો વાડ ઝઝૂમતો જોતાં તે હરખાય. ૧૩
હમણાં વાડી આવશે, હમણાં આપૂં ભાત;
એમ અધીક ઉતાવળી દોડી મળવા તાત. ૧૪
બખોલમાંથી બ્હાર ત્યાં વાઘ ધસ્યો વિકરાલ;
થપાટ પાછળથી પડી બાળા થઇ બેહાલ. ૧૫
ભાત ઓઢણી તો રહ્યું ઝરડામાં જકડાઈ;
મીઠી બાળા મોતના પંજામાં સપડાઈ. ૧૬
વાઘ ઉપાડી ક્યાં ગયો? કુદરતમાં કકળાટ!
વૃક્ષ ઉભાં વીલાં બધાં! સુની બની સૌ વાટ! ૧૭
સાંઝ વહી સુનકારમાં ઓઢીને અંધાર;
રાત રૂવે છે રાનમાં આંસુડે ચોધાર. ૧૮

પ્હોંચી ઘર પાછો કરે "મીઠી!" "મીઠી!" સાદ;
"ઝ્હારે તેર મોડૂં થયૂં રેંડો ન રહ્યો યાદ." ૧૯
પટલાણી આવી કહે, "મોકી છે મેં ભાત,
મળી નથી તમને હજી? રોકાણી ક્યાં રાત?" ૨૦

"જડી નથી મીઠી ક્હને   મારગ ધોરી વાટ;
કહાં, ગોત કરવી હવે ?   ગઈ હશે પગવાટ."   ૨૧
બની ગયાં એ બ્હાવરાં   બન્ને મા ને બાપ
ગયાં પુર્તે તે ગોતવા   કરતાં કંઈ સન્તાપ.   ૨૨
નભથી ચાંદો નીરખી   વિલાય ફિક્કે મૂખ;
ઝાંખાં સર્વે ઝાડવાં,   દારુણ જાણે દુઃખ.   ૨૩
"મીઠી ! મીઠી !" પાડતાં   બૂમ ઘણી માબાપ;
જવાબ પાછો ના મળે   તેથી કરે વિલાપ.   ૨૪
પળતાં આગળ પગ મહીં   અટવાયું કંઇ ઠામ;
તે તો ઘરની તાંસળી,   ભાતતણું નહિં નામ.   ૨૫
ખાલી આ કોણે કરી—   હશે સીમનાં શ્વાનઃ
મીઠી કાં એકલી ગઈ?—   બોલે નહિં કંઇ રાન.   ૨૬
વળી પગે અટવાય છે   ઝરડું, નીચે જોય;
મીઠી કેરી ઓઢણી—   પોકે પોકે રોય.   ૨૭
હા મીઠી, તું ક્યાં ગઈ?   આ શું—ઝમે રુધીર !
ઉત્તર એનો ના મળેઃ   બધું ય વિશ્વ બધીર.   ૨૮
નિરાશ પાછાં એ વળ્યાં   કરતાં અતિ કકળાટ;
"મીઠી મીઠી" નામથી   રડતાં આખી વાટ.   ૨૯
વાડ ગયો વેચાઇ ને   વીતો ગઇ છે વાત;
તોપણ દેખા દે કદી   મીઠી માથે ભાત.   ૩૦

૪૫ ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ—

સ્મૃતિશેષ વડીલ પૂર્વજ આગળ નવીનનું પ્રાયશ્ચિત્ત

પિતાજી, પત્ર ને પુષ્પે   એ જ આવી વસંત આઃ
ટ્હૌકે છે કોકિલા, એવાં   ટ્હૌકે છે સ્મરણો અહા!   ૧
આંબાની ડાળ ત્હારી, ને   આત્મા યે મુજ ત્હારિયેઃ
ગાય છે સાધુ ને સંતો   હરિની રસહોરીઓ.

ઝૂં'ય તે લઇ આ વીણા સ્મરું છું ગુણ આપના,
પુણ્યશ્લોક પિતા, મંત્રો જપું છું પિતૃભજનના. ૩
છાયા તો વડલા જેવી, ભાવ તો નદના સમઃ
દેવોના ધામના જેવૂં હૈડું જાણે હિમાલય. ૪
બુદ્ધિવૈભવ ને આસ્થા, આશા, રસ, ઉદારતાઃ
એ દૈવી દીપમાલાનાં અંતરે તેજ રાજતાં. ૫
પૂર્યાં છે દુઃખ ને પાપ મનુષ્યે જગમાં કુડાં,
પાડયા અંધારના પાટા તેજસ્વી વિશ્વમાં વડા. ૬
દિઠું એ સૌ દીર્ઘ કાલ, સુધાર્યૂં સુધર્યૂં ય તેઃ
પછી સંસારવાડીથી સંકેલી લીધ દૃષ્ટિને. ૭
બહુ વર્ષો સુધી આપે મૂલવ્યાં મોતિ બ્હારનાં,
પછી પારખવા પેઠા આત્મના દરિયાવમાં. ૮
ઘૂમતાં સૌ દિશે તેને ધાર્યો એક સમાધિમાં,
વાળી બ્રહ્માંડથી 'ચક્ષુ પરોવ્યાં પરમેશમાં. ૯
સ્મિતની સુંદરતાના કપોલે અંકુરો ઉભા,
મધુરાં હાસ્યની દીપે મુખડે મધુરી પ્રભા. ૧૦
આત્માનું તેજ, વીંધીને રોમરોમ, વિકાસનૂં;
બ્રહ્મર્ષિ, આપને દેહે બ્રહ્મવર્ચસ્ વિલાસનૂં. ૧૧
વેદ જેવા મહાભાવ, દેવ શા દિવ્ય કાન્તિના,
પ્રકાશે પરમાનન્દે એવી અખંડ શાંતિના. ૧૨
સહસ્ર ધારથી જેમ વર્ષે છે મેઘની ઝડી,
લોકમાં વર્ષતાં તેમ આપના આત્મના અમી. ૧૩
સિંધુ મધ્યે વહે જેવી ઊર્મિઓ નદીઓ તણી,
લોકનાં હેતનાં પૂર વ્હેતાં તેવાં તમો ભણી. ૧૪
સારૂપ આશિષો વ્હોરી જનોમાં શુભ નામના,
સંચર્યાં લઇ સદ્ભાવો આપ અક્ષર ધામમાં. ૧૫
દેહના સુરથે સ્થાપી દેહી કેરા મહારથી,
ઇંદ્રિયોના અશ્વ જોડી, લગામો વૃત્તિની ગુંથી, ૧૬

વિવેક સારથી માંડી અખંડ પ્રભુની દિશે,
ત્હમે કીધી મહાયાત્રા વિશ્વના વિષયો વિષે. ૧૭
નિત્યે જીવનમાં યોગી, તત્ત્વચિંતક ચિંતને
શાણા સંસારિ સંસારે, તપસ્વી જ તપોવને: ૧૮
ભક્તિદેશે મહાભક્ત, કૂંપળો ભાવની કુળી,
–આપને આંબલે એમ ડાળિયો સૌ ફળી ફુલી. ૧૯
શું શું સંભારું ને શી શી પૂજું પુણ્યવિભૂતિ એ?
પુણ્યાત્માના ઉંડાણો તો આભ જેવાં અગાધ છે. ૨૦

૨

ને એવું યે હતું જ્યારે પડયો'તો પિતૃભાવથી,
વિસારી પિતૃ પૂજા હું ખડયો'તો પુણ્યપ્રવાહથી. ૨૧
બહુ અવગણ્યા, તાત! અસત્કાર્યા, અનાદર્યા,
રે અપમાનને ગારે આ હાથે દેવ અર્ચિયા! ૨૨
ખીજવ્યા પજવ્યા પૂરા: કુમળું દિલ કાપિયું,
ને ત્હમારા દિનો છેલ્લા ઝેર કીધા —સહુ ગયું. ૨૩
ગયો તે યુગ મસ્તીનો, કેઝાવાતો ગયા બધા:–
આપના મૃત્યુએ તાત, આછાંનીર ઉંડાં પિધાં. ૨૪
પાપની મોહની પેખે, ન તો યે મોહ પામતા:–
પુરાણી ને પુણ્યવંતી આર્યોની એ જ આર્યતા. ૨૫
જન્મની વેળ જે આપે સીંચી'તી મુજ અંતરે,
નિભાવ્યો આર્યતાએ તે, ને બચાવ્યો પ્રભુવરે. ૨૬
ભમે છે આ ગ્રહો આભે, કોઇ તોયે નહીં પડે;
ન છૂટે દાંડિથી જો કે વીંજણો રમણે ચડે ૨૭
રમીને ને ભમીને હું આવ્યો છૂં આપ છાયમાં:
દેજો એ છાંયડો શીળી દીધી છે જેમ કાય આ. ૨૮
સૌ અળવીતરાંની એ ક્ષમાઓ તાત, આપજો:
ન જોશો માટિને, દેવા! માનજો પંક પંકજો. ૨૯

અરે આરબ્ધ તો ઘેલું રહે છે દૂર માગે તોઃ
ન માગે દોડતૂં આવેઃ ન વિશ્વાસે કદી ર્‌હેજે. ૯
અહો શું પ્રેમમાં રાચે? નહીં ત્યાં સત્ય પામે તૂં:
અરે તૂં બેવફાઈથી ચડે નિન્દાતણે નેજે. ૧૦
લહે [illegible] સત્ય જે સંસાર તેનાથી પરો ર્‌હેજેઃ
અરે એ કીમિયાની જો મઝા, [illegible] તે પછી ર્‌હેજે. ૧૧
વફાઈ તો નથી આખી દુનીઆમાં જરા દીઠીઃ
વફાદારી બતા'વા ત્યાં નહીં કોઈ પળે જાજે. ૧૨
રહી નિર્મોહ શાન્તીથી રહે એ સુખ મોટું છેઃ
જગત બાજીગરીનાં તૂં બધાં છલબલ જવા દેજે. ૧૩
પ્રભૂના નામનાં પુષ્પો પરોવી, કાવ્યમાલા તૂં
પ્રભૂની પ્યારિ ગ્રીવામાં પહેરાવી પ્રિતે દેજે. ૧૪
ફકીરાજા થયો, શી છે પછી પીડા ત્હને કાંઈ:
નિજાનન્દે હમેશાં બાલ મસ્તીમાં મઝા લેજે. ૧૫

૪૮ જગન્નાથ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી (સાગર)— •

અન્ત પ્રતિ

'ત્હને તૂં ચાહે છે?' શ્રુતિ પર પડ્યો શબ્દ પ્રભુનો,
અને મેં ધાર્યું કે મુજ હૃદય વ્હાલું પ્રતિ શાખ્યું:
ત્હને લાગ્યૂં કે હું પ્રભુ પ્રતિ બહુ પ્રેમ ધરતોઃ
પ્રભૂને ના ચાહું? કયમ કદિ બને એ, મુજ થકી! ૧
'ત્હને તૂં ચાહે છે?' કુટિલ બહુકારો કૈં થયોઃ
વિચારોમાં ઝૂકી મગજ મુજ કૈં ડ્હોળવું બનેઃ
ન ચાહું કે ચાહું પરમ પ્રભુને હું હૃદયથી?
પુછયૂં મેં પોતાને, પણ ન કંઈ યે સ્પષ્ટ સમજ્યો. ૨
ખરૂં વ્હાલૂં તે શૂં? મુજ મન વિચાર્યું સ્થિર કરીઃ
અને એ પ્રશ્ને તો મમ હૃદયનૂં ખોલિ ઉકળ્યૂંઃ

ઘણી અન્ધારીઓ દુર થઇ, કંઈ તેજ પ્રકટ્યું,
અને અન્તસ્તેજે સકલ જગ તેજોમય દિઠું. ૩
હતું શુદ્ધ જ્યોતીઃ વિભુમય હતું વિશ્વ સહુ આ:
વિહારી વ્યાપેલો વિકસિત વિલાસે હૃદયમા:
ચિદાત્મા હું-તુંમાં કરુણ વિભુ પ્રેમેવશિ રહ્યો:
પ્રભો, ઓ, ત્હારાથી સકલ જગ ચૈતન્યમય છે! ૪
દિઠી ત્હારી સ્નેહી કરુણ સમદષ્ટિ સહુ પરે:
અણુ યે ના ખાલી: નિરખું વિભુને વ્યાપ્ત સઘળે.
ચાહે છે સૌને, વળિ જગત આ તુંમય બધું,
છતાં હું અજ્ઞાની તુજ જગતને ચાહિ ન શકૂં. ૫
ચહું છું શબ્દોથી: હૃદય પણ ચાહે નહિં ત્હને,
અને એવું, કાં કે તુજ-મુજ બન્યાં એક જ નહીં:
હવે લાગે છે કે હજિય પ્રભુને ચાહિ ન શકૂં,
છતાં યે છૂં જૂઠો, પતિત, ઠગતો 'ચાહું' કહીને! ૬
—ચહું જો સ્વામીને કયમ નવ ચહું આ જગતને?
નથી એ બે જૂદાં, જગત હરિ બે એકરુપ છે.
અને શી આજ્ઞાઓ પરમ પ્રભુની શબ્દ શ્રુતિએ
સ્મૃતિએ છે!—તો યે કમનસિબ પાળી નવ શકૂં. ૭
અન્તઃશ્રુતિ પિછાનૂં છું અરેરે, ખેદ થાય છે:
'પ્રભુને ચાહું છું' ક્હેતું હૈયૂં જાતે ઠગાય છે.

૪૯ હરિહર પ્રાણશંકર ભટ્ટ—

નિરભિમાન

ભલે મન વિવેકહીન તિમિરે સદા આથડે,
અને હૃદય કલ્પનારહિત, કૂપમાંહી પડે;
ભલે સકલ ઝિંદગાનિ રસરંગહીણી જતી,
પરન્તુ ન હિ નમ્રતારહિત ચિત્ત થાજો કદી. ૧

ભલે સ્ખલનને પૂર્વનાં સ્મરણથી સદાયે બળું,
પરન્તુ ન હિતે ભુલી મદ-નઠોર થાવા ચહું;
સદાય નિજ દોષ કાજ અનુતાપ વાળા પરે
વહે તુજ દયા, વિભો, ફિકર શી પછી છે મ્હને? ૨
દિનેશકર કોમળાં ધનુષ મેઘમાંહી રચે,
નિહાળિ શિશુ ભાઇ ભોળું નિજને બતા'વા ધસે:
ધઈ વિવિધ વર્ણ એમ જગ આગળે સૂર્ય તે
કટાક્ષ કરુણા તણા તુજથી જે લમે અન્તરે ૩
પરન્તુ કદિ વર્ણ એ મુજ ગણું, બણા'વા કઈ,
અને હૃદયમાં પરેલ તુજ રશ્મિને વીસરું,
કરી પ્રખર તો, પ્રભો, કિરણ તાહરા તે સમે
સુકાવ વિખરાવ એ હૃદય મેઘને, વર્ણ—ને. ૪

૫૦ અરદેશર ફરામજી ખબરદાર—

વિશ્વપ્રભુજ્યોતિ

સાગર કુદે નિજ તાનમાં, ભરતી ભરે, ખાલા કરે,
ને ગૂઢ લેખે જગતનો ઇતિહાસ તટ પર ચીતરે;
ફરિ એ જ સાગરતીર હું આવી પડૂં તે વાંચવા,
પળએક કંઇ સમજું જરા ત્યાં હૃદય લાગે નાચવા. ૧
એ પળ વિષે પડિ રેતમાં હું જોઉં ઊંચે ને નિચે,
રજની ધિમે અંધારજાલ આકાશથી જગ પર ખિંચે:
મ્હોટા મિનારા વૃક્ષ સૌ, દુનિયા બધી તેમાં ડુબે,
એ નિત્ય પ્રલય જ નિરખવા તારા નભે નિકળી ઉભે. ૨
દુનિયા ડુબે દુનિયા તરે: એ જોય માનવ સર્વદા:
આ વિશ્વના પલ્લાં તણી દાંડી રહે નવ સ્થિર કદા:
દુનિયા તરે દુનિયા ડુબે: માનવ ઉઠે માનવ સુવે,
ને બાર વ્હેતા આખિરે આવી જૂનું અઘરૂં જુવે. ૩

દુનિયા ડુબે દુનિયા તરે; તરતાં ડુબે ડુબતાં તરેઃ
ડુબતાં વિણે મોતી અને તરતાં ઝિલે તારા ડરે!
એ વોણતું એ ઝીલતું આ વિશ્વ ચાલ્યૂં જાય છે,
અગણીત વર્ષ થયાં ઉભય પલ્લાં હિંડોળા ખાય છે. ૪
દુનિયા બધી અધુરી દિસે· માનવ બધૂં સમજે નહીંઃ
આ સત્ય શૂં, આ શુદ્ધિ શૂં, કરિને પટે શંકા મહીં.
—અધુરૂં દિસે નજરે બધૂં તે પૂર્ણ સર્વ· થશે· મળી,
છૂટી પડી લાગે કડી, સંધાય ત્યારે સાંકળી! ૫
નહિ સત્ય દુર્ગમ કોથકી, નહિ શુદ્ધિ દુર્ઘટ કો દિસેઃ
જોતા બધા તારા જુવે, કુસુમો બધા કાજે ખિલેઃ
કર્તવ્ય કરતો માનવો નિજ ભાગ નાખે તે વિષે,
શંકા કરે નહિ કે ન ભેદાભેદ જાણે કો મિશે. ૬
માટીથકી કંચન જડે, પત્થર વિષે રત્નો મળે,
હા, તેમ માનવ દેહમાંથી દેવ આખર ઝળહળે!

સુખદુઃખનું આ વૃક્ષ વધતૂં મંજરી ભર ધારશે,
ફલફૂલથી ઝૂકી રહી આનન્દ દિવ્ય પ્રસારશે. ૭
કંઇ પર્વતો પિગળી જઈ આકાશમા ઊડી જશે,
પડશે ધરા સાગરમુખે, સાગર હડી ખાલી થશે,
ખરશે ઉડુ, રવિ શીત થશે, પડશે શશી કાળો ખમાં
પણ માનવો કર્તવ્યવશ વધતો જશે નિજ તેજમાં! ૮
જે તેજ વેરાયૂં જગે તે બિન્દુરૂપ રહ્યૂં બધે,
આ વિશ્વમાં તારાસમૂં નિયમે રહી આગળ વધેઃ
અન્ધારમાં ઘસડાય, પણ છે દષ્ટિ દૂર દિશાભણી,
કો મહાતેજ વિષે જઈ મળશે બધી જ્યોતિકણી! ૯
નીચે પડો આ રેતમાં જોઉં ઉંચા આકાશને
આતુર નયન નિરખૂં ગગનમંડળ રમાતા રાસનેઃ
બ્રહ્માંડ કુંજે ચમકારતૂં જ તણાય ઉંડી તાનમાં,
ને આ ધરા પણ દોડતી લઇ જાય સૌ તે સ્થાનમાં. ૧૦

તો હે મહાસુખ સાગરા ! તુજ ઘોષ નિત્ય ગજાવજે!
એ ઘોષમાં અમને સદા કર્તવ્ય અમ સમજાવજે!
તુજ નિત્યજાગ્રત હૃદયનું બલ આપજે અમને જરા,
આ પળસમી કંઈ ધન્ય પળ દેજે ધણી, હે સાગરા ! ૧૧
અન્ધારમાં આ તારલા નિજ પન્થમાં વાધે ક્રમે,
આકાશ ભરતા દિવ્યતેજે જઈ પ્રભાતે સહુ શમેઃ
ત્યમ આ ધરા પર ઘૂમતા, હે સાગરા, આપણુ જશું
તે દૂર દિવ્ય પ્રસંગમાં તું, હું, બધા સાથે થશું. ૧૨

૫૧ ગણપતરાવ ગોપાળરાવ બરવે—

પણ્ડે બ્રહ્માણ્ડ

સૌ મુજમાં મુજમાં મુજમાં રે ! ધ્રુવ.

શું કુસુમો ખિલતાં મધુરાં, શાં કુરંગ નાચે ભોળાં,
શાં હસતાં નદીઓ નાળાં, શાં વરસે વાદળ કાળાં— સૌ૦ ૧

ફરતા શું તારા ઝગમગ, બળતો શો સૂરજ ધમધગ,
શી સજતા ઉપવન બગિચા, ગાતાં શાં ટોયલ મેના— સૌ૦ ૨

વસતાં શાં લન્દન પારિસ, પૂજાતાં કાશી મક્કા,
ફરતા શું યોગી ઘરઘર, થાતી શી પૂજા હરિ હર— સૌ૦ ૩

દોટે શી ગાડી ફેરફર, ચાલે શી બોટો ઝરઝર,
હવમાં તરુવરના તડતડ, લડતી શી ફોજો મરમર— સૌ૦ ૪

શાં દર્શન વેદો મઝહબ, શા ત્રિપિટક, કુરાન, બાઇબલ,
બુદ્ધ શંકર ઈશુ મહમ્મદ, શું રહેવું સહેવું સૌનું— સૌ૦ ૫

તે કપિલ કણાદ અફલાતુન, તે સ્પેન્સર કાન્ટ હેમિલ્ટન,
શી રામ યુધિષ્ઠિર નટવર, શું વિક્રમ શિવજી અકબર—સૌ૦ ૬

હું આગળ પાછળ ઉંચનિચ, છું ગુપ્ત પ્રકટ વચ્ચોવચ,
સૌ માણુક આશક પ્રિયજન, સૌ જીવો દેવો ચિદ્ધન—
સૌ મુજમાં સોડહં સોડહં !—સૌ૦ ૭

૫૨ અનવરમીયાં આઝમમીયાં કાજી ("જ્ઞાની")—

સાક્ષાત્કાર સીડીનાં સાત પગથિયાં

કહોને સખી શ્યામ વિના કેમ રહિયે રે! ટેક

શનિવારે સખી મ્હારા સ્વામી રે મહાસુનમાં રહ્યા પ્રેમધામી રે,
મુને મળતા નથી મોક્ષગામી: કહોને૦ ૧
રવિવારે મળે કોઇ રૂખો રે મુને અગમગઢ આવે મૂકી રે,
સુનમાં પ્હોંચી ને થાઉં હું સૂખી: કહોને૦ ૨
સોમવારે તે સુખમણ સેજે રે પોઢી દેખે શ્યામળિયાનું તેજે રે
ત્યાંથી સૂરત માસૈયૂ ભેજે: કહોને૦ ૩
મંગળવારે તે મહાસુન માંહે રે તાલ મૃદંગ્ અનહદના થાયે રે,
ધોળ મંગળ પ્રેમનાં ગાયે: કહોને૦ ૪
બુધે શુદ્ધિ શરીરની ખોઈ રે નિજ મૂર્તિ પ્રત્યક્ષ જોઈ રે
નથી આપ વિના બિજૂં કોઈ: કહોને૦ ૫
ગુરુવારે બ્રહ્મ રૂપ જોયૂં રે ચિત્ત મ્હારું શ્યામળિયાથી મોહ્યું રે
દુઃખ પાંચ પચીસનું ખોયૂં: કહોને૦ ૬
શુક્રવારે શિખર ગઢ આવી રે સુરતી અગમ અગોચર લાવી રે,
દેખ્યાં અલખ નિરંજન ભાવી કહોને૦ ૭
સાત વાર કહ્યા સર્વે પૂરા રે "જ્ઞાની" પ્રેમમાં થઇ ચકચૂરા રે,
રૂહે છે આઠ પ્હોર હજૂરા: કહોને૦ ૮

૫૩ હરજીવન કુબેરજી ત્રવાડી (ઋષિરાય)—

અવળી વાણી

આ દશા સદ્‌ગુરુ થકી આવે: ભલા રે આ દશા૦ ટેક.
ઘાંચીને બાંધીને ફેરવે ઘાણી, જલ અગ્નિને તપાવે, હાં રે હરિ જલ૦:
ધોબીને જલ વિણ ધોતિયું ધોવે, અન્ન મનુષ્યને ખાવે,
સોનારને સુવર્ણ તાવે: આ દશા૦ ૧

દેખાય નિત્ય વદનમાંહી દર્પણ, જનનીને પુત્ર ઝુલાવે, હાં રે હરિ જન૦ઃ
ગોવાળને ચારવા જાય ગોધો, સાપ ગરુડને ડરાવે,
ઢોર ઉડે બાળકને ઉડાવે: આ દશા૦ ૨
તંગ ભીડે અસવારને તાણી, ઢોલીને ઢોલ બજાવે, હાં રે હરિ ઢોલી૦
પુસ્તક બેસી પુરાણીને વાંચે, બેજીને બીજા વાવે,
બિંદુ માંહી સિંધુ સમાવે: આ દશા૦ ૩
સંપ કરી શ્વાન કાશીએ ચાલ્યાં, ચોપગને ચારો ચાવે. હાં રે હરિ ચોપ૦ઃ
સિંહ ઠર્યો સસલાતણી શંકમાં, જનની સુતાને ધાવે,
પાપીમાંહી ગંગા ન્હાવે: આ દશા૦ ૪
આંખ સુણે ને દેખાય કર્ણે, વાયુને વૃક્ષ હલાવે, હાં રે હરિ વાયુ૦ઃ
કાછનું શીષ હલાલ કરે અજ, ધનુષને તીર ચલાવે,
કુંભારને ચાક ફિરાવે: આ દશા૦ ૫
પંગુ ગરૂડ સમો વેધ કાપે, મેરને રાઈ ઉડાવે, હાં રે હરિ મેરુ૦ઃ
ઓખટો વેદ ચારે ઝટ બોલે, અભણ ભણ્યાને ભણાવે,
જીભ વિણ ગંધર્વ ગાવે: આ દશા૦ ૬
અગ્નિને દાઢ બાળે માસ પીડે, ભૂખ્યાને લાંઘણ ભાવે, હાં રે હરિ ભૂખ્યા૦ઃ
ચિત્ર ઉઠીને ચિતારાને ચીંધે, બાળને દેવ ધરાવે,
ઋષિરાજ પત્થર હસાવેઃ આ દશા૦ ૭

૫૪ મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી—

પ્રેમમય ઉપાસ્ય બ્રહ્મ

દગ રસભર, મોરે દિલ છાઈ રહી:
છાઈ રહી: છલકાઈ રહી: દગ૦ ૧
આંખ ઝપટ નિદ્રા નવ કાંઈ
પલક પલક અળુખાઈ રહીઃ દગ૦ ૨
પૂર્ણ ભરી મદ મન્દવિલાસિની
નવિન સુધા બરસાઈ રહીઃ દગ૦ ૩

દુઃખીસુખી વળી વિધવિધ ફેંગી
ખલક—સુરંગ મચાઇ રહી: દગ૦ ૪
ભીતર બાહિર ઊપર નીચે
મણિમય મોદ નચાઇ રહી: દગ૦ ૫

પપ કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ—

તારનું તુટવું

તૂટયો મ્હારો તમ્બૂરાનો તાર, ભજન અધૂરૂં રે
રહ્યું ભગવાનનું— ટેક.
એક તૂટતાં બીજા રે તાર અસાર છે,
જીવાળોમાં નહિં હવે જીવ જી:
પારા પડ્યા પોચા રે નખલિયું નામનું— તૂટયો૦ ૧
તરડ પડી છે રે બાતલ તુમ્બડે,
લાગે નહીં ફૂટિ જાતાં વાર જી:
ખૂંટીનૂં ખેંચાવૂં રે કાંઇ ન કામનૂં— તૂટયો૦ ૨
સ્વર મેળવિયે શેમાં રે તાલ બેતાલ છે,
ઢોલકમાં પણ કાંઈ ન ઢંગ જી:
બન્ધ થયું છે બારૂં રે હરિ રસ પાનનૂં— તૂટયો૦ ૩
ખર્ચી હવે ખૂટી રે બૂટી હવે બીજી નથી,
હરિ હવે ઝાલો હમે હાથ જી:
કહું શું કામ ન મ્હારે રે ધનજનધામનૂં— તૂટયો૦ ૪
કેશવ હરિની કરણી રે કોઇ ન જાણી શકે,
વાણી મન પાછાં વળી જાય જી:
બલ ચાલે નહિં એમાં રે મહા બળવાનનૂં— તૂટયો૦ ૫

પ૬ કેશવલાલ હરગોવિન્દદાસ શેઠ—

સુર વાટ

- ભૂલી પન્થ ભમૂં દિનરાત રે કોઈ સન્ત બતાવોજી વાટ. ધ્રુવ.

ઉગે સુરજ વળિ આથમે એવી ન્હોતી મ્હારી મૂળ ભોમ:
જ્યોતિ અખંડ ઝગે જ્યહિં, જેનાં તેજ હળે વીંધી વ્યોમ: કોઇ૦ એ વાટ ૧
સંસારને ઉન્હે વાયરે થાય ઘર ઘરના દીપ ગુલ:
જીવન અહિં એવાં વ્હેતિયાં-મ્હારે મુલકતો અમરોનાં ફુલ: કોઇ૦ એ વાટ ૨
ઉષાને અધરે ખીલતો ને સંધ્યાને કાંઠે વિલાય:
એવા રે સ્નેહને સોણલે મ્હારું જિવતર ઝોલાં ખાય: કોઇ૦ દિવ્ય વાટ. ૩
પગલે પગલે પાવકપરજળે ને આંખે ઢળ્યો અન્ધકાર:
પામર દેહની પીઠ પડી____વહો ભવરણ કેરો ભાર:
હવે સન્ત દોરો સુર વાટ ૪

૫૭ સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહેલ (કલાપી)—

આપની યાદી

જ્યાં જ્યાં નજર મ્હારી ઠરે યાદી ભરી ત્યાં આપની:
આંસૂ મહીં યે આંખથી યાદી ઝરે છે આપની. ૧
માશુકોના ગાલની લાલી મહીં લાલી, અને
જ્યાં જ્યાં ચમન, જ્યાં જ્યાં ગુલો, ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની. ૨
જોઉં અહીં ત્યાં આવતી દરિયાવની મીઠી લહર:
તેની ઉપર ચાલી રહી નાજુક સવારી આપની. ૩
તારા ઉપર તારા તણાં ઝૂમી રહ્યાં જે ઝૂમખાં,
તે યાદ આપે આંખને, ગેબી કચેરી આપની. ૪
આ ખૂનને ચરખે અને રાતે હમારી ગોદમાં,
આ દમબદમ બોલી રહી ઝીણી સિતારી આપની. ૫
આકાશથી વર્ષાવતા છો દુશ્મનો ખંજર બધાં:
યાદી બનીને ઢાલ ખેંચાઈ રહી છે આપની. ૬
દેખી બુરાઈ ના ડરૂં હું, શી ફિકર છે પાપની?
ધોવા બુરાઇને બધે ગંગા વહે છે આપની. ૭
થાકું સિતમથી હોય જ્યાં ના કોઇ ક્યાં યે આશનાઃ
તાજી બની ત્યાં ત્યાં ચઢે પેલી શરાબી આપની. ૮

ત્યાં જ્યાં મિલાવે હાથ યારો ત્યાં મિલાવી હાથને
અેસાનથી દિલ ઝૂકતું, રહેમત ખડી ત્યાં આપની. ૯
પ્યારું તજીને પ્યાર કોઈ આદરે છેલ્લી સફર:
ધોવાઇ યાદી ત્યાં રડાવે છે જુદાઈ આપની. ૧૦
રોઊં ન કાં એ રાહમાં બાકી રહીને એકલો ?
આશકોના રાહની જે રાહદારી આપની. ૧૧
જૂનું નવૂં જાણ્યું અને રોઊં હસ્યું તે તે બધૂં
જૂની નવી ના કાંઇ, તાજી એક યાદી આપની. ૧૨
ભૂલી જવાતી છો બધી લાખો કિતાબો સામટી:
જોયું ન જોયું છો બને; જો એક યાદી આપની. ૧૩
કિસ્મત કરાવે ભૂલ તે ભૂલો કરી નાખૂં બધી:
છે આખરે તો એકલી ને એ જ યાદી આપની. ૧૪

૫૮ મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (કાન્ત)—

સાગર અને શશી

આજ મહારાજ જલ પર ઉદય જોઇને
ચંદ્રનો હ્રદયમાં હર્ષ જામે,
સ્નેહધન, કુસુમવન વિમલ પરિમલ ગહન
નિજ ગગનમાંહિ ઉત્કર્ષ પામે:
પિતા, કાલના સર્વ સન્તાપ શામે-
નવલ રસ ધવલ તવ નેત્ર સામે, પિતા,
કાલના સર્વ સન્તાપ શામે ! ૧

જલધિજલ દલ ઉપર દામિની દમકતી,
યામિની વ્યોમસરમાંહિ સરતી;
કામિની કોકિલા કેલિકૂજન કરે
સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી:
પિતા, સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી—
તરલ તરણી સમી સરલ તરતી, પિતા,
સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી ! ૨

૫૯ કાંચનલાલ વાસુદેવ મ્હેતા (મલયાનિલ)—

હરિનો સંગ

સ્વજન, મ્હને ચઢિયા નેહના રંગ: (૨)
ગુલાબી એ ને વીંટળાઈ અંગો અંગ! —ટેક
કવિતા સ્ફુરે છે કંઈ, ઉરે ઉર રહે નહીં,
વહી જતી પ્રતિભા અનંગ: સ્વજન મ્હને૦ ૧
વિકસે છે નેણુ મ્હારી, કરણે શક્તિ પ્રસારી,
દેહ આજ ઊઘડ્યો અનન્ત: સ્વજન મ્હને૦ ૨
વહે છે ને નીતરે છે અંગથી અખંડ રંગ,
એ તો ભાઈ હરિ કેરા સંગ ! સ્વજન મ્હને૦ ૩

૬૦ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક (શેષ)—

સિંધુનું આમંત્રણ

આનન્દસિન્ધુ આમંત્રે સ્વયં હસ્ત ઉછાળતો,
રંગબેરંગી છીપોનાં મોતીઓ વરસાવતો. ૧
નહીં માર્ગ નહીં કેડી, દ્વાર કે દરવાન ના,
જ્યાં હો ત્યાંથી અહીં આવો. પાટ કે અભિમાન ના. ૨

દેખાતા સામસામા જડ જમિનતટો તો ય આ એક સિન્ધુ
નાખીનાખ્યા વસેલા મનુજ જગ પરે આપણે એક બન્ધુ.
આવો આવો મનુજો! અહિં યુગયુગનાં વૈર વામેર રુસીણાં,
સિન્ધુ સાથે મિલાવી નિજ સુર મધુરાં ગીત ગાઓ રમીણાં. ૩
આવો ફિલસૂફ આવો કવિગણ રસિકો ને કલાકોવિદો યે!
ઊર્મિ, પ્રૌઢા તરંગોચ્ચગિરિવરશા, ફેનિલા બુદ્બુદો, ને
આ ઘેરા ઘોર ગર્તો અતલ, ઉછળતા વારિઓઘો અગાધ,
ને વિસ્તારો વિશાળા, સહુ દિશ સરખા: માંડ ખેલો અબાધ. ૪

સહસ્ર સ્રોતથી પેસી નદી જીવનની વહે,
ઘડી શુદ્ધ ઘડી મેલી, ક્ષણે ના સંઘરી રહે. ૫

તેમાં આ તટથી ચેલે જતું જન મથીમથી,
અનુકૂલ વહી આવો પ્રવાહોના જ પન્થથી. ૬
અન્ધારાં ભેદવાને અંહિંથિ દિનકરે હસ્ત પ્હેલો ઉગામે,
વિશ્વોમાં એક ચક્રે ફરિ અતુલબલે અસ્ત એ આંહિં પામે;
જીવો નિઃસંખ્ય સૌ આ અકલ સલિલથી આદિમાં નિર્ગમે છે,
ઊંચાનીચા ફરીને સમય નિજ થતાં આંહિં આવી શમે છે. ૭
આવો સૌ પુણ્યશાલી અમલ કરણીના પુણ્યનો આ જ આરો,
નિઃસંકોચે પધારો કલુષિત થયલા ! વારિધિ આ ત્હમારો;
પ્રાયશ્ચિત્તે અહીંયાં પ્રજળિ ન કરવાં દામણા દુઃખદાહે,
વામીને પાપપુણ્યોતણું મમત, રમો શુદ્ધ મુક્ત પ્રવાહે. ૮
સુણાયે સાદ એ દેશ કાલની પાર દૂરથી,
લોકલોકતણા ઉંડા અન્તરતમ ઊરથી. ૯
“નિત્ય એ સાદ આવે છે, સત્ય એમાં કશું નથી;”
“જવાશે જઇશું ત્યારે,” કરી કોઇ પ્રમાદથી ૧૦
ભર્યું ના. પણ એ સિન્ધુ હજી હસ્ત ઉછાળતો,
આમંત્રે રંગબેરંગી મોતીઓ વરષાવતો. ૧૧

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः ।
नास्ति येषां यशःकाये जरामरणज भय ॥

(ઉદ્ભાવિત તરજુમો આર્યા)

પ્રતિભાસિદ્ધ જિતે છે, લયમધુરા વાગ્વિહારિ કવિવર તે,
જેના ધવલ સુકલ્પે કાલકાલિમા ય ના લાગે.

ઈતિ

વિ . વ . ર . ણ

હિતં મનોહારિ ચ દુર્લભં વચઃ–ભારવિ
કદી જ મીઠી હિતલક્ષણા ગિરા.

Today poets lack the inestimable advantage of direct criticism What poets need is the dead cat thrown at them by the dissatisfied members of the audience

—John Masefield

(તરજુમો) કવિઓને સક્રિય ટીકાનો અમૂલ્ય લાભ આજે નથી મળતો. (આ સ્થા સમયમા) શ્રોતાઓમાથી નાખુશ થતા લોક કવિ ઉપર મુવેલી બિલાડીની (અને એવી જેવી) પુષ્પાંજલિ વર્ષાવતા આજે પણ (કવિઓને સાચા વિકાસને માટે) એ (નારાજપાનુ ચોખ્ખુ અનુત્તર પ્રદર્શન) જરૂરનુ છે.

• • •

Imitators every one knows do not count in the history of poetry

—B Croce

(તરજુમો) સૌ જાણે છે કે નકલી કવિઓને કવિતાના ઇતિહાસમા સ્થાન જ નથી.

With poetry secondrate in quality no one ought to be allowed to trouble mankind

—Ruskin

(તરજુમો) ઉતરતા ગુણની કવિતા વડે માણસ જાતિનુ મગજ પકવવાની છૂટ કોઇને પણ હોવી જોઇએ નહીં

Truly great work never pleases at once and the god set up by the multitude keeps his place on the altar but a short time This rule is most directly confirmed in the case of pictures where as connoisseurs well know the masterpieces are not the first to attract attention If they make a deep impression it is not after one but only after repeated inspections, but then they excite more and more admiration every time they are seen

—Schopenhauer.

(તરજુમો) મહા સાહિત્યને લોકાદર મેળવતા વાર લાગે છે લોક જેની દેવ લેખે પૂજા કરે તેને પાછી થોડાજ સમયમા અપૂજ્ય પણ રાખે છે આ નિયમ સૌથી વધારે ચિત્રોના દાખલામા પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને ચિત્રોના પારેખો સારી રીતે જાણે છે, જે શ્રેષ્ઠ ચિત્રો વડે પ્રથમ ધ્યાન નથી ખેંચાતુ વારંવાર જોવાયા પછીજ ઉત્તમ ચિત્ર ઉંડી અસર ઉપજાવે છે, અને પછી તો તે જેટલી વાર જોવામા આવે તેટલી વાર વધારે વધારેજ મોહની લગાડે છે

વિવરણ

૧ સ્તુતિમંગલ:

રાધા શું શૃંગાર અને—ડાહ્યાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ.

છન્દ ૩૧-વર્ણી * કવિત કે મનહર છન્દ †

* વર્ણ ઉચ્ચારણ ક્રિયાનું એકમ, સિલેબલ; સિલેબિક એ વિશેષણ માટે પણ આ જ શબ્દ. (વચડી, વર્ચડું, આ શબ્દનાં અપભ્રંશ રૂપ, અમુક અમુક સંકુચિત અર્થમાંજ વપરાય છે. અક્ષર શબ્દ વધારે વ્યાપક અર્થમા પણ વપરાય છે.)

† [illegible] પિંગળ શાસ્ત્રીઓએ [illegible] ડભાઇ ઉદયરામના [illegible] પૃ. ૪૩૫ થી ૪૬૦. [illegible] પુરતકો લખ્યાં છે. [illegible] એકત્રીશાં બત્રીશાં;

કવિતો છે. એ દરેક જાતિના ચાર પેટાભેદ ગણવા બસ છે: પંક્તિના છેલ્લા બે વર્ણોને જ ધ્યાનમાં લઇ આપણે તેમને લગાન્ત, ગાગાન્ત, ગાલાન્ત, અને લલાન્ત એ ચાર સાદાં વિશેષણે ઓળખી શકિયે લ—લઘુ કે હ્રસ્વ વર્ણ, ૧ માત્રાનો; ગ (કે ગં)—ગુરુ કે દીર્ઘ, બે માત્રાનો. આ ચાર પેટા ભેદોમાથી પ્હેલા બે ઉત્તમ છે. આ નમૂનાની ૧ લી કડી ગાગાન્ત અને ૨ જી લગાન્ત છે. ત્રીજા ચોથા પેટા ભેદમાં ગાલ ગાલ, લલ લલ એમ અન્તે દ્વિરુક્તિવાળી રચનાઓ પણ અસરકારક થઇ શકે.

આખી પંક્તિના પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ બે જ ખંડ ગણતા વર્ણ ૧૬+૧૪ ૧૬+૧૫, ૧૬+૧૬ એમ (ત્રણે જાતિના અનુક્રમે) ખંડ પડે. પણ ૧૬ મી વર્ણએ વિરામ (અટકવું) આવશ્યક નથી; જુવો અહીં કડી ૨ જી ની પંક્તિ ૧ લી અને ૪ થી. એટલે પંક્તિ અન્તે વિરામ, ચાર પંક્તિની કડી, અને ચારે પંક્તિ એક પ્રાસે સાધેલી, એટલું જ આવશ્યક છે. (આપણે એક પંક્તિ લખતાં છાપતાં બે લીટી કરી

(ક-૬)

વિષય અને અર્થ ૧ લી કડીમાં કૃષ્ણલીલાની સ્તુતિ મિષે, ૨ ત્રીજીમાં દશાવતાર સ્તુતિ મિષે, હવે રસના વિષય હરી રસ રૂપ રમો વૈ સઃ એ પરમાત્માની સ્તુતિ છે. તેને પ્રથમ મુકીને હું સવિવરણ સમશ્લોકી આ ચોપડીનું મંગલાચરણ કરું છું.

રસના (૧) જીભ, વાણી; (૨) શૃંગારાદિ રસોના. આપ રસના વિષય છો–(૧) જીભ વિષય છો, વાણી વિષય છો; (૨) રસોના વિષય (વાસ્તવિક સનાતન અનન્ય આધાર) છો. આ શ્લેષાલંકાર ઉપરાંત બીજા અલંકારો પણ આમાં છે. પ્રવેશકમાં ગણાવેલી કવિ પેઢીઓમાંથી દલપતનર્મદની પ્રથમ પેઢીને પણ આપણી સંસ્કૃતિ પરંપરાએ જે અલંકાર પ્રધાન કવિતાશૈલી વારસામાં મળેલી તે શૈલીનો આ નમૂનો છે. આખી કૃતિજ અલંકારમય છે. [પણ અલંકારોનો શાસ્ત્રીય વિષય આ ચોપડીના સામાન્ય વાચકો કરતા વધારે જ્ઞાનાધિકારવાળા વર્ગ માટેનો હોવાથી અહીં થોડીજ દઈ છું ક્વચિત્ સ્હેજ ઇશારાથી જ સન્તોષ માનીશ. વળી પ્હેલો અર્થ, પછી અલંકાર વગેરે, અલંકારાદિ જોવામાં અર્થને વિષે બેદરકારી ચલાવી ના લેવાય. પિંગલનો વિષય પણ શાસ્ત્રીય તોય મુકાબલે સહેલો છે. વળી પિંગલ જ્ઞાનના મૂલ તત્ત્વો વગર કવિતાના અભ્યાસીને ચાલેજ નહીં, એટલે પ્રાથમિક સમજુતી, ફેલાવીને અને બનતી સરલતાથી ટિપ્પણોમાં આપું છું. ફૂદડીવાળાં ટિપ્પણોમાં જ એ વિષય લખીશ, એટલે જેને ન વાંચવો હોય તેને વચ્ચે વચ્ચે નહીં નડે.]

આખુ ઘટાવતા કવિને કેટલાક અંગ જરા તાણવા પડયાં છે. યાદવોને રોળ્યા એ શાન્ત રસનો દાખલો કેવી રીતે, મત્સ્યાવતાર વાત્સલ્યનો કે કૂર્માવતાર હાસ્યરસનો પ્રતીક કેમ, રામાવતારનો આખો સર્ગ કરુણરસપ્રધાન કહેવાય ખરો, વગેરે સવાલોના સૌને ઝટ ગળે ઉતરે એવા સન્તોષકારક જવાબ ભાગ્યે દઈ શકાય. કંઇક અરો આચ્છા એવા વિધાન પણ કવિ કરે તેની એને છૂટ હોવી જોઇએ, એ જ ઉપટનો જવાબ છે.

નાખિયે છ, તે તો સુગમતા માટે. સમૃદ્ધિમાં બે ટુકી પંક્તિઓ એક લીટીએ પણ છાપેલી છે, સુગમતા માટે.)

પંક્તિ અન્તે વિરામ, એટલે કે બીજા વિરામ માટે કવિને પૂરેપૂરી છૂટ. ૩૦, ૩૧, કે ૩૨ વર્ણીઓ અવિરામે બોલવી શકય જ નથી. આ વર્ણમેળ છન્દસમૂહમાં આ રીતે લઘુગુરુની બાનીગણ રચનાના બન્ધનથી સ્વાતંત્ર્ય અને અર્થાનુકૂલ વિરામરચનાનું સ્વાતન્ત્ર્ય પણ મળી શકે છે તથાપિ એ રચનાઓ ગુજરાતીમાં ઓછી જ થાય છે, તેનો ખુલાસો આ છે, જે એ છન્દોમાં અક્ષરે અક્ષર ચાંપીને બોલાય છે; અને એનું ઉચ્ચારણ ગુજરાતી ઉચ્ચારણની સામાન્ય લઢણને અનુકૂલ [illegible] જ નહીં. આપણે તો

૨ રસિકોને સૂક્ષ્મ સહચાર માટે નિમંત્રણ :

આવો આવો વ્હાલાં – ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.

છન્દ પદ,* " ઓધવજી સંદેશો કહેજો શ્યામને " એ ઢાળનું‡

પાઠફેર પંક્તિ ૨–કવિનો પાઠ " કંઇ કંઇ દિવ્ય " છે. કંઇ, કંઇકંઇ, દિવ્ય, ત્રણે શબ્દના અમુક અમુક જ અર્થ છે, તે જણાવવા હોય ત્યાં એ જ શબ્દ વાપરવા પડે. પણ કેટલાક લેખકો જ્યાં ને ત્યાં કંઇ, કંઇ કંઇ, દિવ્ય, ભવ્ય, સુન્દર, આદિ શબ્દો વેર્યા કરે છે,† તે અન્વય માગે તે પ્રમાણે ફેરવી લેવાથી રચના સુધરે છે. પંક્તિ ૬માં " સ્નેહી " શબ્દ ફેરવી " રસિકો " લખ્યો છે; અને પંક્તિ ૧૦માં " સ્નેહભર્યાં સમ્બન્ધ " ને ઠેકાણે " સૂક્ષ્મતન્તુ સમ્બન્ધ " લખ્યું છે; અને આ નજીવા ફેરફાર, આ સાદી સરલ ઊર્મિ લોહીસમ્બન્ધે વ્હાલાઓને માટે આલેખાયલી

લઘુ વર્ણોને ઘણીવાર દ્રુત (૧ માત્રા જેટલો સમય પણ લીધા વગર, ખોડો અક્ષર હોય એમ) બોલિયે છિયે. આ નમૂનામા જ —

વરાહ કે બીભત્સ કે નૃસિંહ કે ભય છો

એ ખંડમા વ હ ત્સ હ ભ ય એ અકારાન્ત વર્ણોઓને ચીપીને (એટલે દ્રુત નહીં પણ પૂરી એક માત્રાનો સમય લઇને) બોલવા પડે છે. એ પછીની લીટીમાં તો એવા નવ વર્ણો આવે છે. આપણી ગુજરાતી ઉચ્ચારણ ઢબમા ઉછરેલાઓને આવી પંક્તિ કર્ણકટુ અથવા કર્કશ અથવા અમધુર (cacophonous કૅકૉફોનસ) લાગે જ. હિન્દી અને ગુજરાતી વચ્ચેના મોટા ભેદમાનો એક આ ઉચ્ચારણ રૂઢિનો ભેદ છે.

* છન્દ પદ્ય પદ—સંગીતના માપવાળાં બધા કાવ્યોને પદ કહેવા; વર્ણમેળ (અક્ષરમેળ), માત્રામેળ છન્દમા રચેલા કાવ્યોને પદ્ય કહેવા, વળી છન્દ શબ્દ વધારે વિશાલ અર્થમા પદ અથવા પદ્ય ગમે તે એટલે કે તમામ જાતની માપસર કવિતાના બન્ધારણ માટે પણ વપરાય. સંગીત કે પદ્યનું કશું જ માપ ન હોય એવી શૃન્ખલક્ષણ કે અછાન્દસ રચનાઓનો એક પણ નમૂનો આ સંગ્રહમાં લીધો નથી.

† મ્હારા કેટલાક મિત્રોને વિશેષણો જરા ખુંચવે છે, એટલે તેઓ વારંવાર " પેલું પેલું " કર્યા કરે છે, અથવા અંગ્રેજી શબ્દ મ્હેલો સાંભરી આવતાં તે બોલી નાખીને વાતચિતને ઢેડગુજરાતી બનાવી દે છે. આવા ઘણા માણસો દેશમાં છે. ગુજરાતી ભાષણ લખાણ કવિતા આદિને અઘરાં, વિદ્વદ્ભોગ્ય, અતિસંસ્કૃત, આદિ વિશેષણો દે ગાળોએ નવાજનારા આ લોકો જ મોટે ભાગે છે. આપણા કેળવણી તંત્રમાં ઉચ્ચ વાહન લેખે માતૃભાષાને પૂરતું સ્થાન નથી, અંગ્રેજીનો અઘટિત વધારે

તેને આ સંગ્રહના પ્રવેશક લેખે-શ્લોકોના વધારે મોટા વર્ગને બન્ધ બેસતી કરી લેવાને સારુ કર્યાં છે. ન્હોમમાં ઊઠવું વગેરે મૂળમાં જરા અસ્ફુટ છે, તે પણ આ ફેરફારથી વિષયાનુકૂલ સ્ફુટાર્થવાળું બને છે. વળી છેલ્લી બે પંક્તિમાં કર્તાએ ' સાર્થ' ના સંચરિયે કાં " એમ પ્રશ્નાર્થ વાક્ય રાખેલું. એવા ઉક્તિવૈચિત્ર્યમાં કંઈ જ વિશેષ અર્થ ન હોવાથી, અહિં તેને સીધા રૂપમાં ફેરવી નાખ્યું.

આ સંગ્રહમાં મૂળ પાઠને જ વળગી રહ્યો છું પણ જે અત્યંત વિરલ સ્થળે ફેરફાર કર્યો છે, કે બે ભિન્ન પાઠમાંથી એક લીધો છે, ત્યાં અહીં પ્રમાણે ખુલાસો કર્યો છે. આ રીતે મુકેલા દાખલામાં જ પાઠફેરની કલમ લેઇને વાચકે આખા સંગ્રહ વિષે પ્રતિકૂલ વલણ બાંધી ન લેવું.

અર્થ ભાવનાઓ ઉમદા આશયો આદિ માણસના સાથામાં સાચા

ઉપયોગ ચાલ્યા કરે છે ત્યાં લગી આ ગાળો—અથવા કહો કે આ પોતાની અશક્તિનો સામા માણસ ઉપર દોષરૂપે આક્ષેપ, ચિર ઞ્જીવ છે.

‡ પદના તાલ અને સુરની વ્યાખ્યા કરવી એ સંગીત શાસ્ત્રનો વિષય છે. પણ ઘણા પદોની માત્રામેળ (માત્રાની ગણના વડે પંક્તિ અને કડીનું માપ કરી શકાય એવા) પદ્ય કે છન્દ લેખે પણ વ્યાખ્યા બાંધી શકાય. આપણા પિંગલમાંના ઘણા છન્દ (વર્ણમેળ અને માત્રામેળ) મૂળ પદોમાંથી જ નીપજેલા લાગે છે અને પિંગલશાસ્ત્રીઓએ આ દિશામાં પ્રગતિ કરતા રહીને પોતાના શાસ્ત્રને ખીલવવાનું છે.

પ્લુત લ અને ગના અર્થ આગળ ગયા. સંગીતમાં પ્લુત એટલે બે માત્રાથી ઉચ્ચારણમાં વધારે સમય લે એવા સ્વરો પણ આવે. આ નમૂનામાં ઊઠિયે ઉલ્લાસ જો ઉદાર છે, લ્હાવ લો-એમ પંક્તિને અન્તે આવેલા ચાર ત્રણ વર્ણો લઇયે તો વિષમ (એકી) પંક્તિઓમાં એ ઝુમખામાંનો પ્હેલો વર્ણ અને સમ (બેકી) પંક્તિઓમાં પ્હેલો તેમ છેલ્લો, ગાનાર ગાતા પ્લુત એટલે લંબાવીને ગાવા ઇચ્છે તો તેમ બોલી શકાય એવા છે. આ ઢાળમાં એવું બીજું પણ એક આવશ્યક પ્લુતસ્થાન — 'ઓધવજી' એ પ્રથમ શબ્દના છેલ્લા વર્ણ જીનું સ્થાન. સંગીતની માત્રામેળ છન્દ લેખે વ્યાખ્યા કરતાં પ્રથમ જ સાચવી લેવાં પડે આ પ્લુતસ્થાનો. આપણે લઘુ એક માત્રા ગુરુ=બે માત્રા એમ વ્યાખ્યા બાંધી, એટલે ગ=લલ એ પણ સ્વીકારવું પડે. પરંતુ પ્લુતસ્થાનમાં તો બે માત્રા= ગુરુ જ, બે લઘુ નહીં, કેમકે ગુરુ એટલી સોંકડાશથી અને કુદરતી રીતે પ્લુત ઉચ્ચારાય તેમ લલ ના લંબાવી શકાય.

અભિલાષને આત્માના કહેવા યથાર્થ છે. એવા એવા અભિલાષ જાગે, પોષાય, કૃતિમા મુકાવા જેટલુ ઘનત્વ પામે, તેને સારુ કવિતા અને કલાના ઉચિત વિલાસવિહાર ઉત્તમ સાધનોમાનુ એક છે અને એ સાધનની પદ્ધતિ કાવ્યફિલસૂફો-એ સમ્મિત્ર અને પ્રિયાના સત્સગ અને સહચાર જેવી ગણી છે, કેમકે એ સાધન કેળવતા અને એ શોખ વિકસાવતા આનન્દ મળે છે અને સાથે સાથે ઉચ્ચ સૂક્ષ્મ ઊર્મિઓ અને રતિઓ પણ જાગે છે અને પોષાય છે કલાવિહાર તેજોમય ઉચ્ચતર ઊર્મિઓનો વિહાર હોઈ દુન્યવી રાગદ્વેષ સુરકેલી અને ગૂચો, વિરોધો અને નિરાશાઓ અને અશક્યતાઓથી પણ મુક્ત હોઇ આકાશવિહાર સાથે સરખાવાય એવો છે. કલા-સૌન્દર્યમા લીન માણસ એટલો સમય જડ બન્ધનો અને સ્થૂલ આકર્ષણો અને ઘર્ષણોથી છૂટો પડી લાગણીપ્રધાન રતિપ્રધાન બુદ્ધિપ્રધાન કલ્પનાપ્રધાન જીવન જ આણે છે.

/૯ રુચિસામ્યના અનુભવે સ્નેહી પણ થયેલા.

૧૦–૧૨ સૂક્ષ્મ તન્તુઓ (રુચિ ઊર્મિ શોખ જ્ઞાન આદિ) ની સમાનતારૂપ અથવા તે વડે સમ્બન્ધ બાધ્યા છે આ રુચિઓ આદિના મૂલ ઊડા અને

હવે જુવો કે આ ઢાળની દરેક પક્તિ ૨૧ માત્રાની છે, તેમાથી છેલ્લી પાચ માત્રામા વિષમ પક્તિએ એક, સમ પક્તિએ બે પ્લુત, અને દરેક પક્તિએ ૫ મી ૬ ઠી માત્રા મળીને મુકવાનો ગુરુ એટલા પ્લુત સ્થાન આવે જ. પક્તિની પહેલી ચાર માત્રાનુ એકમ જુદુ પડી ગયુ એટલે સોળે માત્રા ચાર ચાર માત્રાના ચાર ઝુમખા ગણિયે એમા લાઘવ છે એટલે આ ઢાળની દરેક પક્તિ પાચ ઝુમખાની–માત્રા ૪ +૪+૪+ છેલ્લા ઝુમખાનો પ્હેલો વર્ણ અને સમ અન્ધિ શબ્દ પિગળમા વપ-રાય છે તેને " ને કલ કે કળા પણ કહે છે. ચાર માત્રાનો સન્ધિ તો ચોકલ અથવા ચોકલિયો ગણ થયો માત્રામેળની વ્યાખ્યામા આ ગણ જ ઘણો વપરાય છે પણ આ ઢાળમા એક ગણ પંચકલ પણ આવ્યો, છેલ્લો માત્રામેળ વ્યાખ્યાઓમા દ્વિકલ ત્રિકલ, ચોકલ, પચકલ ષટ્કલ, અને કેટલીક વાર સપ્તકલ, ગણો દર્શાવીને આખી પક્તિ અને કડીની વ્યાખ્યા કરવામા આવે છે આ ગણોને અનુક્રમે દ, ત્ર ચ પ, છ, સપ્, કહિયે તો એ સજ્ઞા જ આપણને દરેક કેટલી માત્રાનો તે કહી દે

ચતુષ્કલ ગણ–લલલલ, લલગા, ગાલલ, ગાગા, અને લગાલ, એ પાચમાથી હર-કોઇ રૂપનો હોઇ શકે, પણ આ પાચમાથી લગાલ રૂપ ઘણે ભાગે વર્જ્ય ગણાય છે.

જન્મથી મજેથી પ્રકૃતિમા હોવાથી તેને ઈશ્વરે બાંધ્યા અગર વિધિએ નિર્મ્યાં કહેવાં યથાર્થ છે. એકજ જમાનાની પરિસ્થિતિમા ઉછરેલા રસિકો ઘણી બાબતે સમાનધર્મી હોય એ રીતે પણ વિધિનિર્મ્યાં. અનન્ત કવિતા સંગીત આદિ કલાઓનો વિહાર વ્યોમવિહાર જેવો છે, એ બે વચ્ચેના કેટલાક સમાન ધર્મ ઉપર આવી ગયા. વળી વ્યોમ અનન્ત તેમ સૌન્દર્યવ્યોમો પણ દરેક અનન્ત છે. રાગદ્વેષાદિ નહી એટલે આ સ્નેહ અને સહચાર વધતા જ જાય, તેમને વધવાનું ક્ષેત્ર પણ અનન્ત અનેકાનેક, જેમાનુ દરેક અમર્યાદ.

■ કવિ ચકોરની લગની ·

કવણ રસિકતા જાણશે – કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.

૭૯ પદ. આ ગય રચનામા જુદાજુદા ગેય એકમો (units યુનિટસ) દેખા અને સુપરિચિત છે તે નીચે આપેલા માનામેળ જોતા સ્પષ્ટ જણાઇ આવશે પરન્તુ એ એકમોનુ મિશ્રણ જુદુ જુદુ કર્યા કર્યું છે. આપણે અમુક એકમ-એકમોના અમુક મિશ્રણની કડી બાંધીને તેને વળગી રહી તેના જ પુનરાવર્તનો આપી કવિતા મા કરિયે છિયે જ્યા બવારણની કડી આવતા તે જુદુ કાવ્ય નહી તો એ

બાળી ચાર રચ્યા તેમાથી આ ઢાળના બીજે ગણુ ગાગા કે ગાલગા એ રૂપનો જ હોવા જોઇએ આ દાખલામા ૮ મી પંક્તિમા ને નહિં જોડણી કરી એટલા માટે. ૧૦ મી પંક્તિ ગાઈ જુવો જરા ઉતરતી લાગશે, કારણ કે એમા બીજે ગણ અણુએ ગાગા કે ગાલગા નથી તેમ પંક્તિના ચારે ગણુ ગાગા (જુવો પંક્તિ ૯), એવી વધારે પંક્તિઓ આવે તો મઝા ઘટે તદેવતા (મોનોટોની monotony) એ ને એન એ (તદ્+એવ+તા) આવ્યા કરે તેથી ન કંટાળનાર થાય

ઉથલ પ્રાસ. આપ ણી ખરી કવિતામા બે સાથેસાથેની પંક્તિ પ્રાસે સાધિયે છિયે આવા પ્રાસને યમક કહે છે પણ આ ઢાળમા બેકી પંક્તિઓનો પ્રાસ જ વધારે શોભે છે, શાને વારુ ? ઉપર પ્લુત વિષે આવી ગયું તે કારણથી. અને જો પ્રાસરચના આવી તો આ ઢાળમા ચાર પંક્તિની કડી જ ઉત્તમ, જો કે બે બે પંક્તિ ની કડી પણ જોવામા આવે છે

(ઉપર ૭, ૫ ચ ત દ સજ્ઞાઓ આપી તે માત્રાઓને ૮, ૬, ૩ ૬, મ પદ્ય કહે છે, જુઓ રણછોડભાઇના અન્ય રહસ્યપત્રના પૃ. ૨૮-૩૪ વગેરે ગ નામા તેમ સંગત ચારે છે માટે વિકલ્પ ગ ની નડતર નહી ત સમ ન નપનો ગ નહી ગપ)

અન્યનો જુદો જ ખંડ ગણાય છે. પ્રાચીન ઓસની ગેય કવિતામાં બે કડીઓ પણ બાંધવામાં આવતી, ત્યાં બીજીની રચના પ્હેલી કડીથી થોડી જુદી રાખતા; અને એને સ્ટ્રોફી ઍન્ટિસ્ટ્રોફી કહેવા; પછી એ બે કડીની આનુપૂર્વીને સંગીતની એક સળંગ કડી ગણીને કવિ એ કડીજોડનાં જ જોઇતાં પુનરાવર્ત્તનો રચતો. અહીં અર્થ પ્રમાણે ચાર કડી પડે છે ખરી, પરન્તુ એ ચારે સંગીતના તેમ પિંગલના માપમાં એક બીજીથી જુદીજુદી છે.‡

કવિતાજાતિ. વાચ્યાર્થ ઉપરાંત બીજો અર્થ એટલો જ સ્ફુટ અને વધારે આકર્ષક હોય, તેમ એને પડદે રાખીને પણ કથ્યો, તેમાં ચમત્કાર અને કવિની રસિકતા જણાય, એવી કવિતાને **અન્યોક્તિ** કહે છે. "કહ્યું એકને (વા એક વિષે) સંભળાવ્યું (અગર લાગુ પડે) બીજાને પણ", તે અન્યોક્તિ. કટાક્ષ અભિપ્રેત હોય તો જ અન્યોક્તિ, એવી વ્યાખ્યા અતિસંકુચિત છે.

અહીં **સુધાસિન્ધુ ઇન્દુ**—(૧) "ગીતગોવિન્દ" કાવ્ય, અને તેનો કર્તા કવિ

---

‡ આ નમૂનાનો માત્રામેળ—પંક્તિ ૧, ૩; ૧૨; ૨૩; ૨૭;—દોહરાની પંક્તિનો પૂર્વાર્ધ: માત્રા ૧૩. પંક્તિ ૧૭, ૧૮—દોહરા પંક્તિનો ઉત્તરાર્ધ: માત્રા ૧૧: પંક્તિ ૨; ૪; ૨૨; ૨૪; ૨૬; ૨૮;—ચોકલ ગણ બે (માત્રા ૮), ગાન્ત. પંક્તિ ૧૧, ૧૩: માત્રા ૯, ગાન્ત. પંક્તિ ૭, ૮, ૯; ૧૯, ૨૦ માત્રા ૧૪; ગાન્ત. પંક્તિ ૫; ૬: ચોકલ ગણ ૫ (માત્રા ૨૦), લગાન્ત. પંક્તિ ૧૦; ૨૫ માત્રા ૨૧; ગાલગાન્ત. (આવી ચાર પંક્તિની કડીવાળા છંદને પ્લવગમ, ચંદ્રાયન, રાસા વગેરે કહે છે; જુવો રણપિંગલ—માત્રામેળ વિભાગ પૃ. ૨૬–૨૭). પંક્તિ ૨૧, માત્રા ૨૩ લગાન્ત.

બાકી રહી પંક્તિ ૧૪, ૧૫, ૧૬. એ ત્રણને પણ ઉપર મુજબ વર્ણવાય, પણ એ પંક્તિઓ અક્ષર મેળ માપની પણ છે. અક્ષરમેળ (વર્ણમેળ અથવા આપણા વર્ણ શબ્દને જ વળગિયે તો વર્ણમેળ) રચનાઓની વ્યાખ્યા કરવા જતાં, અનુષ્ટુપ, મનહર, એવા થોડા છન્દોની લક્ષણબન્ધી માત્ર વર્ણ સંખ્યા વડે થઇ શકે છે; વર્ણના ગુરુ અને લઘુ બે ભેદને જ વળગીને ગુલબંકી જાતિના છન્દ છન્દોનું પૃથક્કરણ થાય; પણ ઘણાખરા વર્ણમેળ છન્દોને માટે ત્રણ ત્રણ વર્ણના ઝુમખા કે ગણ લઇને લક્ષણો આપવામા આવે છે. દ્રુત કે પ્લુતને પિંગલમા સ્થાન નથી, એટલે વર્ણ લઘુ વા ગુરુ હોય અને ત્રણ ત્રણ વર્ણના ગણ, એવા જુદા જુદા આઠ જ ગણ હોઇ શકે. આઠેની પારિભાષિક સંજ્ઞા અને દરેકનું લક્ષણ યાદ રાખવાને નીચેની દશવર્ણી લીટી ઉપયોગી છે.

યમાતારાજભાનસલગં **ય**=યગણ, વ્યાખ્યા **યમાતા**=લગાગા. **મ**=મગણ, વ્યાખ્યા **માતારા**=ગાગાગા. **ત**=તગણ વ્યાખ્યા **તારાજ**=ગાગાલ.

જયદેવ, ઈંદુ ચકોર પંખી–(૧) સમ શ્લોકી તરજુમો કરનાર. વાચ્યાર્થમાંનું ઈંદુ ચંદ્ર. પણ આ વિશેષ અર્થ ઉપરાંત સામાન્ય અને વિશાલ અર્થમાં ઇન્દુ–(૨) કવિતા કળા, સુન્દરતાની અપ્સરા; ચકોર–(૨) સૌંદર્યપિપાસુ, સૌદર્યપાને જ તૃષા છીપે એવા ભાવનામય પણ બીજી સર્વ વાતે અત્યંત પામર, કવિજન. વસ્તુમાંની ત્રીજી વ્યક્તિ તારા=સહૃદય વાચકો અને સહભોગીઓ, કવિતાકલાનો શોખીભોગી વર્ગ, બને અર્થમાં તે ને તે છે.

અર્થ ૧ હૃદય રસિક (ઉલટી કડીમાં રસિક હૃદય) કવિ; ભૂતલનું જ્યોતિશ્ચિંખિ પંખી.

૨ અંમૃત ગુજરાતી કવીઓ ઘણુંખરું આ શબ્દમાં પ્રથમ વર્ણને ગુરુ ગણે છે. તત્સમ શબ્દને આટલી છૂટ લેવા પૂરતો તદ્‌ભવ કરી નાખવો ઠીક નથી. અમીટ મીટ અનિમેષ દર્શન. મીટ માંડવી–અનિમેષ જોવું; એટલે અમીટ મીટમાં દ્વિરુક્તિ જણાય છે, અત્યન્ત અનિમેષ દર્શન એવા અર્થમાં. દુર્ઘટ ઘટયોગ (૧) મૂલ (સંસ્કૃત) ના અર્થ અને લય પ્રમાણે જ ગુજરાતી 'સમશ્લોકી' રચનાનો દુર્ઘટ યોગ, (૨) સૌન્દર્યની અમુક ઝલકની ઝાંખી થઈ, તે અનિર્વચનીય મૂલને માનવીની

ર=રગણ, વ્યાખ્યા રાજભા=ગાલગા. જ=જગણ, વ્યાખ્યા, જભાન=લગાલ. ભ=ભગણ, વ્યાખ્યા ભાનસ=ગાલલ. ન=નગણ, વ્યાખ્યા નસલ=લલલ. અને સ=સગણ, વ્યાખ્યા સલગાં=લલગા. આ સંજ્ઞાઓ પ્રમાણે આ નમૂનાની પંક્તિ ૧૪,૧૫ જસજસ અને પંક્તિ ૧૬ જસ માપની છે. જસજસ એ ૧૨ વર્ણી જગતી જાતિના છંદનું નામ જલોદ્ધતગતિ છે; જસ એ છવર્ણી ગાયત્રી જાતિના છન્દનું નામ કુટી કે અપરભા છે. કવિ પોતે જણાવે છે, આની મિશ્ર રચના "ભિન્ન ભિન્ન સન્ધિનો મેળ મેળવવાના અખતરા તરીકે" કરેલી. એમના ન્હાનાલાલી કે વ્હિટ્‌માનક રચના, "વનવેલી," અને બીજી જાતના પ્રયોગો પણ જાણીતા છે.

ન્હાનાલાલી રચનાને વ્હિટ્‌માનક કહું છું કેમકે અંગ્રેજ અમેરિકન કવિઓમાં એ રચનાઓનો સૌથી જાણીતો વાપરનાર વ્હિટ્‌માન (Walt Whitman) છે. એ રચનાનું યુરોપી નામ વર્સ લાઇબર (Vers liber) છે. વ્હિટ્‌માનની રચનાના ગુણદોષનું ટૂંકું સમતોલ અને પ્રતિષ્ઠિત વિવેચકનું લખેલું અવલોકન જોવું હોય તો વાંચો સર એડમંડ ગાસ (Sir Edmund Gosse) નો એના ઉપર નિબન્ધ. [Selected Modern English Essays in the World's Classics pp 77–92.]

તોતડી વાણીમા અને માનવ સગીત વા પદના સ્થૂલમા નિરૂપાનો દુર્ઘટ યોગ. મૂલ તે એક ઘટ (કાયા), તરજુમો (અથવા મૂલનું કવિકૃત નિરૂપણ તે) બીજો ઘટ બીજા ઘટને પ્રથમનો પ્રતિબિમ્બ જ બનાવના રૂપ યોગ વળી અહી તો યોગ=સંયોગ, તથાપિ એ શબ્દનો વધારે પરિચિત યોગસાધના (તપ) નો અર્થ પણ વાચકને સ્ફુરે છે, અને પછીની પંકિતમા કવિ તેનો લાભ પણ લે છે ૧૧-૧૩ આ યોગી (સંયોજક) સુભગ રચનાઓની નવલ યોજના કરનારો છે સુભગ નવલતાનો, નવલ સુભગતાનો ભોગી છે યોગી સૂક્ષ્મભોગી છે યોગી (તપસ્વી) નો લય (લીનતા) સુધિ છે પણ એના કાર્યમા સધાતો દુર્ઘટ યોગ તેમ એનો પોતાનો આ વિરલ યોગ-ભોગ, ભોગ-યોગ, એ સર્વને જોનાર પિછાણનાર નાણનાર (સમઝનાર, કદર બુઝનાર) કયા ?

૩ જે કઇ ચેતન તે બધુ નર્યુ અચેત અતિઘોર ધારણમા તમોમય જ બનેલુ દેખાય છે કડીનો ઉત્તર ભાગ—ના, ઊક જ એમ નથી, જુવો પેલા તારાઓ છે એ ઇન્દુબન્ધુઓ સુધાસિન્ધુના એ સહૃદય સગીઓ દીન રજનીલીન રસવિહીન થએરનાં સમાધિને પોતાની ઝીણી રસભીની આંટે જોશે, પિછાણશે, નાણશે, પ્રમાણશે

લયવેવિધ્ધ સાધવામા આટલી કુશલતા, શબ્દોના માર્દવ અને માધુર્ય જમા કરવામા ભાષા ઉપર આટલો કાબૂ અને આ બધાનો અર્થ ત્યારે આટલો જ, વળી આ જ રૂપનો ? હા પણ આવા દાખલાઓમા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ જ ઉગમ ખુલાસાવાર સમઝાવીને વસ્તુને યથાયોગ્ય જાણવામા મદદ કરી શકે છે આપણા દેશમાના મધ્ય કાલીન સૌદર્ય પ્રતીકોની ભોડની પાછળ ઘેનાગાડા થઇ જતા હોય, ગીતગોવિન્દ જેવા પુનરુકિતપ્રચુર અરુચિ ઉત્પન્ન કરે એટલા અતિમધુર, એકદેશી, સામાન્ય, બ ક્કે સર્જકતાવિહીન કાવ્યને જે ' રસિકો '—તેના નાયકની પૂજ્યતા અને તેના સગીત ની ઉત્તમતાને લઇને જ— મ હા કા વ્યમા ગણતા હોય, એવા એવા કાવ્યોની સૈકાઓ ચાલી રહેલી મુકતકઠ પ્રશસાને શિરસાવદ્ય માનતા હોય, અને પોતાના આખા રુચિતત્રથી સ્વીકારતા હોય એવા બધુઓને હુ પૂછુ છુ ઉકાનુ છુ—તેવા સવાલ સમઝાય પણ ભાગ્યે પણ હું તો મ્હારે પૂછ્યા કરીશ—' પૂછુ મહને કહેવ ! ' અર્થ પ્રવાહ જો કાવ્યનો આત્મા, તો આ કૃતિની કીમત કેટલી વારુ ?

અને તો પણ સમઝફેર થવા ના પામે એટલા માટે છેવટ ભાર દઇને ઉમેરુ પણ છુ, કે આ કૃતિમા જે કઇ અર્થ છે, તે જો કે વિદ્દદ્દભોગ્ય જ છે, તથાપિ કલાથી કથાયો છે, સાચો છે, અને સૂક્ષ્મ છે કવિ નામે પ્રાણી કેટલો તો અહપ્રધાન વા

આત્મલીન છે (પ્હેલું વિશેષણ માત્ર છે; બીજું નથી, પણ બન્ને એક જ લક્ષણ કહે છે), તેના આલેખન લેખે પણ આ કૃતિ સાચું વાસ્તવચિત્ર (realistic picture રીયલિસ્ટિક પિક્ચર) છે.

વળી આ વારસે મળેલું મધ્યકાલીન રૂઢિચિત્ર જૂના શાસ્ત્રીઓનું અને કે હ. ધ્રુવ જેવા સંસ્કૃત પંડિતોમાં જ હજી વિદ્યમાન છે; બીજે ઓસરી ગયું છે, અંગ્રેજી કવિતા અને યુરોપી કલાની અસર તળે આવેલા તો એનાથી મુક્ત થયા હશે, એવા ભ્રમમાં ન પડવું. એ એક કાળે સર્વવ્યાપી હતું તે રૂઢિચિત્ર હજી ઘણાઘણા હૃદયોમાં લક્ષ્યે-અજાણ્યે જામેલું છે, અને વિચારપ્રવૃત્તિની સપાટી ઉપર સ્થાપીને રહ્યું ન હોય, તથાપિ અંતરના ગૂઢ થરોમાંથી અનેક વેળા ઉપર તરી આવે તેની વિચારકને પોતાને પણ ખબર નથી પડતી. દાખલા લેખે તપાસો આ એક જ અવતરણ—"મ્હારી નજરે 'કલ્લોલિની' તે મુગ્ધા જેવી મનોહર છે, ત્યારે 'સ્રોતસ્વિની' તે મધ્યા જેવી પરિપક્વ ચાતુર્યવાળી છે. કવિત્વ જેવી સૃષ્ટિ નિરન્તર પરિચય વાળી 'સ્રોતસ્વિની' મધ્યા કરતાં મ્હને કુદરતી, અકૃત્રિમ હૃદયભાવ નિસર્ગસિદ્ધ સૌંદર્ય ઇત્યાદિ વડે શોભતી 'કલ્લોલિની' મુગ્ધા (કવિત્વદૃષ્ટિથી મુકાબલે કરતાં) વધારે મોહક લાગે છે." (રોહિણીનું પુરવણી પૃ ૧૫) પ્રેમપરિચયની દૃષ્ટિએ નવોઢા મુગ્ધા ચઢે કે સહધર્મચારિણી—એ એક જ સવાલના પ્રકાશમાં આ આખી દલીલ પોગી ગોગી જેવી લાગી પડી જાય છે.

૪ કવિનું સમણું:

સમણું દ્રવ્યનું દૂર—કૃષ્ણપ્રસાદ ગિરિજાશંકર ભટ્ટ (નૂતનથી).

છન્દ પદ. ધન પદ લેખે આ રચના 'અંજની ગીત' ને મળતી આવે છે.*

વિષય કવિની કવિતાસર્જન માટે લગની, અને એના એ કાર્યની મુશ્કેલી, પોતાના એ જીવનકાર્યમાં કવિની એકાગ્રતા કુશળ જે કહો તે,—ત્યારે એટલા, કે એ ખ—ગનું મ મનન વિના જીવનનું પણ જીવન. કવિ અર્થપ્રધાન આ ગીત આ ની છે, એ હકીકત આ ચિત્રની રેખાઓના પણ સ્પષ્ટ છે, તથાપિ અહીં કવિ

* અંજની ગીતનું આવ ૧૬ માત્રા (ચોપાઈ અંત ધારણ ચાર ઘ) ની પંક્તિ ત્રણ અને ચોથી પંક્તિ ૧૦ માત્રાની (ત્રણ + ગ) ન રે નામે [illegible], આવ જ ખાસ પાનની [illegible] આ ઇ. [illegible] પંક્તિઓ [illegible]

એટલે સૌન્દર્યનો પૂજારી, “ સમણા ” પાછળ પ્રાણ પાથરનારો, દિવ્ય અનુગ્રહ વડેજ સમણુ પમાય તો પમાય એ અનુભવે વિનમ્ર,એ એનુ લક્ષણ મુખ્ય વક્તવ્ય બને છે, અને કવિનો અહુભાવ (ઇગોઇઝમ્) એટલો ખુચતો નથી.

અર્થ લેહ લગની, લય (લીનતા) શબ્દનુજ લ્હેકાવેતુ રૂપ લાગે છે ક્રૂર આ ગાળ માનમા કે લાડમા દીધી છે, એમ લેવુ

૨ રસપુષ્પોની સેજ આખી અહીં વિચારણુટીઓ, કઈ કઈ કાવ્યોચિત શબ્દ ગુચ્છો (પોયેટિક ડિક્શન) અલંકરણો, વગેરે તૈયાર રાખુ પ્રાણ સમણુ તો હજી આવ્યુ નથી ત્યારે એને ઝુલાવવાની અહીં વાત છે વારુ ? ઝુલાવવાને તૈયાર રહુ એમ અર્થ કરવો એ અર્થ વાપરેલા શબ્દોમાથી નાજ લેવાય એમ ગણિરે તો પક્તિને અસ્પષ્ટ જાણવી પડશે.

૪ નૂતન શ્રીકુક (૧) અવનવા સૌન્દર્ય તેજની ઝાખી, પ્રેરણા (inspira tion ઇન્સ્પિરેશન), (૨) નૂતનશ્રી આ કવિનુ તખલ્લુસ છે, એટલે કુક શબ્દમા ‘ નૂતન શ્રીકુક ’ નો આખો અર્થ લઈ–પ્રેરણાકુક મળી જાય તો, હે નૂતનશ્રી અથવા તો નૂતનશ્રી (સ્વાનુભવથી) કહે છે કે

૫ કવિ અને જગત વચ્ચે વિરોધ

સુણુ કયાં પ્રેમનૂ ગાણૂ—હરગોવિન્દ પ્રેમશકર કવિ.

છન્દ ગઝલ ‡ કવિની કલમ ભાષા તેમ લય બનેને કેટલી લીલાથી ખેલવે છે, બનેમા કેટલી રમતિયાળ છૂટ લઈ શકે છે તે કલા જિજ્ઞાસુએ જોવાનુ

એવુ છે અહી (૧) ચોથી પક્તિનો પ્રાસ ટેક સાથે અને ટેક પોતે ગાનાન્ત એટલે એ પક્તિઓ પણ (૨) ગાલાન્ત અને ૧૦ નહીં ૧૧ માત્રાની એટલી વિશેષતા છે, જે આખા સગીતને પોષે પણ છે ત્રીજી કડીની ૪ થી પક્તિના ણે વે ને પ્રાકૃતમાથી ચાલી આવેલી રૂઢિ પ્રમાણે લઘુ ગણ્યાના છે અને તેમ પણ આ પક્તિ માપમા જરા લાબી છે

‡ આ ગઝલની ગીતનામાપ માટે તથા તે કયા કયા રાગમા સારુ ખીલે છે તે માટે જુવો ગણપતરાવ બરવે ગાયન વાદન પાઠમાળા વિભાગ ૩ જો–ખડ ૧ લો (પૃ ૯૮ ૧૦૦) ચોથી પક્તિ ૭ થી ૧૩ માત્રા લગીની આ સરળ ચાલમા ચાલી શકે એમ લાગે છે અચલ ગતીથી માગીન ટાળકીખ ન-લગીના વિધાને આ ચાલ અનુકૂળ બનાવી શકાય છે ગઝલો અને ભજનોની પણ કેટલી ઢબ આગે ચાલી ગીને ભળી ગમ છે

વિષય અને અર્થ ભાવનામયતા=ખુદાઇ ઇશ્કનું ટીપું ઉરમા આ ટીપું પડતા જ તે શુદ્ધ નિખાલસ પૂરેપૂરો પ્રેમ માગે છે, અને જાતે આપવાને તૈયાર છે, જેમા નહીં શંકા, નહીં પાખંડ, નહીં તૃષ્ણા, નહીં કોઈ ભેદભાવની જરા સરખી છાંટ, જે સંપૂર્ણ સાત્વિક પ્રેમભરે એકેએક માણસ હરકોઈની સાથે સર્વમયતા અનુભવી શકે આવી દુનિયા, આવી જનતા ક્યારે પણ હતી શું? આ ગાળમા કોઈ પી સ્થળે છે શું? ભાવિમા કોઇ કાળે પણ થશે શું? અને જો પ્રશ્નનુ સાચુ ઉત્તર "ના"!– તો દુનિયામા કોઈ હૃદય કોઇ સ્થાને કોઈ પણ કાળે આ ભાવનામયતા લઇને આવે, તે એકલ તલપવાનુ અને ઝુરી ઝુરીને નિરાશ અને દુ:ખી થયા કરવાનુ કિસ્મત પણ લલાટે લખાવીને જ આવે છે, કેમ કે એની ઊર્મિને પિછાણે એવુ પણ એને મળવું દુર્લભ છે કવિપ્રાણિની વિચિત્રતા તેની અહમસ્મિતા (selfconsciousness સેલ્ફકોન્શિયસ્નેસ)ને લીધે જ નથી, જે લોકોત્તર પ્રેમ (ન્યાય, સત્ય, વફાદારી, આદિ પ્રેમહીરકના જ જુદા જુદા પાસા છે) તે માગે છે અને બદલામા જાતે દેવાને તૈયાર છે; તે આ દુન્યવી વ્યવહારમા તો સ્વપ્ને પણ સાપડવાનો નહી, એ પણ કવિપ્રાણીની વિચિત્રતાનુ કારણ છે. અને આ હકીકત આ ટુંકુ સાદુ કાવ્ય નિખાલસતાથી અને કવિતાની શૈલીએ રજુ કરે છે.

---

‡ ગઝલ. પંડિતો નામે વૈદિયા, પુરાણ ઇતિહાસ, અને સ્થિતિરક્ષક (કોન્ઝર્વેટિવ conservative) ધર્મ અને સંસાર અને કાયદા કાનૂનને લગતા વિષયોમા જ નહી, ઘણાખરામા, તેમા કલાને લગતા વિષયોમા તો ખાસ, કેમ કે

કરે, એપો એનો સ્વભાર જ છે વળી આ વર્ણન સંસ્કૃત પંડિતો કે સંગીતના ઉસ્તાદોને જ લાગુ પડે એમ નહી, ફારસી ઉર્દૂના ઉસ્તાદોને પણ એટલુ જ લાગુ પડે છે ફારસી ઉર્દૂમા ગઝલો અનેક જાતની છે, એમા પણ ભેદપ્રભેદો, લક્ષણો અને વિલક્ષણતાઓ, અને દરેકની વ્યાખ્યાઓનો ગજ છે અને ગુજરાતી તે ફારસી ઉર્દૂ નથી, અપનાવિયે તેમાથી તોય ગુજરાતી સાથે મેળ મળી જાય એમ ઘટાવી લેવાનુ, [illegible]
રીતે પ્હેરાયથી જ શોભે તે [illegible]
કચપચ ચા ચા જ કરવાનં [illegible]
કાફિયા લગડા હય, ઔર સિર્ફ અર્કાન,–સાફ ચાહિયે, ઉસકાભી પતા નહીં આવા ગઝલ પારેખો આ નમૂનામા પ્રથમ જે જોશે કે અહીં દરેક કડીના છેલ્લા શબ્દ

ફારસી કવિતાપરમ્પરાની કેટલીક રૂઢ કાવ્યોચિત પદાવલિ (પોયેટિક ડિક્શન) અહીં ગઝલ જેવા છન્દની સાથે દેખા દે છે, તે માફકસર અને યથોચિત વપરાઈ છે ઇશ્ક પ્રેમ પારાવાર, ઇશ્ક ખુદા એ દૃષ્ટિ સૂફી કવિઓમા જાણીતી છે વચ્ચે વચ્ચે સદાગતિ (પવનો), ગુહ્યતમ, જેવા સંસ્કૃત પ્રયોગો આવે છે તે અણધાર્યા અને નિરલંકાર હોઈ (જાતે અલંકાર ન છતા) અહીં અલંકારની ગરજ સારે છે "પિછાણે દિલ તલપતુ (તડફતુ) દિલ," "અમે લાગે જ્યાહાં સાથે," આદિ અત્યન્ત સાદા પ્રયોગ ઉક્તિની નિખાલસતાને પોષે છે. વક્તવ્યનો સીધો નિરાડમ્બર પ્રવાહ, એ જ કર્તાની નિખાલસતાની છાપ પાડવા માટે (આપો આપ પસંદ થયેલી) પદ્ધતિ છે અને આભ, દરિયા, આદિને સજીવ કલ્પી તેમની સાથે સંભાષણ, એ તો સર્વ દેશકાલની કવિતામા વર્ણનને દીપાવને વા આત્મોદ્ગારને વધારે મૂર્ત અને સજીવન રીતે મુકવાની જાણીતી યુક્તિ છે

તરુણ વાચક આને કરુણ કાવ્ય ગણે, પાકેલ વાચક શાન્તગમ્ભીર ગણે એ તારુણ્યવાર્ધક્ય વચ્ચેનો મતભેદ અનુભવભેદને લઈને અમર રહેવાનો, પણ અને પોતપોતાની સહૃદયતાના પ્રમાણમા આને સાદુ ઉચુ ઊર્મિકાવ્ય ગણશે કવિ અને કલાકારના હૃદયનુ વિશિષ્ટ ઉમદાપણુ શેમા છે, અથવા એની ભાવનામયતા તે શુ, તેનુ પણ આ કાવ્ય ઉચુ નિર્મલ આલેખન ગણાશે

લખે કિસમત ફરી ફરીને આવ્યા કરવો જોઇએ રદીફ એ શબ્દ છે, વળી કાફિયા (પ્રાસ) પણ આમા નથી, તો આ કેવી ગઝલ ?

અર્કાન તો સાફ એટલુજ નહીં પ્રવાહી પણ છે ને ? માપ પ્રમાણેના લયની સજીવનતા, એ જ કવિતાના પ્રસાદમા મુખ્ય સ્થૂન અશ આમા લગાલગા ગણનો જ સન્ધિ છે એવા બે સન્ધિ (ઝુમખા) નુ એક ચરણ, બે ચરણે એક પક્તિ, બે પક્તિએ કડી, એ જ આનુ માપ સામાન્ય રીતે જે તાલમા આ રચના બોલાય ગવાય, તેને પણ ગઝલ કહે છે જે ચાર તાળીનો તાલ છે (વિશેષ માહિતી માટે જુવો ખરે પુસ્તક ૧ લુ તાલ ઉપરના પાઠમા ગઝલ પૃષ્ઠ ૮૧, અને વિભાગ ૩ જો પૃ ૧૯૩–૧૮૬)

રા રા ગણપતરાવ બરવે આ છન્દને બહુજ લોકપ્રિય" અને "અસરકારક" કહે છે, તે એની સાદી ગેયતાને લઇને હશે, પણ એના લયમા પુરતી વિવિધતા આવી શકતી નથી, એનુ માપ ટુકુ પડે અને વળી ઉથોર, લાવણી, મિશ્ર હરી ગીત, આદિમા કડીને યથેચ્છ લબાવી શકાય તે પણ આ રચનામા થઇ શકતુ નથી. વિશેષ માટે જુવો કૃતિ ૨૦, ૪૭, ૫૭ ના વિવરણ

૫ શુદ્ધતમ ખૂણા ઉંચા મકાનો વાળી શેરીઓમાં કે તરુવરો અને ઝાડોના ઝુંડ વાળા બગીચામાં ચાંદની રાતે ભ્રમણ કર્યાં હો તે સમયના દૃશ્યો યાદ કરો. એ વેળે ગાઢ અન્ધકારને ચાંદની કેવી રીતે દર્શાવે છે અને શોભાવે છે તેનું વર્ણન કવિની સજીવન કલ્પના કોઈ ધન્ય પળે કેવા સાદા શબ્દોમાં આબાદ ઉપસાવે છે, તે ધ્યાનમાં આવશે. કવિતામાં કવિત્વમયતાના સ્થાયી અને સનાતન ઉદાહરણો(?) આવાં કલ્પનાપ્રધાન દર્શનો છે. સામાન્ય દૃષ્ટિને કેવળ જોડીને કવિતા જોડી કાઢનારને આવા વર્ણનચમત્કાર ગમ્ય જ નથી. તેણે તો ખડકવા રહ્યા વિવિધ વિવિધ અલંકારો ને લડાવવા રહ્યા ઉચિત અર્થોચિત અનુચિત તરંગો.

૬ અનૂક્તિ દુનિયાદારીના વ્યવહાર. **૭ જાતા** કાઠિયાવાડી પ્રયોગ. **૧૦ પુર્જ** હિમ્મત હારી ખાસ કમનસીબી. ઘરે આવ્યા? મરે રે હા! ઘરે પ્રશ્નાર્થ જેવો છે, પણ પ્રશ્નની ઉત્કટતાને લીધે વિસ્મયાર્થમાં ફેરવાઈ ગયેલો પ્રયોગ. ઝુરે શાપ જેવો ઉત્કટ આજ્ઞાર્થ છે.

૬ બાપાની પીંપર

વિચરીને વઢવાણથી — દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ

છંદ કાનમાં ગુણગીન ઠેકાણે દોહરો‡ અને તેને વળગીને લટકતા વર્તુલને ઠેકાણે રોળા. એટલે આનું નામ કુંડળિયો છંદ. દોહરાનું છેલ્લું ચરણ અહીં રોળામાં

---

‡ દોહરો માત્રામેળ છંદ છે. ચાર ચરણનો. વિષમ ચરણ ૧ લું અને ૩ જું ૧૩, સમ ચરણ (૨ જું અને ૪ થું) ૧૧ માત્રાનાં. ચારે ચરણમાં ૧૧ મી માત્રા લઘુ એ નિયમ તાલસંવાદ માટે છે. તાલ ... ભૂતે ને ભક્તિએ એટલે ૧ લી, ૫ મી ૯મી માત્રાએ. એટલે બાળ સમુચ્ચયની પદ્ધતિએ દોહરા રૂપની વ્યાખ્યા વિષમ ચરણ—ચચ ગાલગા સમ ચરણ—ચચગાલ (બરને પૃ ૭૩)

રણપિંગલ (૧ પૃ ૭૭-૮)માં દોહરાના એકત્રીશ અથવા (છેલ્લા બે દુષ્ટ ભેદ પણ લેતાં) ત્રેવીશ ભેદ બતાવ્યા છે. ૧૧મી માત્રા લઘુ એટલે ઓછામાં ઓછા ચાર લઘુ વર્ણો તો એ જ, તે બાદ જતાં ૨૪×૨ ૪=૪૪ માત્રા રહી, જે ૨૨ ગુરુ વર્ણોએ સધાય. ૨૨ ગુરુવાળો ૨૨વાંગો એમ ગણતાં ગણતાં એક પણ ગુરુ નહીં એવો ત્યાં આગળ છેડો આવતાં આ ત્રેવીશ ભેદ થાય. તેમાંથી ૨૨ થી માંડીને ૧૩ ગુરુ હોય ત્યાં સુધીની દશ રચનાઓ ઉત્તમ ગણેલી છે. આપણા પિંગલમાં નવા આવિષ્કારોએ ઉપયોગિતા તેમ સાદી સમજની હદ અવગણીને કેવા કેવા વિસ્તાર કરેલા છે તેનો આ તો એક છોટો દાખલો છે. "બાપાની પીંપર"માં અહીં દોહરા

પ્હેલું બને અને રોળામાં છેલ્લા શબ્દ ચોખે દોહરાનો પ્હેલો શબ્દ હોય તેજ; એ પ્રમાણે ભુંગળી સાથે વર્તુલ જોડીને આખો ઘાટ સધાય છે. દોહરાનું છેલ્લું ચરણ તે રોળાનું પ્હેલું એ નિયમ અહીં પૂરો જળવ્યો છે; પણ બીજા નિયમમાં કવિએ છુટ લીધી છે (જુઓ કડી ૨, ૪, ૯). દોહરા પછી સોરઠો અને તે પછી રોળા એમ એવડી ભુંગળી અથવા કહો કે ખીલીવાળી ભુંગળી અને આઠ પંક્તિનો કુંડળિયો પણ જાણીતો છે. રોળા માટે જુવો ટીપ્પણ ૩૦ મું; સોરઠા માટે ૨૧ મું.

વિષય પીપર પ્રશસ્તિ, કર્તાની સાભાર સ્નેહોર્મિપ્રેરિત.

આખ્યાનં च प्रशस्ति श्च भक्तिज्ञानं च मुक्तकम्

એ શ્લોકાર્ધમાં આપણી શિષ્ટ (અખા પ્રેમાનન્દ દયારામ લગીની) કવિતા પ્રણાલિકામાંની ચાર મુખ્ય જાત આવી જાય છે. મૂલ કવિતામાથી વચયો દોહરો છોડી દીધો છે. દરેક કુંડળિયો એક મુક્તક જેવો જોઇએ. પરન્તુ કવિની વિચાર વણાટ પાતળી હોવાથી મુક્તક જાતિના ગુણ આમાં નથી. આ કૃતિ પસંદ કરવાનું મુખ્ય કારણ એની સાલ છે. વિ. સં. ૧૯૦૧ પ્હેલાની એક પણ કૃતિ આ સંગ્રહમા લીધી નથી. એ સાલમાં કવિને પચીસમું વર્ષ જતુ હતુ, નર્મદને બાર થયા હતાં, ભોજા ભગતને સાઠ થઇ ચુકયા હતા, અને દયારામને હજી સાત વર્ષ જીવવાનાં હતાં. અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાની જન્મતિથિ લેખે આ હજી ચાલતા શતકની પ્હેલી સાલ ઠીક છે.

આ પીંપર રોપનાર "બાપા," બરવાળાના ' બાપા " મોરારભાઇ, લીંબડીના જાણીતા કારભારી ઘેલાશાના ભાઇ પણ હોય; જુવો સયાજી સાહિત્યમાલામાં "દલપતરામ" એ ચોપડી પૃ. ૧૩૫–૬.

અર્થ ૧ રામકહાણી રામનામ રટવું એટલોજ ઉપાય હતો. ૨ લગભગ (૧) લીંબડી માત્ર દોઢ ગાઉ રહ્યું; (૨) શબ્દ કડી અંતે આવે છે ત્યાં; આ પીંપર લીંબડીથી માત્ર દોઢ ગાઉ છે. ૩ કુલ કાંઠો.

છાપ્યા છે; તે અનુક્રમે ૧૬; ૧૫; ૧૭; ૧૫; ૧૮; ૧૪; ૧૫, અને ૧૪ ગુરૂવાળા છે. પરન્તુ ઉચ્ચારણમા વારંવાર લઘુને દ્રુત બોલવાની રૂઢિવાળી આપણી ભાષામાં આ કસોટી અને આવા નિર્ણયો ભ્રમ છે. ૭ મો દોહરો જુવો. એમાંનો દરેક લઘુ ચાપીને બોલવો પડે છે; એ દ્રુત ઉચ્ચારી શકાતો નથી. પોથી પઢિત પિંગલશાસ્ત્રીઓ જેને ૧૯ ગુરુ હોવાથી ઉત્તમ રચના ગણે, તે ગુજરાતી ઉચ્ચારણની વાસ્તવિક કસોટીએ અતિ ચોપેલી એટલે મધ્યમ જ ગણાય. છઠ્ઠો દોહરો જુવો પદમણી ને પદ્મિની

આ કડીમા પીંપરને પુરાણ અને કાવ્યમા પ્રસિદ્ધ અમરતરુવરોની ઉપમા આપે છે. ૪ ખટ રસના કવિકત્ત નવ કરે છે,—કે આપણી ૧લી કૃતિ પ્રમાણે દશ, તેમ ચાર યુગના દ્વપનામની અતિશયોક્તિ નવ બનાવે છે. 'જુગ જુગ' એટલે જ અર્થ છે, ૫ જો કે સાકર ખાંડ ગોળ આપે છે આધક શબ્દ તેની પ્હેલાના તેમ પછીના બન્ને અન્વયમા લેવાનો છે. ૬ પ્રખ્યાત તરુવરોની ઉપમાથી ન ધરાતા, પીંપરને પદ્મિની કહેતા પણ ન ધરાતા, દાનવીર વિક્રમ રાજાની પણ ઉપમા કવિ એને આપે છે. મૂર્ખતાને પણ અતિશયોક્તિ અલંકારને નામે નિભાવનાર આપણા પ્રાચીન કાવ્યમીમાસકોની વિનયશીલતાને ધન્ય છે! ૭ આ કડી વિશેષ નબળી છે. દ્રવ્ય આદિ દાન કાયાના કષ્ટ નથી કાપતા? શાંતિ નથી આપતા? પીંપરે શાંતિ આપી, થાક તાપ હર્યા, તેને દ્રવ્ય ગામગરાસ આદિથી ઉચ્ચતર દાન કહેવા કવિ ઇચ્છે છે, પણ તેની શ્રેષ્ઠતા કેમ સ્થાપવી તે એમને સુઝતુ નથી. સાવિધાન ચડે ચડે ચડે એમ બકાર્યા કરે છે અતિ સુખ અને લાખ સુખ નવ જુગ કોટિધા અને જે ઉચરું તે અલ્પ વગેરે વગેરે કરતા પણ આ કડી ઉતરે બીજુ શબ્દ બાહુલ્યપણુ આ કૃતિમા ઓછુ નથી. ૮ અણુધી સુધી એમા ણુ સુને ગુરુ ગણ્યા છે આપણામા ઘણા ઇ ઉ વિકલ્પે લઘુ ગુરુ બોલાય છે તથાપિ તત્સમ શબ્દોમા કે સુધી જેવા શબ્દમા આવી છૂટ તે અવિષ્ટ. ૯ બાગ વગેરેમા ઉપર કે તળે આપણે વાર તારીખ વગેરે નોંધિયે છ, તે ઉપરાંત જરા પણ વિશેષ અર્થ આ કડીમા છે ખરો? છેલ્લી કડી સારી હોય તો કંઇવાર આખા કાવ્ય વિષે આપણો વિચાર સુધરી જાય, તે જ ખાસ નબળી હોય ત્યારે ઉલટુ પણ બને

વિચાર ભાષા અને કવિતા કળામા દલપતરામે લગભગ આ બિન્દુએથી આરંભી પછી પ્રગતિ કરી તે એમની પછીની કૃતિઓથી જણાઈ આવે છે અહીં એમની બીજી એક કૃતિ પણ લીધી છે જુવો ૩૨ મી.

ઉચ્ચારતા એક ગુરુ વધે, અતિશયને અતિસે ઉચ્ચારતા અગર અંત્ય યનો ઉચ્ચાર ઓછો કરતા બીજે વધે. વિક્રમમા મ સોળસા ખોડા ઉચ્ચારાય એટલે ત્રીજો વધે તો આ દોહરો ૧૪ થી ૧૭ જેટલા ગણવા હોય તેટલા ગુરુનો ગણી શકાય. પણ આવા પૃથક્કરણથી એમ માની ના લેવુ કે ૧૭–૧૮ થી વધારે કે ૧૪–૧૩ થી પણ ઓછા ગુરુ વર્ણવાળા બધા દોહરા ઉતરતા ગણાય. માત્ર ગણિતથી કે પિંગળમા નિયમ જોવામાં આવે તે ઉપરથી કશુ જ માનવુ નહી આપણી ભાષાની ઉચ્ચારણાની લઢણમા છન્દનો લય કાનને કેવો લાગે છે એ જ કસોટી છે વર્ણમેળ અને માત્રામેળ છન્દો ગાણિતિક ખેલ નથી શ્રુતિસંવેદ્ય છે, એ જ મુદ્દો છે

૭ કબીરવડ:

ભુરો ભાસ્યો ઝાંખો—નર્મદાશંકર લાલશંકર.

છન્દ શિખરિણી વૃત્ત ‡

વિષય ઈ ૧૮૬૨ ના સપ્ટેમ્બર–અકટોબરમા નર્મદે મુંબાઇથી એક બાજુ નાસિકત્ર્યમ્બક બીજી બાજુ અમદાવાદ લગી મુસાફરી કરેલી, તેને લગતાં વર્ણનોમાનુ એક. મૂળની ૨૫ કડીમાથી ૪ છોડી દીધી છે.

અર્થ ૧ એકસરખો ટટાર હારેલો તથાપિ અડગ, ફરી લડીને જીતવા માટે ઉમેદ કે હિંમત જરા પણ હારેલો નહીં, એવો યોદ્ધો,–સુધારક 'દેશાભિમાની' નર્મદના ચિન્તનનો પ્રિય વિષય હતો, એના પ્રિય પ્રતીકોમાનો એક હતો, એટલે એની કવિતામા જ્યાને ત્યા (અહીં જેવે અનુચિત ઠેકાણે પણ) એ ભાવ દેખા દે છે. એ તે આ પ્રખ્યાત કબીર વડ દર્શક સર્વનામનો આવો પ્રયોગ સંસ્કૃતમા જાણીતો છે ૨ અચરતિ આશ્ચર્ય ગ્હોરાનો મૂર્તિશબ્દ અચરો પડશે એમ ગણીને મ્હોટુ લખ્યુ દબીરા ભગતમાં કબીરાઓમા, કબીરપથી ભગતોમા સત્સંગે કબીર આ વડ તળે કેટલોક કાળ રહેલો, એ કબીરનો સત્સંગ પામેલો તેથી કબના દાતણની ફાડમાથી આ વડ થયો, એ "ઇતિહાસ" નર્મદે સાંભળેલો, પણ તેને દન્તકથા જ ગણીને પોતાની કવિતામા સ્થાનયોગ્ય પણ નર્મદે ગણ્યો નહીં પ્રજા પેઢી દર પેઢી વધતા જ જતા વડો ૩ સન્ધ્યાઓનૂં સર્વેનુ પવિતર, સન્ધ્યાઓનૂ, ભૂળીયામા, આશોપત્વના, ખુલી (ખુંલી), વગેરે વૃત્તના લઘુગુરુ–ભાતીગળ માપની ખાતર શબ્દોને અતિ મચડેલા છે, આ કડીમા છે એવી વાક્યરચના પણ કાચી જ ગણાય ૪ લ્હારી જટા લ્હારા જટાજૂટની શોભા

‡ શિખરિણીનુ માપ (ત્રિવર્ણી ગણોમા) યમનસભલાગે શિખરણી=ય માતા)મા(તારા) ન (સન) સ(લગ) ભા(નસ) લ ગે વર્ણો ૧૭. સામાન્ય રીતે આવી ચાર પંક્તિની એક કડી વિરામ સામાન્ય રીતે વર્ણો ૬ ઠી અને પંક્તિ અન્તે, આ બે વચ્ચે એક વિરામ આવે ને આવે ૮ મીથી ૧૫ મી વર્ણીએ ગમે ત્યા સંસ્કૃત પિંગળ ૧૧ મી વર્ણીએ પણ યતિ કહે છે, પણ એ પિંગળમા **યતિ** શબ્દ જરા જુદે અર્થ વપરાયો છે માટે હુ તેને બનતા લગી વર્જું છુ **વિરામ** અર્થની દૃષ્ટિએ શ્વાસ થોભે તે જરા વાર વધુ જે વાક્યાન્તે અટકે એમ –અલ્પવિરામ, અર્ધવિરામ પૂર્ણવિરામ શિખરિણીને આપણે ઉભડક ગાઇએ તે ભલે, એમ લયકારતા એ સુગેય લાગે તેય ભલે, પણ સંગીતશાસ્ત્રીઓ સ્વીકારે છે કે એ રાગ પદ નથી, ગેય નથી (જુઓ પૃ ૩૭)

(ક–૭)

શિવને પણ શરમાવે એવી શરમના માર્યાજ જાણે શિવ ન્હાસી કૈલાસે ભરાયા (ઉત્પ્રેક્ષા) ૬ ખીચોખીચ અતિખચિત ૭ શીતલતા અને છાયાના સુખ ૮ મિલ મન્દ ૯ અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામા પાશ્ચાત્ય મુખ્યત્વે અંગ્રેજી કવિતાના પ્રકારને પ્હેલો અવતારનાર નર્મદ આપણો પ્હેલો છબીરાગી (રીયલિસ્ટ realist) અને પ્હેલો રોમાન્ટિક (romantic) બને છે જગ્રાણુના આનન્દ અને શિકારીઓના આશકમાશુકના જોડાની મોજ અને યોગીનુ ધ્યાન, એવી એવી વિસંગતિઓને પણ એક પછી એક લીટીમા ગ્પરાંતા એના રુચિતત્રને જરા પણ અનૌચિત્ય લાગે નહીં ૧૦ જિવો જીવજન્તુપખી આદિ એ ને મેં શબ્દને નાન્યતર જાતિનો ગણ્યો છે ખુશનુમાઇંગિ નર્મદનો પાઠ રૂંગ નહીં રંગિ હોવા સમ્ભવ છે વિવિધ નુ દર રંગ રંગના ચિગ્ણો ચળકે તડકે વચનો વર્ણી દ્રુત બોલાતો લઘુ છે તેને પછીના વર્ણી સાથે સંયુક્ત ગ્રી લઈ એ જોડાક્ષરની થડકથી પ્રથમ વર્ણને ગુરુ ગણ્યો છે* પટો પડોની આસપાસ ગ્રોળિયા ઉધાઈ આદિ જીવાતના ઢેગ્રા જામી ઠરી ગએલા છે તે કરેથા ભરફ ઉપર તડકો પડે ને જેમ તેમ ચળકી ઉઠે

દલપતરામમા તેમ નર્મદમા બાપાની તેમ એ લેખકોની પોતાની ન નમેડી કલમની પ્રાથમિક દશાની કચાશ ઘણી કૃતિઓમા દેખીતી છે નર્મદની બીજી કૃતિ 'સૂરત' અહીં ૩૦ મી ગાળી છે આ કવિજોડને માટે બે બે કૃતિ બહુ ઓછી પડે છે તેનો ઉપાય નથી. અહીં લીધેના કવિઓમાથી બીજા કેટલાકને માટે આ તેની કૃતિઓ પણ એમની શક્તિઓ વૈવિધ્ય આદિનો ખયાલ આપવાને ઠીક ઓછી છે એકને બદલે ત્રણ ના-ગ્રુમની ગ્રોપરી વડે જ કઈક ન્યાય થઇ શકે સગ્રહકારને તેમ વાચકને કઈક સન્તોષ વળે. પરતુ આ પણ જુવો, કે નવીન વિચારક એટલા દાખલા દલીલ આપે જેથી કેટલાક સમજાવી સશ્કારી વાચકોમા એના વિચારબીજ જીવવા રોપાઈ જાય, તો પછી ખ્હરની વિકાસધર્મે જ પૂરતા તરુઓ વેલીઓ ક્ષમો આદિ થઈ જવાના. ††

---

* આવી અતિછૂટન હુ વખાણતો નથી, એની હિમાયત તો શેનો જ કરુ હુ હિમાયત કરુ છુ તેવા અતિવિરલ અને ઠીક અપવાદ રૂપ પ્રયોગોમા દરેકનુ વૈલક્ષણ્ય જ આગળ કરુ છુ તે જોવા વિચારવાની પરવા ના હોય તે ભલે પણ એ પ્રયોગો આ અતિછૂટથી તદ્દન ભિન્ન જાતના છે

†† કડી ૮ મા પુણ્ય વાચન

૯ શત્રુંજય :

ભીંજાએલા ઉરેથી જગત — દામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકર.

૭૯ સ્રગ્ધરા વૃત્ત.‡

વિષય ૧૬ કડીના કાવ્યમાંથી છેલ્લી ૫, શેત્રુંજીનદી, દરિયો ખીણ, આમડા, આદિને લગતી, અને વચ્ચેથી ૨ (કડી ૬ ઠી, ૭ મી) છોડી દીધી છે

અર્થ ૧. આખી કડી એક વાક્ય છે, તેનો કર્તા કડીનો છેલ્લો શબ્દ તુષાર છે **સ્નેહભીના કવિ શો અને આછેરા અભ્ર જેવો**, એ બે તુષારની ઉપમા છે તેમાંથી બીજી ઠીક જ છે, તો કવિ સાથેની ઉપમા માટે તુષારને **ભીંજાએલું ઉર** અર્પે છે, તે અર્થહીન છે તુષાર જાતે આખો આર્દ્રપ્રકૃતિ હોવાથી ભાનુ રાજા પધારવાના તેમના સન્માનાર્થે પ્રવર્તતો ત્રીજી પંક્તિનો અલંકાર આ બંનેથી સારો છે તો એમાં જરા યે નવીનતા નથી **તરુપત્ર** તરુ અને પત્ર તરુના પત્ર જેમ રુચે તેમ લેવું દલપતરામ કરતા નર્મદની વિચારવણાટ ઘાડી, તો નર્મદના કરતા દામોદરની વધારે ઘાડી છે કાપડમા તેમ લખાણમા પારેગર રોરી ઘાટ ભૂષણ આદિ જુવે છે તે ઉપરાંત વણાટ કેટલી આછી કે ઘાડી છે તે પણ જોવું જોઇએ —

૨ **હિમાદ્રિવિરહવિપદ** આ કવિમા અતિસંસ્કૃતતા દોષ સૌએ કબૂલ રાખેલો પરે એટલો દેખીતો છે આ કૃતિમાં જ **નન્દનાનન્દ, વાહ રૂપે વસેલો, પદસરણિ** વગેરે એ જ દોષના બીજા દાખલા છે. એક કાળે બધા પર્વતો પુત્રપૌત્રાદિ સાથે અવિભક્ત કુટુમ્બની રીતે એકત્ર રહેતા હતા પછી તેમને વિખૂટા પાડી ન ખાયા હિમાદ્રિનો આ સત્પુત્ર શેત્રુંજો –સિદ્ધ શૈલેશ વિયોગમા પણ પિતા અને મૂળ વતન તરફ ખૂબ આકર્ષાય છે **સ્થાન સંકેત** સંકેતસ્થાન અન્યોન્ય મળવાનું સ્થાન એટલે મિલનનું સંકેતસ્થાન' એમા દ્વિરુક્તિ કે શબ્દબહુલતાના દોષ છે આગળ **દેવોના વૃન્દ સંગે સુરશચિપતિએ** મા પણ **વિરતિભવન** વિશ્રામસ્થાન વિલાસભૂમિ ડુંગર એક સ્થળે અડગ હોય

‡ સ્રગ્ધરા-વર્ણી ૨૧, ગુરુઓના અને લઘુઓના એવા ખડકલા કે સામાન્ય રીતે ૭ મી અને ૧૪ મી વર્ણીએ તેમ પંક્તિ છેડે એમ ત્રણ વિરામ આ પણ સંગીતશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ ઉભડક ઢાળ ગેય ગણાવા પાત્ર નહીં (બરવે પૃ ૪૩) ત્રિવર્ણી ગણોમા એનું માપ-**મરભનયયયે** સ્રગ્ધરા એકવીશે અથવા એની જ આખી પંક્તિમા—

મા(તારા) રા(જભા) ભા (નસ) ન(સલ) ય (મા તા) ય (માતા) ય(માતા).

જ, તેને માટે શોકથી સ્તબ્ધ મારે અંગ, એવા એના તરંગ (ફેન્સી fancy) અલંકાર ગણાય છે, પણ ઉચિત હોય તે જ અલંકાર સારો; રૂઢ અને પરિચિત હોય અથવા નવીન અને વિચિત્ર હોય તેવા તરંગ, ઉચિત ન હોય તેમાં, કવિતા કરતાં કવિતાભાસી પદાવલિ (પોએટિક ડિક્શન) ના જ ટકા વધારે છે ૩ બહુવ્રતા રેલઉેલ. તે તો અનુચિત એથી—વાક્ય તૂટે છે, 'પામ્યો સૈનૃસિ એવી' કે એવું કંઈક જોઈએ. નન્દન ઇન્દ્રનુ ઉપવન, ઇંદ્રે જાણે પોતાના વાહન ઐરાવતને આ સ્થાનની ઉત્તમતા જોઈને થોડી વાર અહીં ચરવા માટે ઉતારેલો, તેને જગા એવી તો ગોઠી ગઈ, શત્રુંજય બનીને અહીં જ રહી ગયો તરંગની નવીનતાથી જ મોઢી પડનારા આને 'અદ્ભુત!' એવા ઉદ્ગારે વધાવે પણ અહીં એ દુરાકૃષ્ટ વળી પછીની કડીના વધારે દુરાકૃષ્ટ તરંગનો જનક છે, અને વિષયને અનુચિત છે ૪ ઇંદ્ર ત્યાગીને એને અહીં જ રહેવા દઈને ચાલ્યો ગયો. પણ ઐરાવત વગર એને સ્વર્ગમા શેનુ ગોઠે ? વાહનરૂપે વસેલો વાહન ફરે દરેક શૃંગમા વાસસ્થાન—આસન—બનાવાયેલો પનોતું સુભગ, મનોહર, આબાદ સુરશચિપતિ સુરો અને ઇંદ્ર સૌએ દેવોના વૃન્દ અને સુરો એમ વસ્તુની દ્વિરુક્તિ વડે પંક્તિ પૂરી કરી, તે કરતા 'શચિશચિપતિ' કે 'શચિસુરપતિ' લખ્યુ હોત તો દ્વિરુક્તિ દોષ તો ટળત. પણ આ એ કડી આખી કૃતિમા મુખ્ય છે, અને શત્રુંજયના વર્ણનમા છેક જ અનુચિત છે શત્રુંજય જેમનો ગિરિ, તે આપણા જૈન બન્ધુઓ એને તીર્થંકરોનુ ધામ ગણે છે, અને ઇંદ્રાદિ તમામ દેવોને એ તીર્થંકરોના પગની રજ ગણે છે જૈન દેવાલયોની સુન્દરતા આદિ મોહક અદ્વિતીય સ્વર્ગથી જણાવીને પણ તેમને ઇંદ્રાદિ દેવોના જ ન [illegible] લેખે વર્ણવાય, એ કવિતા જૈનોને બેહૂદી જ લાગે ૫ પદમરકિત્યુ પગથી ચડવાનો માર્ગ (જે માત્ર પગથી નથી). હાથીની સૂંઢ ઉપર ઉડે ઝુમતાવાળા શાખાદુ [illegible] દોર લટકાવવામા આવે છે, તે હાથીની બને બાજુએ ઉચ્યાનીઓ લટક્યા કરે છે ચડવાને માર્ગે વચ્ચેવચ્ચે યાત્રાળુને વિસામા માટે ચબૂતરા બાંધેલા છે, તે જાણે આ સૂંઢ ઉપર લટકતા સુન્દર શ્વેત ઝુમ્મરો! વાહ રે કવિતા, વાહ ! ઉપરો [illegible] વસ્તુન સુન્દર નિરૂપવા જતા હસતુ આવે એવુ ચિતરાઈ ગયુ છે ઇંદ્રોદ્યાનનો નન્દનવનના જેવો દિવ્ય સુગન્ધ

૬ પાણી તડકે ચળકે છે સપાટી ઉપર મન્દ મન્દ તરંગાવલિ ઉઠે છે, એવા તળાવની શોભાનુ વર્ણન પણ છેક તરંગી છે. ૭ બે લોક પૃથ્વી અને સ્વર્ગ. ૮—૯ આ પ્રાસાદો (મહાલયો) દેવાંગનાઓના રાસ (સમૂહનૃત્ય અને ગીત)

જાણે હમણા ઝીલશે એમ કુહાડે ગોઠવાઇને રાસારમ્ભની પૂર્વ ક્ષણની મંડળી હોય એવા સોહે ॥

છે.ઘી ॥ લીટી સારી છે તો સુન્દરતાઓની આ ૧ યાદી જેવી થઇ ગઈ છે. 'વીચિ આનન્દતરંગ' આ કૃતિ સામાન્ય વાચકને ઉંચી અને સુન્દર કવિતા લાગે એવી છે તેની ઉપની કડક ટીકાનો અનર્થ ન કરવો

શોભન ભૂષણ મધુરી કડી, ચિત્રવિચિત્ર તરંગાવલિ

એટલા અંશોથીજ સારી કવિતા બનતી નથી કલ્પના (ઇમેજિનેશન) તરંગ (fancy ફેન્સી) બંનેને કવિતામા સ્થાન છે (વિચાર, તર્ક, યુક્તિ, વિગતો અને લાગણી આદિને ગદ્ય રૂપે વ્હેતા વિચારપ્રવાહની જેમ કવિતામા પણ સ્થાન છે જ ગદ્યમા કલ્પના તરંગ અને–સામાન્ય રીતે બોલતા–વાગાળી પણ ઓછા આછા જ શોભે કવિતામા એમની રેલંછેલ પણ હોય ગદ્ય અને કવિતા બનમા બંનેના દરેક અંશમા અર્થપોરમ ઔચિત્ય તો જોઇએ જ) કલ્પના અથવા વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ તે મોટી બ્હેન, તરંગ તે ન્હાની બ્હેન વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ વિના જાણે વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ જોતો હોય એમ લેખક વર્ણવે, તે તરંગી (ફેન્સીફુલ) લખાણ છે કલ્પના વિરલ છે, તરંગો સૌને શક્ય છે કવિતાશોકને પરાણે રચનારા ઘણાખરા તરંગી લખાણ જ કરી શકે છે, જે સારુ પણ હોય, અહીં આપણે જોઇ ગયા તેવુ પણ હોય શબ્દોના 'પ્રસાદ" અને છન્દની ચોટ અને મીઠાશના મેળથી ઉપજતી આકર્ષકતા ઘણાને ભૂલવે છે, અને તેઓ ઊતરતી કવિતાને પણ સારી માની લે છે પરન્તુ અર્થ પ્રવાહજ કવિતા. શબ્દ અને છન્દની ખુબીઓ સારા બધ બેસતા અર્થને પોષવાના કાર્યમા સફલ યોજાયની હોય તે જ ખુબીઓ, એમ યોજાયથી હોય તે વ્યર્થ દામોદરના કૃતિસમૂહમા અહીંની જેમ વિચારનો સ્પર્શ થતા જરા નિસ્તેજ લાગે એવું તરંગી લખાણ પુષ્કળ છે, તો સારી કવિતા પણ પુષ્કળ છે, જો કે આખી કૃતિ આદિથી અન્ત લગી સારી કવિતા ગણાય એવી એમના સંગ્રહમા બહુ નહીં જડે, કલ્પનાદર્શન પણ વિરલ જ સાપડશે કલ્પના અને તરંગ માટે જુવો લિરિક પૃ ૧૦-૧૧

૯ ગીરનાં જંગલ·

ઘોર અતીવંકી ધરતી ને—ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ.

૭૦૬ સવૈયાની જાતિનો ‡

અર્થ ૧ ઘેંકી બ કિંમ, વાંકડી, કેટલીક વસ્તુઓને લાગે ત્યારે—અહીં જેમ-વાંકુ ચૂંકુ ઉંચુ નીચુ ડુંગર બેડબડું એવો અર્થ પણ થાય. ૨ સઘન ગીચ. સામસામા ડુંગરા, એક બીજાના મિત્ર, વચ્ચે કરાડોને લીધે ભેગી ન શકાતા વિયોગ દુ ખે જાણે ઝુર્યા કરતા. ધીંગાણું ઝપાઝપી, લડાઇ ૫ ધોધપછાડ ઉપરથી નીચે સીધા પછડાતા ધોધ. પડછંદા પડઘા અડીખમ ધીંગી, સરાસત ન્હાડી, અરી (વિપત્તિ) સટી શકે એવી. ૬ બહુ અહીં કવિતાના લયમાં બહૌ જ બોલાય છે વ્યાઘ્રચર્મ શા ચગપગવાળા, યોગી ચટાપટાવાળુ વ્યાઘ્રચર્મ ઓઢે, ગિરનાર ઓઢે છે બહુરંગી (ચગપટાવાળા) જંગલ દઢ આસન યોગીની જેમ એક જ આસન (બેઠકની તર્વાબ) જમાવીને. ૭ ફુંઢ મ્હોવત

‡ ચોક્કસ ગણુ ૭+ગાલ એ સવૈયાના માપની પંક્તિ છે, તાલ પણ સવૈયાકરે નો સાદો—૧લીએ ૫ડી ૯મી ૧૩મી એમ ચાર ચાર માત્રાને આંતરે આવ્યા તે—જ છે પણ કેટલીક પંક્તિ લગાન્ત છે ત્યાં એક માત્રા ઓછી છે, અને જ્યાં પંક્તિ લાદિ છે ત્યાં પ્હેલો તાલ બીજી માત્રાએ પછીના બધા ૬ઠ્ઠીએ ૧૦મીએ એમ ▪ વળી સવૈયાની કડી ચાર પંક્તિની ત્યારે આ ત્રણની સવૈયાથી આ રચના આટલી જુદી પડે છે, તથાપિ સવૈયા જાતિની ગણાય.

પિંગલોમાં ૩૦, ૩૧, ૩૨ માત્રાની પંક્તિઓવાળા છન્દોમાં પુષ્કળ ગડબડ છે રણછોડભાઇ વર્ણમેળ સવૈયા પણ નોંધે છે (૧) ૭ ભગણ+ગ, (૨) ૭ સગણ+ગ, (૩) ૭ ભગણ+ગાગા (૪) ૭ સગણ+ગાગા, (૫) ૮ ભગણ (૬) ૮ સગણ વગેરે માપોના અનેક છન્દ નોંધે છે સવૈયામાં ભગણ અને સગણ આવવા સ્હેલા જ છે અને એ બેમાંથી એક પંક્તિઓમાં પ્રધાન હોય તો આખી રચનાને વર્ણમેળ અને ભગણી અથવા સગણી સવૈયો કહી શકાય ભગણી સવૈયામાં ઉપર જણાવ્યો છે તે તાલ જ પ્રવર્તે ભગણ સગણ ભળી જતા થતો ગાલગાલમાં એ અષ્ટક ઝુમખો પણ સવૈયામાં આવે પણ એવા ઝુમખા વધતા તાલસફાઇ જોખમાય.

તાત્પર્ય કે કવિત આદિ છન્દોના સમૂહ જેવો આ સવૈયા છન્દ સમૂહ પણ છે તે સમૂહમાં વર્ણસંખ્યા પંક્તિ-અન્તની ઘટના તથા પ્રાસ તપાસીને પૃથક્કરણ થાય તેમ આ સમૂહમાં એ ત્રણ ઉપરાંત માત્રાસંખ્યા અને પંક્તિની અંદર વિવિધ રીતે જોડવાતા પ્રાસ એમ પાંચે લક્ષણ પ્રમાણે પૃથક્કરણ કરી નવું વધારે વ્યવસ્થિત વર્ગીકરણ અને નામકરણ કરવાનું છે એ કાર્ય આ આખો છન્દ સમૂહ અર્વાચીન દૃષ્ટિએ પિંગલશાસ્ત્રી પાસે માગી જ રહ્યો છે

૭ કે "આહીર મુંઢ (મૂઢ, ગમાર) ને ખાખરો રુંઢ" (છેક ચૂકો છુંઓ).
૮ સહુ રાસરમે આ ત્રણે ગુણ અસાધારણ પ્રમાણમાં જ્યાં સાથે વિહરી રહ્યા છે.
૯ કુંઢાં મોટાં વર્તુલાકારી. ઘીંઘ મોટાં સેંકડોનાં ટોળાં. મેસ મુંપડું, નળીયાં વિનાનું ઘાસ કરાંઠી આદિએ છાજેલું છાપરું; એવાં પાંચપંદર છાપરાંનું ઝુંડ.
૧૦ ગડે ગડગડે. ત્રાડન સિંહોની ત્રાડ, ડુંગરામાંના અનેક પડઘાને લીધે અનેકગુણે લંબાતા ઘોર નિનાદે ચાતર્ફે ધૂધવી રહે.

કૃતિ સારી છે એમ કહેશો કે શબ્દે શબ્દ જાતે અલંકાર છે એમ કહેશો ? વિષય જાતે એટલો તો રોમાન્ટિક (romantic) છે કે તેની ભાવવાહી છબી માત્ર પાડતું છબીરાગી (realistic રીયલિસ્ટિક) ચિત્ર, ભાવમુગ્ધ શૈલી વાપરી હોય તે કરતાં પણ વધારે ખુબીદાર અને દ્રાવક બની રહે છે.

૧૦ ગિરનારની યાત્રાઃ

ક્ષિતિજમાં કંઇ મેઘ સમો રમે—ગજેન્દ્ર ગુલાબરાય બુચ.

છન્દ ૧૧ વર્ણી ત્રિષ્ટુપ જાતિના ઇન્દ્રવજ્રા, ઉપેન્દ્રવજ્રા, અને એ બે મળીને થતો ઉપજાતિ છન્દ; ૧૨ વર્ણી જગતી જાતિના દ્રુતવિલમ્બિતની આમાં ૧૫ કડી છે, ઇંદ્રવજ્રાની ૯, ઉપજાતિની ૮; જગતી જાતિના વંશસ્થ અને ઇંદ્રવજ્રા મળીને થતા ઉપજાતિની ૧. વળી ત્રિષ્ટુપજાતિનો નભરલલ માપનો એક છન્દ અહીં દેખાય છે (કડી ૨૨ મી), જે રણપિંગલ જેવા મોટા ગ્રંથમાં પણ નોંધાયો નથી, એટલે એને માટે કવિના નામ ઉપરથી ગજ છન્દ નામ સૂચવું છું. અને દ્રુતવિલમ્બિત અને ગજછન્દના મિશ્રણથી થતા ઉપજાતિની અહીં ચાર કડી છે.‡ ત્રિષ્ટુપ-જગતી જાતિનાં પાંચ છ વૃત્તોની આ ફેરબદલી, લય વૈવિધ્યને પોષતી, કૃતિનું ઐક્ય

‡ પ્રથમ ૧૧ વર્ણી ત્રિષ્ટુપ જાતિના છન્દોઃ (૧) ઇન્દ્રવજ્રા ત્રણ ગણ, ત ત જ + બે ગુરુઃ આપણી પરિભાષામા તા(રાજ)તા(રાજ)જ (ભાન) ગાગા. (૨) ઉપેન્દ્રવજ્રા અને (૧) મા એટલો જ ફેર કે તેમાં પ્રથમવર્ણ ગુરુ છે તે આમાં લઘુ. ચાર પંક્તિમા ૧, ૨ કે ૩ આમાંથી એકની અને બાકીની બીજાની, તે (૩) ઉપજાતિ. અને એમાં ઉપલા બે છન્દોનું મિશ્રણ, તે જુદી જુદી ૧૪ રીતે શક્ય, તો ઉપજાતિના એ દરેકરૂપનું જુદું નામ પણ પિંગલ શાસ્ત્રીઓએ પાડ્યુ છે જ ! (રણપિંગળ ૧ પૃ. ૨૮૫–૭) (૪) ઇંદ્રવજ્રા અને વંશસ્થના મિશ્રણથી થતો ઉપજાતિ પણ આ કૃતિમા છે (કડી ૨૦ મી), એમાનો (૫) વંશસ્થ ૧૨ વર્ણી જગતી જાતિનો

સાથે એક જ વૃત્તમા પણ કર્તા વિચારલહરી પ્રમાણે લયની ઓક સમારી લેવામા કુશળ કારીગર છે પદ્ય એટલે ગદ્ય કરતા વધારે સમર્થ સુગમ વધારે વિવિધ, સાધન, તેની આવા દાખલામા ખાતરી થઇ જાય એમ છે.

કવિ અને કૃતિ ૨૬મા વર્ષમા ટાઇફોઇડથી અચાનક વિદેહ થયેલા આ ઉગતા કવિની ઇ ૧૮૨૫ થી થયની કૃતિઓ મોટે ભાગે સિદ્ધહસ્ત છે. અધૂરૂ એ સૉનેટ (ગજેન્દ્ર મૌક્તિકો પૃ. ૬૫) આપણા અણુતરી સારા સૉનેટમા મુકાય એવુ એક બે ગીતો પણ મોહક છે રા રા રામનારાયણ પછી ગુજરાતમા જન્મેલા કવિઓમા ક્લાસિકલ શૈલીના લેખકોમા એમનુ સ્થાન ઊચુ છુ કૃતિસ ખ્યાચે નહી તેટલુ ગુણવત્તાએ આ પ્રતિભાવૃક્ષ અકાળે ભસ્મ થવાથી ગુજરાતી કવિતા ઉપર મોટી હોનારત ગુજરી છે

આ વાચતા જ ઘણાને રા. રા ન્હાનાલાલની 'ગિરનારને ચરણે' સાભરશે એ આની સાથે વાચી જોવા ભલામણ કરુ છુ "૦ ચરણે" અશોકના શિલાલેખ અને બૌદ્ધધર્મનો વિષય આવતા જ રાવણની લંકા તરફ ઉડી જાય છે, અથવા મ્હોટા કેકવિ "ચરણ" આગળ બેસી ગયા છે, ગિરનાર ચડ્યાજ નથી. વળી એમની બીજી સખ્યાબધ કૃતિઓમા તેમ આમા, પ્રથમ દર્શને જે ભવ્ય લાગે છે, અથવા જે ઉચી કવિતા લાગે છે, તે જરાક જ વિચારી જોતા શબ્દાડમ્બર (રેટરિક rhetoric)† નીવડે છે, બે જ કડી જુવો–૪ થી અને ૮મી.

ન્હાની સીમા ગગનની ય રચન્તિ બાધા, ન્હોતી સીમા જગત કે જગબન્ધનોની,
ન્હોતા જ સૈન્ધન કે સ્થલકાવના ત્યા, નિર્બન્ધ એમ વહતા પ્રભુના પ્રવાહે ૪

જોયૂ અમે ગિરિકણે સ્થૂલની શિલામા, જોયુ અમે જ ઉડુ અદ્ભુત માહિ દીઠ,
તે એક શૈલકણનૂ ઉર ભેદિ જોતા ઇતિહાસવાહિ લિપિ દર્શન ત્યા પ્રભુનુ ૮

૪ થી કડીમા એ સ્થાન અનન્ત હતુ એટલુ નકારકથન જ છે. આઠમી કડીમા એ વસ્તુ શી ભવ્ય ! એટલુ જ પણ "આ ભવ્ય છે એમ ગમે તેટલા આશ્ચર્યચીણા અવાજે કહેવામા આવે, તને જ ભવ્ય આલેખન કે ભવ્યતાનુ આલેખન

છન્દ છે તેની દરેક પંક્તિ જતા જર એ ચાર ગણની બાવ છે આપણી પરિભાષામા જ (ભાન) તા(રાજ) જ(ભાન) રા (જભા) એ એની વ્યાખ્યા. બીજા છન્દો માટે જુવો કૃતિ ૧૩ મીનવગે ટિપ્પણુ‡

† ઉચિત અને સાચી ભાતનુ રેટરિક તે વાક્છટા, વાગ્વૈભવ–જુવો લિરિક પૃ ૧૯

કોણ ગણી શકે વારુ ?* અને આવી કવિતાભાસી પદાવલિ (પોએટિક ડિકશન)ની શબ્દાલુતા (વર્બોસિટી verbosity) રા. ન્હાનાલાલની રચનાઓમાં ઓછી નથી. એમની અછાન્દસ રચનાની ટુંકડી ટુંકડી પંક્તિઓથી છે તે કરતાં પણ વધારે હોવાનો ભાસ થતો હોય, તો ભલેને !

ગજેન્દ્રની કૃતિ ૪૯ કડી લાંબી છે. તેમાંની પ્હેલી ૨૪ માંથી ૧૩ જ લીધી છે. અહીંના આંક પ્રમાણે ૧૪ મી થી છેલ્લી, તે મૂળની છેલ્લી ૨૫ કડી છે. કોઇક ઠેકાણે મૂળમાં "ગિરિનાર" છે; ગિરિઓમાં નાર એવો અર્થ અને શ્લેષ એ કોઇ ઠેકાણે આવશ્યક નથી, એટલે અહીં બધે ગિરનાર જ છાપ્યું છે. એક ઠેકાણે "દીપડા" શબ્દ છે, તે ફેરવીને મૃગેન્દ્ર છાપ્યો છે.

અર્થ ૧ છેક ઢોલારના ઝાંપા લગીનાં માણસ બચપણથી જ ગિરનાર ભણી વારંવાર નજર માંડે છે. પડછંદ પ્રચંડ ૨ **આળખ્યો** આલેખ્યો. પાસે ર્‌હોચતા માણસને તે એટલો તો અતિકાય લાગે છે કે...૩ પંક્તિ ત્રીજી ગુજરાતી ભાષાની શક્તિ રત્નની જેમ સદાજ્યોતિમય દીપાવે છે. ૧ લી કડી ગરવા શબ્દ ઉપર તો ૩ [illegible] કડી વિરાટ શબ્દઉપર જાણે ભાષ્ય છે. ૨ જી કડી અણદીઠેલ વિષે કલ્પના અને તેના વાસ્તવિક દર્શન વચ્ચે કેટલો તો તફાવત, તે રજુ કરે છે. આ કૃતિમાં બીજી પણ આવી અર્થગર્ભ કડીઓ છે.

૪ લો જુવો. તાંડવ અતુલ શક્તિના. પત્થર શબ્દને પથ્થર લખવા માટે આતુર જોડણી સુધારકો (!) ને આ પંક્તિ ભેટ ધરુ છું. †

૫ જીવન સ્થૂલદૃષ્ટિનાં પડળ ઉતરી જતા જેનાં દર્શન થાય તે અમરવાનું જીવન. ૬ પૂર્વાર્ધનો તરંગમસ્ત જેટલો સાચો તેટલો નાજુક છે. ૭ **માત** અમ્બાજી ગહન ગવ્હરી, રહસ્યની ઝાંખી કરાવતા. ૮ ફાળ સશક્ત થડનારા મોટી ડાંગને ટેકે ચારપાંચ પગથિયાં ડગલે ડગલે કુદે છે. ગજેન્દ્રને એમ ચડવામાં અપાર આનન્દ આવતો. કૃતિના (અહીં)

---

* આમ કરવાની કટેવ રા. રા. નરસિંહરાવને પણ છે. કવિતા સાધવાને બદલે કેટલીય વાર તેઓ આપણને બાળકની જેમ આશાટટળતા રાખે છે; બાળકને આપણે ખાવાનાનો દાબડો છીંકે બતાવિયે, છીંકા તળે પણ લઇ જઈને કહિયે "જો, આમાં છે !" અને આપિયે નહીં;—એ પ્રમાણે.

† રમૂજ માટે એજ જાતનો બીજો એક દાખલો નોંધુઃ રા. રા. નરસિંહરાવ આંખ, સુણ (સાંભળ), વગેરેમાં ય બોલાય છે માટે લખવો એ મતના છે; આંખ્ય, સુણ્ય, વગેરે લખે છે. આ લેખન અને ઉચ્ચારણથી હું સૂગાયો ક્યારથી ? એમની જ કવિતામાં "સુણ્ય સુણ્ય" બે વાર સાથે આવે છે તે એમની પંક્તિ જોઇ ને, ત્યારથી !

પાચ વિભાગ પડે છે, છેલ્લો ૬ કડીનો, બીજો દરેક આઠનો. ૯ ઘન અને ધુમ્મસ ધરી બધું જ ઢંકાઈ જાય, ઘરી ખસી જતા અતલ કરાડોની કોર પર જ ઉભા હાજિરે. ૧૦ બીજી પંક્તિ દ્રુતવિલમ્બિત, બાકીની ત્રણ સજ છન્દ. ગિરનાર વિરાટ મૂર્તિ છે, અને વળી અત્રનીથી ઉચ્ચ ભૂમિની સ્પૃશ નેત્ર કરી શકે તેવી ને તેવી માપી પણ કરાવે છે, સ્મૃતિમા રહીજ જાય એવી સચોટ રીતે. ૧૧ સૂક્ષ્મસ્થૂલ બને અર્થનુ સુસંગ નિરૂપણ કડીઓના અનુક્રમ માત્રથી કેટલાક ધ્વનિ સ્ફુરે, એવી કલામય ગોઠવણ મનન વડે જ સધાય. પોતાનુ લખેલુ પોતે સુધારી ન શકે, એવા કવિઓમા આવા ગુણ જવલ્લેજ દેખાય. ૧૨ બીજો તરંગ, પ્રથમના જેવો જ લલિત, અલંકારિક જેને ઉત્પ્રેક્ષા કહે છે તે અલંકાર આવા સ્થળોમા લેવામા જ ઔચિત્ય છે ધુમ્મસની અત્યન્ત ધાતી અને શુભ્ર નાગણ્યાઓ ગિરિ ચડતા પથિકને વારવાર ભીંજવી દે છે, એ કુદરતરૂપે પણ વાસ્તવિક વર્ણન છે ૧૩ નિસર્ગે કુદરતમા સ્વાગતના સાજનો હોય, એ માન્યતા બરાબર છે, આ ગિરનાર એ જ મંત્ર સમજાવ્યા કરે છે, એવો પ્રત્યક્ષાનુભવ આપ્યા કરે છે અને સાધુસંતોના સત્કારો અને આતિથ્યો પણ ત્યાં કેવા છે ૧૪ પરંતુ નાખે તેને કહે છે શાન્ત નગે, ભાવનાસ્ફુરણ સિદ્ધિ મળે. ૧૫ માણસ આમ પ્રકૃતિપૂજનમા પણ સ્થૂલ વાસનાઓને લાવે, તે એની પામરતાને જ પુરાવો છે. હે પ્રભુ માણસને આવો જડ કેમ સરજ્યોં વારુ? ૧૬ આ યાત્રીને રાજપાટ ન ખપે તપ ન ખપે. વળી અહી જ જુઓ નાગાઓના પણ બરફની લેવાય પાડ્યા છે, તેનો પુરાવો આ રહ્યો સામે ૧૭ કેવળી ફરમાની, ફરફરની, શબ્દશુદ્ધિ માટે આગ્રહ હોય તો ફરમાની કે ફરફરની વાપરવુ ૧૮ ધન આ મન્દિરો (૧) જૈનોનુ સૂક્ષ્મ ધન (૨) એમના સ્થૂળ ધનના પુરાવા, બન્ને અર્થ ૧૯ પગથા તોડ્યા, પત્થર કાપ્યા, પોચાની છાપ કોનુ ઉપર પડે?—અરે સ્થૂલબુદ્ધિ બન્ધુ, આ પત્થરે પત્થર મહાતની શાખનુ પગલું છે ૨૧ એક દેવી અનન્ય, સુવિખ્યાત 'એક' શબ્દનો આવો પ્રયોગ સરળતમા આવે તો છે, ૨૨ અહી અમ્બાજીની ટુક ચડવા કેટલા પ્રયત્ન માટે ગણનાના આત્માને પ્રાર્થના કરે છે, એ પણ આ યથોચિત તરંગોથી ઉત્તર કવિ કૃતિનો એક સુન્દર કલ્પી તરંગ છે ૨૩ સૂર્યેન્દ્ર સિંહ, દીપક ૨૫ એક કવિ કલ્પનાનો જબરો કહો માડ એમ માતાજી, આ આખુ તમારી આન-અગાશીમા હમારે તો બેઉ જીવન સફર!

૨૭–૩૨ ચોથો, જુવે છે હિમમય દામનો અન્તન વિશ્વ જ્યા દેખાય એવો ચિતરે છે તેમા પણ ગિરનારનુ પ્રાધાન્ય રાખે છે જ ૩૩–૩૭ તેના પણ સર્વ સ્થૂલ-

સૂક્ષ્મનું શિખર, પૂજનીયોમાં પૂજનીય, આખા જીવનનો ઉપહાર જે એકને જ ઘટે તે મ્હારા ઇષ્ટદેવી મ્હારા અમ્બાજી. આ કડીઓને રા રા. રસિકલાલની કડીઓ (કૃતિ ૨૯ મી) સાથે સરખાવો. બન્ને પોતપોતાની ઢબની ઉત્કૃષ્ટ રચના છે, પણ એ બે ઢબમા કેટલો બધો તફાવત! ૩૩ ઘણુઘણે ઘંટારવ અને પડઘાઓથી ગાજી હડે. ૩૪ ત્હારી આંખીથી મ્હને શું શુ નથી થતુ! ૩૫ બેભાન, ભાવભ્રમિત, વિક્ષિપ્તચિત્ત. ૩૬ બન્ધ, પાંખ ધર્મપક્ષનો કવિતાપક્ષનો બન્ને અર્થ ૩૭ સરસ્વતી વાણીની શક્તિ, નથી તે ક્યાથી આપુ? હોય તોપણ એનાથી વધારે મ્હારૂં આખુ જીવન જ લે મા ત્હારે ચરણે, ત્હને એનોજ અર્ધ્ય ધરી દઉ છુ. ૩૮ ગગનચુમ્બિત ગગન જેને ચુમ્બી રહ્યુ છે એવો

૧૧ વૃષ્ટિ પછી કુદરતનું સૌન્દર્ય.

જો! જો! જો! આ — ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી.

૭૯ ગો મા ત્રિ. સગીત કે પદ્યલયના રસિયા ન્હોતા, બ નેન સમજતા હતા, પણ એમનો કાન જ કઇક તાવમ્હેરો હશે. વળી ગમે ત્યા એક ગુરુને સ્થાને બે લઘુ અને બે લઘુને સ્થાને એક ગુરુ (વૃત્તોમા પણ) મુકાય એવો, —આડો ધડ!— એમણે નિયમ જ કરેલો એટલે એમના મીઠામા મીઠા પદ અને મધુરમા મધુર પદ્ય ખરી જગાએ ન ઠેકરાય એવા વિરલ અને તોપણ ગુજરાતી કવિતામા લયમાધુર્યના ઊચામા ઊંચા શિખરો છે, તેમા એક બે નવીન શિખરો એમણે સર કરી આપ્યા છે

એવુ એક શિખર આ પંક્તિઓના કટાવબન્ધો છે, બહુવચન વાપરુ છુ કેમકે અહી એક નહી બે કટાવ છે. ‡

---

‡ કટાવ વિષે જુવો રણપિંગળ પૃ ૫૩૭ ૮ કટાવ અને દંડકની સરખામણી માટે દંડક વિષે જુવો એજ, પૃ ૪૧૭—૩૮ દંડકને પદ્યબન્ધ કહેવાય ખરો? એ લયપ્રવાહ છે ખરો? કે અતિઅનિયન્ત્રિત અગર તો તદ્દેવતા (મોનોટોની) દોષે અસુન્દર થતી રચના જ નીવડે? મનસ્વી રીતે કકડા પાડી પદ્ય છે એવો આભાસ થાય એમ એને છાપી તો શકાય, બેશક પરતુ પદ્યવચ સ્વનિયન્ત્રિત સજીવ સાવયવ વસ્તુ છે અર્થવિશદતા જાળવતો વાક્યરચનાનો બન્ધ ગદ્યપદ્ય બન્નેમા જોઇએ, અને ઉપરાત સજીવન લયપ્રવાહ પણ હોય તે જ પદ્ય આ નમૂનામા 'રંગ સજી રે વિશ્વમા રતિ ધણી હજી રે' એ ચરણ ટેક લેખે વાપરીને કડી બાધી છે પંક્તિ ૩૨ માથી શરુ થતો છ દ જગણી કટાવ છે,

અર્થ - વર્ષતાં વાદળાં નીચે ઉતરીને નભકટિ પરથી વર્ષે છે. નભકટિ ધારાકર, સ્નેહગર્ભ, કરાકર, કૌતુકકર્ધિ આદિ સમાસો, જેમાંનો એક એક આખી લીટી જેટલો લાંબો છે (પંક્તિ ૨૯મી); માતરિશ્વ, સ્વસુખ, વિષ્ણુપદ, અભ્યુદ્યાપ, વગેરે શબ્દો, અને એકાદ સ્થળે જરા ક્લિષ્ટ રચના: આવાં કારણોને લીધે આ કૃતિની ભાષાને અતિ સંસ્કૃત કહેવી પડે છે.

રસધર મેઘ. વર્ષા વર્ષાઋતુ. વર્ષાદ જોરમાં પડે છે, પવન ખૂબ વાય છે, પછી બંને ધીમા પડે છે, અને પડેલા રસના સ્પર્શથી જ સૃષ્ટિની દરેક ચીજ પોતે કેટલી તો રસાળુ સુન્દર છે તે પાંચે ઇંદ્રિયો ઉપર જાણે ઠસાવવાને એકબીજી સાથે સરસાઇ કરી રહે છે. વર્ષાદ રહી જતાં પવન મંદ પડતાં અને તડકો નીકળતાં પંખી બ્હાર આવે છે, ઍરે છે, સેરે છે, કલ્લોલ કરી મુકે છે. સ્વ-સુ-ખ પોતાનું ચૌભીતુ આકાશ, ધરતી અને આકાશટોચ વચ્ચેનું અન્તરાલ પંખીઓનું જાણે ક્રીડાંગણ, સુખચોગાન. માતરિશ્વ ધરની માતાના શ્વાસ રૂપ પવન. ઝાપટા રૂપી બાલક ધરતીમાતાને વળગવા આકાશ રૂપ ધાત્રીની કેડ ઉપરથી સરી પડે છે, ત્યાં માતાનો અતિનિકટ સ્વજન તેને વચ્ચેથી ઉપાડી લઇ ઉછાળે છે; ખેલવે છે, હા હા હી હી કરે છે, વગેરે. વિષ્ણુપદ આકાશ. " ત્રિ-ક્રમ " વામનાવતારનાં ત્રણ પગલાંમાંથી આકાશ એનું ખાસ. ગીત રાસ વગેરે વૃંદાવનમાં તો હોય, આ તો જાણે આખા આકાશને આ આનન્દમત્ત પંખીઓએ વૃંદાવન બનાવી મુક્યું.

એટલે કે એમાં સન્ધિ જગણ (જગાન=લગાલ) છે. પ્હેલી ૩૧ પંક્તિઓનો છન્દ અષ્ટકલ માત્રામેળ કટાવ છે, એટલે કે તેમાં સન્ધિ આઠ આઠ માત્રાનું ઝુમખું છે. અષ્ટકલ ગણના મુખ્ય રૂપ પાંચ છે,—૪ગ, ૮લ, ૩ગ+૨લ, ૨ગ+૪લ, ૧ગ+૬લ આમાથી પ્હેલા બે રૂપમા બધા જ ગ અગર લ, એટલે અનુક્રમનો સવાલ ઉઠતો નથી. છેલ્લા ત્રણ રૂપના ગલના અનુક્રમભેદે અનેક ઉપરૂપ થાય છે.

અહીં પ્હેલા કટાવમા ઘણુખરું ત્રણ ત્રણ સન્ધિએ એક પંક્તિ ગણી છે; બીજામા ચારથી છ સન્ધિએ. બીજામાં પંક્તિ ૩૮ થી ("મન લો ! મન લો !"—આગળથી) કટાવ સગણી (લલગા માપનો) થતો લાગે છે. સગણી કટાવ જગણી કરતાં શિથિલ બન્ધ છે. પરમ્પરિત સગણોને પ્રાસો અને કડીબંધ રાખીને પરમ્પરિત તોટકબંધ લેખે લખવા જ ઉત્તમ છે, પ્રાસ વગરનો કટાવ બનાવવો ઠીક નથી. અહીં શું છે ? વહન જગણી જ ચાલે છે, સગણી દેખાય છે એને આભાસ માત્ર ગણીશું ? કે વહન પૂરું થવા આવતાં વહનને જાણીને સગણી કર્યું છે એમ ગણીશું ? બંને પક્ષને દલીલો મળી રહે એમ છે. આવી અસ્ફુટાકૃતિ રચનાને હું તો દોષ ગણું. જગણી

કૌતુકકર્ષિ અદ્દભુતતાએ ખાસ આકર્ષક, સ્નેહવિષ્ણુ૰ કૃષ્ણ—સ્નેહમૂર્તિ. સંસ્કૃત શૈલીના મોહાન્ધ ભક્તો સમાસાદિ વડે રચાતા ઉક્તિવૈચિત્ર્યને ભલે વખાણો જે ઉક્તિવૈચિત્ર્ય માત્ર વૈચિત્ર્ય, કશાય વિશેષાર્થ વિનાનું, જે વડે સરલ અને સામાન્ય અર્થ આડકતરી રીતે ઓછા જાણીતા શબ્દોમા કહેવાય, તે ગુણવત્ ગણાય ખરુ ? શ્રીકૃષ્ણના મુકુટમાનો મોરપિચ્છ સમૂહ ઇંદ્રધનુ તે આ મોરપિચ્છની કમાન. ઇંદ્રધનુષ્ય શી અજબસુન્દર ચીજ છે તે કહેવાને અજબ વિધિ। શબ્દબાહુલ્ય (વર્બોસિટી verbosity) વાપરવુ એ વર્ણનછટામા કોઈક વાર ઉચિત ગણાય, એમ ઉમેરવુ પણ જોઈએ

કરાકર કર (કિરણ) ના આકર. આ ચાર અક્ષરનુ ચોસલુ કર્કશ નથી ? રતિ રસ, વારિ, તેનાથી વિરુદ્ધ ગુણવાળા સૂર્યકિરણ, માટે તે રતિમૂઢ પરન્તુ આ ક્ષણે એ કિરણ પોતાની પ્રકૃતિથી ઉલટુ જેવુ આચરી જલદના ઉદરમા, વર્ષાધારાના બિન્દુ બિન્દુમા પેસી જાય છે, અને આ અતિસુન્દર નવુ રૂપ–મેઘકમાન–જન્મે છે. આ કમાન જન્મે છે તે રતિરસ જલના ત્રિભુવનવિજયનો સાક્ષાત પુરાવો! આજે સહુ રગ અન્યોન્ય ખૂબ રતિ કરે છે, રગો પણ અન્યોન્ય રંગે રમી રહે છે પુરાણોમા સૂર્ય ભગવાનના ઘોડાને સાત મુખ કલ્પ્યા છે. આ સૂર્યકિરણોનો પ્રકાશ પણ સાત રંગમા પૃથક્કૃત થઇ જતો જોઈ, માણી, હે મન, તુ રાચ

પણ એ કમાન રતિ વધતા વર્ષાદ વાદલ ફરીને વધતા–પોતાના મૂળમા પાછી ભળી ગઈ, કમાન દેખાઇ તેય રતિનો એક આવિર્ભાવ, દેખાતી બન્ધ પડી તે

કટાવને જગણી રાખવા માટે પૂરતી કાળજી રાખવી જોઇએ નહી તો તેને સગણીમા સરી પડતા વાર લાગતી નથી

જુદી જુદી જાતના કટાવોના ઘણા પ્રયોગો થવા જોઇએ કટાવબધ અજ્ઞેય હોવાથી અણખેડાયા રહ્યા છે પદ્ય—એ પણ નિયમિત–મધુર લયપ્રવાહ બીજા શબ્દોમા એક છેડે સગીત બીજે છેડે ગદ્ય ગમે તેવુ કલાગ્રથિત પણ લયમા અનિયન્ત્રિત, અને એ બે વચ્ચે નહી સગીત નહી ગદ્ય એવો પદ્યનય—એ દષ્ટિબિન્દુ જ વિદેશી, અને વિદેશી અસર વધતા ખાસ કરીને અગ્રેજી કવિતાનો પરિચય વધતા, છેક અર્વાચીન સમયમા અહી આવેલુ છે સગીત લેખે ઉતરતો હોય ગણતરીમા જ નહી એવો હોય તે છન્દમા દોષ નથી છન્દોમાધુર્ય સગીતમાધુર્યથી ભિન્ન વસ્તુ છે વગેરે વિચારસમૂહ હજી આપણા કવિઓમાંથી યે ભાગ્યે સમ્યક્ સમજાતો જ નથી નવી રુચિઓ ઉત્પન્ન થતા કલાક્ષેત્રમા સમય લાગે જ અને આ વિષયમા ગુજરાતીમા જેટલી પ્રગતિ સધાઇ છે, તેટલી પણ મરાઠી હિંદીમા હજી નથી થઇ

પણ રતિનો એક આવિર્ભાવ રતિના આવા આવા એક એકથી સુન્દર અસંખ્ય—અકળ આવિર્ભાવોથી જ નિષ્પન્ન થયું છે.

વર્ણવવાના બનાવો અને દૃશ્યોની પરમ્પરાના વેગને પદ્યપ્રવાહનો વેગ ઝીલે છે અને પ્રતિબિમ્બે છે, યથાયોગ્ય વધારે છે ને ઘટાડે છે આખી દૃષ્ટિમર્યાદામાં મેઘ વાયુ અને સૂર્યની અન્યોન્ય પ્રતિકૃતિઓ (action and reaction) અને તેમાંથી નીપજી ક્ષણે પ્રતિફળતી વનસ્પતિ સૃષ્ટિ પક્ષીસૃષ્ટિ અવનિસૃષ્ટિ આદિની પ્રવૃત્તિઓ, અથચ એ સર્વ જોનાર ઝીલનાર સહાનુભૂતિથી ઉકેલનાર સાક્ષી હૃદય-બુદ્ધિની પોતાની દશાઓના પલટા—આ સર્વ વિશદ ચિત્ર વાણીની પીંછી પદરચનાની મદદ વડે એવું તો આબાદ ઉપજાવી આપે છે, કે તેમાં દોષો જો કે છે (ઉપર સૂચવાઈ ગયા છે) એમાં રુચિભંગ થાય એવા અંશો પણ છે, તથાપિ સમગ્ર લેતાં આપણી કવિતા સમૃદ્ધિમાં વર્ષાઋતુના અનુપમવિવિધ સૌન્દર્યનું આ કૃતિ એક ભવ્ય (અતિ વિશાળ અતિ સમર્થ) આલેખન છે, એમ સૌ સ્વીકારશે ક્રાન્તિકારક મોટી વૃષ્ટિ માટે મા ત્રામેળ સ્રગ્ધરા વાપર્યો છે, પછીની ઉલ્લાસ ભરી સૌમ્યતાના વર્ણન માટે ઓછા વેગવાળો અને વધારે નિયમિત જનાક્ષી કડાવબન્ધ વાપર્યો છે. એ પદ્યપલટાનું મોહક ઔચિત્ય પણ કાવ્યને ફરી ફરી વાંચી બે વિભાગને અન્યોન્ય સરખાવી સરખાવીને જોઈ લેવું.

ભાવ અને અર્થના પ્રવાહની સાથે શબ્દ સમૂહ અને પદ્યના લયપ્રવાહનો મેળ, તે જ કવિતાનો પ્રસાદ જેમ ગોરો રંગ માણસનો ગુણ છે, આખા શરીરનો અને ખાસ કરીને મુખનો સમપ્રમાણ સુરેખ ઘાટ અને તેની લલિત સમૃદ્ધિ, તે જ ખરું રૂપ છે, તેમ આખી કૃતિના જુદા જુદા અંગોપાંગનું અસાધારણ ચમત્કારક ઔચિત્ય, તે જ કવિતાનો પ્રસાદ છે આના પ્રસાદવાળી કવિતાઓ જ કોઇ પણ ભાષાની સાચી અમર સમૃદ્ધિ છે.

અહીંની પંક્તિ ૧૦ ' તે રુમઝુમ, ' સ્નેહમુદ્રામાં ને છાપેલું છે, પંક્તિ ૩૨ ' વચ્ચે જ પ્રકાશ, " સ્નેહમુદ્રામાં જ નથી, એ બંને ત્યાં મુદ્રણદોષ છે. અન્તે (પૃ ૪૬) ' નિરખી લઇ લેઇ " એવું નિરુપયોગી જમણાના છોડી દીધું છે.

૧૨ રસવૃષ્ટિ :

ઝરમર ઝરમર રે ઝરમર ઝરમર—ત્રિભુવન પ્રેમશંકર.

છન્દ પદ. કવિ પોતે પોતાની ઘણીખરી કૃતિ ભજનની કોઈ જાણીની પ્રસન્ન લઢણમા જ લલકારતા અરવેએ આ કવિતા સારંગ રાગમા ઉતારી છે પિંગળ દૃષ્ટિએ એને ન્હાના અભંગની ચાલ કહી શકાય ‡ એ છન્દના સન્ધિનુ માપ જાળવવા અહીં કેટલાક વર્ણોને ઓછા ગણવા પડે છે, સૃષ્ટિ જેવા શબ્દને ત્રિવર્ણી ગણવો પડે છે ! કવિને છન્દશુદ્ધિ શબ્દશુદ્ધિ કે રાગશુદ્ધિની પરવા થોડી જ હતી પણ પ્રકાશન વખતે એ કોઇ સમભાવી વિદ્વાન માથે આ બધો ભાર નાખી દેતા, અને તે કવિતાને લખતા જે જે ફેરફાર કરી નાખે તે બધા જ સ્વીકારી લેતા અરવે ત ગાયનવાહન પાઠમાળામાથી આ કૃતિ ઉતારતા થોડી કડી છોડી દીધી છે.

રોમાન્ટિક ગો મા ત્રિ ના સૃષ્ટિવર્ણન સાથે આને સરખાવો ગે વર્ણન રામ દયાના માનસની સ્થિતિ અવગણતા નથી, ત્રિભુવન બાહ્ય બનાવો અને તેમના સૌન્દર્યને અવગણતા નથી પણ રોમાન્ટિક શૈલી ઊર્મિઓ અને ઊર્મિપ્રદાને મુખ્ય વક્તવ્ય બનાવી તે ઉપર વિશેષ ભાર દે છે. આને ભજન કહી શકાય ખરુ ? હા, સૃષ્ટિના સૌંદર્ય અને રસના આશ્ચર્યો ભાસી વર્ણન રૂપે આ કૃતિ સૌન્દર્યના રસરૂપ સર્વવ્યાપી પરમાત્માની જ સ્તુતિ છે ગેય ઢાળમા

અર્થ ૨ **ઓઢ** અભ્રની હારો. ૩ એક અભ્રનાગ કૃષ્ણ બીજાઓ મજબાનાઓ, ગોપીઓ ભૂ ઉપર (મોર) ટહુકા કરી નાચે છે કેકા=મોરલા એમ ન લેવુ-મોર કર્તા વાક્યમા ઉમેરી લેવો સ્હાય સ્હાણી કરે. ૭ ફાળ ભરી ભરીને **ગળે** ગળી જાય

સંગીતની સાથે આશ્ચર્યચિહ્ન ફાવતા નથી, પણ ત્રિભુવન હરિ હર્ષદહેતુવની આશ્ચર્યચિહ્નાન્ત વાક્યરચના ઘણી વાપરે છે. અહીં દરેક કડીમા એક આશ્ચર્યચિન્હ આવે કેટલીકમા વધારે પણ મુકવા પડે એવી આ રચના છે (જુવો વિવરણ ૩૩ મુ)

---

‡ **ન્હાનો અભંગ** આઠ આઠ વર્ણી સધિ, સધિ તે જ પંક્તિ, કડી બે પંક્તિએ કે ચારે પ્રાસથી ચારે પંક્તિ અગર બે બેને સાધેલી, માત્ર છેલ્લા અક્ષર પૂરતો પ્રાસ પણ ચાલે અહી ત્રિભુવન ચાર અક્ષરે સધિ ગણી બે સધિનુ ચરણ બે ચરણે પંક્તિ ગણી છે અને ચાર પંક્તિની કડી કરી છે (અરવે ૧૧, રણપિંગલ ૫૩૪-૫) આ ન્હાનો અભંગ છન્દ છે 'વનવેલી' છન્દ નથી એમ કેમ વારુ ?

મોટો અભંગ—પ્હેલી ત્રણ પંક્તિ છ વર્ણી, ચોથી ચારવર્ણી

૧૩ અદ્ભુત મિત્રભાવ:

કેમ અને ક્યારે માન્યું —બેહરામજી મેહરવાનજી મલબારી

છંદ મનહર‡

વિષય મૈત્રીનો અજબ અભેદ. પ્રકૃતિભેદથી અન્યોન્ય આકર્ષાતા બે માણસનો સમ્બન્ધ પરિચય વધતા હૃદય અને આખા અન્તરના અદ્વૈતમા પરિણમે છે, તેનુ નામ મૈત્રી લાબી ટુકી મુદતના અને વત્તીઓછી નિકટતાવાળા સાથ સંગાથ તો દુનિયામા અસંખ્ય હોય, તે સર્વમા અમૂલ્ય હીરા તુલ્ય મૈત્રી તો અત્યન્ત વિરલ જોવામા આવે છે આવી મૈત્રીના ઉલ્લાસમય વર્ણનવાળી આ કૃતિનો રસ-ક્યો વારુ ? વિચાર કરીને ઓળખો, મનને તમારા અભિપ્રાયનુ કારણ યથાયોગ્ય લાગે ત્યારે જ જવાબ ઉચ્ચારજો, નહી તો પોકળ પકડાઇ જશો

અર્થ ૧ નેક સાચા, પૂરેપૂરા નિખાલસ અને વફાદાર ' એકના બે થવુ " એટલે ફૂટી જવુ, બેવફા નીવડવુ થોડીવારમા સાચી મિત્રતાના અદ્વૈતવાળી દેખાઈ પછી તૂટી જાય એવી મિત્રતાઓ જ્યા ત્યા જોવામા આવે એક તે એક; બે તે બે પણ ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન, તે એકના બે પણ વારવાર બનાવી રહ્યો છે !— વક્રોક્તિ, કેમકે કર્તા જાણે છે જ કે બેવફાઇનુ ઉત્પાદક કારણ માણસની પોતાની

---

‡ ૧૦ મી કૃતિ તળે બાકી રાખેલી વ્યાખ્યાઓ અહીં

(૧) દ્રુતવિલમ્બિત ૧૨ વર્ણી જગતી જાતિના આ છન્દની પંક્તિમા ન ભ ભ ર ગણ એની વ્યાખ્યા—ન(સલ) ભા(નસ) ભા(નસ) રા(જભા)

(૨) ૧૧ વર્ણી ત્રિષ્ટુભ જાતિનો નભરલગ માપનો છન્દ 'ગિરનારની યાત્રા'મા આવે છે એ જાતિમા ૨૦૪૮ છન્દ થાય એમાથી ૧૨૯ રતુભાઇભાઈએ નોધ્યા છે, કેટલાના નામ આપ્યા છે કેટલાકના અનેક તેમા આ છન્દ ન હોવાથી એને એના કર્તા ઉપરથી ગજ છન્દ નામ આપીશુ અને એની વ્યાખ્યા—ન(સલ) ભા(નસ) (જભા)ના. લલિત છન્દ ("કરણ રાજ તૂ ક્યાંઢ કે ગયો ") મા છઠ્ઠો વર્ણ ગુરુ તે આમા લઘુ એટલો જ બે વચ્ચે ફેર. આટલા જ ફરથી યે બન્નેના ઢાળમા ફેર્યો તો ફેર પડી જાય તે અભ્યાસીએ ધ્યાનમા લેવુ અને 'ગિરનારની યાત્રા'મા આ ગજ છન્દ અને દ્રુતવિલમ્બિતના મિશ્રણ વાળો નવો ઉપજાતિ પણ આવે છે (કડી ૧૦,૧૪, ૧૭, અને ૩૦)

(૩) એક જ જાતિના બે છન્દનુ મિશ્રણ તે ઉપજાતિ. બે જુદી જુદી જાતિના (અહીં જેમ ત્રિષ્ટુભ-જગતી કે બીજી બે જાતિના) છન્દના મિશ્રણથી ચાર પંક્તિની કડી કરી હોય, તે મિશ્રોપજાતિ.

કુપાત્રતા જ છે. તો શું અમારા બેનો અભેદ પણ પૂરેપૂરો જામવા ન પામ્યો હોત તો તૂટી જાત ખરો કે ? સંભવિત છે ખરું, ના કેમ કહેવાય ! મતલબ કે છેલ્લી ત્રણ લીટીનો અર્થ જરા ક્લિષ્ટ છે. બતલાવે બતાવે માટે સુરત ભરૂચમાં વપરાય છે.

૨ તારનાર Saviour (સેવિયર), આ ખ્યાલ વૈષ્ણવ અને ખ્રિસ્તી ધર્મોની વિચારમાલામાંનો છે. અહંકાર અહંત્વ ગર્વ કે અહભાવ કરતાં વધારે વ્યાપક અર્થ લેવો. આવેશ ઊર્મિ, જુસ્સા. ઉદ્દેશ લક્ષ્ય, ભાવના, જીવન શા અર્થે તેને લગતા સિદ્ધાન્ત અને આવા પૂરેપૂરા અભેદમાં ખાસ તાજુબી એ છે કે મૂળ પ્રકૃતિએ હું ઊર્મિપ્રધાન તરંગી, ડહોળો, ઉછાંછળો છું, તું શાંત નિર્મલ સુધામય છે. મ્હારામાં સમુદ્રના અવગુણ અને ત્હારામાં ચન્દ્રના ગુણ હોવાથી જ 'આપણ બેનું' અદ્વૈત ઇંદુ-ઉદધિના જેવું કુદરતી અને ટકાઉ છે. પોતાના અવગુણ અને મિત્રનાં ગુણ ઉપર ભાર દઇને બોધિલી આ રૂપકશ્લોક વખાણવા લાયક છે. એમાંથી ધ્વનિ પણ સાફ નીકળે છે કે સ્થાયી મૈત્રી ઉંડા (પણ એક બીજા સાથે આખડી ન પડે એવા) પ્રકૃતિભેદનો પાયો માગે છે. ઉછળાઇ, હિન્દુ લેખક અહીં 'ઉછળન' લખત.

૩ જગતતવાઇ જગતનાં દુઃખો જગતની લ્હાયોથી ત્રાહિ બચાવ ! બચાવ ! પરદુઃખે વારંવાર બળતો અને ઝળતો હોવાથી જ મ્હને ત્હારી શીતળ છાયા અને શુદ્ધ નિવૃત્તિ (સાત્વિકતા) કેટલી તો ઠારે છે, તે માપવાને પણ હું અશક્ત છું. તું સંગથી, તું-મય, તું જ થઇને હુ પણ ત્હારા જેટલો પવિત્ર બની શકું છું.

૪ હૃદયવિસ્તાર દિલની મોટાઇ, ઉદાર સમભાવ, દિલાવરી. ગુંજકર ભમરો, કવિ જેવો ઊર્મિલ અને ગણગણતો ભમતારામ કમળ મૂળ નાખી એક સ્થળે ચોંટેલું રહે છે, આસપાસ પાણીની શીતળતામાં. આ રૂપકશ્લોક પણ પોતાની અસ્થિરતા અને મિત્રની સ્થાયી સૌમ્યતા આગળ કરે છે. દયા મધ્યબિંદુ, જેના આત્મા જેના ચારિત્ર્યનું મધ્યબિંદુ, જે સજીવન બિન્દુમાંથી તમામ પ્રવૃત્તિકિરણો ચોદિશ ફેલાય, તે જાણે સ્વયમેવ દયા, મૂર્તિમતી દયા: હે મિત્ર, ત્હારું નામ છે તેવાજ ત્હારા ગુણ છે. પણ રખે આને ભાટાઇ ખુશામદ કે અતિશયોક્તિ ગણી સુગાતો ! હું તે તુ, તુ તે હું- ત્યાં કયો કયાની ભાટાઇ કરવાનો ! પ્રેમોત્થ આનદ કે શોકના અતિશયમાં થોડીઘણી તાણીને ઘટાવેલી ઘટના અથવા દૂરાકૃષ્ટ વિચારણા (conceits કન્સીટ્સ) આવી જ જાય; તે કુદરતી અને અનિવાર્ય હોવાથી દોષ નહીં પણ વિષયને ઘનત્વ (solidity સૉલીડીટી) આપનારો ગુણ છે.

અહીં સાગર-શશીનું રૂપક અનુપમ રીતે વપરાયુ છે તે ઉપર આવી ગયું.

પણ એ વિષયનો સામાન્ય વિચાર કરતાં સાગર-શશી, શશી-કુમુદ, રવિ-કમળ, ચાતક-મેઘ, આદિ યુગ્મોનો ઉપયોગ કરવાની કવિરૂઢિ સંસ્કૃત કવિતામાંથી ગુજરાતીમાં આવી છે. એવી કવિતારૂઢિઓ (poetical conventions) નો જે જમાને અતિ ઉપયોગ જોવામાં આવે તે જમાને કવિતાની સજીવનતા પૂરતી નથી, ઘટી ગઇ છે, એમ જાણવું. સજીવન કલ્પનાશક્તિ પોતાના વક્તવ્યને માટે નવી નવી રચનાઓ જ પસંદ કરે છે. જૂના ઢાળાની, અને મોટે ભાગે જૂના શબ્દયોજનાં વાપરી વાપરીને કવિતાનો મોટો જથ્થો દાયકે દાયકે ઉપજાવવામાં આવે છે. પરંતુ એ જથ્થામાં કવિતા ભાગ્યે હોય. તાજેતર તેમ શિષ્ટ કવિતાના અનુકરણ પણ ઘણાં થાય. અને આમાં બે વાત છે. ઉછરતો લેખક અનુકરણો દ્વારા સ્વતંત્ર લેખનશક્તિ અને સંકલનાશક્તિ ઉપજાવી શકે છે. પણ વર્ષો જાય તથાપિ જે લેખક અનુકરણ શક્તિથી આગળ વધેલો અને પોતાની કલ્પના અને સુરુચિવાળી વિવેકશક્તિ ઉપર ઊભેલો હોય નહીં, તેવા લેખકની કવિતા ઉતરેલી માળા છે, તાજી નથી.

૧૪ કોકિલને

સખિ આમ્ર મંજરી—ઈજિતલાલ હરિલાલ પંડયા (કાશ્મલન)

છન્દ ૫" ('સખી શ્રીઅરૈમ પલ્લવે નવીન શોભતો '—એ રાગ) જુવો ડૉ. હ. પંડયા કૃત 'સુમન ગુચ્છ' પૃ. ૨૯ (વિયોગિની નામે કવિતા). એ આદર્શ કવિતામાં કડીઓમાં નિયમ સાખીઓ પછી એ જ રાગનું દ્વિદલ છે, તો બેકી સાખીઓ પછી જે દ્વિદલ છે તેની ગઇ ગુરુ ગોવિન્દના મહિનાની એટલે 'સખી કાર્તક મહીને કૈંથ ચિત ધરીને રે '—એ રાગ છે.પણ અહીં આ પ્રમાણે માત્ર ૩૭ કડીમાં છે. આદર્શ કવિતાને કર્તા પૂરેપૂરી અનુસર્યાં હોત તો અર્ધી કડીઓમાં સાખી પછી આ બીજો રાગ, અર્ધીમાં સાખી અને મૂલ રાગ, તથા બધીમાં ટેક મૂલ રાગનો, એ પ્રમાણે રચનામાં સઘન નિયમિત વૈવિધ્ય સાથે ઉત્ક્રાન્તિ (ઠેઠ, ઉઠાવ, ઢાળ, આરોહ, ઉડ્ડયન) પણ મનોરંજક થઇ રહેત. સાખી અને આ પ્રથમ રાગના મિશ્રણથી પણ વૈવિધ્ય ઉત્ક્રાન્તિ સાગ સધાયાં. ટેકમાં સખિ એ દલ અન્યથી અંકોડો છે, બાકીનો ભાગ, તેમ (૩૭ કડી સિવાય) સાખી પછીના દ્વિદલ, પિંગળની દૃષ્ટિએ, શુદ્ધ નથી. ‡

‡ કડીઓનું પહેલું દ્વિદલ સાખી છે. (દલ=પંક્તિ, દ્વિદલ = દ્વિપંક્તિક) દોહરો પાઠ્ય અને ગેય બને છે, અને એ ગેય છે અનેક રીતે. પણ એની કેટલીક જાતની ગેયતા માટે એને અમુક વિશેષ લક્ષણવાળો રચવો પડે; અમુક ઢબની ગેયતામાં

સાધક લક્ષણો સપ્રમાણ તો જ તે એ હવે ગેય, સાખી ગેય દાળનું નામ છે તેમાં ઓછામાં ઓછાં બે આવશ્યક પ્લુતસ્થાન અને તેમાંના પ્રથમના પ્લુતથી (દોહરાના) વિષમ ચરણોને અન્તે સાખીના દાળના તાલ માટેની આવશ્યક માત્રાઓ મળી રહે છે અને વિષમ–સમ ચરણો મધ્યાહ જઈ એક દાળ બની જાય છે, તો પછીના પ્લુતથી એ તાલરચનાનો છેલ્લો ખંડ સુરાવલિ પૂરો કરી આપે છે (તાલની માત્રાઓમાં યાદ રાખવું કે, પિંગળની માત્રાઓનો લઘુગુરુભેદ અને તજ્જન્ય નિયમ કે ગુરુ માત્રા લઘુ કરતાં બમણો સમય લે એવા કશા લક્ષણો નથી. તાલની માત્રા ગુરુલઘુ પ્રમાણે નહીં, સમયની કુચ પ્રમાણે જ ગણાય છે અને પ્લુત સ્વર એટલે એ જ વર્ણમાં એકથી વધારે સુર આવે એટલે એકથી વધારે તાલમાત્રાઓ પણ આવે આ આમ ધ્રુગંનમાં અઘરું અને દુર્બોધ લાગે છે સંગીતનો પરિચય થતાં અનુભવમાં બેસી જાય છે) એટલે સાખી પિંગળની દૃષ્ટિએ ૨૪ માત્રાની બે પંક્તિનું દ્વિદલ જેમાં પ્લુતસ્થાન ૧૨+૧૩ મી માત્રાનું અને ૨૨+૨૩ માત્રાનું એમ બે છે, અને જે દોહરામાં આ બે ઠેકાણે ગુરુવર્ણો હોય તે સાખીની શાદમાં ગાઇ શકાશે. કેટલીક સાખીઓમાં બીજી પંક્તિમાં ૧૩ મી માત્રા પછી બેથી ચાર માત્રા લગીનો અંકોડો પણ હોય છે અને એવી પંક્તિ દોહરાની નજ ગણી શકાય મરાઠી સાખી અને મરાઠી સાકી મોટી ને નામે ચાલતી શાદો આ સાખીથી ભિન્ન છે

ગુલબંકી ૩જી સિવાયની કડીઓમાં બીજા દ્વિદલોમાં પ્હેલી પંક્તિ ૧૫ વર્ણી બીજી ૧૩ વર્ણી છે ટેકમાં (સખિ એ અંકોડો છોડી દેતા) પ્હેલી પંક્તિ ૧૩ વર્ણી છે, બીજી ૧૪ વર્ણી છે અને એ સર્વમાં વર્ણોની ગોઠવણ ગાલ ગાલ કે લગા લગા એ રૂપની છે આવી વર્ણમેળ રચનાઓ આપણી કવિતામાં ઘણી છે, અને તેમના પૃથક્કરણમાં સંખ્યામેળ કે (ત્રિવર્ણી) ગણમેળના તત્ત્વ કરતાં આ લગા ગાલ, એ દ્વિવર્ણી તત્ત્વનો ઉપયોગ જ પૂરેપૂરી સરળતા સાધી આપે છે ગેય રચનાઓમાં પણ–અપવાદ રૂપે વિરલ દાખલા ગાલ ને બદલે લગાનો અગર લગાની પંક્તિમાં ગાલના પણ આવે જો કલાથી આવ્યા હોય તો એટલે કે અર્થાનુસારી લય સાચવીને એથી પણ વિરલ ઠેકાણે લગા ગાલ (બે સન્ધિ) એકઠા થઇ જઇ ગા ગા ગા લલગાગા કે માત્રિક છંદનું બીજું કોઇ રૂપ પામ આવે કડીમાં પંક્તિસંખ્યા, તેમ પંક્તિમાં સન્ધિસંખ્યા અનિયમિત હોય તેથી રચનાને જ આ છન્દસમૂહ કે જાતિનું સામાન્ય નામ ગુલબંકી આપવું ચાર પંક્તિની કડી અને દરેક પંક્તિમાં સન્ધિ સંખ્યા એકસરખી એવી રચનાઓ માટે તો આપણાં જૂના પિંગળ શાસ્ત્રમાંના નારાચ ચચરી ચામર આદિ નામો છે જ રણપિંગળમાં ૧૦ વર્ણી સરાવિકા (જરાજગા થકી સરાવિકા)થી માંડીને ૨૬ વર્ણી વિદ્રુકંઠ (રગણ જગણની જોડ ચાર વાર અને અંતે બે ગા) લગી ઘણા નોંધ્યા છે એ આખા નિયમિત જ્યાને તેમ ઉપર જણાવેલા અનિયમિત છન્દોના જથાને ગુલબંકી નામે વર્ણમેળ છન્દોની જાતિ કહું છું, અને એની સેંકડો રચનાઓ શક્ય તેમાંથી જે મીઠા લય વાળી જણાય તેમનાં લક્ષણ ગાલ કે લગા કે બેનું મિશ્રણ એવા સન્ધિ વડે જ નોંધવામાં લાઘવ અને સરલતા છે

મૂળની બીજી કડી છોડી દીધી છે. કંઈક શાબ્દિક ફેરફાર પણ કર્યાં છે, છપની અને અર્થની સફાઈ પુરતા. અર્થ ૧ કહી ન શકાય એવાં સ્થાનમાં. છદ્મ છુપી રહીને. શું જાણે ૨ કો અવર્ણનીય ઊર્મી ત્હારા ગાનથી નવું વર્ષીને (અથવા ત્હારા જાદુએ હૃદયમાંથી સ્ફુરીને) જડ હૃદયને સચેત કરે છે. ૩ રંગ. વસન્ત વસન્તનો આનન્દોલ્લાસ. જગના પટ હૃદયની જડતાનો શું ઉપાય છે એ ઉપર આવી ગયું; અહીં કહે છે દુન્યવી ઉપાધિ બન્ધનો આદિનો ઉપાય પણ છે ૪ યામિની ઘન વિદ્યુત, વાચ્ય અને આલંકારિક બન્ને અર્થ લેવા. ૫ ત્હારા સંગીતના ઉઠાવ નાજુક પણ છે તીવ્ર પણ છે. પરસ્પર વિરોધી લક્ષણોનું એમાં અજબ મિશ્રણ છે, તેથી જ આત્માને પણ આમ હલાવી ઝણઝણાવી શકે છે. કંઈ કંઈ ઊર્મિઓ સ્ફુરે છે તેમાં સ્મૃતિ કેટલી, નવી પ્રેરણા કેટલી, સામાન્ય જીવનમાં જે દુર્બોધ્ય સુપરિચિત, તે હું આ ગાનથી અનેરી દશા થઈ જાય છે. ૬ માનવીએ અપ્સરાઓ કલ્પી છે તે માત્ર કલ્પના; નજરે પડતી, કાને સંભળાતી, હૃદય અને આત્માને આમ હલાવી નાખતી સાચી અપ્સરા તુ એકજ. અને બાહ્ય યૌવન ઘડપણ એ દશાભેદો અપ્સરાને હોય તો ત્હને હોય ! તુ તો અમર દિવ્ય સદાપ્રસન્ન યૌવનનો જ હૃદ્ય!

ॐ

૧૫ અલખ તાર ખેંચ્યાં અહા :

પહણે નગર પાદરે અક્ષયવૃક્ષ — ચતુરભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ.

છંદ. પૃથ્વી. ચાર પંક્તિની કડી એ નિયમ અવગણ્યો છે. અર્થની જરૂર પ્રમાણે ૨, ૫, ૭ પંક્તિની કડી પણ કરી છે મ્હારા એટલે “અગેય” અર્થાત્ છાપની વાતે વાળા પૃથ્વી ઉપર આ સમુદાયના કેટલાક ઉછરતા લેખકોનો હાથ બેઠી ગયો છે તે જોતાં આનન્દ થાય છે. ‡

વિષય. ગ્રામ્ય જીવનની કુદરતમાં અને કુલીનતાની મર્યાદાઓમાં રહ્યો કિશોર કિશોરી પ્રેમ.

અર્થ શેષ અવગેય. આ પહેલી કડી શબ્દાલુ છે: અનરેંજતો અને સ્પર્શે અનલ અને ગભીર, વિશાલ અને મહા. પણ ઉછરતા લેખકમાં શબ્દાળુતા તો હોય. આ નમૂનામાનુ ચિત્ર સુરેખ અને નાજુક હોવાથી પસંદ કર્યું છે. કુંદ મોગરો ફૂલ વરતી કિશોરીઓ કુવાને ઘેરી, કુવાની આસપાસ ઘેરી રહે. અને એમની વાતે

‡ પૃથ્વી ૧૭ વર્ણી અત્યષ્ટિ જાતિના આ છન્દની પંક્તિ—જ/સ/જ/સ/ય/લ/ગા. અથવા એની, જે પંક્તિમાં આપણી પરિભાષા પ્રમાણે એની વ્યાખ્યા—જ(ભાન) સં (લગે) જ (ભાન) સ(લગં) ય (માના) લગા. આમાં વિરામ ક્યાં ક્યાં ? જગન્નાથ પંડિત જેવા મોટા સંસ્કૃત કવિઓની રચનામાં ઘણુંખરું ૮ મી વર્ણે વિરામ જોવામાં આવે છે, એ ઔચિત્ય નૃ. ખા ! એ તો વધતી જતી સંગીતાભિરુચિનું પરિણામ જણાય છે. ભર્તૃહરિ અને જૂના કવિઓમાં ૮ મી એ જ વિરામ એ નિયમ દેખાતો નથી. એ નિયમ પાળતા પણ છન્દ શાસ્ત્રીય સંગીતને અનુકૂલ તો નથી જ થતો (ભરવે પૃ ૩૪). ૬ઠી અને ૧૨મી વર્ણે વિરામ એવો નિયમ સ્વીકારતાં તો છન્દ તદ્દેવતા-દોષવાળો બની જાય છે. અને પંક્તિ અન્તે વિરામ પણ આ છન્દમાં ઉઠાવી શકાય છે. તેમ પંક્તિની અન્દર તેને લગભગ ગમે ત્યાં મુકી શકાય છે. (જુવો "ભાગ્યકારના" પ્રવેશક નિબન્ધમાં આપેલા દાખલા. એના જ દાખલા હવે ઉછરતા લેખકોના અગેય એટલે પ્રવાહી પૃથ્વીમાં લખેલી કૃતિઓમાંથી સંખ્યાબન્ધ ટાંકી શકાય એમ છે. આ કૃતિમાંથી પણ એવા દાખલા જિજ્ઞાસુને મળી રહેશે.) તાત્પર્ય કે (૧) જૂની ઢબનો પૃથ્વી પંક્તિ અન્તે વિરામ વાળો, અને પંક્તિમાં પણ જગન્નાથી નિયમવાળો, જેમાં ૪ પંક્તિએ કડી; તથા (૨) અનિયમિત અને અર્થાનુસારી વિરામો વાળો પૃથ્વી જેમાં કડી જ નથી, કડીને ઠેકાણે અર્થાનુસારી ફકરાઓ, જે પંક્તિની અંદર પણ ગમે ત્યાં પૂરા થાય અને પૂર્ણ વિરામ આવી જાય—એમ બે જુદા જુદા પૃથ્વી ગુજરાતી પિંગળમાં સ્વીકારવા, એ જ અમારો નવીનોનો દાવો છે. જગન્નાથી યતિસ્થાનો સાચવતા પણ પૃથ્વી માત્ર અર્ધગેય લલકાર બને, ગેય બનતો જ નથી, બની શકે નહી, ગેયતા માટે આવશ્યક તાલ રચના એમાં બેસાડાતી નથી, એ બરવે જેવા સંગીતશાસ્ત્રીનું મત છે. એની "ચાલ" બનાવો તો જ ગેય થાય, સુગેય પણ થઇ જાય, એ મ્હારો અનુભવ છે.

૨ વિચારપ્રધાન કવિતાનદી માટે આવશ્યક બ્લૅન્ક વર્સ (blank verse) અર્થાનુસારી વિરામોવાળું પદ્ય જોઇએ, તેને સારુ ગુજરાતના કવિઓએ અર્વાચીન યુગમાં નર્મદથી માંડીને અનેકાનેક પ્રયોગો કરી જોયા છે, તે સર્વમાં આ નવો પૃથ્વી જ શ્રેષ્ઠ છે, એ અમારો નવીનાનો બીજો દાવો છે.

૩ આ નવા પૃથ્વીને માટે બેચાર નવાં નામો સૂચવાયા છે મ્હારા નામ ઉપરથી પણ નામ પાડવાની સૂચના મળેલી છે આ પ્રશ્ન માત્ર શાબ્દિક છે. મ્હને તો પ્રવાહી પૃથ્વી નામ જ ઉત્તમ લાગે છે. પ્રવાહી=સળંગ=પરમ્પરિત પણ પરમ્પરિત શબ્દ ગેય જાતિની સળંગ રચનાઓ માટે રાખવો, પ્રવાહી શબ્દ અગેય જાતિની સળંગ રચનાઓ માટે રાખવો માત્ર પુનરાવૃત્તિઓથી પણ પરમ્પારતતા આવે છે, અનિયમિત અર્થપ્રવાહને અનુસરતી સળંગતા માટે 'પ્રવાહી' શબ્દ જ ઉત્તમ જણાય છે.

પૂરતાં ચિત્ર અને એકસરખાં રુચિકર છે. બંડીપોતિયાં સારાં હોય, શોભા સુંદરી ધારવીત્યઅંઠાન હોય, તેમ કિશોરીજૂથવર્ણન અલંકૃત છે, એ વિશેષતા ઉચિત જ છે. આળવે; લીલાએ; દેડતાં સાથે સંબંધ છે. બીજસંદેશાથી પતો આનંદ સખીઓને લેવા દેવાય નહીં અને ઠોકો રહે પણ નહીં. એનું રમ્ય, વર્ણન સન્નાની સૂધ્ધ સાથે સરખામણીથી, વધારે રમ્ય લાગે છે. આખા ચિત્રનું મધ્યબિંદુ આ કડી છે.

અજબ તારાપેખ્યા, સ્વપ્નવારિધિઓમાં, એ શબ્દગુમખાં કવિતાને સોહતી લક્ષણા મિતાક્ષરતાના સારા નમૂના છે. કિશોર વયની ગોપીઓની સ્પષ્ટ એક બીજામાં ગુંથવાતી અપરાની આશા અને ઉલ્લાસપ્રધાન ઊર્મિઓનું વાસ્તવિક મનોહર ભાવીગળ ચિત્ર પાડ્યું છે. આ લેખકની, મેઈક એલેટા પણ સારી છે. અહીં તેણ કૃતિને ફ્રિઝ'ડીઃ ગણિયે તોપણ, દરેક બંધ ૧૭ લીટીનો જ થાય છે.

❀

૫૬. ચમેલી

પાઠ્યનથી તોપણ, ચમેલી—ડાહ્યાભાઈ, પીતાંબરદાસ દેરાસરી

છંદપરિમિતઃ પંક્તિ રચના જોઉં, કડીમાં કોઈ, બે માત્રા છે. કો, ને ગુરુ ગણો, તો ૬,૭' (પોતા અનુસ્વારવાળો છે તથાપિ) હ્રસ્વ ગણ્યાં પ્રાકૃત કવિતામાંથી 'આવી' આવેલી છૂટ પ્રમાણે 'એ' જેવા અક્ષરો લઘુ ગણો તો ૭ ૭ પણ, લઘુ ગણ્યાં ૬,૭ કડીના દાખલા. આવા વિરલ જ હશે.

વિષય અહીં નવા: ચિત્રમાં છતાં અથવા તે કારણથી જ, પોતે કેવો તેનાં વિષય મય છે તે રમ્ય લલકારની નાજુક લહરીઓ વડે પોતાની જાતને કથા કરે છે, અથવા પોતાના ચિત્તને કબ્જે કરી તેના ઉપર રાજ્ય ચલાવતી એ નાયિકાને કથા કરે છે. આ કાવ્ય કોઈ પ્રકારે કહેવાય છે, એટલે કળાશય અનુચિત કે પ્રેમ વિનાનું આ રૂપ આપેલું (પ્રત્યક્ષમાં) નોંધેલી છતાં કવિતા પૈકીમાંની પ્રકૃતિને પણ જૂની કવિતામાંથી વારસે મળેલું કવિતા ધન છે, તેને આપણા સમયમાં પણ સજીવન રાખતો આ સારો નિર્મળ નમૂનો છે નિર્મળતાનો અર્થ, એટલે કે અનુચિત શૃંગારના ઇશારાનો પણ અભાવ, અર્વાચીન, સારું ઉમેરણ છે. જૂની પ્રેમ કવિતાના તરંગમાં આપણી સુરુચિને આઘાત-ઘાત એવા અંશ પણ આવી જતા, કોઈવાર ધ્વનિ પરોક્ષ રીતે—"ધ્વનિ દોષ" "ફટકો" જ સમજી શકે અને ખાસ આનંદ લેય, આવા એકઠું નામ જો, અહર, આપુવાને ચાર પણ લખાતી. અને અર્વાચીન કવિતામાં આપણા પૂરેશા કવિ નર્મદની પ્રેમ કવિતા એવા પ્રકારની તેમ પાપ્ય રુચિ વિલાસની જેમ નહીં.

† હરિગીત માત્રામેળ છન્દ છે; ૨૮ માત્રાની ૪ પંક્તિની કડી; પણ એ એક [illegible] એમ પ્રથમ પ્રયોગ છે અને તાલ પ્રમાણે [illegible]

[illegible]

અન્ત્યથી અંકોડો છે. પછીના ચારે સન્ધિમાં તાલ ૧લી અને ૪થી માત્રાએ. છેલ્લો સન્ધિ અને પછીની પંક્તિનો અંકોડો મળીને સપ્ત ગણ થઇ જાય, એટલે પંક્તિ જોડ ઢાળમાં સંધાઇ જાય છે, ચોથી પંક્તિ પછી પાછી પ્હેલી, કે એજ માપની બીજી કોઇ, ટેક લેખે પણ ગાઇ શકાય છે; અને તાલવ્યવસ્થા આવી હોવાથી પંક્તિમાં જો સરખું પાડવું, તો બે સરખા પડે (૧૪+૧૪), અથવા બેમાંનું ગમે તે ૪ક્લ વધારવું એમ પડે (૧૨+૧૬, ૧૬+૧૨). રણપિંગળમાં ૨૮ માત્રાની માત્રામેળ છન્દોની આખી જાતિ વિચારેલા જેવી છે (પૃ. ૪૪-૪૭).

[illegible]

માત્રાથી શરૂ થાય, સમ પંક્તિઓ ૨૮ માત્રાની, એવા છન્દને વિષમ હરિગીત કહે છે.

ખંડ હરિગીત! પંક્તિના છેલ્લા બે સન્ધિ (૭+૫=૧૨ માત્રા) ના પંક્તિ ત્રણ, અને ચોથી પંક્તિ હંમેશ (૨ માત્રા) નો અંકોડો, પછી પાછા સપ્ત+પ્રગણ (એટલે જ ૧૨ માત્રા), એવી રચનાને આ નામ આપે છે અને ચાર પંક્તિની કડી ગણે છે, પણ ૩જી ૪થી પંક્તિ મળીને વિષમ હરિગીતની એક વિષમ પંક્તિ બની રહે છે, એટલે કડી ત્રણ પંક્તિની પણ ગણાય. (કડી ચાર લીટીએ છાપવી સુગમ પડે, એ જુદી બાબત છે.) વિષમ હરિગીત કરતાં પણ આમાં કંઇક વર્ણવૈવિધ્ય અધિક છે ખરું; પણ સામે બાજુએ, જોવું ન જોઇએ કે આથી કડીમાં પંક્તિઓ ટુંકી થઇ જાય છે, વિચાર નહીં વહી શકે, માત્ર ગરેડું વહે; એવા બંધ થઇ જાય છે.

મિશ્ર હરિગીત ઉપનું પૃથક્કરણ સમજીએ તેને આપોઆપ સ્પષ્ટ થઇ જશે કે ૭ માત્રાના, ૧૨ માત્રાના, ૧૪ માત્રાના ૨૬ માત્રાના વગેરે ઓછા વત્તા સન્ધિના ખંડોને સંવાદી રીતે ગોઠવી, ઉચિત પ્રાસ રચના વડે સાંધીને હરિગીતના તાલને વફાદાર અને સાથે યથારુચિ વૈવિધ્યવાળી એવી લાંબી કડીઓ રચી શકાય. આને મિશ્ર હરિગીત કહે છે અને પરંપરિત હરિગીતનું નામ પણ ઘટે.

[illegible] તામાં [illegible] 'એ' [illegible] શકે.

અર્થ સ્પષ્ટ છે. ૯ ચકોરુ ચન્દ્રપ્રેમી ચકોરપંખી. આવા ઉપમાનો પણ જુની કવિતામાંથી વારસો છે એ વિષે જુવો વિવર્ણ ૧૫ નું છેલ્લો પેરા.

ચમેલી નામ્ય પદ આપ્યુ છે, ઉત્પ્રેક્ષામાં દરેક કડી છે, બીજો દરેક ૫ કડીને છે અહીં ૭ મો અને ૮ મો ખંડ લીધો છે. કવિની એપરચાઇ દેખાઇ આઇ સ્થળે જરા સમાઈ લીધો છે!

૧૭ તારા મૈત્રક

બિજળી શા થયો — મુન્શિ હજી તખતસિંહજી ગોહિલ (ક્લાપી)

છન્દ અનુષ્ટુપ (કડી ૧ ૩, ૧૧, ૧૪) ઉપજાતિ (૨), ઇન્દ્રવજ્રા (૧૯), વસન્તતિલક (૪–૭, ૧૨ ૧૮) માલિની (૧૦) હરિણી (૧૫ ૧૭) શાર્દૂલવિક્રીડિત (૯) શિખરિણી (૮) અને મન્દાક્રાન્તા (૧૬)

વિષય હમીરજી ગોહિલ એ અપૂર્ણ મહાકાવ્ય (એપિક epic) ના પ્રથમ સર્ગ—તારામૈત્રક—મા એ કડીનુ અવતરણ છે કડી ૩થી ૨૦ મા પ્રભાતે હમીરજીનુ ચિત્ર છે અને કડી ૨૧ થી ૪૨ મા નાયક અને નાયિકા (વેગડા ભીલની પુત્રી) ના દાના અન્યોન્ય દર્શનનું આ બીજુ ચિત્ર છે તે ૨૨ કડીમાથી અહીં ચાર કડી દી [illegible] મા અતિવિરલ છે વર્ણનની

અર્થ [illegible] શા સમો, ૩ કડી તસર આગળ પણ ટહેરી લહર. ૫ જ ઘણા [illegible] નયનો હિલ્લ મામ

પોશાક, દરકોઇ એટલ ખરી રીતે આખવરા કરવામાં આવ નથી, એવા મતવ્ય વાગે (અથ વીજ માનસનો) માણસ નાને વગમાં રહેવામા જ હતું પણ વસતી હોય તેવુ માનસ પ્રયોગ માત્રમા ભ્રાન્તિમૂલિની અવગણના રૂપ પાતળી ચચણા જ જુવે.

દલપતપિંગળમા ચર્ચરી અથવા વિબુધપ્રિયા છંદ (અક્ષર ૧૮ ના ૧૮ મુ મેળ છંદ છે ૫ । માત્રા ૨૬ છે) અને તિલક અથવા મુનિશેખર છંદ (અક્ષર ૨૦ નો વર્ણમેળ છંદ છે પણ માત્રા ૨૮ છે) માત્રામેળ હરિગીતના જ પ્રમાણ [illegible] કે તેનાથી સ્વતંત્ર અન્યાય એવા । નદ છે ? જુદા ગણાતા આવ્યા છે નહિ જુદા છતા એ બુદ્ધિપૂર્વક ત્યારે અર્વાચીન પિંગળશાસ્ત્રીઓ સ્વીકારી શકે ખરા ?

૨ માગળ નથી અપાટ ૩૬ તે છન્દોની વ્યાખ્યા— વસન્તતિલક અને મન્દાક્રાન્તા માટે જુવો ટિપ્પ । ૧૦ અનુષ્ટુપ માટે ૨૦ માલિની ૧૫ પૂર્ણ અતિશક્વરી જાતિના ૮ છંદ છે, એને માલિની અને નનનમાલા, પણ કહે છે આપની પરિભાષામાં એની વ્યાખ્યા—ન ન મ ય ય યતી ૮ ૭ માલિની માલિની કે જેમા હોય ન (૩લ) ન (૩લ) મા (ગાગ) ય (માના) ય (માના)

—નાયનાદ જે તે—નાયિકા. ૬ વદન નાયિકાનું. કોઈ નયન હોઇ પણ આંખ, કોઈની પણ આંખ. નાયક આવા તરંગ કરે છે. આવું અનેરું રૂપ જોતાં ક્ષણ થોભી એ સર્જવાને માટે સર્જનહારનો ઉપકાર કોણ ન ગાય? દુનિયામાં આવી આવી સુન્દરતા છે તેથી મગરૂર પણ કોણ ન થાય? કોણ ન હરખે? ૮ નવયૌવનમાં મુગ્ધ કન્યા અને કુસુમકળી બન્નેને નાજુક સુરેખતાથી વર્ણવ્યાં છે. ૯ જાદુઇ રૂપમાં નવયૌવનની ક્રીડામય ઉદ્યમૂઢ લાવણ્યની છલોછલ રસીની સ્વતંત્ર દશા હોય, અને તે દશામાં કોઇ તાન નવુ ધારણા—સ્થાન આવી મળતા એ ઉદ્યમૂઢ ક્રીડા લાવણ્ય સ્વતંત્રતા આદિ તમામ હૃદયના ઊંડાણમાં ઉતરી જાય, ત્યાંજ એકાગ્ર થાય, એવી મુગ્ધા યુવતીને આવી દશામાં જોનાર નેત્ર અને હૃદય બન્ને ને ભમે તેના હોય પણ તેમને એ યુવતીનુ તાન લાગ્યા વગર, તે એ યુવતીમા એકાગ્ર થયા વગર, રહીજ શકે નહી. આને દુર્બોધ રચના કહેશો કે અતિ નાજુકજ કહેશો? ૧૦ ખડક જગત કેરૂં જગતમા ખડક જેવું ગણાવા યોગ્ય ખડકનું જ રૂપક ઘટે એવુ આ યોદ્ધાનું હૃદય. અહીં દુર્બોધતા દોષ છે ખરો. એ હૃદય પણ આ ક્ષણે તો સ્નેહરસના વિપુલ (વિશ્વવ્યાપી) ધોધમા રસમય બનીને વહી રહ્યુ છે. સ્નેહધોધ વિશ્વવ્યાપી છે એ

હરિણી ૧૭ વર્ણી અત્યષ્ટિ જાતિનો છે ન સ મ હરિણી ર સ લ ગા, અથવા આખી પંક્તિમા, ન (સવ) સ (લગી) મા (તારા) રા (જભા) સ (લગી) લગે. ગુરુ લઘુના એવા ખડકવા છે કે ૬ ઠી ૧૦ મી અને છેલ્લી વર્ણીએ વિરામ લગભગ આવશ્યક બને. પણ ભવભૂતિનો તે પ્રસિદ્ધ શ્લોક ઉજ્વલતુ ગગને વિચારો, એની ૧ લી ૩ જી પંક્તિઓમા વિરામ આ પ્રમાણે છે, પણ ૨ જી અને ૪ થી પંક્તિઓ જુવો.

(२) दहतु मदन ; किंवा मृत्यो· परेण वि ... ति
(४) कुलममालन तत्त्वेवाय जनो न च जीवितं

मृत्यो परेण મા વચ્ચે કે मदन મા વચ્ચે અટકી શકાય ખરૂ? સાતસોમી વારૂ કહુ છું રૂઢિગ્રાસ ય તિ નો સવાલ જ અપ્રસ્તુત છે મ્હને એ ય તિ શબ્દ પણ કવિતાની પરિભાષામા ન ખપે કવિતાનો આત્મા જો અર્થપ્રવાહ સો કવિતાદેહ અર્થાત્ છન્દના ઘાટીલાપણામા અર્થાનુસારી અર્થદ્યોતક વિરામની વિચારણા જ પ્રસ્તુત હોઇ શકે. અને સંસ્કૃત ભાષા તો જાણે છૂટી ગઇ, તથાપિ સંસ્કૃત સાહિત્ય પણ સજીવન તો જ રહી શકશે સંસ્કૃત પંડિતઃ એ ભાષા પણ જાણે હજી સજીવન અને એમની પોતાની હોય એમ તેના રસાસ્વાદની શક્તિ કેળવશે તો, ન અન્યથા.

શાર્દૂલવિક્રીડિત ૧૯ વર્ણી અતિધૃતિ જાતિનો છન્દ છે. આપણી પરિભાષામા વ્યાખ્યા—ખાને મા સ જ સાતતાગ રચના શાર્દૂલવિક્રીડિત, અથવા રીતે મા (તારા) સ (લગ) જ (ભાન) સ (લગ) તા (રાજ) તા (રાજ) ગા.

મૈત્ર્ય કર્તાને અવિપરિચિત હોવાથી જ અહીં અનુક્ત રહી ગયું છે, અને કરીને દુર્બોધતા વધી છે. આટલું સમજતા વર્ણો સુઝે એમ છે કે અહીં કર્તાએ કોઈ પેલ જાણીતા એ અર્થમાં વાપર્યું છે. ૧૧ એ 'સોળા' મૃદુ' આખરા' નાયિકાની ૧૨ ચોટલાની અસાધારણ લંબાઈ વર્ણવી છે. અસ્ક અલંકાર. ૧૬ આ તારામૈત્રકમાં પ્રથમ નાયિકા મોહી પડી, પછી નાયક, એમ વર્ણવેલું છે, કાલિદાસે શાકુન્તલ પ્રથમ અંકમાં છે તેથી ભિન્ન ક્રમે. લગભગ સાથે અન્યોન્યાકર્ષણ થઈ જાય, પછી કોને એક ક્ષણ વહેલું થવા પામ્યું, એ તો પ્રેમી યુગલને વહીવટી રસિક દોડ માત્ર છે. ૧૭ આંસુડાં રક્તબિન્દુઓ, રંગે સ્થૂલ આંસુનો અર્થ કરવો. ૧૬ તાજું તાજ઼ગીવાળું, નાયિકાને અવશ્યે જ લજ્જાની સુરખી ચડી આવી, તેથી વધારે મોહક બની, નાયકમેં પ્રાપ્ત પ્રાપ્યમાં એ ભાન દેખે રોમ વ્યાપવા— અવશ્યે જ—જન્માવો ધરીને કહ્યું છે પણ શું એ અસ્પષ્ટ-વૈરાગ્ય જેવી દશા ઠરી જાય, તાજગી અને ઉમંગ વ્યાપી રહ્યા કડીનો ઉત્તરાર્ધ "વિશેષાર્થમાંથી સામાન્યાર્થ" એ રૂપના અર્થાન્તરન્યાસ નામે જાણીતા અલંકારનો સારો દાખલો છે ૧૭ પૂર્વે ઉ— એમ અન્વય છે. ૧૮ લાડ (૧) નાયિકાનો લાડ (૨) નાયકનો લાડ (૩,૪) કામદેવનો કંઈક લાડ (૧,૨) બંનેનો સામસામો એમ લેવું વધારે સારું, બંનેએ સામસામો લાડ પ્રસાર્યો, સામસામા લાડુમાં સ્પર્ધા થઈ.

૧૮ સ્વપ્નોમાં ભેરેલ:

દિવસના અભિલાષ મીઠા—જન્મશીકરી મહામંદિર, ગુમ્ફ (નલિની)

૭૦૬ પદ ‡

કૃતિ મધ્યાગે મુકેલ નામ માં ઉમેર્યું છે. એક પ્રતિષ્ઠિત વિવેચકને આમાં "અર્થહીન ભાસતા કેટલાક શબ્દો તથા વચનોથી ઉત્પન્ન થતો દોષ" દેખાય છે. * કવિના બીજાં લોકપ્રિય બનેલ અસ્પષ્ટતા કે અર્થહીનતા દોષથી પણ મુક્ત નથી, પણ એ દોષ આમાં તો નથી દેખાતો.

‡ કડીનું પહેલું દ્વિદલ સાચી છે બીજા દ્વિદલો પણ ભિન્ન દૃષ્ટિએ માત્રા ૧૩+૧૧ની પંક્તિના છે, જોકે આવાની જે રીત પસંદ કરવામાં આવે તેની તાલરચના બરાબર બેસે તે માટે વચ્ચેના સ્વરના યોગ્ય સ્થળે પ્લુત ઉચ્ચારણ કરવા પડે. દેવ તેજ ભિન્નદેશે એમાં છે તે આકૃતિ પ્રમાણે લઘુ પણ ગણી શકાય. છેલ્લું દ્વિદલ એ પંક્તિ નથી દોરેલું છે તે પણ એવ રચનામાં દોષ નથી.

* જુઓ "કૌમુદી", ૧૯૮૧ આષાઢનો અંક, પૃ. ૫૭.

અર્થ: ૫ પ્રેમી એવાં અન્યોન્યમય થઇ રહે કે સ્વજનોમાંથી એકના દિલમાં કંઇ સ્ફુરે; તે એ બોલે તે પ્હેલાં, એના ઉરમાંથી એ સુર નીકળે તે પ્હેલાં, સ્વજનો તેને ઝીલી લે અને ગુંજી રહે,—એવાં પ્રેમી બતાવો. સાચાં પ્રેમી એ જ. આ સ્વજનોમાં એક સૌનો પ્રાણ, તે આખા જૂથમાં પ્રભુ; બીજાં સૌ પ્રિયજન: દેવદેવી, એ પ્રાણનાં પ્રિયજન, એના દિલમાં વસી રહેલાં. જૂથમાંથી એક હસી બોલી બોલાવે ત્યાં સૌનો હર્ષ રેલી રહે; સૌનાં નયન નેહે ઉભરાય, વગર સૂરેઅને સૌ તાદાત્મ્ય ભાવ અનુભવી રહે. એવાં પ્રેમી બતાવો, સાચાં પ્રેમી એવાં હોય.

જૂથના પ્રાણ-પ્રભુના નેત્રકિરણો સૌમાં ચેતન પ્રેરે છે; સૌનાં હેત એકબીજામાં અને પ્રાણ-પ્રભુમાં શાન્તિ સાધે છે. આમ ચેતન અને હેત તેજ અને શાન્તિના વિનિમય રૂપ જીવનમાં સૌ ઝીલીઝૂલી રહે છે. એક-અનેકનો આવો અભેદ બતાવો એજ પ્રેમ સર્વસ્વ. બેશક, પ્રભુ, દેવ વગેરે શબ્દોનો આવો ઉપયોગ—આપણે ખ્રિસ્તીઓની જેમ પાપ લાગે એવો નથી ગણતા, તથાપિ નકલ કરવા જેવો નથી; પવિત્ર અને લોકોત્તર માનતા હોઇએ એવાં વાસ્તવોનેઃ ઉપમાન લેખે પણ હાલતાં ચાલતાં વાપરવાં ન ઘટે.

૧૯ ક્ષણિક સ્થામિકા પછી વિશેષ ખીલતી પ્રેમજ્યોતિ:

આષાઢી પાછલી રાતે.—ભાનુશંકર ધીરજરામ ભટ્ટ (ભાનુ).

છન્દ. એકી કડીઓ અને છેલ્લી ર૭મી—અનુષ્ટુપ્, કડી ૨; ૧૦—મન્દાક્રાંતા;‡ ૪થી—સ્રગ્ધરા, કડી ૬, ૪; ૧૬—દ્રુતવિલમ્બિત, કડી ૮, ૧૦; ૧૨; ૧૮, ૨૨—વસન્તતિલક.‡ છન્દપલટા વર્ણનપ્રવાહના પલટાઓને અનુક્રમે આવતા હોવાથી વિષય અને લય અન્યોન્ય પરિપોષક છે. મૂળ ૩૧ કડીની કૃતિમાંથી સાત છોડી દીધી છે; વર્ણન પાછલી રાતથી શરુ થાય છે એમ કડી ૧મી જણાવે છે; તે છોડી દીધી, એટલે ૧લી કડીમાં બીજો શબ્દ "મેધલી" ફેરવીને "પાછલી" અહીં છાપ્યો છે: કૃતિ

‡મન્દાક્રાંતા ૧૭ વર્ણી અત્યષ્ટિ જાતિનો છન્દ: ગણ વ્યાખ્યા—મભનતતગ અને ગાગા. આપણી રીતે વ્યાખ્યા—મા(તારા) ભા(નસ) ન(સલ)તા(રાજ) તા(રાજ) ગાગા. વિરામ ઘણુંખરું ૪થી, ૧૦મી, ૧૭મી વર્ણે.

વસન્તતિલકા—૧૪ વર્ણી શક્વરી જાતિનો છન્દ: ગણ વ્યાખ્યા—તભજજ અને ગાગા. આપણી રીતે વ્યાખ્યા—તા(રાજ) ભા(નસ) જ(ભાન) જ(ભાન) ગાગા. એનાં બીજાં નવ નામો છે.

ઉજ્જવળ શૃંગાર અને યથાયોગ્ય ક્રમમાં ગોઠવેલી ચિત્રમાળા જેવી છે. કુદરતના ફેરફારનો વર્ણનો નાયકના ચિત્તની સ્થિતિઓ સાથેના મેળથી વધારે મોહક બને છે.

અર્થ: ૨ સમસમે રામઝું-રની જવું, શાંત થવું, તેનું. ક્રિયાપદ રૂપે, અભિપ્રાય પણ તે ન સંભળાયા જેવો જ, એવા અર્થને માટે ઉપર "સમસમ સમે", સાથે વર્ણ સગાઈ વાળી નવી રચના છે. ૩ ગોઠવાનચિત્ર, સ્નેહગાથા, સ્નેહશ્રદ્ધા, રસબોધક, દેવનીરૂક આદિ સંવાદી રેખાઓ વડે દમ્પતીનો અન્યોન્ય સ્નેહ વર્ણવી લીધો છે. નાયકનો પ્રેમ અને તેની આપોઆપ ગ્લાનિ એ જ વિષય હોવાથી નાયિકા આખી કૃતિમાં ગૌણ જ રહે છે, તે દોષ નથી. ૪ ચારે લીટી ગોઠણની છે, ઉત્તમ ચીજ છે. ૮ જમ ગૈરકાની ઝોક (ઝપટ) થી દોવાંપમાને થાય છે. ૯ નાયિકાનાં સ્વપ્નના વધુ બોલ સાંભળવા મળ્યા હોત, તો તેના મનમાંના ભાવ સમજી શકાત, બહુ થોડા બોલ સંભળાયા, ત્યારે આ બેવફાઇ તો હોય નહીં, તો 'એ દઈ શું, તું વિરેની અકળામણ. ૧૦ ઝીણી ઝીણી ઝરમર સાથે વાયુની ઝીણી લહેરીઓ, ધીરા જ વખત ઉપરના સપ્ન મરી સાથેનાં આજ્વીજ દષ્ટિસીમાને છેડે અને તેની પેલી પાર. ૧૧ ગન્ધવતી પૃથ્વી સાથે ગન્ધવતી બની રહી છે. એનું 'ગન્ધવતી' નામ આવે વખતે સાર્થ. ૧૨ ઘન અને તિમિર ઓસરે છે. ચાંદની વધે છે, ધીમેધીમે. ૧૪ સૃષ્ટિની સૌમ્ય સુન્દરતા નયનો વાટે તેના અંતરમાં ઉતરે છે, શંકા અને વ્યગ્રતા પણ અંતરમાં ઓસરે છે. ગોપી પાસું ફેરવે ત્યાં તેના અંગ ઉપરના દાગીના (હોંગે હોંસે વર્ણવની કડીઓ અહીં છોડી દીધી છે, તેમના) માંથી સ્હેજ રણકાર સંભળાય છે અહીં નાયિકા માટે કનકવેલનું રૂપક સવિશેષ ઔચિત્યવાળું છે. ૧૫ નીંદરે, હિલ્લોળે અને હિંચાયદ છે. ૧૬ અધુકડી કળીશી આપણા કવિઓને આમ લખવાની ટેવોઓથી આદત પડેલી છે, કેમકે 'સેકાઓથી' આપણો દેશ બાળલગ્નોનો દેશ છે; જો કે અહીં તો અર્ધ-ઉઘડેલી કળીનું રૂપ જ ઉપમાન છે, અને ઉપમેય "નવયૌવન" નાયિકાની ઉંમર પણ કંતી આ ગંભીરથી સૂચવે છે, એમ માની લેવાને કશો જ આધાર નથી. ૨૦ ગજરમણુ કંનાને વારી ન દેય' એમ દાસનો હાથ વિષમા જ પિયુ કંઠનો યોગ પામે છે. જાગતાં ગોપનાં ચિત્તમાં પહેલો પલટો બાહ્ય કુદરતમાં થયેલા ફેરફારથી થાય છે, બીજો આ સુખદ યોગ્યથી. ૨૨ તડિતભાસ્વર વીજળી સમી ઝળકવાળું. ૨૪ વિષયની મિતાક્ષર તેજસ્વી સુન્દર પૂર્ણાહુતિ.

❀

૨૦ ગીતજોડ :

તિમિરાશયનાં—મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (કાન્ત).

છન્દ બંને પદ છે; પહેલું પરમ્પરિત તોટક‡ છે, બીજું ગઝલ છે.

વિષય 'વત્સલનાં નયનો' જેવી નાજુક-સુન્દર કવિતા ગુજરાતીમાં બીજી ભાગ્યે હશે. તથાપિ એ એટલી તો શોકમય છે કે આ સંગ્રહમા ભાગ્યે લઇ શકાય; એટલે એની સાથે આશાગીત જોડી લઇને બેને અહીં એક કૃતિ ગણી છે. આ સંગ્રહમાં બીજે પણ બેની એક કૃતિ ગણી છે અથવા અતિ લાંબી કૃતિ આપી છે, એવા દરેક અપવાદ પાછળ આવું કંઇક કારણ રહેલું છે, તે વાચકે જાતે વિચારી લેવું.

પુરુષને સૌથી વ્યાપક ઊંડા ઊંચા સ્નેહ બે —(૧) ભાવના અને કર્તવ્યનો; (૨) પોતાનાં બાલકોની માતા થયેલી પ્રિયતમાનો. બંને બીજકોમાંથી ફુટતા સુખદુઃખતન્તુઓ આખા જીવનમાં વ્યાપી રહે છે.* ભાવનાબલ કે સંજોગો પુરુષને તેના મુખ્ય જીવન વ્યવસાયમાં નાખે છે, એવો કે પામર જનો જેને 'ભોગ' કહે, તે તમામને ભોગે એ કર્તવ્ય તો બજાવવું, તે જ એનો સાત્વિક ભોગ, એનું સાચું જીવન, એની જીવનમુક્તિ બની રહે છે, અને જમાને જમાને કેટલાક અત્યન્ત ગંજુદશી આત્માઓનું મહાકર્તવ્ય ધર્મપલટાનું પણ બને, નિર્જીવ જૂઠો કે પાતકી લાગતો ધર્મઢોંગ વ્હેમ કે રૂઢિગીફ તજીને સાચો સજીવન ઉદ્ધારક ધર્મ મેળવવા મથવાનું

---

* સુખતન્તુઓ અને દુઃખતન્તુઓ બંને. માટે જ સુખવાદની ફિલસૂફી (હીડનિઝમ hedonism)—[illegible] સાત્વિક બનાવતા પણ, નથી. અને આગ બ્હેનો કને પોતે " સુખદુઃખ હિન્દોળો" છે, એ મહાસત્ય કલાઓન તો પ્રત્યક્ષાનુભવ છે.

‡તોટક ચાર સગણની ચાર પંક્તિની એક કડી, વ્યાખ્યા, સ(લગા) સ(લગા) સ(લગા) સ(લગા). અહીં બે પંક્તિ એક લીટીએ છાપી છે સુગમતા માટે. પણ નમૂનો પરમ્પરિત એટલે પ્રવાહી છે તે જુવો. પંક્તિ અન્તે વિરામ ન રાખિયે એટલે પંક્તિઓ સંધાઇ જઇ પ્રવાહિતા ઊપજે છે; આ લક્ષણને સળંગતા પણ કહેવાય. પદ્યત્વનું લક્ષણ રહે અને ગદ્ય જેવી અર્થાનુસારી વિરામ વાળી સળંગતા હોય તે છન્દ જ પ્રવાહી પરમ્પરિત કે સળંગ છન્દ કહેવાય. અહીં ૩જી પંક્તિને અન્તે (૨જી કડીમાં ૨જી પંક્તિને અન્તે પણ) અર્થ થોભતો નથી, પછીની પંક્તિમા અવિરામે વહે છે, પછીની પંક્તિને અવિરામે પોતા જોડે મેળવી લે છે. બીજી કડીમાં તો પ્રાસરચના પણ આ સળંગતાને પોષે છે.

રૂપ ધરે, ત્યારે (૧) અને (૨) વચ્ચે ઘોર વિરોધ જણુ જામે જેથી મૂંઝવણ હૃદયે પ્રજ્વળી ઉઠે. બન્ને વફાદારીઓ છે પણ એવી કે એક ચઢાઈ કરે તેમ તેમ બીજી ઉલટી દૃઢમૂલ બને !

પ્હેલું ગીત ઇ. ૧૮૯૭ ના જાન્યુઆરીનું બીજું એ જ સાલના માર્ચ મહિનાનું છે. † પ્રિયતમા સાથે શી રીતે આવે ? નહીં જ આવે ! એ લાગણીનો ઉદ્‌ગાર પ્હેલું છે. પછી સાથે આવશે એવી આશા પડે છે, થોડોક સમય, તે અરસાનો ઉદ્‌ગાર બીજું છે. મ૦ ખાનગીમાં પત્ની સાથે ધર્મસાહિત્ય વાંચવા ચર્ચવાના પ્રયત્નો ફરીફરીને કર્યાં કરતા; મુખ્યત્વે બાઇબલ અને સ્વીડનબોર્ગમાંથી ચુંટેલા અંશો, કેમ કે "શબ્દ" (ઇશ્વરવાણી) ની દિવ્ય શક્તિમાં એમને અવિચલ શ્રદ્ધા હતી. ઇ. ૧૮૯૭ ની બીજી કૃતિઓ આની સાથે વાંચવા જેવી છે—પૂર્વાલાપ ફરી છપાય ત્યારે ૧ લી આવૃત્તીનો (જાણીને મચડેલો, પરાણે લેખે જ ગોઠવેલો) અનુક્રમ ઉઠાવી દઇને એમની કૃતિઓ કાલાનુક્રમે જ છાપવી. બીજા કર્તાઓ કરતાં પણ મ૦ ની કૃતિઓમા કાલાનુક્રમી ગોઠવણીથી આવતી પાઠવી એકબીજી ઉપર સારો પ્રકાશ પાડશે આ બે પછી એ જ સાલના એપ્રિલ માસની કૃતિઓ ખાસ વાચતા, એમાં પ્રિયતમા ધર્મપ્રેમમાં સાથે આવશે એ અહીંના બીજા ગીતની આશા ફિક્કી પડતી દેખાશે.

અર્થ તિમિરાશયનું ગહન અતિગહન તિમિરાશયઃ ભવિષ્ય કશું સુઝે જ નહીં એવું ઘોર અન્ધકારમય. એમાં પડતા આછાં આછાં સ્વપ્નાં જેવું આટલું જ

આશાગીતમાં આશા રફીક છે, તેની આગળ પ્રાસ પણ ગઝલના રૂપ બીના પ્રમાણે આવે છે. મણિશંકર પદરચના, શબ્દપસંદગી, કવિત્વમય પદાવલિ, ગેયતા, આદિ કલાના સ્થૂલ અંગોના ઉપયોગમાં મિતિરક્ષક હતા; એમનું રુચિતંત્ર જ એવું હતુ. 'વસન્તવિજય'નું છન્દવૈવિધ્ય, જેને આપણે સર્ગે નવીનતા લેખે વધાવિયે છિયે તે પણ એમણે તો 'પ્રવીન સાગર', 'રસિકપ્રિયા' આદિ પ્રતિષ્ઠિત અર્વાચીન કવિતા અને દરબારી કવિતાના ઉત્તમ મનાયલા નમૂનામાંથી જ અપનાવેલું. એ દાદરકૃતમાં [illegible] આવતા કાવ્યો, અને બીજા [illegible] મણિશંકરની કવિતા [illegible] પણ આદરનું મહ [illegible]

† રા. રા. ભાઈ રામનારાયણ જેવાને પણ આશાગીત દુર્બોધ રહ્યું છે (જુવો એમણે સૂચવેલા અર્થ પૃ. ૨૨૮). કૃતિઓને કાલાનુક્રમે વાંચી દરેક ઉપર આગલીનો પ્રકાશ પડે છે તે ન લેવાથી. વળી મણિભાઇ જાણીને કેટલાક પડદો વાપરતા એ વિષે એમના ઉદ્‌ગારોને કાલાનુક્રમે જોતાં ખાતરી થઇ જશે.

દેખાય છે, કલ્પાય છે, કે પ્રિયતમાને તજીને જાણે વિધુર થયો હોઉં એવું જ જીવન અન્ત લગી ગાળવું પડવાનું. હું ખ્રિસ્તી છું ક્રાઇસ્ટ મ્હારો ત્રાતા અને ઇષ્ટદેવ એ જાહેર કરું, અને પ્રિયતમા આ ધર્મ ફેરમાં મ્હારી સાથે ન આવે, ન જ આવે ને !—એટલે મ્હારે એને 'તજવી જ ને, 'એ મ્હને તજે જ ને. એટલે હું વિધુર, એ વિધવા—આટલું સિદ્ધ બીજું કશું જ નથી સુઝતું. હું મ્હારું લાગ્યું તો જાણે સહું; પણ એ યે રોયા કરે, રોયા જ કરે, આખો જન્મારો, એ એના ભવિષ્યની રેખા પણ અચૂક દેખાય છે, અને તે કેમ સહી શકાય વારુ ? વત્સલ શબ્દ વાપર્યો છે પડદા માટે; અર્થ પ્રિયતમાનો જ છે; સદાકાલ રડતાં નયનો પ્રિયતમા શિવાય કોઇ વત્સલનાં ન સમ્ભવે; બીજી કડી પણ પ્રિયતમાને જ લાગુ પડે છે. વિધુર શબ્દ પણ એજ અર્થ સાથે બેસે. દોષભર્યો મ્હારો દોષ એ હૃદયમાં બિલકુલ નથી વસનો, વિશુધ્ધ સ્નેહસરોવરમાંની સારસજોડી જેવાં એ નયન મ્હારી તર્ફ દયા-સ્નેહ ભાવે ઉભરાઇ જાય છે. દુનિયાના જખમીના જખમ કોઇ પણ શય્યામાં રૂઝાવા શકય, તો આ શય્યામાં રૂઝાય, એવાં એ ! એ શયન ઉપરનો મ્હારો અધિકાર ફેંકી દઇને હું તે ક્યાં કરી શકવાનો ! મણિભાઇના હૃદયની કરુણ અવજાઇ આ—એ ભકત બનવા તલસે છે, વ્યકિતસ્નેહ (ભકતસ્નેહના હાથીપગળાંમાં આવી જ જાય એ દૃષ્ટિ છે જ નહી એટલે) છોડી નથી શકતા. અને ઝુરે છે. આ સ્થિતિમાં ઉપર કહી ચુકયો છુ તેમ આ બે વફાદારીઓમાંની એક પસારો કરે તેમ તેમ બીજીની જડ ઉલટી વધારે બાઝે ! સારસ જોડી, નર માદા, સાથે સાથે જ આધાંપાછાં તરે છે, તે આ ઉપમામા સાધારણ ધર્મ છે. નરમાદા વચ્ચે સ્નેહ "પરિપૂર્ણ" એ ગુણ અહીં સૂચનબળે નાયક નાયિકાને સમર્પાય છે; અને જોડી તૂટવાની નવી સ્થિતિ=દુઃખપરિપૂર્ણતા, એવો ધ્વનિ સગીતથી વાતાવરણમાં જામતા પ્રલમ્બ સુરની માફક ઉત્પન્ન કરવામા કૃતકૃત્ય બને છે. આ ધ્વનિ પ્રથમ વાંચને બરાબર નહીં બેસે, મનનબળે, બુદ્ધિની જડતા હઠતા બેસી જશે.

બળેલો આર્ત્ત ઉપર વર્ણવાઇ તે દશામાં છે એવો આ આત્મા ખરે-ખરે કે ખરે—અરે ? બીજી રીતે વાચતા "કહે છે શુ અરે આશા" એમ થાય, તે નબળું છે. બંને સ્થળે ખરે (કે અરે) તો કોઇ ન વાચે. સ્નેહને સ્વર્ગ બે અર્થ છે–(૧) અન્યોન્ય સમ્પૂર્ણ સ્નેહનું ઐકય, તેજ જાણે સ્વર્ગ; અને આ અર્થ ઉપરનો, વાંચનારને ઝટથી દેખાનો; (૨) સ્નેહ-ધર્મ (રિલિજ્યન ઓફ લવ, ખ્રિસ્તી ધર્મ; સ્વીડનબોર્ગ પંથનો કે તે શિવાયનો પણ , જેમા શ્રદ્ધામય જીવનથી સ્વર્ગ રૂપ બનેલી આ પૃથ્વી, એ ઉંડો અર્થ છે. કર્તાએ બંને અર્થ જાણીને યોજેલા

છે, અને આ બીજો જાણીને પડદા પાછળ રાખેલો છે. બ્રિસ્ની યથા પડીની મ૦ ની કવિતામાં આવી અર્થશ્લેષોક્તિઓ વારંવાર આવે છે, સરખાવો—"શાન્ત સદાશિવ નીર" "સામ્ય હ્યાં શંકર વિના" "સાથે નમતો આત્માનો એ તંત્રએ," વગેરે. કવિતામાં શ્લેષ સૌન્દર્ય માટે પ્રકટ અલંકાર પ્હેરાય એમ બે અર્થ. શબ્દશાધયે અને સચોટ કહેવાને; પણ મ૦ ના કેટલાક શ્લેષ ફ્રેન્ચ મુત્સદ્દી તાલેરાન્દ (Talleyrand) ની જેમ, પોતાના મનો ભાવ કપટછલ્લા અર્થ રૂપ પડદા તળે ઢાંકવાના ઇરાદાથી યોજાયલા છે. પોતાનું બ્રિસ્ની વલણ પ્રજાને અત્યન્ત અપ્રિય નીવડી પોતાની કવિતાના ફેલાવાને પણ એથી ધક્કો વાગશે, એ મ૦ને સમજમાં પ્હેલી ક્ષણથી સુસ્પષ્ટ હતું. અને પોતાની કવિતાને અન્યાય ન થવા દેવો એ પણ ફરજ, અન્યાય થાય એ પણ અસહ્ય એમ ગણ્યું; એટલે પોતાની ભાષાપ્રભુતાનો આ ઉપયોગ કર્યો. અર્થશ્લેષમાંથી ઉંડા અર્થ વિષે તે ખરો કે કેમ એવા સવાલ પુછાતાં ક્વાચિત્ તુર્ત ન્હોમ પડતો કે પૃચ્છક તો વિરોધી હશે અને તેને સીધો જવાબ ભાગ્યે મળતો.

એ શુદ્ધ હૈયું, એ, તે, સખી=મ૦ ની બીજી વારની સ્ત્રી. એમની પ્હેલી સ્ત્રી (નદી) વિષેની કવિતાઓની યાદી કરો; બીજી સ્ત્રી (ન્હાની) વિષેની કવિતાઓની યાદી કરો; બને નમ ઘ એક કવિતામાં સાથે દેખશો જ નહીં! બે પત્નીએ બનેને વફાદાર હૃદયને એકપત્નીવ્રત અસાધ્ય નથી તેનો આ દાખલો મનનીય છે; આત્મા હું મણિશંકર; અમને અને જ્યાં જ્યાં બહુવચન ત્યાં ત્યાં મ૦ અને ન્હાની એ દમ્પતી સાથે આવશે બ્રીસ્તી થશે. મ્હારો ઉદ્ધાર એ એક બનાવ બની આવે તો જ શકય. આ ભવે સુખ પણ તો જ. ભારે ને સાંભારે બહીનાએ સાંભર્યા ન કર્દ; પાત્ર સન્મુખનો અર્થ એમ.

બીજી કૃતિમાં આશાની રૂપેરી કીનારી છે તથાપિ એ પણ કરુણપ્રધાન છે, અને એ સમયની બીજી કૃતિઓ સાથે વાંચતાં આખી માલા અત્યન્ત કરુણ સ્પન્દનોથી થરથરે છે. હૃદયનું તળ અને આત્માનું શિખર જ્યાં સંગમ પામે, તે સંયોગસ્થાનમાં ઉદ્ભવેલાં એ પ્રતિભાસજીવન સ્પન્દનો છે, લોહીનાં આંસુએ લખેલાં. આવાં આપવીતકહૂનાર ગુજરાતી કવિતામાં બીજાં નથી અને જે કવિતાઓથી મણિશંકર એ વધારે આપ્યા હોત તો સારું એમ ઇચ્છે છે, તે તો એ સુકોમળ હૃદય હજી વધારે ગીતાયું હોત તો કેવું સારું—એમ જ ઇચ્છે છે!*

---

* કેટલી હદ સુધી ગીતાયલો લાગ્યો છો? કહે છે, થોડા દિવસ એને (મોટો થઇ ગયેલો જાણીને) એક ઓરડામાં પૂરી રાખવામાં પણ આવ્યો હતો! 'ઓવરકોટ' તો એને શરીરકુર્તા સમય ન કરનાર એવું એક પણ કુટુમ્બી મેના મ્હોઢા કુટુમ્બનાં હતા નહીં.

૨૧ ઉત્તરા અને અભિમન્યુ

ધાઓ ધાઓ અરે નાથ — નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયા.

છન્દ ઉધોર (કડી ૧૦), વસન્તતિલક (કડી ૪), અનુષ્ટુપ (કડી ૩), સોરઠો અને દ્રુતવિલમ્બિત (કડી ૨) અને શિખરિણી આમા કડી ૧૫ મી બે પંક્તિની જ છે, કેમકે ઉત્તરા બોલી રહી નથી ત્યા અભિમન્યુ બોલી ઉઠે છે. કડી ૧૬ મી એક પંક્તિની જ છે, અભિમન્યુ વાક્ય તોડીને નવેસર નવા છન્દમા બોલે છે ‡

વિષય હકીકત સુપ્રસિદ્ધ છે તેને લગતા આ સ્વપ્ન અને ઉત્તરા-ભિમન્યુ સંવાદ કવિકલ્પિત તરંગો છે આ જાણીતા ખંડકાવ્યને અહી ઉતારતા બે કડી જેટલુ છોડી દીધુ છે.

અર્થ પ્રતિવિપરીત (૧) છેક અવળુ અને ધાર્યાથી ઉલટું અચાનક બની ગયુ, (૨) અત્યન્ત અમંગલસૂચક જાણે પણ સ્વપ્નમા ઉત્તરા મૃગયા શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યાકલા અને શીખમા અર્જુનની શિષ્યા હતી, એટલે એને મૃગયાવિહારનુ સ્વપ્ન આવે એ આ તરંગમાળાના ઉત્થાન કે બીજ રૂપ કલ્પના વાસ્તવિક છે ૮ કપોતની ભાગે સૌભાગ્યનો ચાંદો હતો તે આમ ખંડિત થતા જાણે અગ્નિ બનીને મ્હારુ સૌભાગ્ય નહવાને કૂદ્યો બસ, વસ્તુ આટલુ જ, એટલે મ્હારા જેવા વાચકને કૃતિ, કરીએ કડી રમ્ય છે તથાપિ લાંબી પડે છે ઉધોર જેવા ટુંકા સત્વર છન્દના ઉપયોગથી દૂર ન કરીએ આ અસર જેમ બને તેમ ઓછી થાય તે માટે બનતો પ્રયત્ન કર્યો પણ છે ઉત્ત

---

‡ ઉધોર, સોરઠો બને માત્રામેળ છે. ઉધોરમા પંક્તિ ૧૪ માત્રાની અને ગાલાન્ત જોઇએ. વળી એમા તાલ ટુંકો છે, ૧લીએ ૩જીએ ૫મી માત્રાએ અને ૮મી ૧૦મી ૧૨મીએ, એટલે તાલને મુખ્ય ગણિયે તો સાત માત્રાનુ ચરણ બે ચરણે પંક્તિ એમ જ વ્યાખ્યા કરવી જોઇએ છન્દની ત્વરા આ તાલને આભારી છે એટલે દરેક પંક્તિમા ૭ મી માત્રા પણ લઘુ જોઇએ. અહી "તો તો કરી કોટિ ઉપાય" એ પંક્તિમા જ માત્રા ૬+૭ મળીને ગુરુ છે વળી સળંગ ગણ ગાગાગાલ રૂપના ઘણા થવા ન જોઇએ

સોરઠો—સોરઠીદુહો, એમા દોહરાના વિષમ (૧ લુ, ૩ જુ) ચરણ સમ (૨ જે, ૪ થે) સ્થાને, અને ઘણુખરુ પ્રાસ વિનાના, તથા સમ ચરણ પ્રાસે સાંધેલા વિષમ સ્થાને માત્રા ૯+૧૦ મળીને ગુરુ પ્લુત હોય છે તેમા ૧૧ મી માત્રાનો વર્ણ ખોડો હોય એમ ભળી જાય છે, અને વિષમ તથા સમ ચરણ વચ્ચે દૃઢ વિરામ રાખીને આખો લલકારાય છે બીજા અને ત્રીજા ચરણુને પ્રાસથી સાંધેલા, એવો સોરઠો પણ પ્રચલિત છે, પણ તે બોલાય છે જુદી રીતે "દુહો દઠ (શા) મેળ ભેદ" એ દુહો તે દોહરો નહી, પણ 'ચારણી દુહો' એટલે સોરઠો

અને અભિમન્યુને આપેલા છન્દોની વ્યવસ્થા પણ સારી છે સામી બાજુએ, મહારથિ અભિમન્યુ અશ્વે ચડી રણમા ધસી જાય છે (કડી ૧૩, ૧૭, ૨૧), અને એક બે સમગ્ર નિર્બળનો જ પાના એ પ્રાર્થનાસમાજી પંક્તિ, એ બે અશ કઇ પુછે એવા છે ૯ જિહ્વા લિખા ૧૭ નથિ ક્ષત્રિયે અહીં થી પણ થડગ ન લાગવા ૬૦ હ્રસ્વ ગણ્યો એવી છૂટ ન. બો દી જોઈએ તે તો પછી હ્રસ્વદીર્ઘની કડીએ વ્યવસ્થા માટે જગની કવિતાના ટેવી આ વારુ ? ૨૧ આ કડીમા ત્યાગ સારી છે. ૨૦ ભૂલી પિતાજીને જ બની જઈને †૧

૨૨ વીરની વિદાય

મ્હારા કેસરભીના કન્થ હો' — ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ.

છન્દ પ્ર રાગ માર.

રસ આવા સર્વાંગસમ્પૂર્ણ ગીત ગુજરાતીમા બહુ ઓછા છે ભાવ, સ્વરવ્યંજનયોજના પ્રાસ લય અને વિરામ, તાલ અને સુરાવટિ વાચ્યાર્થ અને સાથે સાથે આવતા યોગ આછા ધ્વનો કોઈ પણ અંગ તપાસો, ધારી ધારીને તપાસો, ક્યાય ખામી બતાવી શકશો ? આનો રસ ? શૃંગારની તો છાટજ છે, નાયકનાયિકા નવોઢિયા છે એટલું બતાવવા પુરતી. કરુણના પેરા ઓળાને પણ દાબી નાખવાને સમર્થ એવો મહાન સુન્દર અને તેથી શાન્ત વીર આ કાવ્ય અને ગીતનો રસ છે આવી બાબતમા ખુલાસો કરવો કે ચર્ચામા ઉતરવું વૃથા છે, સૌએ જાતે મનન કરીને પોતપોતાનુ મત બાંધવુ આ વીર આટલો સમર્થ, સુન્દર, અને શાન્ત શાને ? કર્તવ્યનિષ્ઠા બને ક્ષત્રિય ક્ષત્રિયાણીનો ધર્મ આ જ, એવા દૃઢ સંસ્કૃતિવારસા બળે.

હાલ નવજુવાનો ઘણા નીત નવી કવિતા લખે છે અને છાપે છે કેટલીક એમના જેવા સંગાતોના વખણાય પણ પરન્તુ અમરતાની છાપ વાળી હોય તેજ કવિતા. કવિતા કઈ એ ગતે સવારે કે સાંજે ખીલી સાંજે કે સવારે કરમાતું — અને એના બીજા માટે જગા કરતું ફુલ નથી. એવા ફુલ-કે ઉતરેલા અને બીજી ત્રીજી સાતનોમી વાર વપરાતા ફુલ-કવિતા નથી, ઉપકવિતા પણ હોય કે ન હોય માત્ર પ્રાસંગિક પદ્ય કે ગીત છે બારમાસી સદા-અભિનવ અને તે કવિમાજ નવું સર્જેલું ફુલ હોય તે જ કવિતા. વળી ઘણી કવિતા એવી હોય છે કે તેની સુવાસ અને

†૧ કડી ૧૧-માર વાચવુ.

સુન્દરતા માત્ર ઋતુ મર્યાદિત નીવડશે કે ચિરંજીવ, તે હજી પારખી પણ શકાતું નથી. પરીક્ષકની આ અશક્તિ છે. તો પ્રથમથી જ ચીકાશ્તો આવ્યો છું એવા માત્રમા કાંઠે કરીને જ સ્થાયી મૂલવણી બની આવે. પરન્તુ આ નમૂનામા જે શક્તિ છે તેના ગુણો વાળી કે આ આવીશ નમૂનાની અંદર જેથી વધારે આવી ગઈ છે એવા ગુણોવાળી કવિતા હાન લખાતી કવિતાની અંદર પાકુ હશે તો કવિતા વિષે માણસની ભાવના જેમ વધારે ઊંચી, તેમ તે એવી કવિતાથી વધારે આનન્દે

અર્થ ૧ કેસરભીના કેસરિયા કરવાને સજ્જ થયેલા એવો અર્થ નથી. કેસરિયાનો સમય તો બહુ મોડો આવે શત્રુ સામે થઈ જવાને સજ્જ એટલો જ અર્થ છે. દુશ્મન અને આપણા વચ્ચે યુદ્ધોથી કાળો જંગ મંડાયો છે પણ સૌથી ઉપર હજી મહાસાગરના દુન્દુભિ ગડગડે છે, જે તહમાર જેવા સામન્તો અને વીરોને વિજય પ્રયાગ માટે હાકલ કરી રહ્યા છે.

૩ પુર શહેર-શહેરો ભાગાય છે, મેદાનોમા છે. મહેલાતો-કેટલીક-હાથી ઊઠી છે, સામન્તોની રાણીઓની એમ નેત્ર ઉત્તરાર્ધ સાદાઈ અને સાથે અર્થ-સમ્ભારમા અદ્ભુત છે લગભગ બધુ અંકિત થઈ ગયુ છે ગગનમા ઊ જેમ જગતુ કારમાપણુ વધતુ જાય છે તેમ વધારે ઉત્સાહ અને દઢતાથી આગળ ધસીને ખપી જતા વીર સુપુત્રોની કીરત, તે એક જ અખંડ પ્રકાશી રહે છે મૃત્યુના મોમા ધસી ધસીને અમરતા વરે, મૃત્યુને જ પોતાના અમર મિનાર બનાવી લે તે કીર્તિ

૪ સાંકળી સાકળોથી અથવા બખતરન નાનતર જાતિનો શબ્દ રાખવો તો વજ્રની સાકળીઓવાળુ બખતર. ૫ મંડિ સુગટ માંડવ માટવે ખેલવાં કે ખેલવા ? બને ચાલશે.

૭ શૂરાં, શૂગ, કે શૂર ? શૂરા જ જોઈએ, વીરપત્નીઓ પોતાના ખપી ગયેલા પતિઓ પાછળ સતી થઈને એમને મળે, તે સુરંગગાનો ઘાટ ૮ ફાગ શૃંગારના ઉલ્લાસ, નૃત્ય, ગીત રગ, વગેરે. જયકલગીં જય મેળવ્યાની નિશાની રૂપ કલગી. વીરુંને વીરો અને વીરપત્નીઓને. ૯ વાધો સિધાવો ક્સેદ !

૨૩ અભિમન્યુનું વીરોચિત મૃત્યુ

ચાપહીન થયે એને — મનસુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી

છન્દ અનુષ્ટુપ (કડી ૭), ‡ સ્ત્રગ્ધરા (કડી ૪), દ્રુતવિલમ્બિત (૨), અને વસન્તતિલક. ઇસ સંજના વિષયને ખીલવે એવી છે.

વિષય "અભિમન્યુ" નામે ૪૫ કડીના કાવ્યની છેલ્લી ૧૪ અહીં લીધી છે મૂળમાં કડી ૨નો છેલ્લો શબ્દ 'બીમનાદે' છે, કડી ૫મા 'આથડયા' છે, ૧૩માં 'અપ્સરા' એકવચને છે, અને ક્રિયાપદો ભૂત કાળના છે, અહીં ઉતારતા આગવા કેવળ શાબ્દિક ફેરફાર કર્યા છે.

અર્થ ૨ તોમર તોમરમલ્લ કે સાગ. ઘાતઘાતે દરેક પ્રહારે. ૪ સાત કુ શાસન. એનો પુત્ર દૌશાસનિ, સુભદ્રાપુત્ર સૌભદ્ર અભિમન્યુ ગુરુગુલ ગદા ઠીક નથી. ૮ ભીમ ગદા બીજાણુ મદામોગી અને વજ્ર જેવી ગદા. ૧૦ કુરુકુલાંકુર આ શબ્દની અહીં યોજના અપૂર્વ ઔચિત્યવાળી છે, અર્થ કુરુકુળનો અંકુર એટલો જ છે, પણ એના અવાજના કડક, કુલાંગાર, કુરકુરિયુ, એવા શબ્દો સાથે સામ્યથી વાચક નિન્દાનો ધ્વનિ પણ પકડી લે છે આમ વિજેતાને ન નિન્દાય એ નીતિ અર્થે મા પાળીને પણ કવિ શાબ્દિક છટે તેને નિન્દે છે લાઇબલ ઉચ્ચાર્યાના પરિણામનો છાંટો પણ પોતાને કડે નહીં એવી રીતે લાઇબલ કરવું હોય તેવા માણસને આ કવિ લવરીલિની ઢાલ ઉપયોગી ખરી! ૧૩ જનક અર્જુન મરતા પણ અભિમન્યુ પિતાની ધર્મકાર્યે ગેરહાજરીમા તેના કર્તવ્યમા યથાશક્તિ ઘૂમી ઝઝુમી ખપી જતા કૃતકૃત્ય

---

‡અનુષ્ટુપ અક્ષરમેળ છન્દ છે એમા પંક્તિ આઠ વર્ણોની અને ૪ પંક્તિની કડી. ચારે પંક્તિમા પાચમો વર્ણ લઘુ જોઇએ, અને સમ પંક્તિઓમા સાતમો [illegible] જોઇએ. મહાભારત અને પુરાણોના જૂનામા જૂના ભાગોમા અનુષ્ટુપ જ મુખ્ય છન્દ છે પણ તેમા બત્રીશમાથી ઉપર દર્શાવેલા ૪ અક્ષર લઘુ જોઇએ જ એ નિયમ સર્વત્ર પળેલો નથી–અર્થાત્ ઘણે ઠેકાણે નથી પળાયો. આ વિષય ઘણો મોટો છે. (જુવો રણપિંગળ ૫૨૭–૫૬૩, હૉપ્કિન્સ કૃત ગ્રેટ એપિક ઑફ ઇન્ડિયા, પ્રકરણ ૪, વગેરે) અહીં આટલુ જ બસ છે કે આપણે બે અનુષ્ટુપ ગણવા—

(૧) સામાન્ય જેના લક્ષણ ઉપર પ્રમાણે, (૨) આને મળતો પણ અનિયમિત, અને તેથી વધારે વિવિધ લય વાળો, જે લાંબા વર્ણન કાવ્ય માટે બ્લૅન્ક વર્સ (blank verse) લેખે વાપરી શકે આને માટે પ્રવાહી કે પ્રાચીન અનુષ્ટુપ એ નામ સારું છે

... થી (કે દ ... પ્રમાણે જે ... સારુ અને ... છન્દના ... ૧૬ વર્ણો બે પંક્તિના ગણવા હોય ... તેમા પણ નવો નથી. આપણે સામાન્ય અનુષ્ટુપ પણ બે પંક્તિએ લખીયે છાપીયે છિયે, માત્ર સુગમતા માટે અથવા જૂની (અનુષ્ટુપ દ્વિદલ છન્દ એ હકીકતથી ઘડાયલી) રૂઢિ. એને સુઘટિત ચાર પંક્તિના બનાવ્યથી તોય કંઈ નથી, એ સાહિત્યક્ષેત્રમા રૂઢિબળનો ન્હાનો પણ સારો દાખલો છે

તાનો આનન્દ અનુભવતો મર્યો ગયો ઉક્તિકી આતુરતાને વીને ડોક આ ાળ આગળ ધપાવતી અમર કુસુમ ચન્દનવનના, દેવોના વીર્ય અસાવાગસ માટે બલવચને ૧૪ મૃત્યુમા આનન્દતા એ વીરના મૃત્યુથી આખા વિશ્વે શોક અનભવ્યો

૨૪ ઝારાનં મચદાનેજંગ

ધમધમ ધરણીનો પટ ધ્રૂજે—દુલેરાય લાખાભાઇ કાગણ.

૭૦ સવૈયા (જુવો ટિપ્પણ ૮ મુ)

વિષય યુદ્ધવર્ણન કચ્છનો રાવ ગોડજી વિ સ ૧૮૧૭ ના નાદીએ આવ્યો તેના સમયમા આ યુદ્ધ થયેલ કહે છે ૧૮૧ ના માગસર શુદ ૧૦ શુદ્ધનાં કર્ણદેવના હડહડતો વેરી અની માધવ દેહની પાતશાહ અનાદીનના લશ્કરને લઇ આવ્યો તેમ પૂનો દિવાન પદ ખોતા, રાવસાહેબ સામે સિન્ધથી ગુલામશાહ કલો રાના લશ્કરને લઇ આવ્યો આજ માગણ હોય, તો તે દન્તકથા માધવને વિષે નોંધે છે એટલુ સમજ નજ ભાણાય અને એને દરજ્જે પૂનનો દ્રોહ પાતકીપણાના ચરી જાય ઝારાની ઊંચી ધાર કચ્છની ઉત્તર સરહદ પાસે છે વિઝાણ ગામ અખ ડાસા તાલુકામા આવેલ છે, નરા ગામ સિન્ધ અને કચ્છ વચ્ચેના વણને કાંઠે છે. નરાના ઠાકોર સતાજીના વરાના એન સતાણીઓ આ પ્રસગે નરાનો ગીડાયત ભીમજી સતાણી હતો, તેણે ઝારાના યુદ્ધમા અદભુત સરાતન દેખાડ્યુ અને હજી પણ કચ્છમા એ વીર પુરુષ વિષેની રોમાચક માંડીઓ ગવાય છે ઝારાના યુદ્ધને કચ્છી પ્રજા અત્યન્ત ઘોર ગણતી આવી છે, ઝારો મ થાંનો દિ', 'ઝારાના જંગની આણ', વગેરે ઘસ હજી પણ ચાલે છે નુજિયો કિલ્લો પાટનગર ભુજ પાસે છે, તે ખડેર ઘણા વખતથી એક મહાભુજંગનુ મથક મનાય છે દર નાગપચમીએ રાવ સાહેબની ત્યા સ્વારી જાઇને એ કહેનાતા ગરુડામા દૂધના તામડા રેડી આવે છે.

અર્થ મચદાને જંગ એ સમાસનો અર્થ મધામીની ઝનખ્વાર લડાઇ એવો થઇ શકે ખરો ? શેષ નાગની ફણા ના ઉપર ધર ણી જ છે, આખી સૃષ્ટિ નથી એ હકીકત કર્તા ભૂલ્યા લાગે છે

૨ સુરંગ ફાકડી એનો અર્થ અકડી રોપ ન ઠી, અત્યારે ફેલાની સળ ગી ખટપટ, જેનો અન્ત સગડમા જ આવે. ૩ લોહજ (શ્લેષાલંકાર) (૧) લોહગઢ+જ ધુવાળો. (૨) યોદ્ધા જોધ ૫ જુડધાર જટાજૂટવાળા નામ જેવા. મકરો છૂટછેરી ભારિયા હુવાળા અને બીજા જમીનદારો. ૬ ટીલે યુવરાજ પદે વજી ફેર

રાળ, જેના હાથનું મીંઢળ ૯૭ છૂટ્યું નહોતું   અર્હેગ અર્થમ, અકલ, એટલે અજિતના અર્થમા, અથવા અતુલ બળીના અર્થમા કોઇ કોઇ વાપરે છે, પણ શબ્દ ખોટો લાગે છે ૯૮ વ્યંગ્ય રહસ્યની ભરેલી, શુ કરવા ધારે છે, શું કરશે, શા હેતુથી, તે નસીબદેવીનુ કળાય તો એનુ કળાય એવી. વ્યંગ ખોડુ, ખડિત અગ વાળું. એટલે બંને શબ્દ જુદા જુદા છે પ્રાસ માટે કોઇ કારણે વ્યગ્યને ઠેકાણે વ્યગ ન લખાય, વ્યંગ્યને ય અગ વિનાનો વ્યંગ ન લખાય   ૯ કચ્છી લશ્કરને પોતાની બાજુએથી જતુ નોઇ વૃત્તિયો લોકોની ભડકયો—લશ્કરના અસાધારણ કદથી એમ ગણો, આવું સમર્થ લશ્કર યુદ્ધમા તો કપાઈ જવાનુ એ ખયાલથી ૬૨૭ સાથેની સહાનુભૂતિથી કકળી ઊઠયો, એમ કલ્પના કરો, બન ચાવે ૧૦ મેલાણ પડાવ ૧૮ મખ મજ્ઞ ૧૯ પડઘે પડદા પાછળથી, આપણાથી ન સમજાય એમ.

૬૨૭ નિર્વીર્ય થયુ, બાયલુ બન્યુ, ફીકું પડી ગયુ, આ આગના વનસામુ પડી, જેના પડી બનાવ બન તે તે જ કારણથી બન્યો એવુ અનુમાન એ થયુ, તે ન્યાય શાસ્ત્રમા જેને જાણીતો હેત્વાભાસ છે, તોપણ કવિઓ આવા કારણ કાર્ય સમ્બન્ધ વિના સકોચ બાંધે છે, બાંધે છે તેથી પણ વધારેવાર સૂચવે છે.

કતા પાસેથી મળેલ અજેવી નકલ મુબાઇ સમાચાર વિ સં. ૧૯૮૬ ના દીવાળી અંકમા પ્રકટ થયેલી છે તે કરતા કંઈક જુદી હતી. અહીં છાપતા જરા સમારી લીધુ છે, અને ત્રટલીક કડી છોડી દીધી છે. ††

૨૫ ખુલ્લાં ચક્ષુઃ

ભલે ઊગ્યાં વિકલ્પે—ત્રિભુવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ લુહાર (સુન્દરમ્).

છંદ સિખરિણી.

અર્થ ૧ નમણાં નાજુક, રૂપાળા, અને વિનમ્રનો અર્થ સૂચિત થાય. પ્રભુ શબ્દ આમ આપણે વર્ગવાચક સામાન્ય નામ લેખે વાપરના અચકાઇયે છીયે તે યોગ્ય છે દશાવતારને માટે જ એ શબ્દ રહે, એથી વધારે વિસ્તાર ય નહીં તો સારુ (જુઓ વિવરણ ૧૮ મુ) જૂના કાવ્યમા ભગવન્ એવા શબ્દ વધારે છૂટથી વાપરવામા આવતા, તે રૂઢિ વખાણવા લાયક કે પાછી અનુસરવા યોગ્ય નથી. દિવ્ય શુદ્ધ દિવ્ય સુગંધી પ્રભાકે સુગંધી દિવ્ય પ્રભા, સુગંધે વિલક્ષણ સાત્વિક

††કડી ૧૩ મીમા ધૂમે વાચવુ.

આનંદના અર્થમાં લઈયે તો તાત્પર્ય એક જ ૨ નખાગ્રે નરસિંહાવતાર, દન્તાગ્રે વરાહાવતાર, શબ્દછલથી વામનાવતાર, કોદંડ રામાવતાર, પરશુ પરશુરામાવતાર, શૃંગે કૃષ્ણાવતાર. એમ છ અવતાર સ્પર્શીને બુદ્ધાવતારનો સર્વથી વ્યતિરેક ખૂબીથી સાધ્યો છે. મ્હેલી પંકિતમાં નવે અવતારને સ્પર્શી પછી મુકાબલે છોડીદેવા જેવા એને છોડી દીધા, અને ઉકિતમાં લાઘવ સાથે બળ આણી આખી વાત એક કડીમાં પૂરી કરી લીધી છે. કલા કથન સૂચન અને વ્યન્જનામાં છે, તેમ સવિવેક મૌનમાં ય છે. ચિત્રકાર ચિત્રમાં ખૂબી અને સચોટતા રંગ અને રેખાઓથી તેમ જગા છેક ખાલી રાખીને પણ સાધે છે. ગુજરાતી કવિતાના આખા જથામાં આની અર્થઘન સવિવેક અને વળી સુન્દર કડીઓ કેટલી હશે ? આપણી કવિતાની સમૃધ્ધિ ગણતાં આવા મુક્તકોનું મૂલ્ય છે તેટલું આખી ચોપડીઓનું પણ નથી.

૩ ભુજાએ સામસામા બને પ્રયોગે લડી મરતું હિંસાશીલ માણસ સામાના અહિંસક દેખાતા આચરણને પણ કુટિલતાના દાવપ્રેચ ગણે. તે આચરણ ખરે અહિંસક તો નહિ હોય એમ એને સુઝે જ નહીં ન ! નવ નવીન, વિધાતાએ તો આપેના,પણ તહમે અવતર્યા ત્યાં લગી વ્યર્થ રહેતા સાચો ઉપયોગ પ્રથમ તહમે શીખવ્યો તહમે એને સાર્થક કરી દેખાડયા માટે નયનોના સાચા સર્જક પણ તહમે આ તરંગને વિચિત્ર કહેશો ? દુરાકૃષ્ટ કહેશો ? ગમે તે કહો પણ એમાંનો તથ્યાંશ સ્વીકારવો પડશે કેમ જે એ માત્ર તરંગ નથી, એની પાછળ કલ્પના દર્શન અથવા ભાવનામય દૃષ્ટિબિન્દુ રહ્યું છે આ આખી કૃતિ એ દૃષ્ટિબિન્દુમાંથી જ ફુટે છે

૪-૬ બુધ્ધના જીવનના આરમ્ભના મુખ્ય બનાવો સૂચવે છે. રમણીની ભુજાઓની પ્રેમગૃ ખલાન પાંજરે તહમને પૂર્યા કવિ તહમને પૂર્યા નથી કહેતો, એ દયામય યમુને પૂર્યા એમ મ્હેલું વધારે સાચું ગણે છે. અને એ છટયા એટલે એમણે દુનિયાની બીજી દશેને પણ મુકિત આપી. સૃષ્ટિખાડનાં ગદા ખાબોચિયામાં જરા વ્યાધિ અને મૃત્યુ એ ત્રણ વમળોમાં ફરી ફરીને સપડાતા આપણે સૌ કૃમિ ઉપમ જીવતા જીવો ઉપર નભતા જીવ (૧) હિંસાએ પેટભરી કે સત્તા લક્ષ્મી આદિ સાધન મેળવી ટકાવીને જીવન ટકાવતા જીવ આ અર્થ કાવ્યસન્દર્ભમાં ઉત્તમ બજે છે (૨) જાતમહેનત વગર બીજાઓને માથે પડી નિર્વાહ ચલાવનાર પરોપજીવી જીવ-પેરેસાઇટસ (parasites) હરામભક્ષક આવો અર્થ પણ આ શબ્દોનો થાય પણ તે લેવોજ પડે એમ નથી માટે ન લેવો (જુઓ વિવરણ ૨૭ મુ) બુધ્ધે છ વર્ષ ઉગ્રતપ કરીને પછી દેહદમનનો માર્ગ છોડી દીધો. મહાવીર

અને બુદ્ધ વચ્ચે એક મૌલિક ભેદ આ છે. હૃદયસાગરને છેક તળિયે ઊતર્યાં. મુક્તા મોતી જેવો નિર્મલ સુવૃત્ત અનુપમ [મુક્તિપંથ, નિર્વાણમાર્ગ. ૮ ઉધ્ધારી. પ્રભુએ ચક્ષુ શમાવ્યાં ભરતીવા સંકેલી લીધી. એને આ નવી અહિંસા દૃષ્ટિને. મૂળની એક કડી છોડી દીધી છે.

૧૬ મદનવિજયથી લોચનદાનઃ

પુણ્યની શાન્ત મૂર્તિશી—સુંદરજી ગોકળદાસ બેટાઇ.

છંદ અગિયાર કડી અનુષ્ટુપ, પાંચ, માલિની, સાત, વસંતતિલક, છેલ્લી દ્રુતવિલંબિત બે કે ત્રણે છ છ પંક્તિની કડી થઇ ગઇ છે, તે મેં કૃતિને ટુંકાવી તેથી બન્યુ છે. મૂળમાં " અમીનિર્ગલતા " એ કડી અર્ધી છે, બીજી એક પંક્તિની છે, બાકી બધી ચૌદ આપની છે

વિષય ' સુલોચનાનુ લોચનદાન " એમાંથી આરંભની કેટલીક કડી અને વચ્ચેથી થોડું છોડી દીધું છે. લોચનદાન આપીને પણ કામને દશાવી સુલોચના ભિક્ષુ તરફ સાચુ ભક્તિનીકર્તવ્ય બજાવે છે, એ અદ્ભુત-કરુણ વિષયનું આ આલેખન સંયમી અને સુરેખ છે, સાથે એના કર્તા વિષે આશાજનક પણ લાગે છે મણિશંકર ના ' વસંતવિજય'ની ખામી—વસ્તુનો વેગ અતિમંદ, એનાથી આ કૃતિ મુક્ત છે, તો મણિશંકરનુ ભાવા-લય-પ્રભુત્વ પણ અહીં જણાતુ નથી. ' જરૂર 'મા ૩ લઘુ ગણો. 'અસુર મા સુ ગુરુ ગણો, વગેરે કેટલાક ભેદરકારી કહેવાય

અર્થઃ લલિતલોચના, કરુણાપરા, શશિગીરવા, ચારુશીલા, મારવ હૃદય (?) મુગ્ધબાલા —એ સુલોચનાને વર્ણવતા વિશેષણોમાં વૈવિધ્ય છે.

૧ તૃષ્ણા જ દુઃખ અને શાપપરંપરાના લખચોર્યાશી ફેરાનું મૂળ તેને ફૂંકી નાખતા આત્મા જે મુક્ત દશાની શાશ્વત સ્થિતિ ભોગવે છે, તેને બૌદ્ધ દર્શનમાં ' નિર્વાણ ' કહે છે. નિર્વાણની શુધ્ધ સાત્વિકતારૂપ અગ્નિની જાણે શિખા. નિર્વાણ માટે પ્રકાશનું જ ઉપમાન ઘટે, પ્રકાશ અને તાપ બન્ને જેના લક્ષણ તે અગ્નિનુ ઉપમાન આંનુ ઉચિત ન ગણાય. ૨ વસુધરા જળથી ઉભરાવ ભરેલી છે, તેમ પ્રેમ—ભક્તિભાવથી સર્વાત્મતાથી ભરેલી ૩ અંધારે જણાયલા વિશ્વને આત્મજ્યોતિને શિખાની આ અભ્યારસમુંથી—' કાલા મજલ રૂ નવાતિમિરમાં ઝળ્યુ સદ્ વિધ આ,' એ પંક્તિથી - કૃતિ શરુ થાય છે. ૪ ઉત્કંઠ ઉંચી ડોક. ૫ સુલોચનાને બ્હેન ગણવાની વૃત્તિ. ૭ (ક્યાં લગી) એ દ્રશ્ય જોતો લોપ

ચેતન બંધુભાવ, સુનોચનાના ઘોર આત્મભોગે મદનને માગી હણ્યો એટલે (કૃતિને અંતે) પાછે ઉપર પણ આવે છે. ૯ સુ૰ના શબ્દરૂપ વાયુ અડતાં જ ભિક્ષુના હૃદયમાંનો બુધવાતો મદનાનલ પ્રજ્વલી ઉઠયો, જેના ભડકામાં સુ૰નો ભોગ ક્યાંય ખાઈ ગયો! ૧૧ તડકે ધવાઇને અત્યંત તડફડે. અનભિજ્ઞ આ આની પાપી માગણીથી મારું આવું અપમાન કરશે, એમ એણે કલ્પેલું પણ નહીં ૧૨ કુદરત અંધકાર-છાઇ હતી જ, તે પ્રલય ચાસે ગર્જી ઉઠી, ધ્રુરકવા લાગી, બયાન-ક્રાંતિરૂપ માં કપી ઉઠી પણ કરી ૧૨-૧૩ વસ્તુનિરૂપણમાં નબળી પડે છે. ૧૩ સુ૰ના હૃદયમાં સામો પવિત્રતાવહ્નિ સળગ્યો તપસ્વિની મેં જો કે એ શુચિ ક્રોધને કાબમાં રાખ્યો, અને દયા—પ્રેમના જ શબ્દ બોલી રહી ૧૪ ' વળી છે ''–છેક નબળી રચના ભાઈ ભાઇ, આ શું ? ત્હારા પવિત્ર આત્માનો દીપક આમ શાને બુઝાઇ ગયો વારુ ? મ્હારી દીક્ષા મ્હારાં વ્રત, ત્હારાં વ્રત આપણ બન્નેના પિતા અને સદ્ગુરુ ભગવાન બુદ્ધ, બધું જ ભૂલ્યો શું ! ૧૫ પ્રેમ વ્રત, શીલ, ધર્મ આદિ નામે તું ફૂરતા જ આચરીશ કે ? ૧૬ અરેરે, ભાઇ તું તો છેક મદાંધ બન્યો ! અગ્નિ ને આગિયો, સોનું અને ક્થીર ૧૮ સુ૰ હજી બોલી નથી રહી, ત્યાં અધિરાઇથી ભિક્ષુ પાછો બોલી ઉઠે છે આ ઘટના મૂળમાં નથી કૃતિ ટુકાવી તેની સાથે આપો-આપ આવી ગઇ છે ૧૯ તસ, હૃદ્ધ ૨૦ સુખડામણીં ઠીક નથી ૨૩ ત્હારાં લોચનો શાં સુ૰ એટલું બોલે છે ત્યાં જ નાયિકા પોતાની આંખો હાથે ઉખેડી નાખીને એના હાથમાં મુકી દે છે તું મોહ્યો આ આંખો પરને ? ત્હારા જેવા ભાઇને ઉગારવા તો લે એ આંખોની જ કુરબાની ! અને આ અદ્ભુત, આ રૌદ્ર, આ બીભત્સ પણ કરુણ લક્ષ્યવેધી આચરણથી ભિક્ષુના મદનાવેશ તત્ક્ષણ પીગળી જાય છે, મદના વેગની જડતારૂપ શિલા તુટી પડે છે અને પ્રાયશ્ચિત્તના તેમ સુનોચના પ્રતિ દયા સ્નેહ અને ભક્તિભાવના શ્રાવણ અને ભાદરો બની આંખમાંથી વર્ષી રહે છે

મિતાક્ષરતાને મોટો ગુણ ગણ્યો છું તથાપિ કમેરણ પ્રાપ્ત થાય છે જે છેલ્લી કડીમાં છે એ જ બધી મિતાક્ષરતા દુર્બોધતા ગણાય

સરલહૃદય સરલ હૃદયા, પણ બંને શબ્દ છૂટા રાખિયે તો સરલ હૃદરે ઇચ્છે છે.'

લલિત આગલી ક્ષણ લગી લલિત હતા તે એમ જ અર્થ લેવો

આવા બનાવનું વર્ણન (શબ્દોમાં) અયોગ્ય નથી તેટલું એનું ચિત્ર અયોગ્ય બને અને ચિત્ર કરતાં પણ વધારે અયોગ્ય એવા બનાવનું તખ્તા ઉપર નિરૂપણ બને.

જુઓ જર્મન વિવેચક લેસિંગનો એનો લેઓકૂન (Laokoon) મૂર્તિ જૂથની ચર્ચામાં જુદી જુદી કલાઓની જુદી જુદી મર્યાદાઓના સાચા વિવેક માટે કરાવેલું દિગ્દર્શન કે એના મત સ્પષ્ટ થયા ત્યારથી જ આ બાબતના વિષયોના સમ્બન્ધમાં સૌ સ્વીકારે છે.

૨૭ સ્વર્ગરાજ્ય ૧૯૨૮

પ્રેમે મરી શાશ્વત બ્રહ્મચારિણી — કૃષ્ણલાલ જેઠાલાલ શ્રીધરાણી

૭૦૬ ઉપજાતિ,* ૨ જી અનુષ્ટુપ. ઉપજાતિમાં પંક્તિ ૧ ને ૪, પંક્તિ ૨ ને ૩, પ્રાસે બાંધી છે. આ રચનાથી આ કવિને હાથે તો વર્ણનના ત્વરા આવવી લાગે છે ? ઉપરકારકતાના આધાર મુખ્ય ત્વ ભાષા અને સાર બંનેના ઔચિત્ય ઉપર છે, અને તે પણ અહીં (કર્મણના પ્રયોગો એ ઓછા પ્રયો। ભાવએ રાખના) આકર્ષક છે

વિષય અને કવિતાકૃતિ શિવાજી અને સમર્થ (રામદાસ સ્વામી) વિશે ઘણી આખ્યાયિકાઓ ચાલે છે, તેમાંની એક આ દન્તકથાઓ ઘણી ખરી મોડી ઉદ્ભવેલી અને નિરાધાર છે આ દન્તકથાને જેટલે અંશે નિરાધાર ગણીએ તેટલે અંશે કવિતાની ચોટ ઘટે બનાવ મુદ્દે સાચો હોય અને તેનું નિરૂપણ પણ કવિતા લેખે વિજયી હોય તેની વાત જુદી વળી સમર્થ ડાગના પ્રયોગ ખાઇ લીધા એ અહીં સુધીની હકીકત તે ગળે ઊતરવી અઘરી લાગે છે (દન્તકથાથી વિશેષ માનનીય એને માટે આધાર ન હોવાથી) એટલું જ નહીં પણ અસમ્ભવિત જેવી પણ લાગે છે એ ક્રમમાં

---

* ૧૧ વર્ણી ત્રિષ્ટુપ જાતિમાં ઇન્દ્રવજ્રા ઉપેન્દ્રવજ્રા બે જ છે પહેલામાં પહેલા વર્ણ ગુરુ બીજામાં લઘુ એટલો જ બેમાં ફેર તેમ ૧૨ વર્ણી જગતી જાતિમાં ઇન્દ્રવંશા વંશસ્થનું જોડકું છે તે બન્ને એટલા જ ફેરવાળાં એટલે આ બે માના ઉપજાતિ પણ ત્રિષ્ટુપ ઉપજાતિની માફક ચૌદ જુદા જુદા ગણાવી શકાય (રાજપિંગળ પૃ ૩૦૮ ૯) ઇન્દ્રવંશાની વ્યાખ્યા આપની પંક્તિ તા ત્રામા—તા(ગજ) તા (રાગ) જ (નાન) રા (ભા) પનું અહીં ત્રિષ્ટુપ જગતી ભેગાકીને મિશ્ર ઉપજાતિ કરી છે એટલી જ વિગતના નથી એવા મિશ્ર ઉપજાતિ ઓછામાં ઓછા મારા કવિ અને રામાયણના મુ ર મા જેટલા જૂના ? અહીં વિશેષતા આ છે કે પંક્તિ ૧ ૪ જગતીની અને ૨ ને ૩ ત્રિષ્ટુપની (જુઓ કરી રહેલી રાગ અને છેલ્લી) આપે ત્રિષ્ટુપ જાતિના ભેદોને ખાસ નામ આપ્યું (મનસુખ વિલાસની યાત્રા ની ૨૨ મી) તો મિશ્રોપજાતિના આ વિશિષ્ટ પ્રકારને પણ નવું નામ ઘટે છે અને આપે વંશસ્થ ઇન્દ્રવંશ અને એથી ઠરતી ઊલટા ભાગ ૩ઇન્દ્ર પંક્તિ ૧ ને ૪ ત્રિષ્ટુપની ૨ ને ૩ જગતીની—વ્યત્યસ્ત કરી શકિ.

નાનો ખેડુત ગાય કે બ્રાહ્મણ ઉપર હાથ ઉગામતા ખચાતો, તેથી ઓછો સંન્યાસી ઉપર ઉગામતા ખચાતો નહી આખી કલ્પના જ મોડી ઉદ્ભવેલી પરન્તુ દરેક દેશની કવિતામા દેશભક્તિ, ગુરુભક્તિ પુરાભક્તિની અતિમાત્રા આવુ કઇકઇ ઘુસાડે છે, અને રાચે છે.

આ જાતના ટુકા સાદા સીધા ચોટદાર ભાવનીગળતા વૃત્તાન્તને અંગ્રેજીમા બૅલડ (ballad) કહે છે, એ જાત આપણા કવિઓએ બહુ ઓછી ખેડી છે પરન્તુ સારી બૅલડ બાહ્ય વાસ્તવ (ઓબ્જેક્ટિવ રીયાલિટી objactive reality) મા રાચતા કલ્પનાબને જ સ્થાય.

અર્થ ૧ પ્રભાને જાણીને ભગવી કહી છે વિષયસૂચન માટે કર્મણ્યતા કર્મપરાયણતાના અર્થમા વાપર્યું છે, પણ એ શબ્દનો અર્થ તો શ્રાન્તતા છે એનુ સુધાસ્મિત જ જાણે એનો ચેતન જગાડનાર દડ.

૨ પોતાના ધર્મોમા પરાયણતા રૂપ દંડ ધારતા દંડી સ્વામી રામદાસ જે સમર્થને નામે પણ પ્રખ્યાત છે સ્વરાષ્ટ્ર મેળવવા ફેલાવવાના પ્રયાસન તેમણે મહા મુક્તિપર્વ ગણ્યુ એને લઇને એમની અમર કીર્તિ પરન્તુ આમ માનવા માટે કે શિવાજી મહારાજને પ્રેરણા આપનારાઓમા એ પણ હતા, એમ માનવા માટે પૂરતો પુરાવો નથી ૩ ચોથી લીટી નબળી, ૧૨મી કડીમા પણ ચોથી લીટી નબળી ૪ અગ્નિની પ્રખરતા બહુ વચન વાપરીને પણ સૂચવી છે છેલ્લા ત્રણ શબ્દ સ્વામી ત્રિકાનજ્ઞ હતા એમ સૂચવવા માટે હશે ૫ સાઠ સાઠા ૬ પ્રસેવ પરસેવાના અર્થમા વાપર્યો છે, પરન્તુ પ્ર કરી નાખવુ ઠીક નથી ૭ શિષ્ય આવતા આવતામા તો ઉપરાઉપર એટના ઝાપટયા ૮ ગુલાલ સાંત પડયા અન લોહીની તસરો ફુટતા વાંસે જાણે ગુલાલનુ ટકાવ થઇ રહ્યો, વાંસો જાણે ગુલાબ બન્યો ૯ શિષ્યોએ પણ આની પ્રેરણાના દુષ્કારને પકડી—સ્વામી મના કરે છે એટલામા તો પછાડયો પણ ત્યા તો આજ્ઞા થઇ ગઇ અને તે પાળવી પડી ૧૦ શિવ શિવાજી ૧૧ રાજાનો ક્રોધ માય નહી ૧૩ રામદાસને સોગ લગાવનારને સત કરવાના અખતિયાર તો તેમના એટલે તેમના ચરણમા માથુ મુકીને— ૧૪ હુવા થયા આ અણધાર્યા શબ્દથી ગતની સ્તબ્ધતા વગર વર્ણન એમ્દમ પૂરેપૂરી કહેવાઇ જાય છે વળી 'હુવા અવાક' એમ મેળવ્યા વા કથનને વધુ જોરદાર બનાવ છે ૧૫ હરામભક્ષ્ય પરોપજીવી (પૅરેસાઇટ parasite) કિંવા અનુત્પાદક (અન્પ્રોડક્ટિવ unproductive) વોને પણ પર્યાસ્ત ગૌર્યજીવી અને સના આદિના દાયી જાનઓએ ઉપજાવેલુ પ લી વઇન નિવાહ કરનારા વર્ગોની સાથે જ હરામનુ ખાનારા ગણે છે. જેટલુ દ્રવ્ય

ખાઇ જાય તેટલું કે કહોને જરાય ઉત્પન્ન કરે નહી તે બધા જ હરામભક્ષક, હરામી હરામ-ભક્ષક છે તો સમાસ, પણ એવો સમાસ વર્ણસંકર, તેથી બ ને શબ્દને છૂટા રાખી વિભક્તિ ઉમેરીને અર્થ કરવો. કેટલાક વર્ણસંકર સમાસ ભાષામાં એટલા જૂના છે અને રૂઢ થઇ ગયા છે કે તેમને અશિષ્ટ ગણનાર જાતે ચોખલિયા ગણાય. પરંતુ નવા વર્ણસંકર સમાસ બનતા હશે ન કરવા ૧૫ ચાર મિશ્ર પાસે તોય ટર્યો નથી, મને વરો યોગ ગણી મને જ બધાટયો, એવા સ્વ-સત્તા-રક્ષક, સ્વ-રાજ્ય-રક્ષક તો ત્હારી પ્રજામાં એટલા થોડા હશે, કે એવો જે કોઇ મળી આવે તે દરેકને સન્માન દે જે પોતાના હક્કના એવા નીડર આગ્રહી રક્ષકો ત્હારા ઉદ્દેશ સ્વરાજ્યની સિદ્ધિ અને રક્ષાને માટે ત્હારે તો સૈંકડો ને હજારો જોઇએ.

૨૮ કલાદષ્ટિનો વર:

માથે મધ્યાહ્નનો સૂર્ય—રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ (મૂસીકાર).

છન્દ સાત અનુષ્ટુપ છે, ■ દ્રુતવિલમ્બિત, અને એક એક વસન્તતિલક મન્દાક્રાન્તા, વંશસ્થ, અને પુષ્પિતાગ્રા ‡ દેખી મા ધી લઘુ ન ગણાવો જોઇએ એવે ઘણે ઠેકાણે લઘુ ગણી લીધો છે.

વિષય બે ભિન્ન ભિન્ન દશાને એક સાથે દર્શાવવા મથતી કૃતિ જરા દુર્બોધ છે. શબ્દાર્થ ઉભો જાણતો ન હોય તેવા વાચકને નડતી દુર્બોધતાની વાત નથી કરતો. સંસ્કૃતપરિતની કૃતિ સામાન્ય ગુજરાતી વાચકને માટે જરા ભારે તો પડે. પરન્તુ સંસ્કૃત શૈલીમાં જે પોતાની મીઠાશ અને શક્તિ છે, તે બીજે નથી, તેનો આ કૃતિ સારો નમૂનો છે.

અર્થ ૧ દિલ શરીર. કાઠિયાવાડના કેટલાક ભાગ. દિલ હૃદય કે મન માટે

---

‡ પુષ્પિતાગ્રા: આ વર્ણમેળ છન્દના વિષમ ચરણમાં ન ન ર ય એ બાર વર્ણો, સમમાં ન જ જ ર ગ એ તેર. આપણી પરિભાષામાં વ્યાખ્યા—ન (સુવ ન(સલ) રા (જબા) ય (માના) ન (સલ) જ (બાન) જ (બાન) ગા (જબા) વા. મિશ્રોપજાતિ ર બની આપ ની વ્યાખ્યા મુજબ આ પણ એ ... ના રામાં પાદો આટલા કે મિશ્રોપજાતિમાં અનિયમિતના વધારે: ૧+૩ એમ ચાર શીગનું નિરૂપણ એમાં ચાલે. અહીં તો વિષમ પંક્તિઓ જ બાબતની સમ પંક્તિઓ જ તેરની. આમ વિષમ પંક્તિઓ એક માપની સમ બીજા માપની હોય તેવા છન્દોને અર્ધસમ કહે છે. વૈતાલીય અને વાર્ગંગ જેવા છન્દને પણ અર્ધસમ કહી ગણાય

અને ડીલ શરીર માટે વપરાય છે, એ જાડી જોડણી અને જાડુ ઉચ્ચારણ શરીરના અર્થમા લેખકોએ અપનાવવા જેવા છે, કવિઓ તો આ સૂચના ભાગ્યે માન્ય રાખે—કેટલાકે એવી નાજુકતા કેળવી હશે કે ડીલ ઉચ્ચારણ સાભળીને જ તેમને આઘાત (શૉક shock) લાગે! ૨ સ્મર કામદેવ બજાવતો રોમે રોમમા અનુભવ ખડો કરતી ૩ ખેલલીલા દેહ અને દિલ ઉપરાંત આત્માયે નિવશ બની ગયો ૪ રસિકેશ્વરી એટલે ? પ્રિયા નહી, આગળ રસેશ્વરી શક્તિ અને દેવી આવે છે તે કાવ્યની દુર્બોધતા આને લઇને છે. પ્હેલી પ્રણયિનીના વિરહથી વિવશ દિલની દશામાથી આ બીજી એનાથી તદ્દન જુદી જાતની ઉત્પન્ન થાય છે, પ્હેલી સંવેદનકૂલક માથી સરી જાય છે, આ જ વ્યાપી રહે છે કવિનો જવાબ જે મ્હને અનુભવ થયો તેવો આલેખ્યો તે અપર્યાપ્ત ગણાય, એમ નથી કહેતો, આવી સક્રાન્તિ કુદરતી લાગે એમ નથી આવેખાઇ એટલે દુર્બોધતા રહે છે. (અહી તો કવિ પોતે પણ જાણે છે જે એમની આ કૃતિમા કચાશ છે) ૫-૬મૂર્તિ જ઼ેવી કશા પણ આલમ્બન વિના પુરેપુરી કામાવસ્થા એ અનુભવ અપૂર્વ હતો, અને એમાથી હુ વિશેષ અપૂર્વ અનુભવમા સર્યો, પ્રિયા સાથેના અદ્વૈતમાથી સમાધિ થયો, આ લોક પરલોકના ભેદ માત્ર સરી ગયા, જે શેષ રહે તે પ્રકૃતિ અર્થાત્ મૂળાવસ્થાને પામ્યો, અને તેમા મ્હારી ઇષ્ટદેવી રસેશ્વરીનો સાક્ષાત્કાર મ્હને પ્રાપ્ત થયો. આદ્યપ્રકૃતિને એ રૂપે મે દીઠી.

૭ ત્રિપુરસુન્દરી ત્રિપુર અને તેના સ્વામીના વિજેતાની અર્ધાંગના અવકાશ (૧) અધર પ્રદેશ આકાશ, (૨) શૂન્ય અદૃશ્ય જગત રૂપ શૂન્યમાયા ૮૧૦ આ મૂર્તિનુ વર્ણન સૌમ્ય (એટલે માત્ર સૌન્દર્યનુ પાન કરતા) શૃગાર અને ભક્તિરસનુ વિજયી વર્ણન છે રોમાન્ટિક શૈલીના રસિયા ઊર્મિસેએ વિચારવુ રહ્યુ, જે એ શૈલી આવો ચમત્કાર સર્જી શકે ખરી ? ૧૧ ભક્તને જ મળી શકે તે રસાસ્વાદ પણ દેવીએ આ અધિકારી ભક્તને આપ્યો. ૧૨ દર્શન અને ઉપર પ્રસાદથી કૃતાર્થ થયેલા ભક્તનુ અન્તર દેવીને પારદર્શક થઇ જાય છે દર્શન અને પ્રસાદ પણ એના શોકબીજને નથી છેદતા, તે દેવી જુવે છે અને એને વર આપે છે વિયોગ તમારા દર્શનનો અભાવ ૧૩ જડમા વનસ્પતિમા પ્રાણીમા તો યે ખાસ, ૧૬ કલાદૃષ્ટિ અને કલાશક્તિ આપીને તને કલાધર બનાવુ છુ કલાસર્જનના ઉચ્ચ સ્થાથી ભાવાત્મક જીવનમા જીવ અને વિહર તુચ્છ દુન્યવી જીવનના સુખદુઃખ રાગમોહાદિ કમળપત્ર ઉપરથી પાણી સરી જાય એમ સરી જશે

૨૯ ઇતિહાસની આરસીમાં ગુજરાત

ઇતિહાસની આરસી આગી — નવલરામ લક્ષ્મીરામ

છન્દ પ, ૧૭મી, ૧૯મી ... અને બીજા શતકના પૂર્વાર્ધ ... પિંગળશાસ્ત્ર પ્રમાણે વ્યાખ્યા અને લક્ષણમાંથી આવી મેળવી એ ... પ્રથમ આ વિવેચન ... પણ એમને ... માત્રાઓ અને ... માત્રાઓમાં ... સાહિત્યના ... પિંગળ એ એમને મુજબ ... સારુ ... કવિતા આ અને સાહિત્ય અને ... વિવેચના ... છે તેમ પિંગળશાસ્ત્રી ઓએ પણ પોતાના શાસ્ત્રને ... દૃષ્ટિએ ... પ્રયોગો ... નવેસર ગોઠવવાનો સમય આવી ગયો છે રા. રા. ... ગણપતરાવ બર્વે જેવા સંગીતશાસ્ત્રીએ આ દિશામાં ... પ્રાથમિક કામ ... પણ આરંભ્યું છે

વિષય ગુજરાતના ઇતિહાસમાંના ... ની ... સારી પણ ... એવી ... છે ... આ પદરચના કવિતા છે ... કડીઓની ગોઠવણીમાં ... ૧૪થી ૧૯મી કડીમાંની ... ૨૨મી કડીમાં ... નથી. ... થયા ... અને ' પાટણગાદી ... ' ... આ ચાતુર્ય ... છે ... સ્વતંત્ર ... એટલો જ અર્થ છે

અર્થ ૧ ઇતિહાસ રૂપ ભૂતભાવદર્શક આરસી ... ફરતી છે ... ઇતિહાસ ... અને ... દેખાય છે તેમાં ... સ્થિર ... નહીં, ... સ્થિરતા ... અને ... કવિએ કવિતું ... સાચું છે

૩ ... વર્ષ ... અને ... સમય ... નાદિરશાહના સમયથી માંડીને ... વર્ષ ... તેમાં પણ આરંભના ... અને ... ગયા એટલે ... ચાર દિવસ ચમત્કાર '...

૪ ... પેશવાઈનું પાટનગર ... ગુજરાતી દક્ષણીઓને એમની પાઘડી ઉપરથી ... અને એમના ... ઉપરથી ... છે, તો દક્ષણીઓ ગુજરાતીઓને ... સાહેબ ... ઉપનામો ... છે ... ઉચ્ચાર જ 'ગુજરાથી' ... પ્રજાઓનો ... અન્યોન્ય ... જણાવે

જ જોવામા આવે છે. જાલમજોર જા’મ અને જબરદસ્તી ઉપર મુસ્તકીન પણ ક્રૂર અને કરડાથી વધારે આકરો અર્થ ન લેવો આપણે ગુજરાતીઓ આકરા શબ્દોને તેમના પૂરેપૂરા અર્થમા નથી વાપરતા ઇકડે યા ‘અહી આવો’ માટે મરાઠી ભાષાના શબ્દો. જેમ આગળ અમદાવાદી પાદશાહોના આરબને માટે એક ચીજ ઉર્દૂ ભાષાની મુકી છે

૫ પક્તિમા અર્થ ન સમાય ત્યારે એમદ ગબ્દ બહાર રાખવો, એ પદ્ધતિ સારી નથી. ધર્મનુ હિંદુ ધર્મનુ, આપણા ધર્મબધુઓનુ, બ્રાહ્મણોનુ ૬ પાશ નિયમો, મર્યાદાઓ નીતિના કયા કયા નિયમો તેનુ દિગ્દર્શન પછીની કડીમા છે ૮ રોગ નીતિ મય બધારણ અને વહીવટ બદલ્યા એ રોગ ૧૦ સસયો ત્તગ સામે ધસ્યો અને ત્તગને નસાડયો, એવી વીરભૂમિ, પણ આવી દતકથા ઘણા દેશકાલમા ઘણા શહેરો માટે કહેવાયથી છે, એકેને માટે વિશ્વાસયોગ્ય ઠરી નથી. કયાથી ઠરે ? તેજાની વાત પણ માત્ર દંતકથા છે, ઇતિહાસમા સ્વીકારાય એવી સાવાર નથી. અસાક્ત‘ ગામડાનુ મૂળ નામ, ભીલી બોલીનુ સસ્કૃતલેખકોએ સસ્કારી લઇને એને આશાપલ્લી કર્યુ. ગામ ઉપરથી તેના મૂલ નાયકનુ નામ કે મૂલ નાયક ઉપરથી ગામનુ નામ તે કશુ કહેવાય નહી સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણદેવે એ બાજુના ભીલો ઉપર દાબ વધાર વાને અસાઉળમા થાણુ સ્થાપ્યુ, તેને કર્ણાવતી નામ આપ્યુ, ત્યારથી સાબરમતીને કાઠે આવેલુ એ સ્થળ સાહિત્યેતિહાસમા બને નામે ઓળખાતુ થયુ ભરૂચથી ઇરિયાકાઠાનો રસ્તો ખભાત સીધો જતો, પણ ખભાતથી શિરોહીનો રસ્તો તેમ ભરૂચથી શિરોહીનો રસ્તો અને કાઠિયાવાડ (સોરઠ)માથી શિરોહીના રસ્તા અહીં મળતા, એટલે આ સ્થલ કીમતી વ્હેપારવ્હેવારના ધોરી રસ્તા ઉપર તેમ ખભાત ભરૂચ તથા સોરઠ ઉપર અમલ જમાવવાને માટે મધ્યવર્તી, એ જ એની ચડતીનુ ખરું કારણ તેજા, અમદાવાદની ઉત્પત્તિ વિષેની લાવણીઓમા અસાઉળનો (કર્ણાવતીની આસપાસના અર્ધ તાબે થયેલા મુલકનો) કોઇ ખાટ જાતિનો નાયક હશે તેની પુત્રીનુ નામ છે લાવણીઓ પ્રમાણે પાદશાહ તેજાને પરણ્યો તેથી અહી જ રહ્યો, અને અસાઉળ પાસે ભદ્રનો કિલ્લો બધાતા એ અસાઉળ અને કર્ણાવતી જ અહમદ-આબાદનુ નવુ નામ પામ્યુ, તથા પાદશાહતનો સિતારો ચડતો થવાથી એ નામે આગના નામ દાબી દીધા, નવા શહેરના મકાનો તળે જૂના ગહેરના ખડેરો દટાઇ જાય છે તેમ.

૧૧ સળગ સુરગ, જમીન તળે લાબો સાકડો રસ્તો ૧૩ ઇ. સ ૧૪૧૨, તેમ આગળ ઈ સ ૧૩૦૦ થી સ ૧૩૦૦ થી ૧૪૧૨ ગુજરાતની રાજધાની પાટણ

મુસ્લિમ અમલમાં તે પહેલાં પણ રાજધાની પાટણ હિંદુ અમલમાં. પણ હિંદુ અમલમાં આ કવિતા પ્રવેશતી જ નથી. પાચમો વર્ગ પહેલાંનો પણ આકરો છે કે પના આગળ ખડો થતા કવિને શોક એટલો તો વધી જાય છે કે એનું ભાન ટળી જાય છે! આ તરંગને સુણી કહિને તો સુરતીઓને માઠું લાગે છે? ૧૪ ધિક્કક નાગર નુગરા આ પ જૂની લોકોક્તિ છે. મર્ણદેવ વાઘેલાના મુખ્ય મંત્રી નાગર માધવ મહેતાને માટે છે. ૧૫ ધર્મ વૈયક્તિક નીતિ, સામાજિક નીતિ આશ્રમનીતિ રાજ્યનીતિ, રાજ્યબંધારણનીતિ અને જીવના ઈશ્વર પ્રતિ કર્તવ્ય એને માટે આપણે આ એક જ બોલ વાપરતા આવ્યા છીએ. નાન સાર સારબોધ

—વત ત્રતા પાડી ન મેળવિયે ત્યા લગી આપણામાં આપણું જ, એ દૃષ્ટિ નર્મદ અને નવન પહેલાના કોઇ પણ ગુજરાતીને ગુરેની જાણવામાં નથી. અંગ્રેજી કાળ લીના વ્યાપક પરિભાષામાંનું એક આ દૃષ્ટિ. ફૉક્સ, બર્ક હોય કરિંગ ટાવર્ડ એ અર્વાચીન ગુજરાતના વિધાયકોની પહેલી પેઢી ઓગણીસમી સદીમાં આખા યુરોપમાં ખીલેલી પ્રજાસ્મિતાની ભાવના અહીંના સુશિક્ષિત વર્ગમાં અને રાજાઓમાં પણ વ્યાપે એમ નિખાલસપણે ઈચ્છતા હતા. એલ્ફિન્સ્ટન, માલકમ, આર્થર વેલ્સ્લી મનો મેકોને ઍન્ટિક આદિ અર્વાચીન હિન્દના વિધાયકો પણ એ જ વલણના હતા.

૩૦ સુરત

આ તે શા તુજ હાલ—નર્મદાશંકર લાલશંકર.

છન્દ રોળા છન્દ. નર્મદના પિંગલપ્રવેશમાં આના માપ વિષે નીચેની કડી છે—

ચોવીસ પાદે મત્ત એક ગુરુ અન્તે આણે
કવિ લેખા અનુરત્ત, હરે જહે જતિ જાણે,
નામે રોળા વૃત્ત સુણતા સ્હેજ વખાણે
માન નહિ સત મત્ત જઈને ગાડી તાણે.

પાદ પંક્તિ મત્ત (૧) માત્રા (૨) મત. હર અગિયાર યક્ષ તેર આ સાત મત ન સ્વીકારે તે જાણે.† દલપત પ્રાસે ન્હાય એમ કવિએ દલપતરામ ઉપર આક્ષેપ કરેલો અને તેને ટિપ્પણ કરેલું. તે જ શબ્દ—અક્ષર ફરી ફરી લખી

† ઉર્દૂ ગુરુ લેઇએ એ નિયમ નર્મદે પોતે નથી પાળ્યો એમ પ્રથમ દર્શને જ ઠરો જુવો પ્હેલું (હિંદ) પણ 'સુરત સૂરત એમાં તો ખોડો ઉચ્ચારાય છે રતગુરુ જ ✓

એમાં ચતુરાઇ છે એમ બતાવી લોકને ફોસલાવે છે કે મ્હને મોટો કવિ કહો " પણ જે કંઇ શબ્દ પ્રાસ અલંકાર તર્ક પ્રથમ સુઝે તેને જ ઝડપી લઇ કડીને આગળ ચલાવવાનું વલણ નર્મદમાં ય ઓછું નથી

વિષય ભૂતકાળની જાહોજલાલી અને વર્તમાન અવદશાનો વિરોધ

અર્થ ૧ તુજ શહેરના તેમ શહેર લોકના શહેરલોક તેજ શહેર-એક આત્મા બીજું શરીર, અને નર્મદ કહે છે, અહીં સુરતને સ્ત્રી કલ્પી છે

બેહાલ—નામ લેખે વાપર્યું છે આ તે હાલ ? ના રે, બેહાલ જ કહેવાય!

બાકી—બકિમા ફાકડી છેલછબીલી, હે બાકી તું કુંદનમાં જડાઇ કુંદનથી વિશેષ દીપતી હતી, તે કથીરથી પણ ઝાંખી અને ઓદામૂ થની બની

૨ બીજા બાજીરાવ પેશવાના રત્નજડિત ગણપતિ અને સુરતનગરી વચ્ચે આ ઉપમાની અર્ધ કડી ભીમરાવ કૃત કોટીનુર વિશેની વસંતતિલક કડી પ્રમાણે ગુજરાતી કવિતાનું એક રત્ન છે **સુકુમારો** સુકમાર (૧) ગણપતિ ન્હાનો અને ઉત્તમ કલાએ સુશોભિત (૨) સુરતનો દેહ નાજુક અને સુંદર બને સુકમાર (શોભીતા મહામૂલ્ય અને સ્વયમ્ રક્ષણે અશક્ત અબળા જેવા) બને વચ્ચે સ્થાયી સાધારણ ધર્મ આ એક **વેચાયો કડકે વ્હેચાયો** બને વચ્ચે બીજો સાધારણ ધર્મ કે આફતોને પરિણામે બને વેં ...ડે) થાના એકના કટકા થઇ જ ગયા બીજાના પણ થઇ ગયા—સુરતી અને શહેરીઓના ટોળા ઉપર ટોળા દેશદેશાન્તર જતા રહ્યા એક નાગ માગ્યું બીજું નામમાત્ર છે પ્રાકૃત કવિત પ્રમાણે વે કહે તે એક જ ગણે વેચાયો-વહેચાયો એને એક શબ્દ અને શ્લેષાલંકાર જ ગણે એ તે આ આખું વાક્ય શ્લેષોપમા છે

પછીની પંક્તિઓમાં સુરતની આગની જાહોજલાલી અને હાલની પડતી વચ્ચે વિરોધ સ્ત્રીદેહના અંગો અલંકાર આદિ વડે ઉંડી લાગણી અને નિશ્વાસ સાથે વર્ણવ્યો સુરજ જોડ અને તે ઉપરના રમ્ગી વાવટા તે નિબિડ સ્તન અને તે ઉપરના વિવિધ ચોળી વસ્ત્રાદિ અત્યારે ઢળી પડેલા નૂર વિનાના થાન ચળકતા નયન અત્યારે ફુલાવાળા ગાલ, ઓઠ, દાંત નાક, મુખ અને એકંદર રૂપ તે વખતના કેવા તો ભપકાદાર હતા તે સાભરતાં તે દરેકની અને તે સર્વની હાલની એકંદર સ્થિતિ છે તેથી પણ વધારે ખાવા ધાય એવી લાગે છે કરુણરસમય વિરોધાલંકાર સ્પષ્ટ છે સ્ત્રી રૂપે વર્ણન હોવાથી સજીવારોપણ (personification) પણ સ્પષ્ટ છે

† આવી કવિતા સામે ત્રણ જુદી જુદી દિશામાંથી ટીકાઓ થાય (૧) અલંકાર શાસ્ત્રીઓ ઉપમા, રૂપક પરંપરિત રૂપક સજીવારોપણ અતિશયોક્તિ, વિરોધ શ્લેષ,

---

† કડી ૩-ટિપ્પણ વાંચવું

યમક વગેરે અલંકારોની વ્યાખ્યા પ્રમાણેનાં આમાં લક્ષણો કેટકેટલાં નથી અથવા પૂરતાં સ્ફુટ નથી તે બતાવે. યોગ્ય છે. પણ અલંકાર પોતે પોતાને જ માટે નથી. કોઇ લક્ષણ-લક્ષણો ન હોવાથી કે અસ્ફુટ હોવાથી અર્થમાં જેટલી ક્યાશ રહેતી હોય તેટલા અંશમાં જ આવી ટીકા ઉપયોગી ગણાય. (૨) ચોખલિયા આની સામે ટીકા કરે કે સ્ત્રીનાં સ્તન વગેરેનું સૂચન પણ અનીતિમય,—તો એવું સંકીર્ણતાભર્યું ધોરણ વિચારવા જેવું પણ નથી. કમળારોગી બધું પીળું પીળું દેખે તેમ ચોખલિયો બધે જ અનીતિ કલ્પે છે. જ્યાં ને ત્યાં અથડાય છે. (૩) ભાવનાવાદી (idealist) આની સામે ત્રીજી જાતની ટીકા કરશે એ વર્ગના પંડિત કહેશે, આંખમાં ફૂલાં, ગાલમાં કુવા, નાક પર ચાંઠા, તાળુમાં દાંત સીડાય, ધુવડ જેવો દેખાવ, વગેરે બિભત્સ કુત્સિત છે, સુરુચિભંગ કરે એવી છે. આવી ટીકાઓમાં સત્ય હોય છે ખરું, પરંતુ તેનું મૂલ્ય કેટલું તે મતભેદનો વિષય છે. વાસ્તવિકતા અને સુરુચિ વચ્ચે વિરોધ પડે, તેમાં વાસ્તવિકતા (realism) અને સુરુચિમાંથી કોને કેટલી જતી કરવાની વારૂ ? આ પ્રશ્ન ઉપર મતભેદ સદાય રહેશે. શબ્દોથી આલેખાતો અર્થ ચિત્રોથી આંખે વળગતા અર્થ જેટલો ઉત્કટ નથી હોતો, ખાજાના ચિત્રમાં પણ વાસ્તવિક ખાજાની દુર્ગંધ નથી હોતી, નેત્રગ્રાહ્ય વાસ્તવિકતાજ હોઇ શકે; વગેરે કલા અને કલાસાધનોની જાણીતી મર્યાદાઓ જર્મન પર્યેષક લેસિંગ (Lessing) એના લાઓકૂન (Laokoon) ઉપરના ગ્રન્થમાં સુઝાડેલી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરીને, ટીકાકારે લક્ષમાં રાખવાની છે. વળી આ પણ નિર્વિવાદ છે કે વાસ્તવિકતાને ગાળી નાખીને સુરુચિ જ રાખવામાં આવે છે, તો ઊર્મિપ્રવાહ અને અર્થબોધ પણ ઓછો અને નબળો પડી જાય છે

૫ કારેલું અજબ, અસર ઉપજાવવામાં ચમત્કારિક, માયાવી. ખ આકાશ ધૂપ, તડકો, તાપ, દુઃખ. દુખદ ઉડતી ધૂળમાંની કાંકરી આંખમાં ભરાય તેથી દુઃખદ, એવા વિશેષ અર્થમાં આ લીટીને બાંધી લેવાની જરૂર નથી. કવિએ પોતાના ટિપ્પણમાં માત્ર એક દાખલો આપ્યો જાણીને સામાન્ય અર્થ લેવો

૩૧ ગુજરાતી ભાષા વિષે:

રોઇશું સંસ્કૃત દીક્ષિત બાળજીઓ—દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ.

છંદ ત્રણ ભાગર, બે શાર્દૂલવિક્રીડિત, ૧ દોહરો, ૧ ઇંદ્રવિજય. ‡

‡ ઇંદ્રવિજય છંદ ૭ ભગણ+ગગ એ વર્ણમેળ (બત્રીશા) સવૈયાને જ ઇંદ્રવિજય કહે છે; એનાં બીજાં નામો પણ છે.

વિષય પ્રેમાનન્દે પણ લીધું, પાઘડી તો જ પ્હેરું જો... ...વગેરે વગેરે "પ્રાચીન કાવ્યમાલા" પ્રકટ થવા માંડી તે પ્હેલાં કોઇએ પણ સાંભળેલા નહીં એવા દાવાના ટેકામા ચોકખો પુરાવો રજુ થતો નથી, ત્યા સુધી ઇસવી ઓગણીશમી સદીમા ગુજરાતીઓમા ઉત્પન્ન થયેલી અસ્મિતાજન્ય મહેચ્છાઓ, ઊર્મિલ લોકોને ભૂતકાલમા પણ આરોપવી એટલી તો મીઠી લાગે છે, જે તેઓ એ પ્રલોભનમા તણાઇ જાય છે, એમ જ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે. અને વર્તમાન કાલમા જન્મેલી ઇષ્ટ વસ્તુનો ઉગમ ભૂતકાલમા આરોપવાનુ અશાસ્ત્રીય વલણ દેરો દેશમા કોઇ ને કોઇ રૂપે પ્રવર્તેલું જોવામા આવે છે એટલું બધુ સામાન્ય છે. માત્ર ગુજરાતીઓ આવી નબળાઇને વશ છે એમ કોઇ કહેતુ જ નથી. નર્મદ અને ક. દ. ડા એ આ મહેચ્છા સેવેલી એ વિષે તો શકા જ નથી પોતપોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે બન્નેએ તે સિદ્ધ કરવાને વર્ષો લગી રે આખો જન્મારો મથન કરેલુ અને ભોગ આપેલા, એ હકીકતો પણ નિર્વિવાદ છે. તો આ વાસ્તવિક મહત્તાની ઘટતી કદર કરવી નહી, ઓગણીશ-મી સદીના યુરોપમા ખીલી સર્વવ્યાપી બની બીજા ખડોમા પણ પ્રસરતી પ્રજાસ્મિતા (નેશનાલિઝમ nationalism) નો અહીં (પ્રાતે પ્રાતે) ફણગો ફૂટયો જેને વૃક્ષ ખીલતા કૉન્ગ્રેસની સ્થાપના રૂપ ફલ આવ્યુ, એ ચોકખા નિર્વિવાદ ઇતિહાસથી તો જાણે અભડાવુ, અને વિક્રમની અઢારમી સદીમા એ મહત્તા અહીં માત્ર ગુજરાતમા અરે માત્ર પ્રેમાનન્દના મગજમા સ્વયમેવ જન્મેલી એવી કલ્પના માત્રથી રાચવુ, પ્રેમાનન્દની મહત્તા પણ જે છે તે સમજવા માટે બુદ્ધિ યોજવી નહી, અને જેને માટે હજુ લગી પુરાવો આપી શકાતો નથી એવી આપણને મીઠી લાગતી મહત્તા એને આરોપવી તથા તેના મોટા વકીલ થઇને વાદાવાદીમા મ રડવુ-એ સર્વ આપણુ માનસ હજી કેટલુ તો અનૈતિહાસિક છે, તેનો જ પુરાવો પૂરો પાડે છે હા પ્રેમાનન્દ અને તેના પુત્ર વલ્લભ વિષેના સૌ સ્વીકારી શકે એવા પુરાવા રજુ કરો, તો તે પછી પણ જે કોઇ સામા પક્ષને વળગી રહેશે, તે દરેક વગર વાદાવાદીએ મૂર્ખા ઠરી જશે.

દલપતકાવ્ય ભાગ ૧ લાને આરમ્ભે ' ગુજરાતી ભાષા વિષે " એ વિષય છે, તે અહી લેતા છેલ્લો મનહર છોડી દીધો છે અને એ અ થયા પછી તરત આવતા દલપતરામે શ્રીમન્ત મહારાજા ખ ડેરાવને ભર દરબારમા સભળાવેલ મનહર અને દોહરો, આમા જોડી લીધા છે. વડોદરામા એ દરબાર ઇ. સ. ૧૮૬૩ મા થયો હતો જેની હકીકત માટે જુવો દલપત કાવ્યમા ગુર્જરીવાણીવિલાપ" એ વિષય.

(આ વિષય હાવ દેખાય છે તે રૂપમા મદાર ન ખ રેરાનો દેહ પડયા પછી જ પ્રથમ પ્રકટ થયેલો હોવો જોઈએ. દલપતરામ અને નર્મ ની દરેક કવિતા પ્રથમ ક્યારે પ્રગટ થઈ હાલના રૂપમા ને તેમા શો પાઠભેદ છે વગેરે તમામ મ્યારનુ સ પુરતી શોધખોળ અને ચર્ચાને પરિણામે નક્કી કરી દેવાનુ જોઈતુ હતુ આપણા વિદ્વાન ખરે જ આળસુ છે, આપણા વાંચકો જ્યતી આદિના માત્ર તમાશાથી જ પૂરતો સતોષ માની લે છે) એ વિલાપ મા અહીંની પંક્તિ કહેદલપતરામ શા અધિરાજ તુને દાખે દલપતરામ ખુ લિંંદ ખડૅગવ એ રૂપે છે વિષયને અહીં એમણે સર્વસામાન્ય રૂપ આપ્યુ છે

એ ગુજરાતી વિલાપ ક દ ન ની શૈલીના વલણ સમજવાન માટે ઐતિહાસિક દષ્ટિએ વિચારવા જેવુ કા મ છે દલપતરામની કવિતાને સસ્કારજની કરી એન્ડ વિવેચનાકાર્ય પતી ગયુ એમ સન્તોષ માનવાનો નથી. ત્રણ જાતની સભાઓ (૧) રાજસભા વડોદરા ઈડર જામનગર, ભાવનગર ભુજ જેવા મોગ । તેમા પરમ્પરાપ્રાપ્ત રૂપે ચાલતી હતી વિલાપ એની સભાને રજન કરે તેવ કાવ્ય છે (૨) ઠેઠે પ્હોરે મોટા ચૌટામા ગોઠવાએ ઉપર અને રસ્તામા મહા ભારત પુરાણ આદિનો વૈશમ્પાયન અણી પેરે બોલ્યા એ પક્તિથી આરમ્ભ તેહ ભાગ્યશાળકાર સામાન્ય જમની લોકસભાઓ એની સભાઓના રજનાથ દલ પતરામે વનચરિત્ર આદિ કૃતિઓ રચી (૩) નવા ભાગતરથી થયેલી નવી અગ્રેજી ભણેલાની પતીની મડળીઓ, પ્રથમ મબાઈમા અને પછી દરેક મોટા શહેરમા થવા લાગી નર્મદ દલપતની સરસાઇ આ મડળીઓમા જ શરુ થઇ નર્મદ અવનનો મન્વતર (primordial પ્રાઇમોર્ડિયલ) સુધારક સાહસની જ મૂર્તિ પોતે કડથા ત્યાથી સવાર એ મનોહરવાળો સુધારાનો આરમ્ભ ઘણાખરા દેશોમા અને તેમા આવા ઉચ્છેદકોથીજ થાય છે સુધારાનો નવો અવતાર એટલે ક્રાન્તિના પગરણ દલપતરામને કેટલાક સુધારા થાય એ ઇષ્ટ હતુ પણ એમનુ આખુ માનસ નમ થી છેકજ ભિન્ન. ક્રાન્તિ આ ભાગોને દાખલ થાય છે એવી વાત આવતા રેવી ભાગે ટીની ગી જાય એવા દલપતરામ. નર્મદ-દલપત વચ્ચેની સરસાઈ માત્ર કાવ્ય ક્ષેત્રમા ન રહી એકબીજા વચ્ચે મેળ જ નહીં એવી બે ભાવનાઓ વચ્ચેની સ્પર્ધાનું રૂપ તેણે પકડયુ આ કારણથી. દલપતરામના શિષ્ય કાશીશકર મૂળાશકર દવે કૃત એમનુ ચરિત્ર (સયાજી સાહિત્યમાળા પુષ્પ ૬૨ મ) આ આખા પ્રશ્નમા અનેક રીતે મનનીય છે દલપતરામભક્ત જનવાણી કર્તાના ખયાલમાંયે ક્યાથી આવે એવી રીતે પણ મનનીય છે

બહુ લબાણ થઈ ગયુ ઉપની ત્રણ જાતની સભાઓ ઉપરાત દલપતરામનુ સ્થાન સ્વામીનારાયણી ભકત મડળીના કવિ લેખે તેમ શાગોપયોગી કવિતાના કવિ લેખે પણ ઊંચુ છે દલપત કાવ્યમા આમ ઓછામા ઓછી પાચ ભાત છે

વારુ 'બાપાની પીંપર ને આ તે પછી ઓગણીશ વર્ષે રચેલી કૃતિ સાથે સરખાવો આછી વિચારણા અને પુનરુક્તિના દોષ આમા નહીં જડે, શુ કહેવુ છે તે સુઝયુ નથી એવુ એકે સ્થાન આમા નહીં જડે વાક્છટા અને ચાતુર્યનો સારો નમૂનો છે એમ સ્વીકારવુ પડશે, વિષયની ગમ્ભીરતા અને કર્તાની નિખાલસ દઢ ભક્તિ પણ સ્પષ્ટ છે

અર્થ ૧ ભટ્ટોજી દીક્ષિત-સિદ્ધાન્ત કૌમુદી એ સસ્કૃત વ્યાકરણનો ક્તા 'શિક્ષા પાણિનીય ગણાય છે અને તેમા અરુ પરુના બહુવચન અરા પરાનો ઉચ્ચાર સૌરાષ્ટ્રી છટાથી કરવો એમ લખેલુ છે, તે 'શિક્ષા જે સમયની હોય તે 1 સમયે જે 'પ્રાકૃત' સૌરાષ્ટ્રમા ચાલતી તેને લાગુ પડે છે, વિક્રમના બારમા તેરમા સૈકા પહેલા જેનુ અસ્તિત્વ જ નહોતુ તે ગુજરાતી ભાષાને લાગુ ન જ પડે પરતુ આપણુ પ્રાકૃતોનુ ઐતિહાસિક જ્ઞાન યુરોપીય વિદ્યાએ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ ભાષાપ્રદેશમા લગાડી તે પછીનુ છે દલપતરામ એમના જમાનામા આવી ભૂલ કરે તે ક્ષન્તવ્ય કુદરતી છે દીક્ષિતે ભટ્ટોજિએ ભટ્ટોજી દીક્ષિતે નામના બને અગને વિભક્તિ પ્રત્યય એ સસ્કૃત રચના છે ગીર્વાણ વાણીશ્વરે સસ્કૃત વૈયાકરણોએ વૈયાકરણને વાણીશ્વર ગણવો એ મત હિન્દના સસ્કૃત-પ્રાકૃત યુગનો છે બીજી પ્રજાઓ અને ભાષાઓમા વૈયાકરણને એવુ ઉંચુ સ્થાન અપાતુ નથી અર્વાચીન ભાષાશાસ્ત્ર વ્યાકરણને સર્જક ગણતુ જ નથી

આપીરુચિ ઈશ્વરે દલપતરામને આમ કહેવાના હકક છે એ કવિ તો વાત પણ ઘણુ ખરુ નજ ભાષાના મજ છોડીને ગુજરાતીમા કવિતા લખવાનુ એમણે જાતે પોતાને માટે ઠરાવ્યુ, તેમા એમના એક ગુરુ સ્વામિનારાયણી સાધુ અને કવિ, દેવાનદ સ્વામીની સલાહ મુખ્ય બાહ્ય કારણ હતુ ભોળાનાથ ફાર્બસ વગેરે સાથે સમાગમ એ બીજુ મુખ્ય બાહ્ય કારણ હતુ

૨ મૂકીને 'વિનાય મા પગ વલ્લભ સાથે પ્રાસ મુલ્લભ શબ્દ મળ્યો છે. આ વલ્લભ તે પ્રેમાનન્દ પુત્ર નહીં 'જે વાણીથી જગતમા ભરી ભરુ વલ્લભને' તે વલ્લભ ગરબાસીમા ન કહી શકાય એટલે ગુજરાતના કવિઓએ જેને સોપાતી છે, અર્થ સ્પષ્ટ છે જો કે વાક્ય તોડ્યુ છે

૩ ઉપલી કડીમા મોટા મોટા કવિ કેટલાક સુચવ્યા; અહી કેટલાક મોટા રસિક ગ્રન્થો જણાવે છે લોકગીત ગરબી, ગરબા ભજન અને જૈન રાસોને પણ કવિ ભૂલ્યા નથી.

૪ ભાણ્ અનુસ્મુભાણ્ ભારતી સરસ્વતી ભાષાઓ ભભકો ગુંજ આપણા કાનને હવે આવી શબ્દાવલિ જરા ગ્રામ્ય લાગે છે ગુજરાતી ભાષા એટલી તો ઝડપથી બદલાતી જાય છે કે આજે કઠણ તે દશ વર્ષે સરળ થઇ જાય છે, આજે ગિષ્ટ તેમાનુ કેટલુક દશ વર્ષે જૂનવાણુ કે ગ્રામ્ય કે કોઇ કારણે કવિતા માટે અનુચિત પણ થઇ જાય છે

૫ સહાયતા ચાહના, ઉપાયતા ઉપાય નિશ્ચલ થઇને ગ્રન્થો વખાણ્યા પછી પરીક્ષકો દઢ રહી પક્ષાપક્ષી ન કરે ગ્રન્થના ગુણદોષ ઉપર જ નજર રાખીને તેને ન્યાય આપે, તો જ થોડા વર્ષમા ઘણી પ્રગતિ બની આવે તે સમયે વાઙ્મયની આ સ્થિતિ હતી એમા શકા જ નથી ૬ સ્વદેશી આપણી માનજા[illegible]

૩૨ માટીની ઝુંપડી

દુખિયાનો વિસામો રે—છગનલાલ અમીચદ પટેલ

છ.દ પદ. વિષય—આપણા દેશની દુર્દશા

અર્થ—૧ સતાય ગાઢ[illegible] અંગેજની ઘટામા થઈને દેખાય ન દેખાય એમ વહે

૨ દ્રૌપદી ચીર ખેચાયા ત્યારે અપુત્ર હતી ત્યારે હતી સતતિએ એમ બને છે

૩ આ કડીની પહેલી લીટી [illegible] શ ઇદુલાલ યાજ્ઞિક સપાદિત રાષ્ટ્ર ગીત'

(વિ સ ૧૯૭૯) અને શ. રા. હિમતલાલ અજારિયાની સગીત મજરી'

(૧૯૬૬) બન્નેમા જડે છે બાગ જમ આદિ કર્જનની લોહકમી સામેની ચળવળ દરમિયાન અમદાવાદમા પતાકડા રૂપે છપાયેલી પ્રત હવે શોધી જડે એમ નથી તેથી અહી જરા ફેરવી લઇને છાપી છે

૪ સીંચાણો શિકારી બાજ જમ અને જમડા જેવા જાલિમને માટે આ ઉપમા ગુજરાતી કવિતામા છેક નરસિહ મહેતાના સમયથી વપરાતી આવી છે લ્હારા બાગ ચોપાસ રાતુથી વીંટાઈ ગયેલા [illegible] જે કોઇ ક્યાય પણ જરા ઠગી ઠામ પડે તે શત્રુઓ તેમન હડધુત કરે છે ડયા હોય ત્યાથી ઉખેડી નાખે [illegible] ઉપરથી વળી મારગ્રુ પણ કરે છે એવો અર્થ જણાય છે પણ આ કૃતિમા એકથી વધુ ઠેકાણે બધ બેસતા અર્થની ખામી છે

૫ ચરણ કણ્ઠુ આ પાઠ 'સંગીતમંજરી'નો છે

૬ શણગારીશું આ અંશ આખી કૃતિના ભાવ સાથે વિસંવાદી છે.

કૃતિ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે જે કાવ્ય લેખે નબળી છે એની અસરકારકતા એના લયને તથા કહેવત જેવા થઇ ગયેલા અને ગદ્‌ગદ કરી મુકે એવા કેટલાક પદોની રે થણીને લીધે છે. 'માડી ત્હારી ગુંપડી', 'આછી જાડી રાબડી', 'રણવગડે દે માર', 'આજે ખાવા ધાતી રે', 'અ તે તું સધરતી રે' વગેરે પદોની સંગીતમય ધુન કાનમાં રમી રહે છે, આખા ચિત્તંત્રને ભીંજવે છે, અને લોકને ગદ્‌ગદ કરી મુકે છે. મતલબ કે આ બધએનું કરુણ સંગીત છે, ઉંચી કવિતા નથી આ કડીઓમાં તો કંઇકે અર્થ છે, સ્ફુટ અર્થ નહીં અને વિચારપ્રવાહને નામે આરતી એવું પણ ટહુક સંગીત ખૂબ અસરકારક હોય છે એ જાણીતું છે; ઢોર પખી આદિને પણ સ્પર્શી શકે અને અર્થ ગ્રહણ કરવાને અશક્ત પ્રાણીઓમાં આમ અસર ઉપજે છે, તે અર્થ બહારના ગુણોને લીધે જ હોઇ શકે એ દેખીતું છે. એવું સંગીત, સંગીત લેખે ઉચ્ચ અને કલામય, તથાપિ કવિતા તો શી રીતે કહી શકાય વળી આપણે કવિતાસદૃશ અને કવિત્વમય (પોયેટિકલ poetical) ઘણી વસ્તુઓને કહી નાખિયે છિયે,—દાખલા તરીકે બગીચા, મકાન, ગદ્ય, વક્તૃત્વ, નૃત્ય નદીતરંગો, વાદળોના રંગ આકૃતિ અને ગતિઓ પખીની ચેષ્ટાઓ, બાળલીલા—જેમાની એકે કવિતા નથી જ. અને આવા આના અન્વયોમાં કવિત્વમય જેવા શબ્દનો ઉપયોગ ઊર્મિલતા, ભાષાદારિદ્ર્ય, કે શબ્દોની પસંદગીમાં બેજવાબદારીનું પરિણામ હોય છે †

૩૩ શાન્ત સ્વસ્થ, કેસરી વિક્રશાલ વીર કેસરી:

લાંબા પ્હોળા મસારી—હરિ હર્ષદ ધ્રુવ

૭૬—૭૮નો અનુષ્ટુપ બીજા નવ જ વરા. અહીં વિરામ વિષે જરા જુવો. આ વરામાં વિરામ ગે ૧૪ મે અને ૨૧ મે અક્ષરે એટને પંક્તિ છેડે રાખવાનો.

† સરખાવો 'લિરિક' ઉપરના નિબંધમાં આરંભે ર્મિલ, ઊર્મિપ્રધાન, ઊર્મિમય ઊર્મિકાવ્ય આદિ શબ્દો વચ્ચેના અર્થભેદ. એ સ્થને વપરાયની વિવેકદૃષ્ટિ ઘણી વધારે વ્યાપક રીતે લાગુ પાડવાની છે સુંદર, રમણીય, મનોહર ભવ્ય કરુણ આદિ ઘણા શબ્દો કેવળ અવિચારે અને છેક અજુગતા અન્વયોમાં અડાની દેવાય છે ધ ॥ અને કે અદકચરા માણસો પોતે રસિક તો છે એવો દાવો આવા શબ્દો ખૂબ વાપરીને જાણે જાહેર કરના મા

નિયમ છે 'વૃશ્ચ ગુ'માદિ દાય આપે આને અમારે'—એમા પંક્તિ છેડે એટલે છાય પછી વિરામ છે ખરો ? સંગીતલયને વળગનારા કહેશે, શબ્દ તૂટતો નથી માટે છે, અર્થાનુસારી લયવાદી કહેશે નથી. છાય કર્મ છે પછીનો શબ્દ (પંક્તિનો પહેલો શબ્દ) આપે ક્રિયાપદ છે, અને અર્થ એવા વેગવાળો છે કે એ. વચ્ચે જરા પણ થોભવું અશક્ય—અસહ્ય લયને વાયત કરનારું. જરા પણ થોભ્યા વગર આરોહ સુધી જ જાય સંગીતવાદ અને અર્થવાદ વચ્ચેના અનિવાર્ય મતભેદનો આ સારો દાખલો છે. સંગીતવાદી કહે. યતિ શબ્દનો છંદશાસ્ત્રની પરિભાષામા અમે કરિયે તે જ અર્થ છે. અર્થાનુસારી લયને વળગનારો કહેશે અસ્તુ માટે જ અમારી દષ્ટિમા અમે કવિતાને સંગીતની દાસી કે ન્હાની બેન ગણતા નથી માટે જ અમે યતિ શબ્દને પણ તજીશું. વિરામ શબ્દ જ વાપરીશું. અમારી દષ્ટિમા કવિતાકળા સંગીત કે બીજી કોઇ પણ કળાથી ભિન્ન અને સ્વતંત્ર.

પહેલી પંક્તિ જુવો. સંગીતનાજ કહેશે અહીં ૭મે અને ૧૪મે અક્ષરે શબ્દ નથી તૂટતા માટે યતિનિયમ જળવાતો છે અર્થવાદી કહેશે, ના. અર્થ પ્રમાણે ૮ મે અક્ષરે અને ૧૬ મે અક્ષરે અર્થવિરામો આવે છે તે પહેલા ૭ મે અને ૧૪ મે પણ અટકવું તે અર્થવિરામથી ઓછું અટકવું અશક્ય બેશક નથી. પણ એમ ગોળ ગબડતા ચાર વાર થોભતા પંક્તિનો લય કથળે છે. એવી રચનામા અર્થ અને છન્દ અન્યોન્યપોષક ન કહેવાય. તાત્પર્ય કે સંગીતવાદીઓ અર્થવાદીની ટીકા કરે છે કે તમે માત્ર શિથિલતાના ઇચ્છકો છો એ ટીકા પણ ખોટું આળ માત્ર છે. શિથિલતા કવિતામા સંગીતની માગણીઓ ધુત્કારવાથી પણ આવે. દિગ્દર્શન માટે જ અહીં આટલું લખ્યું છે. શિખરિણી, હરિણી, મંદાક્રાન્તા અને સ્ત્રગ્ધરા જેવા ગુરુલઘુના એકસાથે ખડકાતાવાળા ઉઠાવ કરતા રમતા લયવાળા છંદોમા જ વિરામનું મહત્વ વધારે સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકાય.

કવિતાજાતિ— 'બ્રિટાનીનો વીર કેસરી' વિષે કવિએ જણાવ્યું. કે ૧૬ મા લૂઈના સ્વિસ ગાર્ડસની પલટણોએ ફ્રેંચ રાજ્યક્રાન્તિ (French Revolution) સમયે રાજભક્તિમા આ આત્મબલિદાન દીધું. તેના સ્મારક લેખે લ્યૂસર્નમા સિંહપ્રતિમા સ્થાપી. તે જોતા ઉપજેલી વિચારમાળા આ કવિતારૂપે રચાઇ. મતલબ કે આ અન્યોક્તિ કાવ્ય છે તો 'ગાત સ્વાન્ય કેસરી' એ કાવ્યને એની સાથે વાચતા એને પણ અન્યોક્તિ કાવ્યના વર્ગનું ગણી શકાય એમ છે. અને અન્યોક્તિ કાવ્ય અમુક દર્શન બનાવ કે વ્યક્તિ ઉપરથી ભલે ઉગ્યું હોય કવિની વાણી કેટલીક વાર તેણે સ્વેલા ઉપન્યાસ કરતા વધારે વિશાળ અર્થ પણ સ્પર્શે છે. અહીં સિંહના

ગર્ભિત ઉપમાન કે લક્ષ્ય લેખે સ્વિસ ગાર્ડસની સેનાને કેમ્પણે કોઇ મહાપ્રજાને પણ લઇ શકાય ગામ નેતા કવિતાનુ અર્થગૌરવ વધે છે અને બને કૃતિ અન્યોન્ય સંકળાઇ જાય છે બીજી લખતા પહેલી કર્તાને સાભરની હતી એ તો દેખીતુ છે

કવિની લેખનશૈલી—"ચંદ્ર" માસિક અને કુંજવિહાર નામે બે ત્રણ ધ્રુવની કવિતાઓનો શહ બનેમા મુદ્રણભૂલો બેશુમાર જોવામા આવે છે વિ પ્રકૃતિએ અતિ ચચળ અને અધીર ધારાની માફક ઠરી જ ન શકે એવા એમની કોઇક જ કૃતિમા આદિથી અત લગી એકાગ્રતા ટકેલી જોવામા આવે છે અને એમને જ્યા ત્યા જ્યારે ત્યારે આશ્ચર્યોક્તિઓ આવી જાય એવો જાણે સ્વભાવ પડી ગયેલો એને અવા સ્થળોમા આપણને વિચારશ્રેણી તુટતી અને અપૂર્ણ લાગે પણ એમને તો પોતાનુ લખાણ જેટલુ સચોટ તેટલુ અનુપમ પણ લાગે. આ કરતા પણ વધારે મુશ્કેલી એમણે વાક્યરચના અને શબ્દો સાથે લીધેલી અતિ છૂટથી પડે છે આ વિષય જાતે બીજા વિષયોમા પણ ઉંચા ગણાય એવો છે પરતુ આવા આવા દેષોને લીધે આ કૃતિઓ તો સ્થળે સ્થળે લખડાય છે

અર્થ જ્યાં રોળાઇ રહે છે દેદીપ્યમાનેમા ઉપટનો અલ્પપણુ એને દેહ અને કેશવાળી બન્ને પાસેની એની સિંહણ કંઇક છૂટ લઇ શકે પણ મર્યાદા જાળવીને જ કેસરી કોણ હશે જાતિની ગીત ઉપરથી જણાય છે કે આ શબ્દોનો અર્થ આવા કેસરીન છોડવાની (તેની તુલના કરવાની) મગદૂર કોની હોય જે !—એવો છે આગલી બધી મિતાક્ષર અને અસ્પષ્ટ વાક્યરચના કારણ જ કહેવાય

૨ તે વજ્રશક્તિ વગેરે સભી શક્તિ અત્યારે શાત છે તે ગર્જના અત્યારે **ક્યાં** છે, (થોડીવાર) શાત રહેલી છે અગ્નિના નવઝાળી ઝગઝગતા અગારા ઝરતી નેત્રજ્વાળ પણ એની આ સ્થિતિમા નથી જણાતી એ શ્રી એ પ્રતાપ એ અતુલ બલ અત્યારે તો હૃદયની વિભૂતિમા ઉપવનના કુંજવડ સકેલાઇ જઇ સૌમ્ય થઇ રહે છે તેના સૌમ્ય રૂપમ જ, માત્ર વિકટ અને આજ્ઞા દેતા તેજરાશિ પ્રસારનારી ઉગ્ર મુદ્રા અને નાખી દેહમા સ્ફુરે છે ૩ મધ્ય ઉન્હાળે નામ ધખી રહ્યો છે પણ આ સિંહરાજને આ પોતાના સ્વાભીન કુદરત છાયા કે શાંતિ આદિ બનના પ્રમાણમા પોતાની મેળે ધરી રહ્યો છે ૪-૫ પ્રતાપ વાસ ચ શૃંગાર અને નિર્દોષ આનદ ચારેમા રાજાધિરાજ અત્યારે તો રહેવા રૂપની અભિરુચિના પ્રસગ જ ન હોવાથી બાકીના ત્રણ ગુણમા વિહરે છે

કરુણ અવધિમાં આ બે શબ્દોનો અર્થ નથી બેસતો. અવધિ મર્યાદાના અર્થમાં હોય, તો પણ કરુણ મર્યાદા એટલે શું ? લલલલલલલા એમ પંક્તિ પૂરી કરી લઇને પડી એ ખાલી જગામાં ગમે તે શબ્દ આણી લીધા લાગે છે. સદય અવધિમાં વાંચવું. માહાત્મ્યમાં ઔદાર્ય અને દયા પણ હોય, તે તમારા ઉપર ઉદાર દયાભાવે બાંધી આપેલી એ મહાત્માની મર્યાદાઓ પાળીને તમે આનન્દો, એવો અર્થ કરું છું. અર્થમાનેલી મીટને પ્રેમ અને આનંદની દષ્ટિ ગણી છે. એ દષ્ટિ એ અવસ્થા-છે ત્યાંની ભય-વિકરાળતા –સંતાપ–ઉત્તાપ, આદિ બાધાઓને અવકાશ જ નથી. તો આવા સૌમ્ય સિંહરાજની મર્યાદા પાળીને–અન્યોન્ય મર્યાદા પણ પાળીને–હરિણ રૂપી જન્તુઓ અહીં તમે યથેચ્છ ખેલો અને આનંદો. ભાવિ ભાવી પણ બહુ તાજું પડે છે.

તમ તમ સાહ્યથી તમેરાં એમ શબ્દવ્યત્યય કરીને અન્વય કરો. ઘૂંટેઘૂંટે : શ્વાસે શ્વાસે, એટલે વારવાર. કેકિભાવે (૧) કેકિભાવમાં (૨) કેકિભાવ પણ, (૩) વ રૂ કોકિલ કેકિભાવ કરે છે, એમ ત્રણમાંથી ગમે તે રીતે લેવાય. ધુપીઅધુપી કેકિવાનું વિશેષણ. ચકવીઓના કવચિત અવાજ, હોલાઓના ઘુ ઘુ. શાન્તિમાં જગાય બંધ કરતાં નથી. અને નાદ પોતે કુંજમાં, ગુફામાં, નદજલવમળમાં, ગુંજ ગુંજ વિલાસે પૂરે છે, 'પૂગી વિલાગે' વાંચિયે, તો વિલાસે—વિલસે છે. દ્યાકોશન પેઠે એવા સ્વસ્થ જનની પસંદની અને ઘુંમટીમાં ઉંચી કલાનુરાગ જગાઇ આવે છે.

ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે મહાત્માની સુષિદગાનિની અવસ્થા આલેખી છે એવો ધ્વનિ લઇએ, તો સારી કુદરત તેને અનુકૂલ થઇ જાય છે, કુહૂમયુમની સાથે સાથે ક્યાહીગદના વિધવિધ આનંદોલ્લાસ વર્તી રહે છે, વગેરે મુખ્યાર્થપોષક ધ્વનિઓ

(૨) "હા હા શુ રંજ!" જટિલની ટીકાથી જણાય છે કે કવિએ અહીં રંજ' શબ્દ 'ત્વરા' "ઝપટ"ના અર્થમા વાપર્યો છે અર્થ રહ્યો કવિના મગજમા અને શબ્દ લખ્યો અજ-ગ જ આદિ સાથે જોઇએ એવો! અને એમ પણ શી રંજ જોઈએ.

(૩) ભાજીને ચૂરા ઉરાડે–એ અર્થમા "ચૂર ભંજે!" ચાલે ખરુ વારુ?

શ્લોકનો પૂર્વાર્ધ અદ્ભુત કલ્પનાને આબાદ આલેખતી શબ્દશક્તિનો અનુપમ નમૂનો છે.

૩ આ શ્લોક સિંહનુ વર્ણન નથી, જેની સામે ઝઘડતા આવા સિંહના પણ ચૂરેચૂરા ઉડી જાય છે તે ક્રાતિનુ વર્ણન છે Revolution–ઉત્ક્રાતિ માટે ક્રાતિ શબ્દ આજે છેક સામાન્ય થઇ ગયો છે. એ શબ્દને એ અર્થમા પ્રથમ પ્હેલો વાપરનાર આ વિદ્વાન કવિ છે. "ક્રાતિએ" એ શબ્દ ચારે લીટીના અન્વયમા લેવો ધુમાવી ધુમાડાના ગોટગોટની આધિ ફેલાવીને "એક આકાર" એકાકાર કીધુ એમ હરી મિહિર=મિત્ર=વેદના દેવોમાનો મિત્ર=સૂર્ય. એટલે આ શબ્દ પ્રકાશના અર્થમા અહીં વાપર્યો લાગે છે. સૌએ=સૌ પી ઘેરીને ઘોળી પીધુ, ઘેરુ ઘટ્ટ કરીને પી ગઇ. આમ હોય તો "ઘેરીને' વાચવુ અથવા ઘેરી એ વાચવુ સીધું સડસડાટ, મોટા ધોધ પડે એમ શર–વહનિ–ઝરે બાણો (અને શસ્ત્રાસ્ત્ર માત્ર) રૂપે અગ્નિ વર્ષાવીને ચલાવ્યું વ્હેવડાવ્યુ

૪–૫ આવા ઘોર સમયમા મોઢુ કોની વ્હારે જઇ શકે વારુ? ભીરુ (૧) બ્હીકણ (૧) બેરુ, બિ'કુ ગમે તે એક અર્થ લેવો ભયવન ચોતરફ વ્યાપી ગ્હેલ કારમી ભયાનક સ્થિતિ (૧) પોતાના પક્ષની રક્ષા કોણ કરે? (૨) કોઇનો પણ રક્ષનાર કયો પક્ષ નીકળે વારુ? લક્ષ લક્ષેય લાખો, કરોડો સત્યના પક્ષની સરક્ષવી અને ઉગારવી ઘટે એવી સનાતન અમૂલ્ય વસ્તુની રક્ષા માટે હે કેસરી, તુ એકલો જ નીકળ્યો અને તુ કુદી પડયો, એ ધર્મયુદ્ધમા તુ ચડયો તે ચડયો ••• ગો અગ વીંધાઇ ગયા છિદ્રે છિદ્રે લોહી વહ્યા ધન્ય ત્હારી વીરશ્રી! ધન્ય ત્હારુ લોકોત્તર પરાક્રમ! ધન્ય તહારી અખડ આમરણાત રાજવટ! આ માનવજાતિરૂપ જનના ખરો અલંકાર તુ! આનુ જ નામ ભીષ્મ–વ્રત ક્ષત્રિયશિરોમણિ મહાભાગત –મુકુટમણિ પિતામહ ભીષ્મના જેવુ ચારિત્ર!

કૃતિઓનો રચનાકાલ અવગણીયે, વિકરાલ વીર કેસરીને પ્હેલી મુકિયે, શાન્ત સ્વસ્થ કેસરીને બીજી, અને બંને સાથે વાચિયે, તો શાન્ત સ્વસ્થ કેસરી પણ અનાકિત તેજે પૂરેપૂરી ખીલે છે અને અશોક ઍન્ટોનાઇનસ, કે અકબર જેવા

રાજવિરાજે દિગ્વિજય કરી શત્રુ માત્રને દષ્ટિમર્યાદાની બ્હાર પધરાવી દીધા, તે પછીના ઉત્તર કાળની એમની શબ્દ શક્તિનું અદ્‌ભુત ચિત્ર આપણી કલ્પનામાં ખડું થાય છે. અને એ પ્રમાણે કૃતિની ભવ્યતા પણ પૂરેપૂરી ખિલી રહે છે.

૩૪ કાન્તિની ઝંખના:

રઢીયાળી મઝમ રાતનાં સોણલાં—ઝવેરચંદ કાળીદાસ મેઘાણી

૭૦૬ પદ, રાગ માડ

વિષય. રા. રા. 'સ્નેહરશ્મિ' કાન્તિના રાસનું જ અંધકારની પશ્ચાદ્‌ભૂ ઉપર આછું ચિત્ર આલેખે છે, તો રા. રા. ઝવેરચંદ કાન્તિભાવ પાછળની મનોદશાને અહીં સુરેખસ કરુણ કવિતાની પીંછીએ ચિત્રે છે. કિશોરો અને યુવાનોની એ મનોદશા અહીં વિચારશીલ વાચનારને માટે તેની શક્તિ અશક્તિ બંનેમાં ખડી થાય છે. એક એક શબ્દ બરકતા છે શબ્દાર્થ સ્પષ્ટ છે. ઉર્મિકાવ્યતાનાં પૂરને પ્રકુરણ કવિઓ રેલે છે અને વધારે વેગવાન બનાવે છે, કવિતાકલાના પણ સાચા ઉપાસક રહીને, આવી આવી કૃતિઓ વડે. વ્યક્તિ કે બનાવવિષયક અતિશયોક્તિઓ અને બીજાં પ્રચારક પદો, માત્ર પદ્યરચનાઓ છે, કાવ્યો છે, પ્રજાની કવિતામાં સ્થાન પામે એવાં સમૃદ્ધ હોતાં નથી.

જેને આપણી જૂની પરિભાષામાં 'પ્રસાદ' કહે છે તેને જ હું કવિતાની સમૃદ્ધિ કહું છું લય, શબ્દ, અને અર્થ એ ત્રિપુટીમાં, અભિવ્યક્ત વિશેષોથી અતિ સૂક્ષ્મ મેળ સધીના અન્યોન્ય પ્રતિબિંબ રચનામાં સારી રીતે ઝીલાયા હોય તે જ રચનાનો પ્રસાદ વા તેની સમૃદ્ધિ છે. કેમકે કવિતાની પંક્તિ સામાન્યમાંથી અમર બની જાય છે. આ પ્રમાણે ત્રણે અંગ એક બીજાના પ્રતિબિમ્બ ઝીલતાં એક બીજાને સંપૂર્ણ વિકસાવે અને અજવાળે છે ત્યારે લય શબ્દ અને અર્થની એકરસતા તે પ્રસાદ વા સમૃદ્ધિ સરખાવો રોબર્ટ બ્રાઉનિંગ કૃત Abt Vogler કડી ૭ મી—"ત્રણ સુર મેળવતા એ પ્રસવાવે છે, ચોથો સુર નહીં, પણ તારો!"

પર્વતનો અર્થ એટલે ઉપર અગાધ આકાશ ને તળે અગાધ આકાશની વચ્ચે તરતો અર્થ, પોતાની બધી ઝીણી મોટી રેખાઓ અને ગતિઓ અન્યોન્યના સમન્વયમાં ધારી રહેલો અર્થ. કલાકારનો અર્થ ભાવપ્રધાન હોય છે, ત્યારે પણ અત્યંત વાસ્તવ હકીકતના જેટલી જ મહત્વનું અંગ ગણે છે, અને સૂક્ષ્મતાથી ધરામાં રેરા, સૃષ્ટિકથી સનાતન સમીના અતિતરસથી લગનગ નિશ્ચલ, બધા માપના બધી જાતના

ભાવ-ઊર્મિ-લાગણી-આન્દોલન-સ્પન્દ, તેમના અન્યોન્ય સમન્વયોમાં જોઇ રહેવામાં જ એને સુન્દરતાના દર્શન થાય છે, એને મોહ આશ્ચર્ય ભવ્યતાના અનુભવ મળે છે, એની કલ્પના સર્જક બની રહે છે. કવિતાકલાના જે ભગતોને તેની આ સમૃધ્ધિનો ખયાલ છે, અને તેના ઉપભોગસુખનો અનુભવ છે, તેઓ પદ્ય કે સંગીતના સ્વરૂ લેહકણાને, ચાલતા પ્રશ્નને અનુકૂળ અર્થ હોનાથી કે બીજા કોઇ નિમિત્તે, કવિતામા દાખલ કરાવવાના પ્રયત્નો વારંવાર થયા કરે તેથી જરાયે ક્ષુબ્ધ થતા નથી, એવા પ્રયત્નો જ્યા સુધી અજ્ઞ નિખાલસતાના અને ભૂલ ભરેલા તોય શુદ્ધ આદરભાવના હોય છે ત્યા સુધી

અર્થ સુગનર યુગપલટો ઉપજાવવાની અસાધારણ શક્તિઓવાળો મહા પુરુષ-ભડવીર. જીર્ણતા દારુણ થંભ શબ્દ ૧ અને ૨ નો અગર ૨ અને ૩ નો સમાસ ગણીને પણ અર્થ થઇ શકે, પરન્તુ ત્રણે શબ્દ છૂટા ગણી જીર્ણતાના દારુણ થંભો એવો અર્થ સારો છે, તો પાડિત્ય નકામુ. †

ૐ

૩૫ ભારતીય ક્રાન્તિનો રાસઃ

ઉગી આજ જગ આથમણી—ઝીણાભાઇ રતનજી દેસાઇ (સ્નેહરશ્મિ).

છંદ, રાસ લયને જ કર્તા મુખ્ય ગણે છે, અને તાલ સાચવે છે, માત્રામેળ કે પ્રાસની એમને બહુ પરવા નથી એમના ગેય રચનાઓમા બંગાળી સંગીત કાવ્યોના લયની છાયા એટલી તો આવે છે, કે તેમા ઠેકઠેકાણે અ નુ ઉચ્ચારણ પણ બંગાળી અ ના જેવુ કરવુ પડવાથી ગુજરાતી કાનને માધુર્ય ઓછુ થઇ જતુ લાગે છે

વિષય કર્તા આને 'શક્તિઓનો રાસ' કહે છે ભારતી એટલે સરસ્વતી કર્તા એ શબ્દને ભારતની દેવીના અર્થમા વાપરે છે તે અયોગ્ય પ્રયોગ છે સાચા પ્રયોગ માટે જુવો કૃતિ ૩૧ મી

અર્થ પૂર્વ અને પશ્ચિમ જાણે પૃથ્વીના બે પડખા પશ્ચિમના 'રજળકાળા" પૂરમા ડુબેલો પૂર્વ હવે જાગે છે, પ્રથમ ભારત જાગે છે, પછી તે પૂર્વને દીવડે દીવડે ચેતનવાટ જગાડે છે આથી પૂર્વમા નવો યુગ ઉગે છે, આખો પશ્ચિમ-પશ્ચિમે દાવ ચાલતો યુગ—સળગી ઉઠે છે. પૂર્વના નવા યુગમા પ્રકાશ વધશે અને પૂર્વ ચૂસનારો પૂર્વોપજીવી આજ લગી પ્રવર્તતો પશ્ચિમના યુગ બળી ખાખ થઇ જશે, એવો ધ્વનિ છે, જો કે કર્તાએ તે આવા ચોકખા શબ્દોમા કહેવાની દરકાર રાખી નથી. શબ્દાર્થ.

† કડી ૨-જગ વાચવુ.

૨૫૫૮ છે પ્રથમ ભારત જાગે છે, એ કથન ઇતિહાસવિરુદ્ધ છે. પ્રથમ જ યો જાપાન. બીજો પણ જાગો અને ફાળો તુર્કી (Turkey) અને આ બે ફાળ્યા છે, 'પશ્ચિમ' ની યોગ્ય કદર કરીને, 'પશ્ચિમ' જેવા બનીને, 'પશ્ચિમ'ને કાગળકાડું પૂર' બનીને નહીં. પ્રજા વાસ્તવ દર્શનમા નબળી અધ પુરાણમત અને રૂઢચુસ્ત જે કે હોય, તેના કવિઓ પણ મોટે ભાગે એ ખામીવાળા હોય. પુષ્કળ છું'ા, એવુ કશાંનુ એકાગ્રી વૈચિત્ર્ય છોડી દીધુ છે, કોઈક શબ્દ પણ ફેરવ્યો છે

રાસ સમુદાયપ્રેરિત નૃત્યગીતક (ડાન્સિંગ સૌંગ Dancing Song) ની એક જાતિ છે જૂના રાસોમાથી કોઈ કોઇમા અતિ ગભીર અર્થ સૂચનરૂપે અને પેટા રસ છાટરૂપે લેવામા આવે છે ખરા, અને આ રાસ અહીં પસંદ કરવાનુ કારણ એ છે કે આ નમૂનો જૂની પ્રણાલિકાની મર્યાદામા રહી તેની ખૂબીઓ અને પદ્ધતિ એનો સારો ખયાલ આપે છે પરતુ રા. રા ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ અને બીજા કેટલાક રાસને છે તે કરતા વધારે ગભીર જાતિનુ કાવ્ય બનાવવાના પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, કાવ્યમા આવે તે બધી યે ફિલસૂફી મુકવાનુ નેબી સૂચન અગમ્ય પ્રેરણા સગીન ચિન્તન કલ્પનોડ્ડયન આદિ એ જૂની અને હલકી જાતિમા પણ રેડવાના પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, તે સાચી દિશામા હોય એમ મ્હને તો નથી લાગતુ રાસ ગરબી ગરબા વગેરે ઉપસાહિત્ય છે, સાહિત્ય ખરુ પણ હલકુ (લાઇટ light) પર્વે પર્વે સ્થળે સ્થળે પ્રસગે પ્રસગે કાલોચિત નવતરવાને પોતામા વણી લઇને પણ જૂના ઢાળામા પરિચિત પદાવલિઓ અને સુપરિચિત ભાવોને વહેવડાવતુ નિર્મલ અને સર્વભોગ્ય ગીત નૃત્ય લાગણી અને સૌની સમજમા એકદમ ઉતરી જાય એવો નિયાસ્ગુની આડી વણાટ સજીવન રાખવુ, રેલાવવુ ઘરકે ઘરકે નવા ઉછરેલા કિશોર કિશોરીને તેનો ચસ્કો લગાડવુ શેરીએ શેરીએ લગભગ ઘેર ઘેર એવા શુદ્ધ અને ઉદ્દીપક સંસ્કારો ફેલાવવુ અને કૃતકૃત્ય થવુ સાચુ પરમ્પરાપ્રાપ્ત સ્વરૂપ આ જ અને તેને ન વીસરવામા, તેને ઉંચે ન ફેલાવવામા ડહાપણુ છે, ઉચ્ચ આશરે પણ એને ઇજા થઇ બેસશે તો આપણી સંસ્કૃતિના એક સર્વભોગ્ય સુન્દર વિશિષ્ટ અંગનો આજ સુધી ઊતરી આવેલો વારસો આપણે ગુમાવી બેસીશુ. સાહિત્ય અને કલાના પ્રદેશોમા સુધારણાનો જુસ્સો સૂક્ષ્મ તલસ્પર્શી વાસ્તવિક જ્ઞાનની મર્યાદાઓમા રહીને જ ન વર્તે તો આશય સુધારણાનો બેશક, તથાપિ—હાનિકારક જ નીવડે કલા અને સાહિત્યના પ્રદેશ આટલી વધારે રૂઢિપ્રીતિ અને વારસા વફાદારીના અધિકારી છે

રાસ ગરબી ગરબા આદિના સગીતને શાસ્ત્રીય અને ઉન્નત રાગરાગણીવડે

"સરકારવા "ના પ્રયત્નને પણ દિશાભૂલ ગણું છું. શાસ્ત્રીય ઉન્નત રાગરાગણીની સંગીતકળાનો વિરોધી હું એકલા માટે નહીં. હું ઝીલી શકું છું તેટલો એ મહાકળાનો હું પણ ભોગી હોવાનો દાવો નમ્રપણે અહીં નોંધી રાખું ■ પરન્તુ રાસ ગરબી ગરબામાં બધા સ્ત્રીપુરુષ આખો યે આમવર્ગ ભોગવી શકે ઝીલી શકે અને સાચવી શકે એવું સંગીત જ હોય. સંગીત કલાના ઉસ્તાદી વિહારો અને શાસ્ત્રીય ચડાવો એમાં અસ્થાને છે.

રાસ સમૃદ્ધાતિની ખરી દિશા-મ્હારા અધીન મતે- એમાં અર્ધગાણીયું, રાજકીય ભાવના, આદિ રેડવાની નથી, એમાં યુરોપીય નાચ (ડાન્સ) અને કુચ (માર્ચ)ના લય ધીરે ધીરે વણી લેવાની છે.

૩૬ જનની સેવામાં પ્રાણદાન :

જનનીસેવનનો— ચ દુલાલ મણિલાલ દેસાઇ (વસન્તવિનોદી.)

છન્દ પદ, કામણ દીસે છે અલબેલાના—એ કવિ દયારામની શઢ. કડીની બે પંક્તિ આજની ગીતના માપની

પાઠ છે"ની કડી ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં પ્રકટ થયેલ "ટહુકાર" માં નીચે મુજબ છે—

રેલાવે ■ વધુ કહેવારો

કિસ્મત કૃપાથી ભારતી હિત કાયા દળે રે

એમ છે પણ ભારતી=સરસ્વતી, ભારત નહીં, એટલે એ પાઠ ભ્રષ્ટ. ઇ. સ ૧૯૧૯ થી આજ લગીમાં ગવાતુ સાભળેલુ તેમાં કોઇ વખત એ આવ્યો છે તે પાઠ સાભળવામાં આવતા, તે ઠીક જાણી ' રાષ્ટ્રગીત "ની મ્હારી નકલમાં નોંધી રાખેલો, ક્યારે અને કયા સાલમેળો, તે યાદ નથી

અર્થ ૨ વદને જનનીના. પુર પુરું ગૌરવ સાજે શોભાઓ, અનકારો, એના એક પછી એક દેખાવો જાણે પગે પગે યથાયોગ્ય સાલ કરી જ રહ્યા છે, મૂક શીખ દઈ જ રહ્યા છે †

૩૭ મૃગચર્મ

કિઙન્તી કન્યાની પુરપથ ઉડી–દેસાળજી કાનજી પરમાર.

છન્દ ભિન્ન છન્દોના સુઘટિત મિશ્રણની પ્હેલ કાન્તે 'વસન્તવિજય" (૧૮૮૯) થી કરી, શિખરિણીને અસ્વસ્ત કરવાની પ્હેલ પણ એમણે જ ' ઉદ્ગાર " (બુદ્ધિ-

† કડી ૩–પિતર વાયગ.

પ્રકાશ માસિક—૧૯૮૦) એ ન્હાના શિખરિણીથી ઠીક પ્હેલી જાતના મિશ્રણમાં નિર્વિ-
ઘ્નતા વધી જાય તો કૃતિની સમગ્ર એક જ છાપ પાડી જેથી તેમાં ચિત્ર આવે એ
દર્શાવ્યું છે કવિની અંદર તો વળી મિશ્રણ કરવામાં વધારે ચાતુર્યની જરૂર છે અને
અતિમિશ્રણ કે અનુચિત મિશ્રણ થઈ જવાનો સંભવ વધે છે આમાં કર્તાએ
ઇન્દ્રવજ્રા ઉપેન્દ્રવજ્રા, અત્યન્ત શિખરિણી અને ખંડહરિણીનું મિશ્રણ કર્યું છે ‡
કાવ્યની લેવામાં પ્હેલો વળી વધુ ગણવાની પરિચિત જેવામાં નિરૂપ ગણવાની
ફિકર નથી પાત છે

અર્થ ૧ આ (આરા પગ તગે પાથરેલું ?) મુગ્ધમર્મ પુષ્પથ રમ્ને
રમતી બાળાની Cની ચહડી જેવું છે કે સદ્દગત મૃ. ૧, આ ત્યાગી છ થા અગત્ય
ખોલવાની નક્કિ ગુમાવીને મ્હાગ ઘગના ઓરગનાં પગ છે

૨ એ અતિ સુવાળી રંગીન અને સુંદર ત્હારી તુળી ઉપર હાથ ફેરવતા
કંપનાનેન ત્હારું જીવન દેખાડી દે છે અને તેની કલ્પના ધ્યાનમાં આવતા કવિતા
મય આખું આવે છે શોક કંપનોત્થ છે એટલે કવિતામય એ આખું જ મૂકવિરહગાય,
આ શબ્દો તો તેનું સાચું પ્રતિબિમ્બ. આટલું સમજાયા પછી બાકીનું મુકાબલે
સરળ લાગશે અત્યારમાં એ ડિ (elegy) કહે છે એ જાતનું આ
નમ્રશિરિમિંક ▮ (જૂઓ ' શિશિર પૃ. ૨૬ થી ૪૩) ૩ પંખી—શિખેરી વૈરી
ત્હારો શિકારી તેને ત્હારી આખથી ખરાવેલી આ સામુવાટ. ૪ ભગવો ત્હારા
ધર્મના પ્રધાનરૂપ વૈરાગ્યની સજ્ઞા જેવો કંગ્ગો નાખી. અને મનથી મન
માથી, બધા જ બનતા ગાઢ, બધા જ ડુન્યવી સંબંધો છેવટવામાં ડરણ અને
હર્ષિત લાગી જાય છે

‡ અત્યન્ત ગેરવેલા આની શિખરિણીના છેલ્લા ૧૧ વર્ણ આખી
પંક્તિએ રૂપ પણ હાઉ છે અને આખી કૃતિનું છન્દમિશ્રણ નીચેના દાખલા. અહી જેવું
છે સૌથી મોટો દાખલો તે આ અત્યન્ત શિખરિણી—કડી ૧ અને ૪ વચલી બે
કડીમાંની દરેક જે દાખલી છે પ્હેલી દાખલી તે ઇન્દ્રવજ્રા ઉપેન્દ્રવજ્રા, અને પ્હેલી છે ની
એમ ને ત્રીજી આ દાખલીનું ઉપનું ૫૬ વચ્ચે સૌથી ન્હાની દાખલી ખંડહરિણીની.
ઓછ—ઓછના મિશ્રણનો આ પ્રયોગ બીજા કલાવિધાયકોને બાજ ૨ને એક
અંદરમાં તાલ આવે તે વળી અટકી જાય વળી આવે એવી રચના પ્રાચીન નવીન
બેને અપનમની રહેવા સમ્ભવ છે

૩૮ ઇલા સ્મારક:

સે ઘોભ આંહિં પડ — ચન્દ્રવદન ચિમનલાલ મ્હેતા.

છન્દ વસન્તતિલકાનુ સૉનેટ,† છેલ્લી લીટી સળંગ પ્રાસ-એકાંતરે; છેલ્લું જોડકુ. પંક્તિ ૧૨મી અન્તે છન્દ અને પ્રાસ માટે ઇલા નામના લઘુ સ્વરને દીર્ઘ કરી લીધો છે એ છૂટ અસહ્ય છે.

વિષય કર્તાએ ઇલા નામે સામાન્ય રીતે પોતા જેવડી તો કોઇ વાર ન્હાની કોઇ વાર મોટી ઉમરની બ્હેનને કલ્પીને મુખ્યત્વે બાલ્યવય અને કિશોરવયને લગતાં ઇલા-કાવ્યો લખ્યાં છે, તેમાં આને છેલ્લુ ગણીશું ? બીજાં હવે નહીં લખાય એમ નહીં, પણ બધા લખાઇ રહેવા આને એનુ સ્મારક કાવ્ય ગણવાનો આશય દેખાય છે. મતલબ કે આ કલ્પિત પાત્રના કલ્પિત મૃત્યુ ઉપર લખાયુ છે જો કે કર્તા જે નિર્ણય ઉપર આવે છે તે તો વાસ્તવિક છે, જે આ ' ત્રુટક તેજ વિટીન" કવિતાઓ જ, બ્હેન, ત્હારૂ સ્મારક, ત્હારી સ્મૃતિ ત્હારો સુગન્ધ સદાયે ફોરી રહેશે કર્તાની કૃતિઓમાં વિચારનાટ્ય આણી છે, અને પ્રકાશ પણ ખાસ આપે વગેરે એવો નથી. ઊર્મિ નથી કોમળ અને સુન્દર હોય તેટલું બસ નથી, નાજુકતાના આલેખનમાં પણ સ્પષ્ટતા અને પ્રકાશ આવશ્યક છે.

અર્થ હરિયે વિચાર તુ ગઇ, તું કુસુમની જેમ ખરી પડી તો ય છે જ, મ્હારી ઘણી વિચારણા હજી તું ભાળે સદ્વિચારિણી અંદર સામેલ હોય ને, એમ જ ચાલે છે. શિલ્પ ચિત્ર શિલ્પ કે ચિત્ર

રૂપ-અનૂપ ઉપર ૮મી પંક્તિ છેડે પણ રૂપ છે. એગ્ને આ અતિપરિચિત પ્રાસનો જરૂરથી વધુ ઉપયોગ, એને હુ તો અતિપ્રાસ નામે દોષ ગણું છુ, અલ્પ, પણ દોષ, ગુણ નહીં

૩૯ અમરાપુરીનાં અતિથિ

અમરાપુરીનાં અતિથિ — શંભુપ્રસાદ જોશીપરા (કુસુમાકર).

છન્દ પદ, ઓધવજી સન્દેશો૦ એ રાહ

† સૉનેટ માટે જુવો "લિરિક" અન્તે પરિશિષ્ટ, ભણકાર ભાગ રજા અન્તે પરિશિષ્ટ "ગજેન્દ્ર મૌક્તિકો" માંનો આ વિષય ઉપરનો નિબન્ધ પણ કેટલીક મુદ્દાના વિગતવાર પરીક્ષણ માટે ઉપયોગી છે, યુરોપી સાહિત્યમાં સૉનેટના ઇતિહાસનો મોટો વિષય પણ એમાં કંઇક છેડયો છે

(ક-૧૧)

રાંચી રોમાન્ટિક શૈલીની કૃતિમાં કેટલીકવાર આખી વાર્તા વાંચ્યા વગર પત્તો લાગતો નથી. વળી અહીં ન્હાના નાની અલંકારો અને શાબ્દિક વિચિત્રતાઓ પણ છે. છેલ્લી લીટી સુધી જઈને ફરી આખું જોતાં જણાય છે કે આ વિપ્રલમ્ભ છે, ન્હાની ઉમરે ગીસાઈ જતાં બાલકો એનો વિષય છે, અમરાપુરીનાં અતિથિ એટલે અમરાપુરીના નિવાસી અહીં માત્ર અતિથિ અનિશ્ચિત અને થોડો સમય થોભનારા આવીને જતા રહે છે તે. અને વિષય નક્કી થતાં, બીજા રૂપે ભીરૂ લાગે છે, તે ઉપરાંત કોમલ બાળકોને લગાવેલા પણ જણાય છે. ચોક ગમે તેટલો ઘેરો વા નાજુકસુન્દર હોય પણ તેના કોઈ કોઈ રંગ ... તો હોય.

અર્થ ૧. આવજો આપણે મુસાફરીએ જનારને 'આવજો!' કહિયે છિયે તેમ જ. તેથી વિશેષ અર્થ, એટલે કે શબ્દનો વાચ્યાર્થ, અહીં લેવા જાય તો ગોઠે ચઢે. આ ઓઠો વચન રસપાન દીધાં પીધાં, પણ વતન સાંભર્યું નથી રહેવાતું, જવું જ છે? હજી ઉદ્યાન તો અધૂરાં જ દીઠાં છે ને?

૨ નન્દન આવવાનું છે, સૃષ્ટિ માટે મૂલાર્થી શબ્દ સરજત વપરાય. ઇન્દ્રપુરી જ પુષ્પિતપુંજ, વ્યોમવિહાર, નન્દનવન સ્વર્ગધામ માટે છે. ત્હમારી એ ધામની અને તેના વિહારોની સરજતની (અનાદિ) પ્રીત હવે ક્યાંથી ભૂલો, અને એને મુકાબલે અમે અહીં કશું ક્યાંથી દઈ શકિયે, એના ઉપરની પ્રીત બન્ધાવા હવે અહીં રહી પણ ... કહો? આદર નાખીજ, છેક તુચ્છ. ૩ આ વિધિ અને તેને સંભાળી વિચારના આવે છે તે જગ વિસવાદી છે. વિધિ માણસમાત્રને હસે છે, માણસની આશા જોના તજુન ભે ત્યારે ગમે તે રીતે મુદ્દલ મેળવ્યા વિના શમમાં તોડે છે અને એમ કરવામાં હસે છે. એ જ એની વામ પ્રકૃતિ છે. એની સાને હોડમાં વરી અને પણ એવું હાસ્ય કમીશુન્તોરથે બાળિયે છ છતાં ય એ ઓળખાતનુઓને લબાડીનું જ. આ વિધ બાળકો ઉપર ગીતગીતના વ્હાલ પ્રીત કીધું જ! ન્હવાય એવું પુણ્ય!

૪ મરકતકંઠા લીલામય નિતપ્રવાહ આનન્દમૂર્તિ હાસ્ય અને એ હાસ્ય હસનાર પાત્રો ૫ અમારા ઘર ઘરની વખત ઉપર તમ ન્હાનીઓને બેસાડયા, ત્હમારો સમય ત્હમારો ગુલાબ હૃદયની વફાદારીની સાથે આનન્દો વાસથી અમારા હૃદયે સ્વીકાર્યો. તેજોમય એ બાળકો સાથે હેતુ, આપણા ઉન્નત સાથે નહીં. તથાપિ હે કુસુમકલેવર અમારા હૈયાની પાંખડીઓ ત્હમને ખૂંચી હશે, લાગી હશે ક્યાંક વજ્ર જેવી તીક્ષ્ણ થયું હશે રોમાન્ટિક શૈલીમાં રૂપક ખીચડો તો હોય.

૬ **અમિમય અજવાળા** ત્હમારી સ્મિતધાર, સ્મિત ઉપર સ્મિતની અટક પરમ્પરા જાણે સ્વર્ગથી સુધાનો પ્રવાહ ૭ દેવત્વ દેવ ગબ્દ ઉપરથી બનાવેલુ વિશેષણ, દેવાશી આવી છૂટ ભોગ લેખકમા પણ અનિવિરુદ્ધ હોય ત્યારે જ સહ્ય ૮ છાયા છિપાપર ? નામ ? ? છાયાછબી લેવુ ? છાયાછબીને સમજો—છાયાછબી તે જ સમજુ ? ત્હમારો પ્રેમ પૂરો થઇ ગયેલો પરિચય તેના સ્મરણ મા એ જ છાયા, એ જ છાયાછબી, એ જ સમજુ આવી વાક્યરચના તે કઇ જાતે ? વૈયાકરણ ન જાણે પૂછો ગીતોના લખનાર સાભળનાર વખાણનાર અગી ફરી લલકારનારને ! અર્થ શો છે, કે અસ્પષ્ટ છે, કે ખોટો છે, એટલુ દેખાડી દેવાનો જ વૈયાકરણનો અધિકાર. વારુ એ સભારણા એ સમજુ અમારે તો મા માનો અમૃતરસ છે તેને ઓગળી ઓગળીને-કે વાગોળી વાગોળીને ?–સ્મૃતિદ્વાર ગય હમારા હેતપૂતળા (હેતસર્જિત પૂતળા પણ લેવાય) એ જ અમારા અન્તના આવાસના પરમ ધન આવા આવા અન્યોન્ય પીગળી જતા એકબીજાથી છુટતા અસ્પષ્ટ પષ્ટ લાગણીસ્પન્દોના ગુચ્છામા જ કેટલાકને ઔર મઝા આવે છે એને જ તેઓ કવિત્વ રસ ગણે છે મ્હારી સમજ જુદી છે પણ આને પ અન્યાય થઈ જાય એવુ લખવા ન ઇચ્છુ અને સગીતની મીઠાશ તો એવી અજબ ચીજ છે કે તેને માટે અસ્પષ્ટ કવિતા હાને ? તેન કરાય શબ્દોની જરૂર જ કયા છે ! સગીતની મીઠાશ સાચન ન ખિલવે એવી ગબ્દ યોજના છે ખાસ પ્રયાસ કુશલતા આદિ વડે ઉપજાવની તો એ શબ્દયોજનાના અર્થને ન તપાસો ન પુછો, ન થ ઘરો –એના દાવા જે ઘરે સાભળની હોય તે જોર આનન્દ ભરે લઇ જાઓ કવિતા-વિચારપ્રવાહ એ પાયા ઉપર રચાયલી જોરદાર એવા દાવા શી રીતે સાભળી શકે ? વળી મીઠાશ ને નામે મેલુ તુ તકનાદી ને સટરપટરિયુ લખાણ કવિતા ગણવાનો દાવા કરે છે, તે જરા યે નહીં જનો શુ ?

૪૦ ■ હ. પ્રુનનો વિરહ

મ્હારો હતો મધુર —જીવ(ન)રામ લક્ષ્મીરામ દવે (જટિલ).

છન્દ વસ ત તિલક જેવા સરલ છ દમા પણ જટિલની લેખણ ઠરેલી નથી. એનાથી દુ ખ નયને નિરખાતુ ના જ જેવી પક્તિઓ ન કાચી કહેવી જ પડે. સંગીતરચના અને વર્ણમેળ છન્દરચના બ નેમા યે । લેખકોજ એકસરખી હાથોટી મેળવી શકે છે, પણ તેમા અશક્યતા જેવુ કશુ નથી થોડા વિશેષ પરિચયનો જ સવાલ છે

કવિ અને વિષય જટિલ તખલ્લુસે કઈક જાણીતા થતા પામેલા આ લેખક પોતાનુ નામ જીવરામ જીવનરામ બન્ને રીતે લખતા. એમનુ 'જટિલપ્રલાપ ગ્રન્થ' † હવે લગભગ અદૃશ્ય થઇ ગયુ છે (કાગળ પૂઠુ અને બાંધણી છેક હલકા હતા જ) અને એ ન્હાની ચોપડીના પ્રકાશન પછીની એમની કવિતાઓનો સંગ્રહ કોઇએ બ્હાર પાડ્યો નથી. એમની કવિતાઓમા ઘણુ કરીને સૌથી લાંબી અને લે ચોંકાણી (inspiring ઇન્સ્પાયરિંગ) "ચંદ્ર" માસિકમા વિ. સં ૧૯૫૩ અને '૫૪ના અંકોમા સાત કટકે જરૂરી સમજુતી સાથે, 'સુહૃદમિત્રનો વિરહ અને તમબધિની કથા' એવા નામે પ્રકટ થઇ હતી. એ ૧૧૦ કડીમાની ૯૮ વસંતતિલકા છંદમા છે ચંદ્ર માસિકનુ મુદ્રણ તે સમયના મુદ્રણને મુકાબલે પણ વિશેષ અશુદ્ધ થતુ, એટલે આ કાવ્યમાથી ઉપર લીધેલા નમૂનાની સંપાદનામા સુધારવુ-ફેરવવુ પડયુ છે વળી પ્હેલી ૭૫ કડીનુ વક્તવ્ય ઉપર ૧૮ મા સમાવતા કડીએ ઘટાડી દીધી છે એટલુ જ નહી પણ કડી ૧ અને ૨ની પંક્તિઓમાથી એકી પંક્તિઓને જ લઇને અહીની કડી ૧ લી કરી છે, મૂળની કડી ૨૬-૨૭ અહી ૧૩-૧૪ મી બની છે પણ પંક્તિઓનો ક્રમ ફેરવેલો છે, મૂળની કડી ૨૯ ની પંક્તિ એક અને ૩૦ ની બાકીની મેળવીને અહી કડી ૧૬ મી બનાવી છે વગેરે. સંપાદકે સામાન્ય રીતે આવી આવી છૂટ ન લેવાય.

હરિલાલ હ. ધ્રુવ અને મણિલાલ દ્વિવેદીની આસપાસ પ્રકટેલા ઉપગ્રહો (સૅટલાઇટ્સ satellites) અને માત્ર પ્રતિફલકો (રિફ્લેક્ટર્સ reflectors)ના

† જટિલપ્રાણ' = જટાશંકર પ્રાણજીવન — "કલાપી"ના કાશ્મીર વર્ણનમા લાઠી મેનેજર પ્રાણજીવનભાઇનુ નામ આવે છે તેમના એક મ્હારી જોડે ઇ. સ ૧૮૮૨-૮૩ મા રાજકોટ હાઇસ્કૂલમા ભણતા હતા. પછી એજન્સીમા નોકર થયા હતા એટલે આ ચોપડીના નામ ઉપરથી કર્તા 'જટિલ' તખલ્લુસે છપાઇ ગયા એ તો આવી બાબતોમા કોઈ કોઇ વાર બની જાય છે એવો અકસ્માત હતો જટિલ પોતે કેટલીક વાર 'રસાત્મા' તખલ્લુસ વાપરતા. "કલાપી" ના અંગત સેક્રેટરી લેખે નોકર હતા તે દરમિયાન ત્રિભુવન કવિ, મણિશંકર અને મ્હારા સમાગમમા સારી પેરે આવ્યા હતા પણ એ નોકરી ઉપર ભાવનગર કેળવણી ખાતામાથી આવેલા તે પાછા ખાતામા ગયા હતા. હરિ હર્ષદ ધ્રુવ અમરેલી હતા તે દરમિયાન એમની સાથે ત્રિભુવન કવિ અને જટિલનો પરિચય શરુ થયો હતો અને 'ચંદ્ર' માસિક નિમિત્તે ખીલ્યો હતો. એ સમય આજથી વર્ષગણનાએ બહુ છેટો નથી, પણ તે કાળે તો માસિક જેવામા સહકાર યોગે ગાઢ મિત્રતા બંધાઇ જતી તે એવી કે આજે માન્યામા પણ આવે નહીં

સમૂહમાં નર્મદ-દલપત-પેઢીમાં પેઠેલી તે કરતાં અંગ્રેજી અસર વિશેષ આવી, અને એ રીતે એ પેઢીને નરસિંહરાવ-ગોવર્ધન-કલાપી પેઢીની એથી પણ વિશેષ અને સૂક્ષ્મ અંગ્રેજી વિશિષ્ટતાઓને માટે સામાન્ય વાચકોને તૈયાર કરનારું પગથિયું ગણી શકાય, જેમ નરસિંહ-ગોવર્ધન પેઢીને મણિશંકર-રમણભાઈ આદિની પેઢી માટે વાચકોને તૈયાર કરનારું પગથિયું ગણી શકાય આ કવિ-ઉપકવિ કવિનેવધારીઓમાં જટિલને માત્ર પ્રતિફલક કે નબળો ઉપગ્રહ નહીં ગણી શકાય જો કોઈ વિવેચક કે ઇતિહાસ એનો આખો કૃતિસંચય ધ્યાનમાં લેશે તો એને સારો ઉપગ્રહ નહીં કહેશે અને એવા લેખકોની કૃતિઓની સંકલિત અને પ્રમાણભૂત થાય એવી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવાની ફરજ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ફાર્બસ સભા કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે બજાવવી જોઈએ હરિનાન ધ્રુવની કૃતિઓની પણ સારી આવૃત્તિની ખોટ છે, પરંતુ એમની સંપાદનાનું કાર્ય ખરેખર મુશ્કેલ પડી જાય એવું છે

અર્થ આ માટે યને શીર્વાકાદિ કહું છું. પણ કવિની ઉદ્દરચના નબળી છે, તેમ વસ્તુને નિરૂપવા ઉપસાવવામાં પણ કચાશ છે, એટલે કૃતિ ઉપરાંત તે સાથેના વિવરણમાંથી પણ કેટલુંક આપું છું "કવિ કલ્પનાની લહરીમાં તરતો જ રહે છે. એટલે કાવ્યનાયક હ હ કેનન વિહંગમનું રૂપ આપ્યું છે કવિતાભોગીઓને આ લક્ષણ કેટનેક અંશે લાગુ પડે એ ને કાવ્યનાયકના મધુર યોગમાં આવેલાને, એના શિષ્યો મિત્રો આદિને પણ પક્ષીઓ કલ્પેલ છે'. આવી કલ્પનાની લહરી પર તરવાની સત્તા (યોગ્યતા વા શક્તિ) માનવી માત્રમાં હોય છે પણ 'વ્યવહારના ઉપાધિઓને વશ થઈ જાય" તેટલે અંશે સામાન્ય હૃદયોની આ સહજ શક્તિ ઉપર પડદો આવી જાય છે. આ કૃતિમાં "માનવો, વિહંગમો, દેવો એમ ત્રણ જાતિનાં પાત્રો" યોજ્યાં છે સંસારમાં તો ય 'સંસારથી છૂટા રહી સૃષ્ટિમાં વિલસી રહેવા ઈશ્વરી રસ-પ્રેમ-ની લહે રાખવી, એ ઈશ્વરી સત્તામાં જીવવાની પ્રથમ નિશાની પરમાર્થ વૃત્તિ ધારવી એ એની સ્પષ્ટતર નિશાની, તૃતીય અને પરમ સ્પષ્ટ નિશાની પરમાર્થ પ્રવૃત્તિને અનુકૂલ જાતે થઈ જવું એટલું જ નહીં પણ એવી અન્ય વ્યક્તિઓને ઘડવા 'લવી લેવા' જેટલી આત્મપ્રભા હોવી એ છે." કલ્પનાપ્રધાન જીવન, અનુકંપાપ્રધાન જીવન, અને રસમય (તેમ રસસર્જક) જીવન' એ આ ત્રણ એક એકથી ચડતા જીવનના પગથિયા છે પણ માનવીઓમાં "જેઓનું જીવન કલ્પનાવિહીન (છે) અને અનુકંપાથી દ્રવતું નથી તેવાઓની શેમાં ગણતરી ? ને માનવી નહીં જ."

કવિ અને વિષય જટિલ તખ લુસે કંઈક જાણીતા થવા પામેલા આ લેખક પોતાનું નામ જીવરામ જીવનરામ બન્ને રીતે લખતા એમનું 'જટિલપ્રાણ ગ મન્થ' † હવે લગભગ અલભ્ય થઈ ગયું છે (કાગળ પૂઠું અને બાંધણી છેક હલકા હતા જ) અને એ ન્હાની ચોપડીના પ્રકાશન પછીની એમની કવિતાઓનો સંગ્રહ કોઈએ બ્હાર પાડ્યો નથી એમની કવિતાઓમાં ઘણું કરીને સૌથી લાંબી અને ઊર્ધ્વગામી (aspiring એસ્પાયરિંગ) 'ચંદ્ર' માસિકમાં વિ સ ૧૯૫૩ અને ૫૪ના અંકોમાં સાત કટકે જરૂરી સમજુતી સાથે, 'સુહૃદમિત્રનો વિરહ અને તત્સબન્ધિની કથા' એવા નામે પ્રક્ટ થઈ હતી એ ૧૧૦ કડીમાંની ૯૮ વસંત તિલકા છંદમાં છે ચંદ્ર માસિકનું મુદ્રણ તે સમયના મુદ્રણને મુકાબલે પણ વિશેષ અશુદ્ધ થતું, એટલે આ કાવ્યમાંથી ઉપર લીધેલા નમૂનાની સંપાદનામાં સુધારવું-ફેરવવું પડ્યું છે વધારે પ્હેલી ૩૫ કડીનું વક્તવ્ય ઉપર ૧૮ મા સમાવતાં કાઢીએ છાંટી દીધી છે એટલુંજ નહીં પણ કડી ૧ અને ૨ ની પંક્તિઓમાંથી એકી પંક્તિઓને જ લઈને અહીંની કડી ૧ લી કરી છે, મૂલની કડી ૨૯-૨૭ અહીં ૧૩-૧૪ મી બની છે પણ પંક્તિઓનો ક્રમ ફેરવેલો છે, મૂલની કડી ૨૯ ની પંક્તિ એક અને ૩ ની બાકીની મેળવીને અહીં કડી ૧૬ મી બનાવી છે વગેરે સંપાદકે સામાન્યરીતે આવી આવી છૂટ ન લેવાય.

હરિલાલ હ. ધ્રુવ અને મણિલાલ દ્વિવેદીની આસપાસ પ્રકટેલા ઉપગ્રહો (સૅટલાઇટસ satellites) અને માત્ર પ્રતિરૂપકો (રિફ્લેક્ટર્સ reflectors)ના

---

† જટિલપ્રાણ જટાશંકર પ્રાણજીવન 'કલાપી'ના કાશ્મીર પ્રવાસના વર્ણનમાં લાઠી મૅનેજર પ્રાણજીવનભાઈનું નામ આવે છે તેમના એક પુત્ર, મ્હારી જોડે ઇ સ. ૧૮૮૨-૮૩ માં રાજકોટ હાઈસ્કૂલમાં ભણતા હતા પછી એજન્સીમાં નોકર થયા હતા, એટલે આ ચોપડીના નામ ઉપરથી કર્તા 'જટિલ' તખલુસે છપાઈ ગયા એ તો આપણી ભાષામાં કોઈ કોઈ વાર બની જાય છે એવો અકસ્માત હતો. જટિલ પોતે કેટલીક વાર 'રસાત્મા' તખલ્લુસ વાપરતા. "કલાપી"ના અંગત સૅક્રેટરી લેખે નોકર હતા તે દરમિયાન ત્રિભુવન કવિ, મણિશંકર અને મ્હારા સમાગમમાં સારી પેઠે આવ્યા હતા. પણ એ નોકરી ઉપરથી ભાવનગર કેળવણી ખાતામાંથી આવેલા છે શાળા ખાતામાં ગયા હતા હરિ હર્ષદ ધ્રુવ અમરેલી હતા તે દરમિયાન એમની સાથે ત્રિભુવન કવિ અને જટિલનો પરિચય શરૂ થયો હતો અને 'ચંદ્ર' માસિક નિમિત્તે ખીલ્યો હતો. એ સમય આજથી વર્તમાનનાઓ બહુ છેટો નથી. પણ તે કાળે તો માસિક જેવામાં સહકાર ચીંધે આ. મિત્રના બંધાઈ જતી તે એવી કે આજે માન્યામાં પણ આવે નહીં

સમૂહમાં નર્મદ-દલપત-પેઢીમાં પેઠેલી તે કરતાં આ ચેજી અસર વિશેષ આવી, અને એ રીતે એ પેઢીને નરસિંહરાવ-ગોવર્ધન-સ્થાપી પેઢીની એથી પણ વિશેષ અને સૂક્ષ્મ અંગ્રેજી વિશિષ્ટતાઓને માટે સામાન્ય વાચકોને તૈયાર કરનારું પગથિયું ગણી શકાય, જેમ નરસિંહ-ગોવર્ધન પેઢીને મણિશંકર-રમણભાઈ આદિની પેઢી માટે વાચકોને તૈયાર કરનારું પગથિયું ગણી શકાય આ કવિ-ઉપકવિ કવિવેષધારીઓના જથ્થને માત્ર પ્રતિકૂલ- કે નબળો ઉપગ્રહ નહીં ગણી શકાય જે કોઈ વિવેચક ઇતિહાસ એનો આખો નિમયચય ધ્યાનમાં લેશે તો એને સારો ઉપગ્રહ ગણશે અને એના લેખકોની કૃતિઓની [illegible] કવિત અને પ્રમાણભૂત થાય એવી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવાની ફરજ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ફાર્બસ સભા કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે બજાવવી જોઇએ. હરિનાથ ફુવની કૃતિઓની પણ સારીઆવૃત્તિની ખોટ છે, પરંતુ એમની સંપાદનાનું કાર્ય ખરેખર મુશ્કેલ પડી જાય એવું છે

અર્થ આ મા યને જીર્વાકાક્ષિ કહુ છું પણ કવિની ઉદરચના નબળી છે, તેમ વસ્તુને નિરૂપવા ઉપસાવવામાં પણ કચાશ છે એટલે કૃતિ ઉપરાંત તે સાથેના વિવરણમાંથી પણ કેટલુંક આપું છું "કવિ કલ્પનાની લહરીમાં તરતો જ રહે છે એણે નાચ્યનાયક હ હ કુનને વિહંગમનું રૂપ આપ્યું છે કવિતાભોગીઓને આ લક્ષણ કેટલેક અંશે લાગુ પડે એટલે કાવ્યનાયકના મધુર યોગમાં આવેલાને, એના શિષ્યો મિત્રો આદિને પણ પંખીઓ કલ્પેલ છે" આવી કલ્પનાની લહરી પર તરવાની સત્તા (યોગ્યતા વા શક્તિ) માનવી માત્રમાં હોય છે પણ 'વ્યવહારના ઉપાધિઓને વશ થઇ જાય' તેટલે અંશે સામાન્ય હૃદયોની આ સહજ શક્તિ ઉપર પડદો આવી જાય છે આ કૃતિમાં "માનવો વિહંગમો હોત એમ નણ જાતિના પાડો" યોજ્યા છે સંસારમાં તો ય 'સંસારથી છૂટા રહી સૃષ્ટિમા વિલસી રહેલા ઈશ્વરી રસ પ્રેમ-ની લહે રાખવી, એ ઈશ્વરી સત્તામાં જીવવાની પ્રથમ નિશાની પરમાર્થ વૃત્તિ ધારવી એ એની સ્પષ્ટતર નિશાની, તૃતીય અને પરમ સ્પષ્ટ નિશાની પરમાર્થ પ્રવૃત્તિને અનુકૂલ જાતે થઇ જવું એટલું જ નહીં પણ એવી અન્ય વ્યક્તિઓને ઘડવા' હાથી લેવા જેટલી આત્મપ્રભા હોવી એ [illegible] " કલ્પનાપ્રધાન જીવન, અનુકંપાપ્રધાન જીવન, અને રસમય (તેમ રસસર્જક) જીવન એ આ ત્રણ એક એકથી ચડતા જીવનના પગથિયા છે પણ માનવીઓમાં જેઓનું જીવન કલ્પનાવિહીન (છે) અને અનુકંપાથી દ્રવતુ નથી તેવાઓની શેમાં ગણતરી ? તે માનવી નથી જ."

૧ હંસ પંખીશ્રેષ્ઠ, આ ૧૭ દરિયાવને દ્વિજરાજ ખગરાજ કહે છે આ અર્થમાં. ૨ ખિલતાં ખેલન ખીલવા માટે ૩ એ નામ નૃત્યને પણ માથે પગ રાખીને ગાજી રહ્યું છે ગાજી રહેશે જ્યારે એની વિચારણા અને એના ઉપરામ સમય જશે જશે તેમ તેમ વિશેષ પોરસ મેળવીમેળવીને જવાન જ થતા જશે ૪ ચન્દ્ર એ નામનું નાસ્તિક, દરિયાને શરુ કરેલું, ચાલુ મનના મૃત્યુ પછી પણ પ્રેમાદિ જનપદ લાગી આર્યજ્ઞાનવર્ધક અને બીજા સામયિકોના પન દરિયાવના લખાણો આવતા ૫ પાપે પાપ કર્મ કરનાર મૃત્યુએ. ૬ વિબુધો (૧) વિજ્ઞાનો (૨) ઉપર જ્યારે પોતે જમાવ્યો છે તે અર્થમાં હેવો. બ્રહ્માની પુત્રી શારદાદેવીની સ્નેહ પ્રસાદી સાત્વિક અતિશય જ્ઞાન વિજ્ઞાન, એ જ્ઞાન વિજ્ઞાનો તે જ 'રસલોક' તે જ "રસનું સર", 'માનસ સર" ૭ જહાં-તહાં એ ત્યાં-ત્યાં નહિ નર્મદ-સમન્વ લેખણી, ઔદાર્ય સહિત અનુકંપાસહિત, રસ સહિત નમ્ય. કૃપણભીરુ થાય છે તેની કવિએ પરવા ન રાખી, પ્રાણી એવો જ અર્થ લેવો જન્મયોગ પ્રાપ્તી કરતા વિશેષ અર્થની નથી જરૂર ૮ ફુ સુભાગી (ભાગ્યવાન) શુભ દર્શન પામ્યો હતો લેખકનું બાલાદારિદ્ર્ય ગણો, આ ૧૮ રૂપે છાપ પાડવાને જાણીને આમ લખેલું છે. ૯ તિથનકર્ત લોક = નેત્રાનિવમજ્જના = અપાર્થિવ લક્ષ્મીઓ. શકે ૯ વાર છું. નિશ્ચયાત્મક દાવો કરે તો અહંકારી ન ગણાય માટે આમ લખ્યું ૧૦ લંબાયું ભમે થતું, મરણતોલ ઘાયલ થયું નિરાશા આખા જગને ઘેરી રહે છે ૧૧ જીવનની સાર્થકતા રસમયતામાં જ, પાર્થિવ અર્થકામાદિ પ્રેમોમાં નહીં. રસજીવન જ સાચું અનન્ય શ્રેય ૧૨ જુવો કડી ૭. અભેદ રસાધિકારીઓનું અન્યોન્ય તાદાત્મ્ય. તે જ માનવ જીવનનો મોક્ષ માનવ જીવનની પ્રફુલ્લતા. એ પામનારા માણસો હોય, તેઓ અમુક અંશે પણ એ પામી શકે, ત્યારથી જ આ વિશ્વ ટકે ચાને ખીલે. એ હુંગી જતા આ વિશ્વ વિશ્વ મટી જાય સ્વર્ગ મટી જાય પ્રાણવિનાના માત્ર કલેવર-સાધનોનો ખીચડો (chaos કેઑસ) બની જાય. ૧૪ મરનાર રોતો રોતો મરે, પાછળ જીવનાર રહેલું જીવન રોતા રોતા ગાળે. ૧૫ રાગ=આનંદ=રસ. ૧૬ આવાહિ આવાહન કરીને, નિમંત્રીને હર્ષ=રસમાં ડૂબી પડતો રસજીવન જ એનો ધર્મ એની માનવતા હતી. અને એની આત્મપ્રભા" અનેકાનેકને વિહંગમ અને માનવ બનાવવા રસજીવનના અધિકારી બનાવવા, સમર્થ હતી. તેમ જનું શિષ્યો અને મિત્રોને આમ વિકસાવતો તેમ એનેક પોતાનો ઉપરામ ખંડિત અગર ન્યૂનગુણ થવાને બદલે એવોને એવો પ્રતીત થતો હતો પહેલા શિષ્યને એનો લાભ મળેલો તેટલો જ છેલ્લાને પણ મળતો. બાકીનું સ્પષ્ટ છે †

† કડી ૧૦ — લંબાયું વાક્ય.

૪૧ ભાઇનો બ્હેન પાછળ વિલાપ

રતન તૂ અમ પામર દીનનૂં — ઇન્દુલાલ ફુલચન્દ ગાંધી

૭-૬ દ્રુતવિલમ્બિત

કૃતિ તેજરેખા' નામે ત્રણ ત્રણ કડીના સાત ખડવાળા કાવ્યમાથી 'નમન' 'આભાસ છાયા' અને પડધા બીજા પાચમા અને છઠ્ઠા છે તે લીવા છે

અર્થ ૧ રતન નરોત્તમ (૧) સામાન્ય નામો, (૨) વિશેષ નામો પણ હોય ? ‌હુ માનુ તે એમા ઉગાડેની શુચિ ભાવના તે કમન એ રૂપક અત્યન્ત સુન્દર છે, ૨ શિશુ અને કિશોરમાથી હજી તો મોટા થાઉ છ ત્યા તો તુ ચાલી ગઈ તે આખા જીવનમા જે તપર્યેશન સાધના કરવા-કરાવવાની ભાવના ઉદ્બોધેલી તેના અમલ-કાળના આરમ્ભમા જ ચાલી ગઇ ૩ નહોર શબ્દ કદાચ વધારે પડતી ઉગ્રતા વાળો છે સનાતન—ક્રૂર સદા યે ક્રૂર ૪-૬ ચોથી પંક્તિ કડીઓમા એ જ આવ્યા કરે તે કરતા પ્હેલી આવ્યા કરે તેથી પણ ઐક્ય સધાય છે અને વાકછટા લેખે આ ચુમ્તિ ચોથીની પુનરુક્તિ કરતા ઉતરતી તો નથી જ જલ-સરોવર સરોવરના જલમા ૪થી કડી જરા અસ્ફુટ છે હારો પ્રાણ પવનમા તરી રહ્યો છે પાણી ચળકે છે તે એના જ તેજથી જળચરો એ ચળકતા પાણીમા ચક્ષુ ખોળી આકાશમા એ ત્હારુ તેજ જોવા ઉચી નજર કરે છે ૬ હેઠા ર્ન્વા તરુવરો ગ્રીષ્મમાની શીતળ છાયા પણ ત્હારા પવનમા તરતા પ્રાણના પ્રભાવ છે ૭ રોઇ રોઇ આસુ ખૂટયા સ્વર અને પ્રતિસ્વર (રુદનના) સાભળી સાભળી કાન ફૂટયા દુખની શૂળ પણ શમી છે પણ દુખ પોતે હજી હૃદયમા ઘર કરી બેઠુ છે તે બેઠુ જ છે ૮મી કડી પણ જરા અસ્પષ્ટ છે ત્હારા શ્વાસ ધીમે ધીમે બન્ધ પડયા નેત્રમાના દીવા ઠરી ગયા, પણ ચહેરા ઉપર તેજ અને સ્મિત (આત્માએ એટલા તો છાપેલા), આત્મા ઊડી ગયો તે પછી પણ એ ત્યા કાયમ રહ્યા નાવડી શબ્દ દીવડી સાથે પ્રાસ માટે આવ્યો છે આધાર એટલો જ અર્થ છે જીવનમા ભાવનામયતા ખીલવવાનો મ્હારો મુખ્ય આધાર ડૂબી ગયો. ૯ ત્હારી સ્મૃતિ ઉરે જડાઇ છે તે અમર રહેવાની.

૪૨ તુ ગઇ અને હવે ?

ત્યારે ગઇ શૂ—રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ (ભકરુ-૬).

૭-૬ ઉપજાતિ.

વિષય ગૃહિણી ગૃહ મુચ્યતે નરના ચિત્તને સ્વસ્થ સ્થિર અને એક

વર્તુળે ગણવું મધ્યબિન્દુ વ્હાલી નારી છે, જે વિરલ દાખલાઓમાં માતા કે બ્હેન ભાભી પુત્રી કે મિત્ર બનેલી ગેઇ વિધવા પણ હોઇ શકે ખરી, તથાપિ સૌએ નવ્વાણું કે એથી પણ વત્તા પ્રમાણના દાખલાઓમાં પત્ની જ હોય

અર્થ ૧ તાજીતાજી લગ્ન પછી થોડાજ સમયમાં આ લેખે તુરી એમ બતાવનારો આ એકજ ભાવ કૃતિમાં રહી ગયો છે–આવી ગયો છે. ૨ ત્હારું મુખ દર્શન નહીં, ત્હારો પ્રેમાનુભવ ઓગરયો, મ્હારા જીવનનું એ મધ્યબિન્દુ ટળ્યું, પ્રેમ પાછો નિશ્ચિન્તતા અને નિરાતની આગે તેમ નવીનતા–અનુભવે ફરીફરીને જે મું તું કને આવ્યા કર્યો તે પૂરું થયું,–ત્યારે હવે પછીનું શું થાશે ? ૩ હો તારા અને ઇન્દુના તરંગ આ તન મારી અને નગદ વાસ્તવિક બાબતમાંથી આપોઆપ ફુટી નીકળે છે, એનું નામ કવિતાનો ફુવારો.

૫ સુખો દુઃખો બધાં દિ સ્વપ્નોમાં તમામ, સુખદુઃખ તમામ, સ્વપ્નાનું તમામ, એમ બેવડો અન્વય હેના પણ તાત્પર્ય એ જ ૬ તટજ્વન ચિનને અશોભ કે જડતા અશક્ય છે, (એને સુવરદા જેવું કોઇ મોટું નામ આપિયે તો ય એ જડતા જ), અને તું જતાં અમ્હેયે વરે જ ને ૭ હેને ન માંધે કોઇ એ ચેતનારું–છાપ ગઇ અને તારા મુકામને. ૮ જાઉં ? કેટલાક ઘરમેનું એક સુરેખ અંટ છોડયા પછી પાછા ક્હારેય ત્યાં આવે નહીં, એમ જાઉં તે જાઉં જ ? દ્વિરુક્તિ અને ઉથલો વિષય પૂરો થયેલો જણાવવાની સાંકેતિક યુક્તિ છે, ઉપનિષદો જેટલી પ્રાચીન.

આ પ્રમાણે મારેલો વિષય તો અહીં પૂરો જ થયો, એને નહીં કલા જેમ તેટલી ઉચ્ચ સૂક્ષ્મ શક્તિસંપત્તિ વાળી હોય પણ ખાતરીપૂર્વક લોપ શકે નહીં. નહીં કલા આને લખાવવા જાય, વચ્ચે કંઇક વિરોધ અલંકરણ નિમવા જાય, અને આખું બગડે. નહીં સરલતા નહીં નિખાલસતાને જ સાધ્યો છે, એટલે કે ચારિત્ર્યરૂપ છે, કલાશક્તિ નથી.

૪૩ વિરહ :

અખે ઉર થયેલ એક*—બળવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

છ.૮ પૃથ્વી, વલણ તરીકે સોરઠો. † સોરઠા પછી સૉનેટ છે. સૉનેટ વિષે આપણા સાહિત્યમાં પૂરતી ચર્ચા થઇ છે, એટલે એટલું જ જણાવીશું કે ગંભીર અને એક બે કે ત્રણ વિચારણાઓ પણ સાથે સુશ્લિષ્ટ અર્થ આ બન્ધમાં કવિતાનુકૂલ રુચિર રૂપ પામી શકે છે.

વિષય આ કર્તાએ કાવ્યના વિષય અને બાહ્ય રૂપ પરત્વે અનેક પ્રયોગો કર્યા છે. તેમાંથી બરાબર લાક્ષણિક એક પ્રયોગ શોધી કહાડવો મુશ્કેલ છે. લેખકની બલિષ્ઠ આરમ્ભ, ઓજસવાળી શૈલી અહીં વિરહ જેવા કરુણ વિષયમા પણ વિશિષ્ટ રૂપ ધારણ કરે છે. કર્તાનું મૂલ "વિરહ" નામે કાવ્ય લાંબું છે, તેમાથી બે એક પછી એક આવતા ખંડને સકીર્ણ કૃતિ ગણીને અહી મુક્યા છે. બંને ખંડ નાયકની ઉક્તિ છે. નાયકને પ્રિયતમાના મૃત્યુનો ઘા ખમ્યાને થોડા માસ થઈ ગયા છે, એટલે સામાન્ય જન માને કે હવે તેનો ઘા રૂઝાવા આવ્યો છે, પણ ખરી હકીકત એમ નથી. એનો ઘા ઊંડો છે. માત્ર પોતાની લાક્ષણિક પ્રકૃતિથી તે પોતાના ઘાને મિત્રની આખથી પણ છુપાવી શક્યો છે. આ નહીં સમજનાર મિત્ર તેને ફરી ઘર માંડવા કહે છે. તેને નાયક

---

* આ નમૂનાની પસંદગી અને તે ઉપરનું વિવરણ રા રા પ્રસ્થાનતંત્રી ભાઈ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકનું આ સમૃદ્ધિ વર્ધક બન્ધુકૃત્ય છે. મે આ માળા એમના માસિકમા આદરી, તો તેમા એમણે આ ઉમેરી આપ્યુ પ્રસ્થાનના વિ સં. ૧૯૮૯ ના આશો માસના અંકમા આવેલુ એમનુ વિવરણ અહી છાપતા, તેને આ ચોપડીની યોજના પ્રમાણે ગોઠવી લીધુ છે, મ્હને ભાઈ પાઠકે લગાડેલા બે શબ્દ ફેરવ્યું, બે ટિપ્પણ ઉમેરુ છુ, બાકી એમણે લખ્યું છે તેમ જ રાખુ છુ.—બ.

‡ **પ્રવાહી પૃથ્વી** આ પૃથ્વી અત્યાર સુધી પરમ્પરાથી પિંગળમા આવતો પૃથ્વી (અક્ષરવૃત્તોમા) ઓછામાં ઓછો ગેય છે, તેમાં નિર્દિષ્ટ કરેલો યતિ આવશ્યક નથી, વગેરે તેના લક્ષણોનો લાભ લઈ આ લેખકે તેમા બે ન્હાની સરખી દેખાતી છૂટો લીધી. (૧) તેનો પંક્તિ અન્દરનો યતિ કહાડી નાખ્યો. (૨) અને પંક્તિઓમા ગમે ત્યાથી આરમ્ભાઇ ગમે ત્યાં પૂરા થતા વાક્યો તેમાં મુક્યા. આથી અન્તનો વિરામ પણ નીકળી ગયો અર્થને ઇષ્ટ વિરામ એ જ યતિ બન્યો; છન્દ અનેક પંક્તિમા વ્હેતો પ્રવાહી બન્યો. (ચાર ચાર પંક્તિએ શ્લોક વા કડી, એ લક્ષણ પણ ઉડી ગયું.) અંગ્રેજીમા બ્લૅન્ક વર્સ કહે છે તેને નિકટમા નિકટ ગુજરાતી પદ્ય હજી સુધી આ જ જણાયું છે. બ્લૅન્ક વર્સના ઉપહાસમા ડા જોહનસને કરેલો આક્ષેપ, જે એ માત્ર દૃષ્ટિનુ પદ્ય, કર્ણનુ પદ્ય નથી, તે આ પ્રકારના પૃથ્વીને લાગુ પડતો નથી, કારણ કે પૃથ્વીનો લય આમાથી અદૃષ્ટ થતો નથી. લાંબાં ટૂંકા વાક્યો આવી આ છન્દમાં વાક્યાર્થ-વિરામ-જન્ય નવો જ, સંગીતથી સ્વતંત્ર, લય ઉત્પન્ન થાય છે. અને લાંબા વાક્ય માગી લેતા ગમ્ભીર ભાવોને કવિતામા ઉતરવાનો અવકાશ મળે છે. આ પ્રયત્નની શરુવાતમા કદર ન થઇ પણ ગુજરાતીનો અભ્યાસ વધતા કવિતાક્ષેત્રના નવીન સાહસિકોમા લોકપ્રિયતા પામ્યો છે, એ જ એનું ભવિષ્ય બતાવે છે.

આ સિવાય લેખકે એક ગુરુને બદલે બે લઘુ મુકવાની અને દ્રુત બોલાતા લઘુ સ્વરની શૂન્ય માત્રા ગણવાની છૂટ ક્વચિત્ લીધી છે. નદી પૂરમા આવી કાંઠા ભેદે તેમ વિચારઊર્મિ પ્રબળ બની પદ્યનું નિયંત્રિત સ્વરૂપ ક્યાક ભેદે છે, તેનો સુન્દર

આ કાવ્યથી ઉત્તર આપે છે નાયકનુ મર્મભેદી દર્દ તે સહન કરવાને પુરુષાર્થ, જ ન ત ેનો સત્યનિષ્ઠ વૈરાગ્ય, મિત્ર ત઼ેનુ માર્દવ, જૂના સબન્ધની જ વ઼ાદારી મ નર્થ (બીજી ે વેવરી લાગણીના કથનથી નહી પણ) અહીં પ્રસ્તાથી આપેલા ઉત્તરમા, સુરુચિ અને કલાથી વ્યક્ત થાય છે

અર્થ ૧ ૪ સગ્નતનો સમ્બન્ધ ેઈ ઊર્મિના સખિ઼ક ઉભરાનો નહી પણ મ નસિદ્ધ અનુસત એકપના હતો, જે એકતને ચમનુ વજ જ છેદી શ ે ચમ ઉરને છેદીને એક ટુકરાને માનવેન્દ્રિય ેઢોયા ન ગ કે ત્યાં , કી દે છે બીચારો અવશિષ્ટ ટ ડો ેર ભા કમ્પનો મૂર્છામા સમય વીતાવે છે, વળી એ મૂઠા પણ ટુ ખના વ નાનની નથી, ટુ ખના તીવ્ર ચમકારા પણ તેમા થતા ે ે પ ૮ વખત લ્હેતો જાય છે હૃદય સ્વાભાવિક રીતે બૂવકાવમા પા ટુ નાર છે ત્યા ત્હારી સાથેના જૂના વાળા સમ્બન્ધનો સુર જાગે છે, વધે છે, પાડે છે, અને હૃદય ત્હાગ તરફ આકર્ષાય છે ત઼ારવુ ે તુ શબ્દોથી નહી પણ મ્હારા હૃદયને જ નિર્મિત્રે છે તુ પણ મ્હારા જેવુ સ્નેહાર્દના સહજ ધર્મને અ ીન બીચારુ મનુજ ન ! મ્હારા દુ ખે દુ ખી અટી તુ તણાઇ તણાઇને આવ્યા કરે છે ૯–૧૩ ત્હારુ આવુ ે ત્હે ! આ દુ ખપારાવારમા એ઼ તુ જ સાન્ત્વનનો દ્વીપ મ્હારે છે મહા ! જખમો ઝવવા અને મ્હને ફરી યૌવને ચડાવવા અર્થાત્ નવીન વન સમ્બન્ધ કરાવવા મ્હારો અન્તસ્તાપ નટાડવા શીતળ જળની અનેક સીધી અને આડકતી લ્હેરો તુ લ્હેવરાવે છે સહજ અંકિમાં સીધી ન ભટપટી એ શબ્દો સૂચવે છે કે મ્હને આઘાત ન ેઢોય એવી રીતે દૂરની રચના ની યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તુ મ્હને સમજાવે છે મ્હારે આગની ત્હારી કોમળ લાગણી સમજી ગ઼ છુ તુ પણ માનવ એટલે એમ કરે જ પણ મ્હારા સમ્બન્ધમા એ ઉપચારો વ્યર્થ છે ભાઇ, તુ મ્હારો મિત્ર પણ મ્હને ઓળખતો નથી. એ જવા દે. ૧૪—૨૧ ભગવાન કરે ને કિશોરાવસ્થાથી આપણી મૈત્રી બન્ધાઇ તે મૃત્યુપર્યત ટ્હોચે મ્હારે હવે પરણવાનુ શુ પ્રયોજન હોઈ શકે ? ન્હાનપણથી મ્હારા-ત્હાગ વડીલો ત્હારામ્હારા વડીલો હતા, તેમ હવે મ્હારાત્હારા ફરજંદો ત્હારા ને મ્હારા

દૃષ્ટાન્ત ધુતિકણી ' ની છેલ્લી પ ન્તિ છે આવી છૂટ કલાદષ્ટિએ લેવાય ત્યા છન્દને પ્રતિકૂલ બન્યા વિના એમા તે અન્તરે અન્તરે વૈવિધ્ય પૂરે છે

ેહેલા ખ ડને અન્તે રોતરે વળણની ગરજ સારે છે પણ જૂના વળણમા કાવ્ય ના થાગ ગબ્દોનુ પુનરાવર્તન થતુ તેને બદલે અહી એ વૃત્તાન્તવિચારનો વળાંકો દર્શાવવાનુ બન ઉપર હારનુ કામ કરે છે

ન થઈ શકે? થશે જ. અને જગતના સુખો માટે આ ઉપાય સૂચવતો હો, તો કહું છું કે હવે મ્હારે મન એ સર્વ સુખો ક્ષણિક છે, બહુબહુ તો માત્ર સવાક્ષણિક છે! એ સર્વ ત્હારાં ચલો, પણ મ્હારે માટે પ્રયત્ન ન કરતો. ક્ષણિક વા સવાક્ષણિક એ જોડાક્ષરોના થડકાર સાથેના ઉચ્ચારમાં નાયકનું દબાવેલું હસવું નથી સંભળાતું? (ઉચ્ચારણના ૨૧ માત્રાથી અર્થભાવ આદિને પોષે એવા સ્વરવ્યંજનના ઉપયોગને કર્તા સૂક્ષ્મ શબ્દાલંકૃતિ કહે છે.)* એ હસવું સાંભળતાં સુહૃદ ચમકે છે. તેને કહે છે, ભાઈ, એમાં ચમકે છે શું? તું મ્હારો મિત્ર છે. મ્હારા મનની સ્થિતિ પુરેપૂરી સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ જાણવી તે ત્હારો ધર્મ છે: મ્હારે મન જગતના લ્હાવા હવે ક્ષણિક જ છે.

૨૧-૨૩ નાયકના મનમાં સદ્ગત તરૂંની પ્રેમનિષ્ઠા પણ છેવટે જરા છતી થાય છે. પોતાની આર્તિમાં પણ નાયક સદ્ગતનું એક સુખ જુવે છે. એક ઉરના બે અર્ધ થઈ એક દૃષ્ટિપાર ફેંકાય, તેને આપણે મોત કહિયે છિયે. તો બાકી રહેલાનું શું છે, જીવતું મોત જ કે બીજું કંઈ? આ જીવતું મોત, મોત કરતાં વધારે વસમું છે, નિઃસંશય. અને આ જ્ઞાનમાં ભલે પ્રકાશ હોય, પરન્તુ સાથે તાપ પણ છે તે અસહ્ય છે. એ તાપથી તો સખી ભલા ઉગર્યાં! ગમે ત્યારે પણ જોડ તુટવાની હતી, અને સખીને નાયક ભોગવે છે તેવું દુઃખ પડત જ, એનું ઉર એક જ એટલે એમ જ થાત, તેના કરતાં નાયક કહે છે મ્હારે માથે આ પડ્યું તેજ ઠીક થયું. જ્ઞાનાગ્નિ જ્યોત એ જોડાક્ષર ખડકલામાં હુસકાનો અવાજ સોરઠાના લયમાં સીવાઈ રહીને સંભળાય છે.

દ્યુતિકણી—૧થી૧૪-પ્રભુને સમ્બોધેલું છે. એમાં નાયક વિધુરાવસ્થાના કંઈ અનુભવો વ્યક્ત કરે છે. ૧-૫ મૃત્યુ પ્હેલાં સ્વકીય દેહમાં હતી તે હવે આખા બ્રહ્માંડમાં વેરાઈ ગઈ છે; જેમ એક ગ્રહ તુટતાં ઘન રૂપ ખોઈ અસદ્રૂપે ફરીને નિહારિકા (nebula નેબ્યુલા) થઈ રહે છે. વ્યસ્ત બ્રહ્માંડે રહેલી એ જાણે કે મ્હારી (નાયકની) સામે જુવે છે, જોઈ રહે છે, મુખદર્શન કરાવ્યા કરે છે. ક્વચિત જાણે શબ્દો પણ બોલે છે. ૬-૧૦ આ અનુભવો સર્વે સ્થિતિમાં,—એકાન્તે ને એકાગ્રતામાં, થાકમાં, વિષાદમાં, ગ્લાનિમાં—અકારણ જ ઉઠે છે, રાચે છે વળી ઉડે

---

* અહીં મારા અધીન મતે સૂક્ષ્મ શબ્દાલંકૃતિ માત્ર નથી. ભાઈ રા. "દબાવેલું હસવું" કહે છે, તેમાં વધુ મહત્વનો શબ્દ નામ કરતાં વિશેષણ હોય, તો આમાં કટાક્ષ એટલે હ્યુમર (humour)નો ધ્વનિ પણ ખરો. (જુવો ભણકાર પૃ ૧૫૯-બ.)

છે, નાયકના દેહની છાયા જ્યાં પણ દેહ જાય ત્યાં સાથે જાય, તેમ આ યે જ્યાં ને ત્યાં થયા કરે છે, ચિત્ત એમય થઇ ગયુ છે ૧૧–૧૪ આ અનુભવો જડ અનુભવો નથી, એ તો સૂક્ષ્મના ટુમલા, તે જડ નયન શ્રવણાદિ બાહ્યેન્દ્રિયો શી રીતે સહન કરી શકશે ? અને સહન કરવાની એમની શક્તિની હદ આવી ગઇ, તો ?– તોપણ શુ ભલે ગમે તે થઈ જાય ! ‡ પણ અનુભવપરમા આવેલી એ દુનિયાની સર્વદા રહો, તેને ગ્રહણ કરનાર આ નયન શ્રોત્ર હૃદય અને આ આંખો પડ વિમલતર વિમલતમ ઉત્તરોત્તર બનો જેથી તેનુ ગ્રહણ વધારે શુદ્ધ સ્વરૂપે થાય આ નાયક સ્વપ્નને પણ જ જાગૃત ચેતન સમ્પન્નતર જીવનનુ સાર્ગરૂપ સમજે છે

૪૪ મીઠી માથે ભાત

ડુંગર કેરી ખીણુમાં—વિઠ્ઠલરાય યજ્ઞેશ્વર આવલનથી.

છન્દ દોહરા અને ભુજ ગી†

અર્થ કોસ કુવાનુ પાણી ઉપર આણવા નાંખ ચામડાનો ગાડ બૂન ફરિયાદ. આથી ખેતરમા કામ કરનારો બપોર ખોરાક આદિ લાવી ખેતરે ન ટૂ રોટો વાણુ અને શિરામણ સ્વાહ્ન પછી રાતે, અને પહોરમા ખાવા માટેના જણ ટકના નામ, ભાત રવિનુ અન. મોલ ખેતરમા પાકેલા અને પાકતા ઊભા છોડ. ગાળી વચમાગાનો ભા ા, ડુ ગરાઉ અને ઊંચ ઝાડીવાળો. પાછળથી વાઘ અને સિંહમા આ ફેર છે. થપાટ પડો ગોતા શોધ. દેખા દે જેમા રોક હજી વાત કરે છે જે એનુ ભૂત લેવામા આવે છે.

ઘણા લેખકો ગોપકાવ્યો ગ્રામ્ય કાવ્યો આદિને નામે જે હતુ નહીં છે નહીં હશે નહીં એવુ કપોલકલ્પિત ચિત્ર ઉપજાવીને તેની રેખાઓ અને ર ંગને સાચા માની મનાવી રહ્યે છે આવા ' ખોટા ઓપ " વાળી ' કવિતા " દરેક ભાષામા છે આના જેવા વાસ્તવ ચિત્ર, સીધા, સાદા, છતાં જ પાણી લીધી હોય એવા ખાસુ ઓછી કરતા વિશેષ અર્થ અને દ્રાવકતાવાળા બહુ થોડા આવેખે છે

મૂળની એક કડી (૧૨મી) છોડી દીધી છે.

---

‡ જુવો ભણકાર પૃ. એ જ દર્શન ત્યારે શ્રવણ નહીં, શ્રવણ ત્યારે દર્શન નહીં; એમ રહે ત્યા સુધી વિધુર એ અનુભવોને ભ્રમણા ગણી શકે બને સાથે થવા લાગે એકાગ્રી અનુભવાય તેનુ નામ 'ભૂત" નુ દર્શન વળી વિધુર એ ' ભૂત ' ન ' ભૂત' ન ગણે તેને જવાબ દેતો થાય તેની પાછળ જતો થાય, એટલે દુનિયા એને ગાંડો થયો ગણે ભલે તેમ થવાનુ હોય તો તેમ થનુ '—ક.

† ભુજ ગી—ય(માત્રા)ય(માત્રા)ય(માત્રા)ય(માત્રા).

૪૫ સ્મૃતિશેષ વડીલ પૂર્વજ આગળ નવીનનુ પ્રાયશ્ચિત .

પિતાજી પત્રને પુષ્પે—ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ

૭૦૬ અનુષ્ટુપ પ્રવાહી (અથવા પ્રાચીન) જાતનો આ કૃતિમા અંત્ય પ્રાસ છે એટલો વિશેષ છે.

વિષય રા રા. ન્હાનાલાલનુ અછાન્દસ “ ડોલન ’ ઘણાને અપ્રિય છે, મે તો રા. રા. નરસિંહરાવ અને રમણભાઇની માફક પ્રથમથી જ એની વિરુદ્ધ અભિપ્રાય જાહેર કરેલો છે ‘ વસ લાઈબર ’ કહેવાય છે તે, યુરોપના પ્રતિષ્ઠિત વિવેચકો પણ સ્વીકારે છે વર્સ ’ જ નથી. કોઇની પણ એવી માપહીન કૃતિને આ સગ્રહમા સ્થાન હોય નહી * તથાપિ રા. રા ન્હાનાલાલ સાચા કવિ છે, અને પદ્યોમા અને પદ્યોમા એમણે એકથી વધારે જાતિમા રચેલી કૃતિઓ ઉચી છે એમની એક ગેય કૃતિ ઉપર આવી ગઇ (કૃતિ ૨૨ મી) અને આપણા વિદ્યમાન કવિઓમાથી આ અતિ ન્હાના સગ્રહમા પણ બીજી કૃતિ જેટલી જગા મેળવવાનો હક્ક પણ એમનો છે તો અહી એમની આ ગભીર પ્રાયશ્ચિત્તકૃતિ જ આપુ છુ. વિ સ. ૧૯૦૧ થી ૧૯૮૯ લગીમા રચાયલી કોઇ પણ ગુજરાતી કડીઓ અમર (અર્થાત્ ચિર જીવી) નીવડે તો આ કડીઓ અમર નીવડશે એવુ મ્હારુ અધીન મત છે અને વાચનારને સૂચવુ છુ કે એક વ્યક્તિનુ પોતાના પિતાના આત્મા આગળ પ્રાયશ્ચિત્ત, એટલો જ એ પક્તિઓનો અર્થ નથી સુધારા અને દેશોદ્ધારને નામે સસ્કૃતિના પરપરાપ્રાપ્ત સાતત્યની સાકળ તોડી નાખીને અનાર્યતામા અને ક્રાંતિમા ઝપલાવતા પશ્ચિમમોહિત ઝમાનાનુ પોતાના જનક પૂર્વજ અને વડીલ આર્ય ઝમાનાઓની આગળ, વિનમ્ર ભાવે આખમા માય નહી એમ છલકાતા આસુ સાથે અને ગાલ ઉપર પોતીકા હાથે તમાચા મારનાર નવીનનુ પુરાણના પાદપકજે, એ

---

* ‘ ડોલન પદ્ય નથી પદ્યનો ઉપહાસ છે, તો એ પદ્યાભાસી અગદ્ય રચના ઉપહાસકો માટે હાવે પણ છે ‘ઉપહાસક’ એટલે ‘ પ્રતિકાવ્ય ’ (પૅરડી parody) વિકૃતચિત્ર, ઠઠ્ઠાચિત્ર, (કૅરિકેચર caricature) વગેરે જુવો ‘ મોટાલાલ ’ વલ્લભ, ‘ સુન્દરમ્ ’ ચન્દ્રવદન વગેરેની જાણીતી કૃતિઓ. વર્સ લાઇબર વિષે ઓછો ઓછા પ્રતિકૂલ પૃથક્કરણ અને ચર્ચા માટે જુવો J L Lowe કૃત Convention and Revolt in Poetry. એ પ્રતિષ્ઠિત વિવેચક કહે [illegible] –હજી એ રચના પ્રયોગદશામા છે એના વિષે નિશ્ચિત મત બધાતા વાર છે અને એ તો એ ગ્રેજી ભાષાની પ્રકૃતિ પ્રમાણેની વાત

નિશાનતે પ્રાયશ્ચિત્ત છે—એનો અર્થ પણ એ પંક્તિઓમાં જ્યારે જ્યારે સ્ફુરી આવે છે તો આપણે એ નિશાનતર નતીરતર સત્યતર અર્થને વળગી તેને જ મુખ્યાર્થ માનવો. દલપત રામ અને ન્હાનાલાલને ગમે તેટલા મોટા માણસ ગણિયે, મોટા માણસ એટલે મોટા મનુ માત્ર, જે કોઇ પોતાને અગર પોતાના વિષે આવી વિગેર દાવો કરે છે તે ઢોંગ કરે છે એ ... એટલે એના માત્ર વૈયક્તિક અર્થ કરતાં એક જમાનાનું પૂર્વજ જમાનાઓ આ ... પ્રાયશ્ચિત એવો અર્થ નિશાનતર અને ગમીરતર જ ગણાય. અને આપણા પ્રાનના નર્મદનો દાખલો ... ફિરો છે તેવા ... પ્રભાત આદિ ... પણ થયા છે, એટલે આ વધુ વ્યાપક અર્થ વધારે સાચો પણ છે અને વાંચનાર માત્રને વધુ અસરકારક તો છે જ. વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે જુદા શબ્દોમાં એને એ કહુ તો આ પ્રાયશ્ચિત ... નિતુ પોતાનું વૈયક્તિક કાય છે એ હકીકત સાથે આપણને સમ્બન્ધ નથી, સુધારકો ના ' વૈદ્યે પ્રથમ જાતે પોતાનું વૈદું કરવું (Physician heal thyself !) એ આ મગોરક બુદ્ધિનો ઉદય જે જમાનાએ અનુભવ્યો તે જમાનાનું જ પ્રાયશ્ચિત છે ... ન્હાનાલાલના આ કાવ્યની સાથે એમના જીવનના ... કોઇ મિત્રની સુક્ષ્મ નીતિઓનો ક્યો ને કેવો મેળ છે તે તપાસવાનું કામ આપણું નથી. ભાવનાઓ વિચારણા અને જીવનચર્યામાં વિસંગતિઓ નાને નહી, એવો માણસ અત્યન્ત વિરલ. વળી દરેક જેમના સુધારકોની કવિતામાં નહીં (કવિતા ... નહિ ... ને) આચારમાં વિચારક જેણે પોતે હોય તે કવા ... નિષ્ફળ ... એ ... પણ આવા મોટા વિષયનું ... ડિગ્રીન જ ... સતોષ માનવો રહ્યો.

' ચિન્તયંત ... ૧૭૧ નું ... અહીં ૩૦ ૪ છે ... તેનાથી કેટલા ૨૦ દલપતરામને ... એક ... ને ... પડે એ મતભેદનો વિષય બને, ને કરતા આપણા પૂર્વ / ... ની આર્યતાને તે કેટલા ... પડે, એ વિષે બહુ જ ઓછો મતભેદ થવાનો ... માનુ ... અનુરૂપ પૂર્વ જ ... નવ પ્રાયશ્ચિત, અને નવ પિતૃઋણ ... એમ કવિતાના ... વિભાગ ... ને ... અને ... વિદ્વોની ... દીધી છે

કર્તાની કલમ ... વાર્તાનિક ... છે તે આ ... પણ દેખાઈ આવે છે

અર્થ ... દલપતરામની ... સ. ૧૯૯૮ ના ... ની ૧૫

ભા, વિ. સં. ૧૯૫૪ ના ચૈત્ર શુદ ૩ શુક્રવાર તો હું એ સ્મરણોનો પ્રેરિત રસ- દોરી ગાવાને ઠેકાણે પિતાની છબી જ દૃષ્ટિ સન્મુખ કરું. ૩ પુણ્યશ્લોક વિખ્યાત, ખાસ કરીને વિશુદ્ધ સાત્ત્વિક ચારિત્રને માટે વિખ્યાતઃ નલ, યુધિષ્ઠિર, હરિશ્ચંદ્ર જેવાને જ લાગુ પડે. ૪-૫ હિમાલય જેવા હૈયાના ગર્ભમાં આસ્થા આદિ જ્યોતિ- શિખાઓની દીપમાલા દીપી રહેલી. ૭ પંક્તિનો પૂર્વાર્ધ ખડબચડ છે; પંક્તિ ૧૯, ૩૨, ૫૦, ૬૨ અને ૬૬ ના પૂર્વાર્ધ પણ પ્રવાહી નથી. પણ છાતેરે પંક્તિ એક જ ઢાળમાં વહે એવું કૃત્રિમ માધુર્ય પણ કોઇને જ રુચે. ૮ આત્માનો અન્તર્યામી આગળ ઝુલતો મહાસાગર બાહ્ય મહાસાગરથી જરાય ન્હાનો નથી. એમાંનાં મોતી જરાય ઉતરતાં મૂલ્યનાં નથી.

૭ અને ૯ સંસારથી દૃષ્ટિ સંકેલીલીધી, બ્રહ્માંડથી ચક્ષુ વાળી લીધાં, આ શબ્દોમાં દલપતરામ નામે અમુક વ્યક્તિની કાયા અમુક વયે પ્રજ્ઞાચક્ષુ બનેલી, એવો પણ અર્થ હોય પરંતુ અહીં આપણને તે સાથે નિસબત નથી. દલપતરામને જ અગર કોઇ પણ એકવ્યક્તિને જ લાગુ પડે એવો આ પ્રથમની ચાળીશ પંક્તિઓનો અર્થ આપણે નથી લેવો; આપણા આર્ય વડીલોના આખા વર્ગને, તેમનામાંના ઉત્તમ ભાગને, લાગુ પડે તેટલો જ અર્થ લેવો છે.

૧૨ **પરમાનંદ** પરબ્રહ્મને જ સુલભ એવી શાંતિ. ૧૫ ત્હમારી સારપનો લાભ મેળવનારાઓએ ત્હમને આશીષોનો બદલો આપ્યો. ૧૬ આ કૃતિમા બેચાર ઠેકાણે ઉપનિષદોના અમર વાક્યોની છાયા કુદરતી રીતે આવી જાય છે, દેહી કેરો **મહારથી** નરનારાયણની અખંડ જોડ. ઇંદ્રિયોના અશ્વ એ ચરણ કર્કશ લાગે છે.

પ્રભુની દિશામાં રેખા માત્ર પણ આડુંઅવળુ ફંટાયા વગર. વિષયો ·(૧) સામાન્ય અર્થ; (૨) પ્રદેશો.

૧૮ **યોગી**, કર્મયોગી, નિષ્કામ કર્મયોગી. ૧૯ સૌ ડાળીઓ અનુભવ, જ્ઞાન, તપ, ભક્તિ ચારે. ૨૦ મૂલમા અહીં છેલ્લો શબ્દ યે છે. યે=પણ, એ=ડુપલી.

મૂલમા અહી લગીના ૫૫ અનુષ્ટુપમાથી ૨૦ જ લીધા છે, દલપતરામને જ લાગુ પડે એવા તો ખાસ છોડી દીધા છે. અહીંથી અંત સુધીના ૧૮, મૂલમાં પણ ૧૮ જ છે

૨૧ **પિતૃભાવ** પિતા માટે આદરભાવ હોય તેના જેવા આચરણ, કુલીન બાલક- નાં આચરણ, છાંડી સ્વચ્છંદે અરે વિરુદ્ધ ભાવે વર્ત્યો. **અડવું**, ચ્યુત થવું કાઠિયા- વાડી બોલીમાં સાંધો હાડકું કે અંગ ' ખડી ગયું ' કહેવાય છે.

૩૩ અવમાનના કરી, કારવા જોઈતા હતા મે તો તુચ્છકાર્યા. બાલ્યભાવથી વર્તવુ જોઈતુ હતુ મે ત્યારથી જ વર્તાતુક થવાથી, કિશોર વયના અને ગદ્ધાપચીશીમાં —કહો કે ઉઠાઉગીરી બેસમજ પાશ્ચાત્ય પચ્ચીશીમા—' સરસ્વતીચંદ્ર ' માના ' ઉદ્ધતલાલ ' જેમ વર્તો મારો કાવ્ય શબ્દ એટલો તો આકરો છે કે મૂળમા આ મન્નિનો પ્રેતો શબ્દ ને છે ત્યા મે કે લખવાની છૂટ લીધી છે આમજ ' ઉંચ ડીધા" "પ ક,' ' નાગીવરા " (અવળચંડા વર્તન) વગેરે પણ એવા જ સપ્ત પશ્ચાત્તાપની તીવ્રતાની છાપ વચનારના મન ઉપર પૂરેપૂરી ઉપસાવ છે ૩૪ મ્હારા આ માતુ ઠીકરાપણુ હૃદય, મૃત્યુનો આ ધા એવો વાગો કે હુ ઉંડા થયો, મ્હારી દૃષ્ટિ આખી ચે ફરી ગઈ, આર્યતા મ્હાગમા જન્મવા પામી, અને આ નવા તેજે હુ જોઈ શ કુ જે એ તો ત્હમે મ્હને જન્મની સાથે જ આપેલો એવો વારસો હતી. મ્હારા અતીત નિરંકુશ ઉધમાનોમા પણ હુ ઉખડી ન ગયો તેનુ ખરુ કારણ, મે આજ લગી સ્વપ્ને પણ ધાર્યુ નહી એવુ, અર્થાત્ આ આર્યતાનો વારસો હતુ, એ પણ હુ હવે જ જોઈ શકુ છુ હજી પણ જ્યા જ્યા માગી–કાદવ–પંક હોય ત્યા ત્યા પંકજ (કમળ)–કે પંકજ ઉગી નીકળવાનો સભવ–માનશો. ૩૬ મ્હેં ચિત્તુ, સાંચિતુ મહામૂલ્ય વસ્તુને સભાળથી ઉડી ગુપ્ત મુકવી, ' હવ " મા સુરક્ષિત રહે એમ તે ન હોવાથી મૂળમા બી ને એ

૩૭ હો શ્રાધ ગોભણખણ=અહીંક ક્ષિપ્ર, તેના મહાધ્વનિ આદ્ય વાણી થો, રાગ પ્રમુખ તો તેના મહારોગ શો ધારતો, સમસ્ત જીવનના સાર રૂપ, પ્રભુના શબ્દ જેવો ચદ્રની જ્યોત્સ્નાધારા શો, સુધામય મારમો પણ દિગ્વિજયી અને નિઃશુલ્ક વિશ્વોદ્ધારકને પ્રભુનો શબ્દ ગમાવે, માર અવકારને ચદ્ર ઉજાગે, તેમ મ્હારી બાલ્ય ાળથી આજ લગીની સ્મૃતિઓ ઝુલવશો તોફાની ઉર્મિઓ ફરી અકવૃત્તિઓ સર્વને ગમાવતો જાગતો છવતો, ચારિત્રને નવે નામે ખીલવનાર બીજ જેવા બીજમંત્ર અવિરામ, અજેય શાંતિસિદ્ધિ મંત્ર. ૩૭ પુરાણા એ શ્રુતિને ચે—એમ વાચતા બે ય સાથે બોલવા સાભળવા નહી પડે

૩૮ પવિત્ર દેવો મન પ્રિય હે વ્હાલા ઘ પુત્ર, તુ વર એ જ અમારી પણ અમરતા રૂપ, એ તો અમારો પણ વિનાશ. અને માટે, હે તાત સમગ્ર પુરાણી અને સનાતન આર્ય સસ્કૃતિના વાગ્ને તો નાદી ક્રાંતિનો* માર્ગ ત્યારે માટે

---

* ક્રાંતિ, વ્યુત્ક્રાંતિ રેવોલ્યૂશન (revolution); સમુત્ક્રાંતિ ઈવોલ્યૂશન (evolution) સમુત્ક્રમવુ to evolve, સમુત્ક્રમે છે, સમુત્ક્રમ્યુ, સમુત્ક્રમશે

સમુત્ક્રાંતિનો નથી ગોર અપાય અને સત્યાનાશનો છે, આર્ય સંસ્કૃતિના તારતમ્ય સાતત્ય સચવાય એવા માર્ગે જ આર્યબાળકો સમુત્ક્રમશે, ન અન્યથા, ન અન્યથા.

આ વિવરણથી સંતોષ ના થાય એવા વાચનારને માટે ઉમેરવું પ્રાપ્ત થાય છે કે કવિતા અને કથાની રીતિ વિચારબીજનું સૂચન માત્ર કરે છે. આ સૂચનને તે નથનાતર શાંતિ નિરૂપવાની પોતાની પદ્ધતિએ બનતુ મનોવિધ. બનાવી શકે, પરંતુ સૂચન તે સૂચન જ. કવિતાકથા પ્રતિપાદન પણ કરવા મંડી પડે ત્યાં જ તેમાંથી કથા-પરી ઉડી જાય શબ્દતત્વનો જન્મ થતા જ, એ નવા બાળકના પોષણ ઉછેર આદિ વ્યવહારકર્તવ્ય આવી લાગતાં જ, મેનકા ઊડી ગઈ હતી, તેમ વિચારના સંપૂર્ણ પ્રતિપાદનને માટે જિજ્ઞાસુએ ઇતિહાસ, શાસ્ત્ર અને ફિલસૂફીનું ક્ષેત્ર ખેડવાનું રહે છે જ ‡

૪૬ ગરીબોનાં હૈયાં :

માણેક મોંઘેરાં રંગે દેવનાં હૈમગજ હરખજી

છંદ પદ ચનન; રાગ ગઝલ

વિષય અમરેલીના હંસરાજ વિના પદોની બે નાનુંકડી ચોપડીઓ બહાર પડી છે તેમાં ગ રા મસ્તરામ જગજીવનદાસ ચીતળિયાએ ઇ સ ૧૯૨૭ માં બહાર પાડેલા ચોપાનિયામાંથી આ નમૂનો લીધો છે તે ટૂંકી છોડી દીધી છે કવિના ઘણાખરા પદ ખીચડિયા લાગે છે, વિષયનું ઐક્ય અને તેની સારી માંડણી થોડામાં જ છે સંગીતની મીઠાશ લગભગ દરેકમાં છે, કેટલાકમાં પ્રસાદ ગુણ, અને એ પદોની લોકપ્રિયતા આ ગુણને આભારી છે આ અહીં લીધું એટલે રા ગ વનિતનું 'ધા સુવિધે" પ્રસ્થાન માસિકમાં લીધવું તે છોડી દઈને બીજું લીધું

‡ કડી ૮૩ નો પહેલો શબ્દ ધ્યાને વાચવો

વગેરે વિપ્લવ, ડેલ્યૂજ (deluge) જલ ફરી વળે એવો પ્રલય. નાશ વિનાશ, પ્રલય = ડિસ્ટ્રક્શન (destruction) ડિસોલ્યૂશન (dissolution) જવાબદાર લેખકો અને વક્તાઓએ આ બારે શબ્દો તેમના અર્થ સ્પષ્ટ અને જુદા જુદા છે, તે ધ્યાનમાં રાખીને જ વાપરવા ઘટે બેજવાબદાર લેખકો અને વક્તાઓના ઉત્પાત (ફિફાંફા) થી ભાષા ખેડાતી પોષાતી નથી કે શક્તિશાળી નથી બની. ઉલટી હણે છે વારુ devolution એ વંશામી નહીં પણ અધોગામી ક્રાન્તિ માટે ગુજરાતીમાં કયો શબ્દ વાપરીશું ? ઈવોલ્યૂશન માટે ક્રાન્તિ ન વાપરિયે સમુત્ક્રાન્તિ અને ઉત્ક્રાન્તિ જ વાપરિયે, તો તો ડીવોલ્યૂશન માટે ક્રાંતિ શબ્દ જ સારો છે —અપક્રાન્તિ વાપરવાની જરૂર જ ન પડે

અર્થ ૧ ટેગં દેહેરા (કાઠિયાવાડી ઉચ્ચારણ) ૧૦૮ નામ એક હ દશ હ તર નામમા પણ ગુણવામા ન આવે એવા નવા એવા એટલા તો ઘૈયાં હાથ એમને બાથમા ઘાલો બેગી થઉ ૨ અમૃતજલ દયા આણુ ૩ સ્નેહી સમ્બન્ધીને આપવુ એ તો વ્યવહાર, કેટલીકવાર એકનુ દઈએ મેળવાય એવા ગોટા પણ એ હોય દેવતા દેવ જગીઓને તદ્દન નિસ્વાર્થે ગેરનારા દેવ ક્યા મળશે ? ગુજરાત આખુ દુકાળ જ્વરપ્રકોપ પ્લેગ આદિ એ દરમિયાન હજારો માણુસો અનુભવાની જઠરાગ્નિ-ભૂખે પીડાય છે બીજા યજ્ઞ ધર્મકાર્યો માયાથી માન ને ૫ ઓશિયા થમળ સગોદર, મોગનહાના તવગર ગરીબ એ ભેદ જુદા છે તો એક પિતાના સમાન બાળુ એ જ સાચુ છે

૪૭ ગઝલ.

ગુજારે જે શિરે ત્હારે—બાલાશંકર ઉલ્લાસરામ કંથારિયા.

છન્દ ૫', ગઝલ બાર સ્વનો એક મન્વિ ને સન્વિએ ચરણ બે ચરણે પંક્તિ, બે પંક્તિએ કડી આખુ આ પદ્ય કડીમા આઠ કેમકે તો કવિએ ચગણા નો વિરામ અલગ ગણી લઈને (અનુ પાદને બદલે) દ્વિદલ બનાવી ‡

વિષય અને કવિ સુખદુખ લાભાલાભ ધારતા ગમદ્વેષ નરમાગ આદિ દ્વન્દ્વોની પાર, અ ભેદનિયમ આરે, રમ્યા, સમતા મૈત્રી આ' કરના (એક શબ્દમા –સર્વાત્મભાવ)મા સંસિદ્ધ થયેલા ઓલિયાઓના બોધનો વ્યક્તિગત પ્રસાદ

આવો પ્રસાદ મેળવવાની યોગ્યતા એમના જમાનાના કવિવૃન્દોમાથી બુદ્ધિપ્રધાન અને બુદ્ધિશક્તિના અભિમાની મણિલાલ નાભુભાઈની ખાસ મોટી હતી તો બાલાશંકર જેવા સરલ અને છેક ભલા માણસની ખસ વધારે હતી બાલાશંકર કેટલાક સમય તો નગાભાઈ* થઈ ગયેલા ગેરની એ ગેરનાના મેળાપ પછી પણ

‡ ગઝલના વૈવિધ્ય આવુ છે એમ કહી ગયો છુ (ટિપ્પણ ૫) અહી જુઓ, ૧૫ કડીમા બધા મળીને સન્ધિ ૧૨૦, તેમા લગા ગા ગા ગાથી જુદા કેટલો એક પણ જણાય છે ખરો ? 'બધા છલબલ લગા ના ગા છે કે લગા લ લ લ લ ? ગો મા. ત્રિ. ની ' દિપ્રા ઉછરી પિતામાતા મા પણ ' હરે મુકુમાર કર ફાગી ' અને કુમુ'ની મન્દ ગ્રહિ વાયે ' એમા લગા લલગા અને લલલ ગાગાએ ક્યો દેખાય છે, પણ એ લાગી ગઝલમા પણ બીજે ક્યાય ? માટે જ કહુ છુ આપણે તેઓ આર્ય જાગતા પ્રવાહો લઈને જ વળગ્યા

* જુઓ રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાનુ બાલાશંકર વિષે વ્યાખ્યાન

મણિલાલ નભુભાઈ કે બીજી એબથી ખરડાયા નહોતા એમ કોણ કહી શકશે? વળી આપણા કોઇ પણ કવિની કવિતા ચાલતી કલમે લખાઇ હોય, લખાઇ જ ગયેલી હોય, કર્તા જાતે પણ જાણવા પામે કે આ શું લખું છું ત્યા તો ચિચ્છક્તિઓએ ગોફ ગુંથી લીધો હોય, તો તે બાલાશંકરની કવિતાઓ છે. એ કાગળો સચવાય તો કૃતિ રહે, અને અનુકૂલતા પ્રમાણે કે કોઇ આસપાસના આગ્રહે પ્રકટ થવા પામે, નહીં તો તે જાય, ઉડી જ જાય, જાણે નહોતો પોપટ અને નહોતુ પાજરૂં એમ નામનિશાન સ્મૃતિ કશું પણ રહેવા ન પામે. કવિ તો અભિમન્યુ ચક્રાવાના જ્ઞાન સાથે જન્મેલા તેમ કવિત્વશક્તિ સાથે જન્મે છે, અખૂટ અજબ ખજાના સાથે લાવે છે, તેમાથી જમાનો જેટલો અધિકારી તેટલું જ મેળવી શકે, બાકીનુ રહે અણઉઘડયુ. સ્ફુટ ચિદ્ વ્યાપાર તળેની ગુહામા, એ વર્ણન એ જમાનાના કોઇને વિષે સાચુ હોય, તો તે બાલાશંકર વિષે સાચું લાગે છે.

અર્થ ૧ પ્યારાએ, જગતના નાથે જે ત્હારે પ્યારુ ગણવા લાયક ગણ્યું. ૨ દુઃખનુ નિવાસ સ્થાન જ. જેમાથી આપણને દુ ખજ મળે એવુ ૪ દુનિયાની નજરે જે સારું અને જે નઠારુ, એ જોડકુ, એ દ્વદ્વ ત્યજ. ૬ ત્હારા ચિત્તમા જ ત્હારો જન્મવૈરી ક્રોધ વસે છે. મહાલક્ષ્મી મોટામા મોટો લાભ.

૭ ઉન્મત્ત આ શબ્દ આ આખા વાતાવરણમા સંવાની નથી. રહે હુબ્યો નિજાનદે એમ અર્થ કરવો. ૮ જો કોઇની તો પણ બદલામા મીઠી વાણી જ કહેજે. આપણે જવાબદાર માત્ર આપણે શું બોલિયે છિયે તેના

૯ આપણે વીનવિયે તો ઉલટું કિસમત આઘુ નાસે છે, ન માગ્યે જ દોડતુ આવે છે, આવે તથાપિ એનો રજ વિશ્વાસ ન કરવો. ૧૦ દુન્યવી પ્રેમ. બેવફા સામુ માણસ થશે, અને બેવફા એમ ત્હારી નિદા કરશે નફામા, નેજાના બંને અર્થ બેસે, નિંદાના ભાલા ભોકાશે, અથવા ત્હારે માથે નિદાના વાવટા ઊડશે. ૧૧ એ દુન્યવી સત્ય તો કીમિયા જેવુ જ અસત્ય છે એનાથી દૂર રહેજે. તથાપિ એની મજા ભરે જો. અને જે છે, તે ખોલી નાખવા ઉતાવળ શા માટે જે ? કહેવાશે ક્યારે, યોગ્ય અધિકારી મળ્યો છે એવી ખાતરી કરી લઇને તેને જ. ૧૪ નામનાં પુષ્પો. ૧૮ નામ, ૧૦૮ નામ, ૧૦૦૦ નામ, અસંખ્ય નામ, એ જ પુષ્પો. કાવ્યકલાએ માલામા પરોવીને .

વિષયની મુશ્કેલી અને વ્યાખ્યાતાનો કવિ સાથે નિકટ કુટુંબીનો સંબંધ જોતા, ગુજરાતીમા આવું સત્યવાદી અને સુંદર વ્યાખ્યાન બીજુ ભાગ્યે હોય

અર્થ ૧ ઢેગં દહેરા (કાઠિયાવાડી ઉચ્ચારણ) ૧૦૮ નામ એક ૯ દશ હજાર નામમા પણ ગુણવામા ન આવે એવા નવા એવા એટના તો. બેયાં હાથ એમને બાથમા ઘાલો, ભેગી પડો ૨ અમૃતજલ દયા આપુ ૩ સ્નેહી સમ્બન્ધીને આપવુ એ તો વ્યવહાર, કેટલીકવાર એકનુ દગણુ મેળવાય એવો સોદો પણ એ હોય દેવતા દેવ ગરીબોને તદ્દન નિસ્વાર્થે સેવનાર દેવ ક્યા મળશે ? સુરવગ ચાબુક દુકાળ જળપ્રકોપ રોગ આદિ, જે દરમિયાન હજારો માણસો અણધારી જઠરાગ્નિ-ભૂખે પીડાય છે બીજા યજ્ઞ-ધર્મકાર્યો માથાથી માનજો ૫ એવડિયાં થમન સહોદર ભોગાનડાના તવગર ગરીબ એ ભેદ જૂઠ છે સૌ એક પિતાના સમાન બાળ એ જ સાચુ છે

૪૭ ગઝલ :

ગુજારે જે શિરે ત્હારે—બાલાશંકર ઉલ્લાસરામ કંથારિયા.

છન્દ પદ, ગઝલ. સાત કલનો એક સન્ધિ ને સન્ધિએ ચરણ* બે ચરણે પંક્તિ, બે પંક્તિએ કડી પણ આ પદની કડીમા આઠ ઠેકાણે તો કવિએ ચરણ તને વિરામ અવગણી કરીને (ચતુષ્પાદને બદલે) દ્વિદલ બનાવી છે ‡

વિષય અને કવિ—સુખદુઃખ લાભાલાભ હારજીત રાગદ્વેષ નરમાદા આદિ દ્વંદ્વોની પાર, અગમનિગમ આરે, રહેલા, સમતા મેળી અને કરેલા (એક શબ્દમા -સર્વાત્મભાવ)મા સંસિદ્ધ થયેલા ઓલિયાઓના ભાવનો યત્કિંચિત પ્રસાદ.

આવો પ્રસાદ ઝીલવાની યોગ્યતા એમના જમાનાના કવિહૃદયોમાથી બુદ્ધિપ્રધાન અને બુદ્ધિશક્તિના અભિમાની મણિલાલ નાભુભાઈની ખાસ ઓછી હતી તો બાલાશંકર જેવા સરલ અને છેક ભલા માણસની ખાસ વધારે હતી બાલાશંકર કેટલોક સમય તો નરાબાજ* થઇ ગયેલા એની એ યોગ્યતા ઓછી થઈ પણ

‡ ગઝલમા વેનિયર એવુ છે એમ કહી શકો છુ (ટિપ્પણ ૫) અહી જુવો, ૧૫ કડીમા બધા મળીને સન્ધિ ૧૨૦, તેમા લગા ગા ગાથી જુદ રોનો એક પણ જણાય છે ખરો ? 'બાળ છદ
ત્રિ. ની ■ દિધા છોડી પિતા
'કુમુદની ગન્ધ ગ્રહિ વાયે'
પણ એ લાબી ગઝલમા પણ બીજે ક્યાય ? માટે જ કહુ છુ આપણે તો અનંત જાગતા પ્રવાહો લયને જ વળગતુ

* જુવો રા રા નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાનુ બાલાશંકર વિષે વ્યાખ્યાન,

મણિલાલ નશા કે બીજી ઍબથી ખરડાયા નહોતા એમ કોણ કહી શકશે? વળી આપણા કોઇ પણ કવિની કવિતા ચાલતી કલમે લખાઇ હોય, લખાઇ જ ગયેલી હોય, કર્તા તતે પણ જાણવા પામે કે આ શું લખ્યું ■ ત્યા તો ચિચ્છક્તિઓએ ગોફ઼ ગુથી લીધો હોય, તો તે બાલાશકરની કવિતાઓ છે એ કાગળો સચવાય તો કૃતિ રહે, અને અનુકૂલતા પ્રમાણે કે કોઇ આસપાસના આગ્રહે પ્રકટ થવા પામે, નહીં તો તે જાય, ઉંડી જ જાય, જાણે નહોતો પોષટ અને નહોતુ પાજરૂ એમ નામનિશાન સ્મૃતિ કશુ પણ રહેવા ન પામે. કવિ તો અભિમન્યુ ચક્રાવાના જ્ઞાન સાથે જન્મેલો તેમ કવિત્વશક્તિ સાથે જન્મે છે, અખૂટ અજબ ખજાનાં સાથે લાવે છે, તેમાથી જમાનો જેટનો અધિકારી તેટલુ જ મેળવી ગકે, બાકીનુ રહે અણઉઘડયુ. સ્ફુટ ચિહ્ન વ્યાપાર તતેની ગુહામા, એ વર્ણન એ જમાનાના કોઇને વિષે સાચું હોય, તો તે બાલાશકર વિષે સાચુ લાગે છે.

અર્થ ૧ પ્યારાએ, જગતના નાથે જે ત્હારે પ્યારુ ગણવા લાયક ગણ્યુ. ૨ દુ:ખનુ નિવાસ સ્થાન જ. જેમાથી આપણને દુ ખજ મળે એવુ ૪ દુનિયાની નજરે જે સારું અને જે નઠારુ, એ ભેદક, એ દ્દ્વ ત્યજ. ૬ ત્હારા ચિત્તમા જ ત્હારો જન્મવૈરી ક્રોધ વસે છે મહાલક્ષ્મી મોટામા મોટો લાભ.

૭ ઉન્મત્ત આ શબ્દ આ આખા વાતાવરણમા સંવાદી નથી. રહે હુન્યો નિજાનદે એમ અર્થ કરવો ૮ જો કોઇની તો પણ બદલામા મીઠી વાણી જ કહેજે. આપણે જવાબદાર માત્ર આપણે શું બોલિયે છિયે તેના

૯ આપણે વીનવિયે તો ઉલટુ કિસ્મત આઘુ નાસે છે, ન માગ્યે જ દોડતુ આવે છે. આવે તથાપિ એનો રજ વિશ્વાસ ન કરવો ૧૦ દુન્યવી પ્રેમ બેવફા સામું માણસ થશે, અને ■ બેવફા એમ ત્હારી નિદા કરશે નફામા, બેઉના બંને અર્થ બેસે. નિંદાના ભાલા ભોકાશે, અથવા ત્હારે માથે નિદાના વાવટા ઉડશે, ૧૧ એ દુન્યવી સત્ય તો કીમિયા જેવુ જ અસત્ય છે એનાથી દૂર રહેજે. તથાપિ એની મના ભરે જે. અને જે છે, તે બોલી નાખવા ઉતાવળ શા માટે જે ? કહેનારો કશારે, યોગ્ય અધિકારી મળ્યો છે એવી ખાતરી કરી લઇને તેને જ. ૧૪ નામનાં પુષ્પો ૧૯ નામ, ૧૦૮ નામ, ૧૦૦૦ નામ, અસખ્ય નામ, એ જ પુષ્પો. કાવ્યકલાએ માળામાં પરોવીને

વિષયની મુશ્કેલી અને વ્યાખ્યાતાનો કવિ સાથે નિકટ કુટુબીનો સબધ જોતા, ગુજરાતીમા આવુ સત્યવાદી અને સુંદર વ્યાખ્યાન બીજુ ભાગ્યે હોય

૧૫ મસ્તી નિજાનંદ ખુમારી ઉપર ઉન્મત્ત શબ્દ આ રીતે મળેલો આ છે.

, આ સમગ્ર 'હરિ પ્રેમ પચાસી' નામે પાલીતાણા શત્રુપ્રેસમાં છાપી સં. ૧૯૭૩ માં અનંતરાય માધવ દવેએ પ્રકટ કેરી એની ચોપડીમાંથી લીધી છે ચોપડીમાં આ ૩૧ મી કવિતા છે અને પહેલી ૨૩ કવિતા તથા મતિ કલાત વિ મેરી બાળાશંકરની કૃતિઓ છે પૃ ૧૧૭ થી ૧૭૧ સુધીમાં છાપેલી બીજી કૃતિઓ નિ ... નથુભાઈ મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ આદિ વિવિધ કવિઓની છે પહેલી ૨૨ કૃતિઓમાંની દરેક ૧૫ કડીની છે, એટલે ... ૫૨ ... તે ... નહીં ૫૬૨ ૫૬૨ ... ની કૃતિઓનો સરવાળો એમ જણાય છે બાળાશંકરની કવિતાઓ જે ... ઈ રહી હોય તેના આખો મસાદ ગ ... નર્મદાશંકર મહેતા જલદી બહાર પાડે તો સારુ

૪૮ અન્ત શ્રુતિ

કહેન ત ... છે ? જગન્નાથ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી (સાગર)

વિષય ભક્ત ... તેની દરેક અંતઃકરણમાં ... ભા ... ની ... અને ... ની ... રચનાઓ સારી છે ... એમના ... કે અનુભવમાં નવીનતા જણાતી નથી ... વિશે ... કવિતાઓ લખનાર ... ગમે ... ફારસી ... ગુજરાતી કવિતામાં ... દાખલ કરનાર ... ની કવિતાની ... પ્રથમ પાયાના ... એમનું નામ ... કાન્તના ... ઉપરથી ... છે કે એમની 'સાગર' ... નદીની ... તે ... સાગર આ કવિતા ... છે. અનુષ્ટુપ પણ કાન્તની ... છે

અર્થ ૧ અન ... ની ... (અંતઃપ્રાણનો) પ્ર ... આદિ કર્યો છે તે યોગ્ય છે શ્રુતિ (1) કાન (૨) પ્રમાણ ... ધર્મના ... આદેશ પ્રથમ તો ... ૩ ... મન ... કરીને મેં એ પ્રશ્ન વિચાર્યો અને મ્હારી પોતાની ... ના વાસ્તવિક ... ધારી ... એમ શબ્દો ... પણ પ્રેમ તો કરવો તે ક્યાં ? નહીં જ જગત પર મ્હારો પ્રેમ હોય તો જ ઈશ્વર ઉપર પ્રેમ છે એનો દાવો કરી શકું અને ... મ્હારું વિરુદ્ધ તુ મ્હારું એ ભેદબુદ્ધિ ને અહમભિમાન એ ... નહીં, ત્યાં જગત ઉપર સમ ... વાસ્તવિક પ્રેમ થાય ક્યાંથી ? તો ... થાઉં છું

* 'સાગર' ... છે આ ... અમને ... [સંવત ૧૯૭૧ માં ... આ કવિતા લખાઈ ૧૯૭૩ ... ની ... એમને ... ખાતર ... કે અહીં ... શબ્દ ઉપર ... છે તે ... એવી ... કૃતિઓ એમ ... છે ... દિગ્દર્શનની ... સાગર પૃ. ૬૧ ૬૩

એવો જે "હું દાવો કરું છું તે દભ છે, અને જેમ એ દાવો વધારે વાર કરું છું તેમ હું વધારે પતિત છું એ જ સાચી વાત છે. ૭ કમનસીબ આ આખી કૃતિમાં આ શબ્દ સૌથી વધારે નબળો અને ખોટો છે પણ પોતાની પતિતતા નસીબ ઉપર કે બીજા કોઇ ઉપર ઢોળી દેવાની આપણી હિંદીઓની બુરી લત સેંકડો વર્ષથી જામી ગયેલી છે: ચારિત્ર્યહીન જોઇએ, કમનસીબ નહીં. પતિતતાનો એકરાર આ એક શબ્દથી પાછો અર્ધ તો ભૂંસાઇ જાય છે.

૪૯ નિરભિમાન

ભલે મન વિવેકહીન—હરિહર પ્રાણશંકર ભટ્ટ,

છંદ પૃથ્વી

અર્થ ૧-૨ બુદ્ધિહીન જડતા તે તિમિર કલ્પનાહીન દૃષ્ટિ તે કૂપમંડૂક દૃષ્ટિ ૫ પૂર્વના સ્ખલનોના સ્મરણથી ૧૨ મા પણ ક્રમ ઉલટાવીને, તુજ કરુણાના કટાક્ષથી ૬ મદ-નઠોર, મદ અભિમાનના જોરે નઠોર અક્કડ થઇ ગએલા કેટલા નઠોર (લાગણીહીન) હોય છે તો સૌના અનુભવની બાબત છે મદ નઠોર એ નવો સમાસ સુંદર અને સચોટ છે ૯ સૂર્યના કિરણો ૧૦ બતાવવા, તે જ પ્રમાણે આગળ ગણાવવા શિશુ એ ધનુષ નિહાળીને ભાઈબહેન બતાવવા ધસે છે, હોંસે હોંસે દેખાડે છે, સગર્વ વખાણે છે જગત વખાણે સગા સબંધીઓ ખાસ સૌને દેખાડે, એવી મ્હારી જે કૃતિઓ વિશેષતાઓ વિવિધ રંગરંગી શક્તિઓ અને યો યતાઓ બની આવે છે, તે સર્વ મ્હારી ગણુ તો તો હું પણ ફુલણજી, એ એકે મ્હારી નથી જ, મેઘધનુષના રંગો મેઘના નથી તેમ એ રંગો સૂર્યકિરણોત્થ છે, મ્હારી જે શક્તિઓ આદિ તે તુજ કરુણાકટાક્ષોત્થ છે. આ ઉપમાપ્રાણિત વિચાર જ નિરભિમાન (વિનમ્રતા) રૂપ હીરાના ગર્ભમાંનો પ્રકાશફુવારો છે છેલ્લી કડીમા એ જ ઉપમા આગળ ચાલે છે સૂર્ય તપતા જ મેઘધનુષ તો શું મેઘ છિન્ન ભિન્ન થઇ જાય છે મ્હને જરાપણ અભિમાનનો દાવ લાગતા કરુણાકટાક્ષને ઠેકાણે મ્હારી સામે પ્રખર કટાક્ષ ફેંક અને એ વર્ણ વિખેર એ મેઘ મુકવી નાખ હૃદયને પણ ભલે તોડી નાખ વિનમ્ર ભાવે જ ન જીવું, તો જીવન પણ મ્હને ન ખપે સીધા બોધવાક્ય (ડાઇડેક્ટિક પોએટ્રી didactic poetry) અને બોધગર્ભ બોધધન સાચી કવિતામા કેટલો બધો ફેર હોય તે આ નમૂનો દેખાડી શકે છે રસ્કિન કહે છે, ઉંચી કવિતામા **સીધાં બોધવાક્ય** નથી હોતા તથાપિ તે વિચારશીલ અધિકારીને માટે ઉંચામાં ઉંચા બોધસૂત્રોથી સભર ભરેલી છે, એ અભિપ્રાયનું સત્ય આવા દાખલામા જોઈ શકાય છે

૫૦ વિશ્વસંયુત્ક્રાન્તિઃ

સાગર કુદે નિજ તાનમાં—અરદેશર ફરામજી ખબરદાર.

છંદ હરિગીત.

વિષય ટેનિસન કૃત "ઇનમેમોરિયમ" ના અન્ત ભાગનો. એ વિરહ કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિઓ જુવો—

And one far-off divine event
To which the whole creation moves

(નરજુમો ગઝલ) અને તે દિવ્ય ચોઘડિયું ઘડાતું આદિથી પલ પલ,
ઘડાતું સર્ગ મંડાયો ત્યહાંથી યુગ યુગે પલ પલ,
અહો તે દિવ્ય પરમંગલ !–વધી ધીરે ખિલી સકલે
સમુત્ક્રાન્તિ પુરેપૂરી સજે ઉત્ફુલ્લ સૃષ્ટિ જ્યાં !

વિજ્ઞાન પ્રધાન ઓગણીસમી સદીના યુરોપની સંસ્કૃતિ જે અનિવાર્ય પ્રગતિ (ઇનેવિટબલ પ્રોગ્રેસમાં માને છે, વા માનવામનાવવા મથે છે, તે અવશ્યંભાવિ પ્રગતિમાં શ્રદ્ધા આ કાવ્યનો વિષય છે. અને અસ્તુરાયં વિષય માટે સમભાવી વાચકમાં અનુકૂલ વાતાવરણ સર્જે તે દ્વારા કર્તાની પ્રતીતિ અને શ્રદ્ધા તેને ઉપદેશો, તેને પ થ, એ રોમાન્ટિક કવિતરીતિ જ કર્તાને અજાણે અભાવે વાપરવી પડે. મુશ્લિષ્ટતા અને મિતાક્ષરતાના ક્લાસિકલ ગુણ આ શૈલીમાં પણ પ્રિયંકર જેવા કવિને સાધ્ય છે (જુઓ કૃતિ ૫૮ મી). રા. રા. ખબરદારને, સંગીતની ધુન દ્વારા શું ન સધાય વારુ ? બધું જ સધાય—એ વલણ વધારે છે.

આ બાર કડી "સંધ્યાકાળે સાગરકિનારે" સંદેશિકા પૃ. ૧૪૫-૯ ની ૧૭ માંથી લીધી છે. કૃતિને ટુંકાવી છે, અને ૧૦ મી ૧૧ મી કડીની એક કરી નાખી છે, આખી કૃતિ એમ વધારે અસરકારક થતી લાગવાથી. તથાપિ આવી છૂટ લેવા માટે રા. બાઈ ખબરદારની ક્ષમા માગી લઉં છું. બીજાં કાવ્યોમાં કરેલા ફેરફારો કૃતિ ટુંકાવવા માટે, પંક્તિ સુધારવા માટે, અર્થની સ્પષ્ટતા માટે, શબ્દશુદ્ધિ માટે, કવિની બેદરકારી સમારી લેવા માટે, અને જે કારણે કર્યા હોય, કર્તાને જણાવવા અશક્ય કે જણાવવા રહી ગયા હોય, વળી કર્તાની સંમતિ મળી હોય તથાપિ તેના દિલમાં ખટક રહી હોય, એવા સર્વ દાખલા માટે પણ અહીં સાથે સાથે ક્ષમા માગી લઉં છું.

અર્થ ૭ ચૂંદ લેખે, અસ્પષ્ટ નિશાનીઓ પડે. ૨ કર્તાએ આખી

કૃતિમા રેતીં લખ્યુ છે, તેને રેત કરી નાખવ ની છૂટ લીધી છે દિવસે બધુ સૂર્યપ્રકાશમા છુટુ છુટુ ઉપસી આવે તે નિત્યસર્ગ રાતે અંધારામા પાછુ અવ્યક્ત થઈ જાય તે નિત્ય પ્રલય આ નિત્યસર્ગ તારાઓનો તો પ્રલય ત્યારે નિત્ય પ્રલય તે તારાઓનો સર્ગ ૩ ઉન્નતિ અવનતિ જાણે રાતદિવસ કે ભરતીઓટની માફક એક નિયતિક્રમ પણ આમ માત્ર અસ્તોદયક્રમ જોનારુ નેત્ર વિશેષ ન જોઇ શકતુ નેત્ર, ભાર વહેતાં પ્રાણીનુ બેઅક્કલ નેત્ર ગણાવાને પાત્ર છે ૪ કેમકે નિત્યપ્રલયમા પણ જેમ તારાઓનો ઉદય છે, તેમ દરિયાતળે જતો માનવ મોતી (મોટા લાભ અદ્વિતીય, કુદરતાવાળી ચીજો) પણ કમાય છે, ઉન્નતિ કરતો માણસ તારા ખોતો નથી ઉલટો તેને ખાટે છે તથાપિ એક દરે તો બેઅક્કલ નેત્રની માફક અક્કલવાળી આખને પણ ઉદયાસ્તની ભરતીઓટના ક્રમ જેવો જ વિશ્વક્રમ લાગે છે ૫ આ તે શું સત્ય કહેવાય, આ તે કઇ શુદ્ધિ કહેવાય, એવી શકાઓથી વિચારશીલ માણસ પણ મુક્ત થઇ શકતો નથી કેમ કે આપણુ નેત્ર સમગ્ર દર્શન કરી શકતુ નથી પરિમિત દર્શન, એકદેશી દર્શનનુ જ તેનુ ગજુ છે અને તોપણ ભાવિમા દૂર સુદૂર ભાવિમા એક પળ આવશે, જ્યારે બધી છુટી છુટી કડીઓના માણસ આખી સાકળી રૂપે–આ કેઑસ (chaos) ને કૉસ્મૉસ (cosmos) રૂપે આ અપૂર્ણ ને સપૂર્ણ રૂપે, જોઇ શકશે આ ગોટાળાને વ્યવસ્થિતસર્ગ રૂપે જાણશે કેમ જે તે પળે વિશ્વ અને તેમાની દરેક વસ્તુ—નહાનામા નહાની તેમ જ મોટામા મોટી સપૂર્ણતાએ પહોચેલી હશે ૬ જે જે માણસને નેત્ર છે તે—અને નેત્ર કોને નથી વારુ એટલે—દરેકે દરેક માણસ તારાઓને પણ જોવાની શક્તિ ધરાવે છે જડ કુદરતની બ્રહ્માંડના બીજા સર્વ અ શોની પ્રગતિ અને ખીલવટ થાય છે તેની સાથે સાથે માણસ જાતિની પણ થતી રહી છે. માણસ જે કઇ કર્તવ્ય કરે છે તેથી જે સકુચિત તાત્કાલિક અર્થને કાજે એ કરતો હશે તે અર્થ સધાય છે તેની સાથે સાથે તેની પોતાની ઉન્નતિનો પણ સધાય છે ભેદાભેદ ભેગા, ઉચ્ચનીચ આદિ તફાવતો ૭ મજૂરી ભાર, ઘોડે દોડ ગાડી ૮ આ સમુત્ક્રાતિમા જડ વિશ્વમાની કેટલીક મોટામા મોટી વિભુમા વિભુ જેવી દેખાતી વસ્તુઓ નાશ પણ પામે પરતુ માનવજાતિની ઉત્તરોત્તર સમુત્ક્રાતિ જ થવાની નિ સશય ૯ આ કડી ઉપલા વિજ્ઞાનવાદી વાતાવરણ સાથે આપણુ વેદાતિ વલણ પણ સવાદી છે એમ આપણને સુઝાડે છે ૧૦ આતુર નયન (૧) આતુર એવા નયને (૨) આતુર નયન છે જેના એવો હુ એમ ગમે તે રીતે અર્થ એક જ છે રાસ, આ સમુત્ક્રાતિ, આ અનિવાર્ય પ્રગતિ જે ગગનમડળે એટલે આખા વિશ્વમા ચલી રહેલી છે

૫૨ પીંડે બ્રહ્માંડ.

સો સુજમાં સુજમાં સુજમાં રે—ગણપતરાવ ગોપાળરાવ બરવે

છન્દ ૫, રાગ વસન્ત કડીમાની દરેક પંક્તિ ચૌદ માત્રાની છે, ૩ ચ+ગ અથવા લઘુ પ્લુત વડે સોળ માત્રા થઈને ત્રિતાલમાં ગાશે છે

કવિ માત્ર સંગીતાચાર્ય નથી, બહુશ્રુત વિદ્વાન અને કવિ પણ છે આ નમૂનો એમના ગાયનવાદન પાઠમાળા વિભાગ ૩ છન્દોગીતવિનોદમાંથી લીધો છે આ મહાન ગ્રન્થની ગુજરાતે શી કદર કરી ? એ વાત જ જવા દો બીજુ જુવો—ગુજરાતી ભાષામાં પિંગળ ઉપર લખનારાઓમાં દલપતરામ રણછોડભાઈ (એમના મહામૅ ગ્રન્થની પણ ગુજરાતે જરા યે કદર નથી કરી) કેશવલાલ ધ્રુવ, નરસિંહરાવ ભોળાનાથ અને આ ગણપતરાવ, એ પાંચને પિંગળશાસ્ત્રીનું પદ ઘટે છે પાંચેની [illegible] છે, રા બરવેએ પિંગળમાં [illegible] કામ પણ કર્યું છે

અર્થ ૨ શ્રી ચોભા. ૪ તડ તડ અવાજ થતો ફાટે તેના ૫ મન્જઉમ ધર્મ નિપિટક ‘ ત્રણ પેટીઓમાં સંગ્રહેલ ’ બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોનું સમુચ્ચ નામ છે રેટેકું સટેકું આચાર સંયમ અને ત્યાગ માટે જુદા જુદા નિયમો   ૬ અક્ષ્વાતૂન રેશે। ૬-અ=દ ઉચ્ચારણ કરવું. નટવર શ્રી કૃષ્ણ શિવજી ગિરાજ શુભ પ્રકટ અને એ બેની વચ્ચે એમ ત્રણે હું જ છું સોડહમ્ વેદાન્તીનો જ્ઞાનીનો મંત્ર. અહીં એના અર્થ જરા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુએ કર્યાં છે આ દરેક ચીજ બ્રહ્મરસના છે, આ દરેક હું પોતે જ છું, આ દરેક એટલું જ નહીં પણ આખા બ્રહ્માંડમાંની દરેક =અહં= વૈયક્તિક મનુષ્ય. મું=આ મા=આત્મા ચૈતન્ય ૨ એ ચૈતન્ય અર્થની જાતિનો પણ તેનાથી અત્યન્ત વિરોધવાળી (કોન્ટ્રરી contrary) અર્થ તે આ કાવ્યનો વિષય છે આ દૃષ્ટિને બ્યાબ્નિમાન સમષ્ટિના અધ્યારોપની દૃષ્ટિ કહી ગણાય આ દૃષ્ટિ પ્રમાણે “પીંડે તે બ્રહ્માંડે ”=પંડમાં જ છે ને, એમાં શું નથી એમાં જ આખું બ્રહ્માંડ એ આ ગદ્યુ ! અને આ દૃષ્ટિ ભૂલી જોગી તેની ચર્ચા અહીંના રોથ

---

* આપણા તર્કશાસ્ત્રની પરિભાષામાં કોન્ટ્રરી અને કોન્ટ્રાડિક્ટરી (contradictory) નો ભેદ અને જ્ઞાનો નથી. આપણા આ શું જ્ઞાનદર્શન પદાર્થ વિષયક છે. પદાર્થ જેને કહે છે તે બાપ વસ્તુ—સૃષ્ટિને એ શાસ્ત્ર બન એ દર્શન સ્પર્શે છે પણ [illegible] એટલે આની કોન્ટ્રરી માટે તેની જાતિનું અત્યન્ત વિરોધવાળી એમ લખવું પડ્યું છે હિન્દી [illegible] જેમ આના [illegible] વિચારોથી અને કુદરતી [illegible]

પર માક્ષાત્કાર સીડીનાં સાત પગથિયાં :

કહોને સખી શ્યામ—અનવરમિયાં આઝમમિયાં કાજી (જ્ઞાની)

છન્દ પદ, ' રઘુપતિરામ હૃદેમા રહેજો રે ' એ રાહની ગરબી.

કૃતિ મુક્તિસીડી એવુ ટુકુ નામ પણ આ કૃતિને શોભે જે રૂઢિપ્રાપ્ત કાવ્યવર્ગનો એ નમૂનો છે તે પ્રમાણે એ સાત વારની ગરબી " પણ કહેવાય આ નમૂનો ભક્તિ શૃગારના છે. અને આ ગરબીને ગૂઢીમાર્ગી, વેદાન્તી, યોગમાર્ગી, ભક્તિમાર્ગી જેવી ગણવી હોય તેવી ગણો, ચારેમા જે જે વાને એક વાક્યતા છે તે તે વાનો જ કર્તાએ આમા છેડી છે. કર્તાએ અક્ષરોમા પોતાનુ નામ'હુસ ' અનવર " અને બીજી કૃતિઓમા " જ્ઞાની ' રાખ્યુ હતુ

અર્થ ૧ મુસ્લિમોના સપ્તાહમા પ્હેલો શનિવાર અને છેલ્લો શુક્રવાર છે, એમનો વાર સમીસાંઝથી સમી સાંઝ લગીનો, સૂર્યોદયથી સૂર્યોદય લગીનો નહી.

મહાસુન માયા ભ્રમણા આદિથી વિમુક્ત થયેલી બુદ્ધિ તે શૂન્ય સુરતી (એ સ્મૃતિ) થી ભક્ત પોતાના ધ્યાનને (એટલે પોતાને) તાલુસ્થાનની ટોચે આવેલા બ્રહ્મરન્ધ્ર (બ્રહ્મદ્વાર) થી ઉપર લેઈ જાય છે, ત્યારે તે માયાવિમુક્તિ પામે છે, આત્મા [એટલે પરમાત્મા—પૂર્વના સૂફી વેદાન્તી યોગી, ભક્ત સર્વે સર્વ ખલ્વિદં બ્રહ્મ એવી પ્રતીતિવાળા સર્વેશ્વરવાદીઓ છે—સર્વેશ્વરવાદનુ અગ્રેજી નામ પેન્થીઈઝમ્ pantheism] તો કાયમ આ માયાવિમુક્ત સ્થિતિમા છે જ એ ' પ્રેમી એ નારાયણ પોતાનુ ધામ જે મહાશૂન્ય (નારા) તેમા અન્તરમાથી જ પ્રવેશાય એવા અગોચર (ઇન્દ્રિયાતીત વાચાથી પર) અમરગઢમાં રહે છે. એના દર્શનથી માંડીને એના કોઈ પણ જાતના સામીપ્ય કે સયોગની તમા હોય, તે એના ભક્તે (એની ખાતર) એ પ્રેમધામમા જવુ જોઈએ માયાથી (દુનિયાના પ્રેરોથી) વિરક્તિ થઈ આવી સક્રિય બુદ્ધિ ભક્તને જાગે તે પ્હેલુ પગથિયુ

૨ રૂખી ગુરુ યોગ્ય ગુરુના ચેલા બનવુ અને ચેલાને ઘટે એવુ આજ્ઞાધીન

થાય, કે વિદ્વાનો સાધુ ખજવાણી ખજવાણી યોગ્ય પરિભાષા ઘટે અને દરેક શબ્દનુ પાતર (કુદરતી રીતે જ) તે શબ્દ સાથે જાહેર કરે તેમાથી પ્રજા કેટલાક શબ્દ સ્વી કારે કેટલાકને અવગણે, એ રીતે જ થતો સમજાવે વાક્ય—આ એમ પ્રગ પ્રાન હિન્દની દરેક પ્રજાના વિદ્વાનોએ ઉકેલવાના છે આ વિષયમા મ્હારુ વક્તવ્ય જાહીતુ છે, હુ બીજી રીતિને જ વર્ગો છુ તથાપિ અગ્રેજી શબ્દોથી અજ્ઞાનો પણ નથી પ્રજા જાતને ચળકી બનાવી લે છે તેવા સર્વ પરદેશી શબ્દોને ગુજરાતી જ ગણવા રાજી છુ

વર્ણન કરી દેત તે બીજુ પગથિયુ. લેજે મોકલે. આ કડીમા સૂરત એટલે સુરતત્વ, પરમાત્મા, "સ્યામજિરો"

૩ સુખમણ સુષુમ્ણા ડાબી ઈડા, જમણી પિંગલા, વચ્ચે સુષુમ્ના એ ત્રણનું નાડીચક્ર નાગીનુ છે, જેને કુંડલિની પણ કહે છે ઈડાપિંગલાને અનુક્રમે ચંદ્રસૂર્ય નાડી પણ કહે છે એ બેના મૂલ નાભિકમલમા છે સુષુમ્ણા ઇન્દ્રિયમાથી નાભિમા આવે છે અને ત્યાથી જમણીડાબી નાડીઓ કે શાખાઓની વચ્ચે થઇ કે કમલદંડ જેવી બ્રહ્મરંધ્ર સુધી જઇ, યોગ્ય સાધનાએ પ્રાપ્ત કરેલી જાગૃતદશામા બ્રહ્મરંધ્રમા થઇને પર ભૂમિકામા પગ મૂકાય છે, અને બ્રહ્માંડના સૂક્ષ્મ તત્ત્વો સાથે સંવાદી બની રહે છે હઠયોગ અને પ્રાણાયામ કરો અથવા જ્ઞાનમાર્ગ ધ્યાન અને પ્રાણાયામ કરો, ગુરુ જે શિષ્યને જેમ ફરમાવે તેમ તેણે કરવુ મન ઈડાપિંગલાને ત્યાગી એકાગ્ર ધ્યાનની દશા પ્રાપ્ત કરે, સુષુમ્ણા સેજે નિશ્ચળ રહી શકે તો જ તેને આથી ઉપલા પગથિયાના સાચા આકર્ષણ થવા માંડે. ઘણાઘણા સાધકો અહી જ અટકી જાય છે, અથવા આ દશા સિદ્ધ કરતા તેમનામા કંઈ ને કંઈ વિકાર થઇ જાય છે, જેનો સાચો ઉપાય કરતા ગુરુને પણ ભારે પડી જાય છે, કેમકે એવો વિકાર થતાની સાથે ગુરુ ઉપરની શ્રદ્ધા પણ મૂળ । જેવી રહી જાતી નથી. મનને ઈડા કરતા પિંગલાથી દૂર પાડવુ ઘણુ વધારે મુશ્કેલ છે રાજા ભર્તૃહરીની આખ્યાયિકામા એની મુખ્ય રાણીને 'પિંગલા' નામ આપેલુ છે આ હકીકત સૂચવવાને પિંગલા–પ્રેમ–વિષયાસક્તિ. ભર્તૃહરિ નામનો શબ્દાર્થ પણ પરમ ભક્ત, સ્વામીથી પૂરેપૂરો આચ્છાદિત, એવો થઇ શકે મત્સ્યેન્દ્ર ગોરખ, ગોપીચંદ આદિની આખ્યાયિકાઓ પણ આવા દૃષ્ટાન્તકથાઓ છે, જીવ શિવના અન્યોન્ય સબંધને જુદે જુદે ખૂણેથી જોતા અને આલેખતા અલંકારિક સર્જનો છે ઇન્દ્ર, પ્રહ્લાદ, વશિષ્ઠ વિશ્વામિત્ર ધ્રુવ આદિની પુરાણકથાઓ અને અનિરુદ્ધ જેવી કથાઓને પણ શોધકો અને પ્રચારકોએ આ દૃષ્ટાન્તો રૂપે ઘટાવી લીધી છે અને આ એકીકરણ–પ્રવૃત્તિનો સૌથી મોટો દાખલો કૃષ્ણચરિત્રના જુદા જુદા બનાવોમા આ ભાવ અને આ દૃષ્ટિ ઉભરાવી ભરી દીધા, એ છે મધ્યકાલીન હિન્દની ભક્તિ કહો, અનો ભક્તિયોગ કહો, એનો જ્ઞાન ભક્તિસમન્વય કહો, એનુ મહારાષ્ટ્ર કહો –જે કહો તે આ એક જ

૪ અનહદ નાદ અનાહત નાદ, સ્વયંભૂ ગાન લોકોત્તર સુનાદ, બ્રહ્માંડ પ્રવૃત્તિની સાથે ચાલી રહેલો અનાદિ અનન્ત ધ્વનિ. આ અનુભવવા માટે, આ ચોથે

પગથિયેથી. અને તે પછી બહુ થોડા ભકત પાછા પડે છે (જો કે કેટલાક છઠે પગથિયે-થી પણ પાછા પડે છે;) એટલે આત્માપરમાત્માનાં લગ્ન મંગળ અહીંથી મંડાય, એમ વર્ણવે છે.

૫ બ્રહ્મરંધ્ર ભેદીને પર ભૂમિકાએ પ્હોંચેલો ધ્યાનલીન (સમાધિસ્થ) આત્મા અમુક સમયે નાદ સાભળવાથી ઉપરની ભૂમિકાએ પ્હોંચે છે, પાંચમુ પગથિયું સર કરે છે, અને શુદ્ધ નિર્મલ બની શકે છે. એને અહં—આપોપું—રહે જ નહીં, એ આ પાંચમાં પગથિયાની સિદ્ધિનું લક્ષણ છે. સર્પ કાંચળી ઉતારે તેમ, જલાશયમ થી માણસ બહાર નીકળે ને પાણી એના ઉપરથી ટપક ટપક નીતરી જાય, હવામાં ઉડી જાય, સુકાઇ જાય, એ તદન કોરો થઈ જાય, તેમ—એ ભકત, એ આત્મા દેહ સાથે જોડાયલા અહંભાવથી મુકત બને છે, દેહીતો હજુ છે તથાપિ હવે નથી, એવો બને છે. નિજ મૂર્તિ પોતાનું સાચું સ્વરૂપ, પરમાત્મા. દર્શનની પ્રેમયોગની અહીંથી જ શરુઆત થાય, આ પ્હેલા કદાપિ નહીં. હઠયોગ કે જ્ઞાનની સાધના પૂરેપૂરી સફલ થાય તે પછીજ ભક્તિયોગ કે પ્રેમયોગના ગણેશ મંડાય. ભક્તિને જ્ઞાનથી ઉંચી કહે, તે આ અર્થમા સાચુ છે. અજ્ઞ ભકિત, નામ માત્રનું રટણ, નમસ્કારો જ કર્યા કરવા, એવી એવી જ્ઞાનને તરછોડતી અને અવગણતી ભકિત પણ જ્ઞાનથી ઉંચી, એ તો જ્ઞાનને માટે અનધિકારીઓએ પોતાને ફાવતો ભ્રમ ચલાવેલો છે. જ્ઞાન પૂરેપૂરુ પચાવી લઇને તેના પરિપાકમાંથી જન્મતી ભકિત એજ સાચી ભક્તિ છે. અને આવી સરકારી સશક્ત અમર ભકિત જ્ઞાન જનેતાનીજ પુત્રી છે.

૬ દેહી તો જીવે ત્યા લગી એ રહેવાનો, પરંતુ પાંચ એટલે પંચ તત્ત્વ (જેનાં દરેક સ્થૂલ બનેલાં છે), અને પચ્ચીસ એટલે દરેક તત્ત્વના પાંચ એમ પચાસ ગુણો, તેમના સુખદુ:ખ તેમનાં બન્ધનો તેમની શકિત અશકિતઓ એ સર્વથી આવા ભકત પર થવા માંડે છે. એ છઠ્ઠ પગથિયું. જડ સૃષ્ટિની એને પરવા ઘટતી જ જાય છે. આઠ ન્હાની અને આઠ મોટી સિદ્ધિઓ એવા ભકતને ઓછીવત્તી આ ભૂમિકાએ પ્રાપ્ત થવા માંડે છે, આ પ્હેલા તો નહીં જ. અને સિદ્ધિઓ મળી ન મળીને કોઇક તે ન જેરવાયાથી પાછા પડે પણ છે, પિંગલાના દાસત્વમાં, સાચા ભકત હોય તે બધા જ ચમત્કારો નથી કરી શકતા. જે અતિવિરલ મહાત્મા આ ભૂમિકાએ પ્હોંચ્યા હોય તે જ કરી શકે. પરંતુ ચોથા પગથિયાની પછીની વાતો સામાન્ય અનુભવની નથી; તેમ એ માનવી જ જોઇએ એમ પણ નથી.

૭ સુરતી (એકાગ્રતા) મને અહીં લગી લઇ આવી. ભાવી ભાવે,-

પૂરેપૂરા પ્રેમે, તન્મયતા પ્રાપ્ત કરીને અથવા એ અલખ નિરંજનને હું ભાવી વ્હાવી લા ! હું એ મય બની ગઇ અટેતમા એ મ્હને વ્હાનો હું એને વ્હાની એવુ દ્વૈત હોય જ શેનુ ?

આ પ્રમાણે જ્ઞાનભકિત માર્ગના સાત પગથિયા આગ્વી સ્પષ્ટતાથી એક મુસ્લિમ ગુજરાતી લખે છે એમા નવાઇ જેવુ કશુ નથી જ્ઞાનોત્થ ભકિતની આ ભૂમિકાએ આત્મા આત્માના ભેદ ન ટકે, તો હિન્દુમુસ્લિમના ક્યાથી ટકે વારુ પરન્તુ મુસ્લિમ ભકતોની વાણી ઉર્દૂના—કે કબીર જાયસી જેવાની હિન્દીમા છે અનવર સાહેબે કેટલીક કૃતિઓ ગુજરાતીમા પણ લખી ■ એમના ચેલાઓ ઘણા મોટા પ્રમાણમા ગુજરાતીઓ હોવાથી વિસનગર અને પાલનપુર રહેવાને બદલે પ્રથમથી અમરહજથી પાછા આવીને પોતે ઉત્તર હિન્દ ચાલ્યા ગયા નહી, એ અકસ્માતથી જ ગુજરાતને એમનો લાભ રહ્યો

૫૩ અકળવાણી

આ દશા સદ્ગુરુ—હરજીવન કુબેરજી ગવાડી (ભકિરાય)

છ દ—૫૨ હોરી તાન દીપચંદી, સાવરો અજહુ નહિ આયો, એ ઢાળ

કવિ—કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈના અને એમને ઘણા વર્ષ સારી ઓળખાણ પિછાન હતી. એમની કૃતિઓમા ભજનો અને ચાવડા ચરિત (ચાપોત્કટ કાવ્ય) નામે લગભગ આશરે ૧૫૦૦ કડીનુ કાવ્ય મુખ્ય છે

અર્થ— ૧ ધાણી=અજ્ઞાન-મલિન મન ઘાણી=ચિંતા સદ્ગુરુ ન મળે ત્યા લગી મન રૂપ ઘાણી સંસાર રૂપ ચિંતાઓની ઘાણી ફેરવ્યા કરે સદ્ગુરુ મળતા જ, સ સારની ચિંતાઓ છૂટી જઇ મોક્ષ મેળવવાની ચિંતા જ રહે અને એ ચિંતા રૂપ ઘાણી મન રૂપ ઘાણીને સત્સંગ રૂપ સંસારના જ તથાપિ નવા કુંડાળામા ફેરવ્યા કરે ૨ જલ=ક્ષમા અગ્નિ સદ્ગુરુ ન મળે ત્યા લગી સ સારનાન રૂપ અગ્નિ કમાવૃત્તિ રૂપ જળને તપાવ્યા અને ઉકાળ્યા કરે સદ્ગુરુ મળતા જ ક્ષમા (વૈરાગ્ય, તિતિક્ષા) થી શીતળ પવિત્ર અંત કરણ જ્ઞાનાગ્નિને (જ્ઞાનની જ્ઞાનર્દક અગ્નિને) પ્રદીપ્ત કર્યા કરે છે

સદ્ગુરુ નથી મળ્યા ત્યા લગી ધોબી (પુણ્ય-સદાચાર) પાપ રૂપ મલ કર્મ રૂપ વસ્ત્રપટમાથી ધોયા કરે સદ્ગુરુ મળતા જ કર્મ નિ કામ બની જાય, અને એ નવી દષ્ટિએ, પુણ્ય-સદાચાર આદિમા પણ સ્વર્ગની આવતા બંધમા વધારે દુઃખની, અને

આ ભવમા સત્તા પ્રતિષ્ઠા અને લક્ષ્મી સંતતિ આદિની સામાન્ય વાસનાઓના બનેલો ધર્માભિમુખ અહંકાર (ધોબી) હોય છે, તે જ ધોવાતો જાય પુણ્ય-પાપ કુંદનુ મુખ્યપરિવર્તન થઇ જાય, અને એ એક જ કુંદનુ નહીં, એવા તમામ કુંદોનુ

ઇંદ્રિયો આદિ = મનુષ્ય તેમના વિરોધ અને ઇંદ્રિયો આદિ (અર્થાત્ દેહી આત્મા) વિરોધી (સદ્ગુરુની ચોગન લીધે) પરાઙ્મુખ બની જતા સદા જે એક જ સત્ સનાતન આનંદ રૂપ વિલય છે તેની ઝાંખી દેહી આત્માને થઇ શકે છે, અને દેહી આત્મા, ગે સુતાણંથી એ શુદ્ધ પ્રમાણથી ખવાતો તનાનો દેદીપ્યમાન થતો મુમુક્ષુમાંથી મુક્ત બને છે

૨ પહેલી કરી લેટના વિસ્તારની જરૂર નથી આગમીમા માન ઓછો (પ્રતિબિંબ) જણાય તે જ આપણ ઇંદ્રિયગ્રાહ્ય જ્ઞાન છે એ સાચી પાઠકનો ભાવાર્થ તત્વાર્થ જ નિ યાર્થ છે, જે, સદ્ગુરુ મળતા મન દર્પણ આન્તદૃષ્ટિ કેળવી મેળવીને વસ્તુ રૂપ મૂળ વસ્તુને જોતા શીખે માતા તે માયા બાળક તે જીવ, જન્મની નખદુ ખ ભોગ વૈરાગ્યાનુભવો તે બાળકનુ પાલો અનનુ ગે જ છે બીજ નથી એવુ ભાન થાયા કરે તે નિદ્રાવસ્થા સદ્ગુરુ મળતા ગે જ જીવ આ જ અનભવ અન્ભવ પ્રકૃતિને ઝૂનાવુ છુ વા પ્રકૃતિ ઝૂ યા કે એમા મ્હારે શુ એમ સ્વગ્યાનુસંધાન ખિલવતો માયાને સુવાડી ઉઠાડી દે છે ગોધા તે ઇંદ્રિયો મન તે ગોવાળ સાચા ગોપાલ શ્રીહરિમા, સદ્ગુરુ પ્રતાપે મન ચોટતા શમદમાદિક દૈવી સંપત્ દગ્મૂલ અને અભય બની ગરુડને દૂર સુંદર ભગાડી મુકે છે =પતંગ દોર અંતઃકરણની વૃત્તિઓ આકાશ ચિદાકાશ બાળક જીવ જીવ વ્યવહાર જ્ઞાન અને વ્યવહારની વાસનાઓ રૂપ પરપોટા અને પતંગને અંતઃકરણની વૃત્તિઓ ઢીલાવી ઢીલાવીને પોતાની સત્તા પહોંચે તેટલા અવકાશમા ઉડા યા કરે છે સદ્ગુરુથી તત્વજ્ઞાન અને શ્રેયાભિનાષાના સાચો સનાતન પતંગ મળતા તે અંતઃકરણની વૃત્તિઓ મન અહંકાર આદિને ભક્તિજ્ઞાન કે યોગજ્ઞાન રૂપ આકાશમા ઉડાવે છે

૩ અનાનંદગામા જીવ ઘોડો છે અને મન સવાર છે દોર જીવાત્મા છે ટોપી માયાવિમૂઢ અહંકાર છે જ્ઞાનનેત્ર ઉઘડતા વિપર્યય થઇ જાય છે સદ્ગુરુની ગરજ સારે એવા પુસ્તકમા અને સામાન્ય થોથામા ફેર છે, પુરાણી એટલે વાચક મહાપુસ્તકમા પ્રવેશ પામતા તેનાથી મળેલી નવી દૃષ્ટિએ બીજા બધાય પુસ્તક વગેરે સકામ કર્મો તે સામાન્ય બીજ, માણસ સકામ કર્મો કર્યા કરે ત્યા લગી વાવે લણે લણે વાવે એમ લખચોરાશીના ચકરાવામા ચકરડી ધુમરડી કર્યા કરે નિષ્કામ કર્મ રૂપ સનાતન

બીજ એક જ વાર વવાતા ખેડુત બાને ફરી જાય. એ નવા ખેડુત વૃક્ષ ઉપર નિષ્કામ કર્મોના જ ફલ પાકે. લોભ સિંધુ જેવો અપાર અતલ છે તથાપિ જ્ઞાનનુ બિંદુ પણ પ્રાપ્ત થતા લોભ માત્ર શોષાઇ જાય, પ્રકાશના અણુ માત્રથી ઘોરતમ અંધકાર પણ ઓસરી જાય.

૪ અંત:કરણ અને ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓ માણમાત્ર કલહ કર્યા જ કરનારી કુતરીઓ છે કારી—મોક્ષાભિમુખતા મન બુદ્ધિ ચિત્ત અને અહંકાર એ ચતુષ્પાદ પશુનો ચારો સંકલ્પ, મનન નિશ્ચય, મમત્વ આદિ છે પણ સંકલ્પાદિ શ્રેયોમાર્ગે વળતા તે જ (અર્થાત તેમના સાધન વડે જ) મનશ્ચતુષ્કને સુધારે છે હઠયોગ રાજયોગ સસલા છે, પણ કામ ક્રોધ જેવા સિંહને હઠાવે હરાવે છે. નવધા ભક્તિ માતાની જ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ પુત્રી છે પણ એ એક પુત્રી વડે જ ભક્તિ માત્ર પોષાય છે પાપી જન્મેનો તે સાથે પાપ વાસનાએનો ભારો મટેનો પણ શમદમાદિ સાધને અસદ્ વાસનાઓનો ક્ષય થતા તે જ માણસ તીર્થ,—જ્યા જ્યા વિચરે જ્યા જ્યા દૃષ્ટિ પડે તે વસ્તુ તે ઝરત તે પ્રાણી તે સમૂહ માનના મન ધુવે છે,

૫ કાન દ્વારા મળતુ જ્ઞાન આંતર દૃષ્ટિ (આંખ) સદ્ગુરુ પ્રતાપે ઉઘડતા જ શોધી લે છે કાને સાંભળતા જ પ્રત્યક્ષવત્ અનુભવી લે છે સાંભળવામા આવતા જ જુદા જુદા કર્મની ફલ પરંપરા તેની આંખ આગળ બને અનુભવતો હોય એમ તરી રહેવાથી તેને ગાત્રપાતન સહજ થઇ જાય જ્યારે સામાન્ય માણસો સંગેરિયા જેવા પામર ક્રોધ, સદાના દુષ્પરિણામો ફરી ફરીને અનુભવવા પડે અને તોપણ સદામા જ પડયા રહે, વૃક્ષ=મનુષ્ય શરીર. વાયુ—વાણી સામાન્ય માણસ જે શબ્દ કાને પડે તે પ્રમાણે પ્રવૃત્ત થાય ■ ગુરુવાણીથી ફરી જનો વૃક્ષ સામાન્ય વાણી માત્રન હલાવી સન્માર્ગગામિની બનવા મથે છે સામાન્ય રીતે કાજીઓ દબાવ કરીને જમે છે અજ—અજન્મા થયેલો ચૈતન્ય કાજીના ન્યાય નિકાલોને પણ શુદ્ધતર ન્યાય બોધીને અને પ્રવર્તાવીને ઉડાવી દે ■ માણસ કાર્ય સ્થાપિત કાયદા પ્રમાણે જ ચુકાદા આપવાનુ ■ કાયદામાના દોષનુ શોધન કરવાનુ જેનુ કર્તવ્ય તે અધિકારી પુરુષ કાજીના ન્યાયને ઉડાડતો અન્યાય પણ—યોગ્ય પ્રતી—ઠરાવે છે. ધનુષ ભાથામાના સંચિતને પુરૂષાર્થે ક્રિયમાણ કર્મો સાથે સરખાવવાનુ રૂપક જાણીતુ છે ધનુષ ભાથામાના સંચિત અને પ્રારબ્ધ કર્મો જ ફેંકયા કરે ત્યા સુધી માણસ પામર ■ સદ્ગુરુબોધથી પુરુષાર્થમા સ્થિર થયેલો માણસ નિષ્કામ કર્મ જ કરવા માંડે ■ ત્યારથી એ હૃદયવલગનારા તીર ધનુષને પણ ફેરવતા જાય છે અને

આશયમાના સંચિત પૂરા થતા લગી એજ પ્રવૃત્તિએ પ્રવૃત્ત રહે છે. સસારી કુભાર ચાકડો ફેરવ ફેરવ કર્યા કરે, વીતરાગ દશાનો સ્થિરતા જાણતો જ નથી જ્ઞાની કુભારની વાત જુદી છે, ઉલટી છે, પ્રયોજન પૂરતો જ વ્યવહારચાક નિષ્કામપણે ફેરવે છે

૬ મનને ચાર પગ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ તે જતા મન સીધુ નિ શ્રેયસ્ માર્ગે ઉડે મેરુબ્રહ્માડ બ્રહ્મરંધ્ર જેવા અતિ સૂક્ષ્મ છિદ્રમા આતર દષ્ટિ વળી એટલે એ કીડીથી સૂક્ષ્મ આતર દૃષ્ટિ મેરુ જેવા બ્રહ્માંડને ઉથલાવી નાખે, જુદી જ રીતે જુવે સમજે બાય શકિત સમૃદ્ધિ વગેરે ઉપાધિ માત્ર છે, એક કે વધુ ઇંદ્રિય પણ જેને ના હોય, ઓંકારનો જપ એટલે કે તેનુ અર્થભાવન યથાયોગ્ય કરી શકે તે માણસ બોબડો હોય તથાપિ તેને વેદવેદાગ આદિ તમામ વિદ્યા અને જ્ઞાનનુ પરમ તત્ત્વ મળે બ્રહ્મમા સમાધિસ્થ માણસ નિરક્ષર હોય તથાપિ જ્ઞાનીઓમા જ્ઞાની અને પડિતોનો પડિત છે, સગીત આદિ કલાઓ આનદ માટે બનેલ, આનંદનો આનદ જેને સાધ્ય છે તેના આગળ કિનરગંધર્વોના આનદની શી વિસાત વારુ!

૭ અગ્નિ આકળો સદાતપનો અવર્મનો પ્રતીક છે, ઠડક એથી ઉલટો એટલે ધર્મનો પ્રતીક છે વિષયવાસના આદિને ત્યજનાર, તેમનાથી તૃપ્તિ ન વાછનાર, તેમનાથી ભૂખ્યા રહેવામા જ આનંદનાર તેમની લાલણ ઉપર લાથ મૂ ર્યા જ કરે. વિશ્વ ભગવાનનુ ચિત્ર છે, જેનો ચિતારો ભગવાન છે પણ આપણે ભાકતો (એનુ એક અત્યત ક્ષુદ્ર ચિત્ર માત્ર) એ ભ તવત્સનને રચ્યા જ કરિયે છિયે, અને એ જમે તેવી ઘેર અત્યાસ્ય નિંદા સ્તુતિને નામે કર્યા કરતા હઇશુ, તથાપિ જવાબમા એનુ તે અનિર્વચનીય ગહન સ્મિત જ વિલસ્યા કરે થાળ=ઇંદ્રિય વિષયો દેવ-જીવ પ્રારબ્ધ અને સચિત ખૂટતા લગી નિષ્કામ પણે કર્મો થવા દેતો દેતો વિષયો વડે ઘસાતો ખવાતો જ (પામર દષ્ટિએ) જણાય છે અને ઋષિરાજ કહે છે આ સર્વ વિપરીતાભાસી ઘટનાઓ એવી અજબ છે, કે તે સાભળતા પત્થર (છેક બુઠી લાગણીવાળા) પણ ખડ ખડ ખડ હસ્યા જ કરે

આ વિવરણ માત્ર દિશાસૂચક છે ઉપનિષદ્ પાતજલ, ભાગવત, યોગવાસિષ્ઠ, શિવપુરાણ આદિના ગહન રહસ્યભાગોનો વાચક જેમ વધારે સરકારી તેમ તે આ કડીઓને વધારે ખૂબીથી ઘગાવી શકશે. અન્ય ધર્મોના સૂફીઓ અને અગમનિગમ વાદીઓ (મિસ્ટિકસ mystics) આ જ કડીઓને પોતપોતાને અનુકૂલ અર્થમા ઘટાવી શકશે. સસ્કૃત એકાક્ષરી કોશ લઇ બેસિયે, તો વળી આમાની એકે એક

૪. વળી એ દષ્ટિ એ દશા જ આ સ્થૂલ દષ્ટિ સ્થૂલ પ્રેમાદિ સંસારરૂપ નાટકને– આ મનરૂપ માયિક ઇતિહાસપટને–એના નવે રસ અને સાતે રંગ અને સુખ દુઃખના નાના પ્રકારના રોર બકોરમાં ઉપજાવી રહી છે: અગર જો કે આ વચન હમારે શ્રદ્ધાએ જ માનવાનું છે. એ એવું ચમત્કારિક આશ્ચર્ય છે કે તેનો પુરાવો અત્યારે આપવાનું પાલવે નહીં, અને કવિતાનું તો એ કાર્ય જ નહીં.

સુરંગ—સુ+રંગ, એમ અર્થ કર્યો છે; રંગ=રંગભૂમિ, નાટક. કર્તાએ પોતાની ટીકામાં આ અર્થ લીધો છે. સુરંગ=સણુગ, એ અર્થ સાથે ક્રિયાપદ મચાઇ રહી બરાબર બેસે પણ નહીં. અને છેલ્લી કડીમાં મણી=(૧) કર્તાની સદી; (૨) કર્તારૂપ વ્યક્તિમાં, જેમ બીજી વ્યક્તિઓમાં છે તેમ છે તે, શ્રદ્ધા, (૩) પારસમણિ; એમ ત્રણે અર્થ લેવાના છે.

૫. માનવ સ્થૂલ દષ્ટિ અને માનવ પ્રેમ ઇતિહાસ આદિ તો શું, આ બ્રહ્માંડ આખામાં બહારઅંદર તળેઉપર કોઇ પણ દિક્કાલમાં જે કંઈ મૂર્ત છે, હતું, વા હશે તે નામરૂપે આટલી બધી અસંખ્યાનંત ભિન્નતાઓવાળું પણ વસ્તુતાએ એ જ છે, આ ઉપાસ્યબ્રહ્મ જ છે. મ્હારી આ દષ્ટિ એ રૂપની થઇ છે તો એ જ્યાં જાય છે જ્યાં પડે છે ત્યાં તે દરેકને તે સર્વને પોતામય મોહમય જ બનાવી લે છે, આનંદરૂપજ જુવે છે. પારસમણિ અડતાં ઠેકું, કાષ્ઠ લોહ, અસ્થિ હરકોઇ ચીજ સુવર્ણ અથવા રત્ન થઇ જાય તેમ બ્રહ્મ પારસમણિ મ્હને અડતાં હું મણિ (પથરો) શાશ્વતજ્યોતિ રત્ન (બ્રહ્મ) બન્યો, અને મ્હારી આ દષ્ટિ સ્થૂલ મટી, મણિમય બનેલી જ્યાં જ્યાં પડે છે ત્યાં ત્યાં દરેકને રત્નમય મોહમય બ્રહ્મમય બનાવે છે સર્વં खल्विदं सच्चिदानंदं ब्रह्म

આ સંગીત* તો છે અગદ્ય એટલે પદબંધ વા પદ્યબંધ (verse વર્સ) પણ

* ગાયન, ગાન, ગીત=સંગીતમય રચના=સારીગમના સુરોની અમુક ગોઠવણીવાળા એમના પુનરાવર્તનોવાળી રચના સંગીતનું ■ ■ પણ આ સુરાનુપૂર્વી છે, અને એની સાથે સાથે તાલરચના પણ હોય છે.

મધુર શબ્દના બે અર્થ –(૧) ઉપર પ્રમાણે ■ગીતમય (musical); (૨) અક્ષરમેળ વા માત્રામેળ પદ્યરચના વડે લયમય લયવાળું (rhythmical). આ લયપ્રવાહ (rhythm) સાથે સાથે પણ તાલરચના હોય. તથાપિ કવિતા = લયરચના, એ વ્યાખ્યામાં તાલરચનાના લક્ષણને સામેલ રાખવું આવશ્યક નથી. બ્લૅન્ક વર્સ, અર્થાનુસારી લયપ્રવાહ, પદ્ય હોવો જોઇએ અને તાલબદ્ધ ના યે હોય અને ના જ હોય.

(૬–૧૩)

છે અને કવિતા કહેવાય ખરી ? ઉપર બનની સગવડતાએ ચિંતન કર્યું છે તે અર્થપ્રવાહ જેને અનાયાસે મેળે અને એમાં શ્રદ્ધાને લીધે જે આનંદે, તેવા અધિકારીને એ અર્થપ્રવાહ રસિક પણ લાગે, ખૂબીથી કહેલો પણ લાગે, મતલબ કે તેવા શ્રદ્ધાળુની કસોટીએ આ કવિતા છે, અર્થપ્રવાહને માટે વાપરેલી વાણી તોતડી અગર સાંકેતિક, પણ તે તો વિષયની ગહનતાને લઈને અનિવાર્ય, એટલી હદ પણ એવો શ્રોતા ખુશીથી મુકે વળી આવા અર્થથી ઓતપ્રોત બીજી કવિતા તેને બહુ ઓછી મળી આવે, એટલે તેને આ કાચી કવિતા પણ લાગે. ઘણી વિરલ ચીજોને આપણે મૂલ્યવાન અને ઊંચી પણ ગણવાના ભ્રમમાં પડી જઈયે છિયે. તાત્પર્ય કે આ વેદાન્તી સંપ્રદાય વિના છે.

વેદાન્તને તે વળી માત્ર સંપ્રદાય કહેવાય વારુ ? માનવ સૃષ્ટિ અને ઇતિહાસમાં મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી, બૌદ્ધ, મિસરી, હિંદુ, અનાર્ય, એમ ધર્મો સંપ્રદાયો પડ્યા અને તેના વિવિધ રૂપોને જોતો જતો તેમાંથી કોઈ કોઈને વિશેષ સમજતો ભજતો, કોઈ પણ ધર્મ પ્રતિ અવિશ્વાસના ઘોર અધર્મી પરિણામોને પણ નિહાળતો અને માપતો, ધર્માધર્મના દ્વન્દ્વથી પર રહેવા મથતો, કેવળ શાસ્ત્રીય વિચારક અને ધ્રુવદ્રષ્ટા પણ માણસ હોઈ શકે. આવા માણસને હિંદુ ધર્મનું હાર્દ ચાલતુ રૂપ પણ માત્ર

સંગીતમાન્ય = સંગીતમય અને પદ્યમય બને રચનાના સાપેક્ષમાં લખાણોવાળી રચના. આવી રચના સંગીત લેખે ઊંચી હોય, કવિતા લેખે પણ ઊંચી હોય, ત્યારે સુધામાં સાકર બને છે, એમ આપણે માનતા આવ્યા છિયે. સામાન્ય રીતે આપણા રસિકો લેખકોથી માનતા આવ્યા છે, કે કવિતાને અને સંગીતને અવિચ્છિન્ન નાતો છે, જે ઊંચી કવિતા સંગીત વગર રચી જે સંગીતમય બની જ નહીં તો ઘણીખરી રચનાઓ કવિતા, વળી આ માન્યતાઓના ગુચ્છમાંથી કોઈ પણ એના વિષે જરા ચર્ચા ઉપાડે, ત્યાં જૂનવાણી વિવેચકો અને રસિકો લાગણીવશ થઈ જાય છે, અને પૂર્વપક્ષ સાંભળી પણ શકતા નથી. શાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ અને રાગદ્વેષને બનતું પણ નથી. પણ વસ્તુસ્થિતિ આ છે, કે ઇંગ્લિશ કવિતા તેમ જ અંગ્રેજી પહેલાની સંસ્કૃત કવિતાનો પરિચયી વર્ગ વધતો જાય છે, તેમ તેમ (૧) સંગીત તે એક કલા, ત્યારે (૨) કવિતા તે બીજી જુદી કલા, સંગીત કલાના એટલા અંશે વિશેષ મહત્ત્વની સંગીતથી સ્વતંત્ર કલા એમ ગણવાનું વલણ જોર પકડતું આવે છે અને આને પરંપરાપ્રાપ્ત વિદ્યા ભાગી ગયેલી રુચિઓનો રોષ, એવા એવા વિરોધ નડે તે કુદરતી છે, તથાપિ એ વિરોધોની આ નવા વલણને અટકાવવાની કે નબળું પાડવાની તાકાત નથી. સંગીતના માધુર્ય સૌંદર્ય અને કલામયતાને તેમ આપણી લાગણીઓમાં નાજુકમાં નાજુકથી ઉત્તમમાં ઉત્તમ રૂપ એની પ્રભુતાને પૂરેપૂરી સ્વીકારવામાં પણ કવિતા કલાની સ્વતંત્રતા અને પ્રતિભાની વકીલને મુદ્દલ આનાકાની નથી.

એક મપ્રદાય લાગે. અને કમલ મ્ગી વઈ પુ જે સુશિક્ષિત હિંદુઓને આવો માણસ, વેદાન્તને કે હિંદુધર્મને સપ્રદાયના જ વર્ગમા મુકતો હિંદુ, નાસ્તિક નહીં તો વિચિત્ર તો લાગે. આપણે ત્યાં વિચારસ્વાતન્ત્ર્ય હજુ એટલુ ઓછું વિકસ્યુ છે. મતાંતરતિતિક્ષા (ટોલરેશન toleration) સુધરેલા (ખ્રિસ્તી) દેશોમાં બહુ ધીરે ધીરે કેળવાઇ છે, તેટલી આપણે ત્યા પણ કેળવાતા, ધર્મવિષયક શાસ્ત્રીય તટસ્થતાને જમાવવા ચાહતા વિચારકો આપણને પણ એટલા વિચિત્ર લાગશે.

૫૫ તારનું તૂટવું—

તુટયો મ્હારો તમ્બૂરાનો તાર—કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ.

૭૮ પદ સગીતમા લાગી કવિતા ન હોય, સંગીતમા અતિમાન વિચારણા થોડી જ હોય કે ઘણું ખરું નયે હોય. કેટલીક વખત વસ્તુના અંગોપાગ સંખ્યાબન્ધ હોઇ તેમાના મુખ્ય ને સ્પર્શતાં કડીઓ બરાય છે, તેને લીધે વિચાર ગતિ કરે છે એનો આભાસ થાય છે, પરન્તુ ' પડી ટેવ તે તો ટળે કેમ ટાળી " એના જુદા જુદા દાખલાઓ વડે કડીઓ રચી હોય તેમા વૈવિધ્ય આવે છે, તથાપિ વિચારણાનો પ્રવાહ આવતો નથી, તેમ આવા સગીતકાવ્યોનું પણ સમજવુ.

વિષય—જીવનની અપૂર્ણતા પાચ પદર પચીસ જુદી જુદી વસ્તુઓ અને શક્તિઓનો સારા મેળમા સહકાર એનુ નામ જીવન. અને તે તો એમાથી એક પણ ખોટકાય ત્યા ભાગી પડે છે. છ કડીની કવિતા છે, તેમાથી ત્રીજી છોડી દીધી છે. આ કવિ ઘણી કૃતિઓમાં છેલ્લી કડીમા પોતાની સહી કરે છે એટલે કે પોતાનું નામ કેશવ કેશવ હરિ એ ટુકા રૂપમા કડીમા વણે છે.

અર્થ--મ્હારે ધન જન ધામનો ખપ જ નથી, કદાપી ન્હોતો. હરિરસપાનને જ હું જીવનસર્વસ્વ જીવનસર્જના ગણનારો તે પણ મ્હારે માટે તેં અશક્ય બનાવ્યુ, હે હરિ, ત્હારી કરણી અગમ્ય જ છે હરિને આવો શાન ઠપકો કે આવી કરુણસૌમ્ય અર્જ આપણી ભાષામા કેટલી હશે ? જીવાળી તારનો સ્વર બરાબર નીકળવા તેમા રેશમી દોરા ખોસે છે તે.

બારું, દ્વાર, માર્ગ (કાઠીયાવાડી બોલીમા--બાર) બુટી જડીબુટી, મડીયાવાડમા " તૂટીની બૂટી નહી " એ કહેવતમા અને છૂટો પણ બૂટી ઉચ્ચાર થાય છે; એટલે આ કવિઓ યે છે તેવી છટનો દાખલો નથી ર જી કડીમા જાતા (જતા) પણ કાઠિયાવાડી પ્રયોગ છે. કહું છુ કામ ન મ્હારે રે૦ આ પંક્તિથી દેમનો,

અર્થ પૂરેપૂરો આરેખાય છે તાર તૂટ્યો તેથી હવે શા ? ઠ હવે આ જન્મમાં ભગવાન ભજન હારાથી નહી થઈ શકે ભગવાનભજન માટે જ જીવન ભગવાન ભજન જ જીવન, એ જે માનનાર અને પાળનાર તેનો તાર તૂટે છે, એ હારી સ્થતી, ▪ કેશવ હરિ (અથવા હું કેશવ હરિ કહું છુ કે કેશવ, અથવા હરિસુત હુ કેશવ કહુ છું જે) મનથી અને વાણીને અગમ્ય છે. *यतो वाचो निवर्तन्ते* આદિ ઉપનિષદના વાક્ય પ્રસિદ્ધ છે.

ધ્વનિ તમ્બુરા એટલે તારીર એ પહેલો ધ્વનિ. સંસારમાં વ્યવહારનો ગાડો ચરખો એ બીજો ધ્વનિ ગુંજ્, તાર, પારા નખશી, ખૂરી, થાઠી જીવાળી, નરઘા કે ઢોલ વગેરેના ઉપમેય શરીરે પણ કયા કયા ? સંસારે પણ કયા કયાં ? એવા ન કહેવાય એ ત્રણ મુખ્ય ઉપરાંત બીજા માત્ર સૂચિત રહે, તે આવી કવિતામા હોય નથી. ભાષા આપણા વિચારોના મોટા ભાગને સ્ફુટ નહી કરતી જ નથી. વળી વ્યાકૃત (આર્ટિક્યુલેટ articulate) વિચારણામાં પણ આપણા વળણો રુચિઓ આદિ પૂરા આવી શકતા નથી. અને સંગીત તો આપણી પ્રકૃતિગુહામાં ખૂબ ઊંડુ ઉતરી શકે છે એટલ સંગીતકાવ્યોમાં વૈખરી (આર્ટિક્યુલેટ સ્પીચ) થી એના પદોમા કયાયુ હોય તે ઉપરાંત જે અસ્પષ્ટ ધ્વનિ ગુંથવાના હોય તેનું મહત્વ પણ ઓછુ નથી

૫૬ સુરવાટ

ભૂલી પડ્યા ભમૂ —કેશવલાલ હરગોવિન્દદાસ શેઠ

૭૮ ૫૬

અર્થ આમા વતન જવાની સાચી વાટ માટે વલસે છે

૩ આ કડી જરા અસ્પષ્ટ જણાય છે સોણલુ—સ્વપ્નુ કર્તા માયાના અર્થમા વાપરે છે કે ભાવનામય વાસ્તવની છાયના અર્થમા ? ઓળાંખાય એટલે ? કોઈ પણ શબ્દ લને નાગી કવિતામય, અકવિતામય પણ કેટલાક લેખકોને અમુક જાતના શબ્દો ન શબ્દપ્રયોગો તરફ અજબ પક્ષપાત હોય છે ૪ કડી આમ થઈ શકે —જે સ્નેહ માત્ર એક દિવસના અવધિનો, પ્રભાતે પ્રકટી સંધ્યાકાળે આથમી જતો તે સાચો સ્નેહ નહી સ્નેહ નામે સ્વપ્ન માત્ર છે, તેનાથી તો હારી સંજીવનતા મર મર થઇ જાય ▪ ૪ બળદને કાંધ પડે આણસને લોઢા વાગી વાગી ચાઠા પડે એમ "પીઠ પડી" વાપર્યું લાગે છે અથવા બારણાની ઓડ ભાગી ગઇ એ અર્થે

૩૬ ૫૬ (back is broken) નો અનુવાદ ગણીને અર્થ કરો. શબ્દ પસંદગીમા ખામીઓ તો હોય કવિતા જો વિચારણાપ્રવાહ, તો આપણે શબ્દોની પસંદ ગણીને અવગણી ન શકિયે, શબ્દો પણ યથાયોગ્ય હોવાથી જ વિચારાલેખન ખીલી આવે તથાપિ આપણે મુખ્ય જોવાની વસ્તુ વિચાર અને ભાવ અને આને લીધે જ આ પદ ભક્તહૃદયનો સાચો અસરકારક અને હૃદયવાહી ગીતમા પોતાનો ઉદ્ગાર છે. પ્રસ્થાનમા આ કવિના આપેલા પદ કરતા આ વધારે સારુ લાગવાથી તેને બદલે અહીં આ લીધુ છે

૫૭ આપની યાદી —

જ્યાં જ્યાં નજર—સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહેલ (કલાપી)

છંદ ગઝલ ‡ વિષય ઈશ્વર જ સર્વસ્વ

અર્થ માશુક જેના પર ઇશ્ક તે વ્યક્તિ, આશક ઇશ્ક કરનાર વ્યક્તિ આશના બાઈબધ ... ... **ચમન** (૧) બાગ છૂટથી ફરવાની આકર્ષક જગા, (૨) મોજમઝા, આન ... ખૂન ગોદી **ગોદ** બગલ પાસુ **દમ** શ્વાસ **સિતમ** જુલમ, બલાત્કાર **ખંજર** જનૈયો કટાર છરી **યાર** દોસ્ત આશક **અહેસાન** ઉપકાર. **રહેમત** કૃપાદૃષ્ટિ (રહેમ કૃપા) **રાહદારી** વટેમાર્ગુ આ શબ્દમા કવિની શરતચૂક થઇ હોય કે નકલ ઉતારનારની ભૂલ પણ હોય અહીં જોઇએ **રાહબરી** ભોમિયાપણુ, રાહ દેખાડનાર લેખે કામગીરી, રીતભાત રાખેલો **શરાબી** આપ ભક્ત વત્સલ છો, દુ આપનો ધુ એ ખુમારી

૧ લય અને શબ્દની ઇષ્ટાર્થ જણાવવામા અજબ યોગ્યતા અસરકારકતા,

---

‡ રદીફ **આપની** છે પંક્તિનો સન્ધિ સત્ ગણનુ ગાગાલગા રૂપ, જ્યા ગાલગાગા (જુવો પંક્તિ ૩ અને ૨૨) રૂપ આવે છે ત્યાં છેલ્લો સંધિ પગણનુ ગાલગા રૂપ. એટલે જો અર્ધી લીટીઓમા આમ બે માત્રા નિયમિત રીતે ઓછી હોય તો આપણી પરિભાષા પ્રમાણે એવી રચનાને વિષમ ગઝલ કહી શકાય પણ ગઝલમા આટલુ વૈવિધ્ય પા ... જાણવામા વિજય મળે " કેમ એ એક સવાલ છે લગાગાગા (... છોરી ") રૂપના સત્ ગણ વાળી ગઝલનો સન્ધિ ફારસી-ઉર્દુ પિંગલમા મ ફા ઈ લુન્ કહેવાય છે એટલે સમજિમા આવી ગઝલની તર્ણે ગઝલો મફાઈલુન્ ગઝલો છે આ ગઝલમા સન્ધિ લખે સત ગણ છે તે ... ગાલગા રૂપનો છે એ સન્ધિ ફારસી પિંગલમા **મુસ-તફ્-ઇ** લુન કહેવાય પંક્તિ ૩ છી અને ૨૭ મીનો સન્ધિ (ગાલગાગા) ... ઇ લા તુન્ છે અને એ પંક્તિઓમાનો છેલ્લો પગણ (ગાલગા) ફા-ઇ-લુન્ કહેવાય છે (ગઝલપિંગળ ભાગ ૩ જામા 'ફારસી કવિતા રચના નો વિભાગ)

અર્થ પૂરેપૂરો આલેખાય છે તાર તૂટ્યો તેથી મ્હને લાગે છે હવે આ સત્વર ભગવાન ભજન મ્હારાથી નહી થઈ શકે ભગવાનભજન માટે જ જીવન, ભગવાન ભજન જ જીવન, એ હુ માનનાર અને જાણનાર, તેનો તાર તૂટે છે, એ મ્હારી કરણી, હે કેશવ હરિ (અથવા હું કેશવ હરિ કહું છું હે કેશવ, અથવા હરિસુત હુ કેશવ કહું છું જે) મનથી અને વાણીને અગમ્ય છે, यतो वाचो निवर्तंते આદિ ઉપનિષદના વાક્ય પ્રસિદ્ધ છે.

ધ્વનિ તમ્બુરો એટલે શરીર એ પ્હેલો ધ્વનિ સંસારમા અનહદનો આખો ચરખો એ બીજો ધ્વનિ તુબડુ, તાર, પારા નખલી, ખૂંટી, ઘોડી જીવાળી, નરમા કે ટોકર વગેરેના ઉપમેય શરીર પક્ષે ક્યા ક્યા ? સંસાર પક્ષે ક્યા ક્યા ? બધા ન કહેવાય, એ ત્રણ મુખ્ય ઉપરાંત બીજા માત્ર સૂચિત રહે, તે આવી ધ્વનિમા હોય નથી. ભાષા આપણા વિચારોના મોટા ભાગને સ્ફુટ કરી શકતી જ નથી. વળી વ્યાહૃત (આર્ટિક્યુલેટ articulate) વિચારણામા પણ આપણા લક્ષણો રુચિઓ આદિ પૂરા આવી શકતા નથી અને સંગીત તો આપણી પ્રકૃતિગુહામા ખૂબ ઊંડુ ઉતરી શકે છે એટલે સંગીતકાવ્યોમા વૈખરી (આર્ટિક્યુલેટ સ્પીચ) થી એના પદોમા કથાયુ હોય તે ઉપરાંત જે અસ્પષ્ટ ધ્વનિ સૂચવાતા હોય તેનું મહત્ત્વ પણ ઓછુ નથી.

૫૬ સુરવાટ

ભૂલી પન્થ ભમૂ —કેશવલાલ હરગોવિન્દદાસ શેઠ

૭–૬ ૫૬

અર્થ આત્મા વતન જવાની સાચી વાટ માટે વલખે છે

૩ આ કડી જરા અસ્પષ્ટ જણાય છે સોણલુ—સ્વપ્નુ ભ્રાંતિ માયાના અર્થમા વાપરે છે કે ભાવનામય વાસ્તવની છાયના અર્થમા ? ઝીલાંખાય એટલે ? કોઈ પણ નાદ જાતે નથી કવિત્વમય, અકવિત્વમય પણ કેટલાક લેખકોને અમુક જાતના શબ્દો ને શબ્દરચનાઓ તરફ અજબ પક્ષપાત હોય છે હુ કડી આમ લઉં છુ —જે સ્નેહ માત્ર એક દિવસના અવધિનો, પ્રભાતે પ્રકટી સંધ્યાકાળે આથમી જતો, તે સાચો સ્નેહ નહી સ્નેહ નામે સ્વપ્ન માત્ર છે, તેનાથી તો મ્હારી સજીવનતા મર મર થઈ જાય છે ૪ બળદને કાંધ પડે માણસને જોડા વાગી વાગી ચાઠ પડે એમ “ પીઠ પડી ” વાપર્યું લાગે છે અથવા બરડાની કરોડ ભાંગી ગઈ એ અર્થે

૩૯ પદ (back is broken) નો અનુવાદ ગણીને અર્થ કરવો. શબ્દ પસંદગીમા ખામીઓ તો હોય કવિતા ને વિચારણાપ્રવાહ, તો આપણે શબ્દોની પસંદગીને અગત્યની ન ગણીએ, શબ્દો પણ યથાયોગ્ય હોવાથી જ વિચારાલેખન ખીલી આવે તથાપિ આપણે મુખ્ય જોવાની વસ્તુ વિચાર અને ભાવ અને આને લીધે જ આ પદ ભક્તહૃદયનો આ તો અસરકારક અને હૃદયવાટી સંગીતમા યોજેલો ઉદ્ગાર છે. પ્રસ્થાનમા આ કવિના આપેલા પદ કરતા આ વધારે સારુ લાગવાથી તેને બદલે અહીં આ લીધુ

૫૭ આપની યાદી —

જ્યાં જ્યાં નજર—સુર્સિહજી તખ્તસિંહજી ગોહેલ (કલાપી)

૭૮ ગઝલ ‡ વિષય ઈશ્વર જ સર્વસ્વ

અર્થ માશુક જેના ઉપર ઇશ્ક તે વ્યક્તિ, **આશક** ઇશ્ક કરનાર વ્યક્તિ **આશના** ભાઈબંધ દિલોજાન **ચમન** (૧) બાગ છટથી ફરવાની આકર્ષક જગા, (૨) મોજમજા, આનંદ ખૂન ગોટી. ગોદ બગલ પાસે **દમ** શ્વાસ **સિતમ** જુલમ, બલાત્કાર ખંજર જનૈયો, કટાર છરી **યાર** દોસ્ત **આશક** **એહસાન** ઉપકાર. **ઈહમત** કૃપાદ્રષ્ટિ (રહમ કૃપા) રાહદારી વટેમાર્ગુ આ શબ્દમા કવિની ગફલતચૂક થઇ હોય કે નકલ ઉતારનારની ભૂલ પણ હોય અહી જોઇએ **રાહબરી** ભોમિયાપણુ, રાહ દેખાડનાર લેખે કામગીરી, રીતભાત, રાબેતો **શરાબી** આપ મસ્ત તત્સલ છો, ૯ આપનો હુ એ ખુમારી

૧ લય અને શબ્દની ઇષ્ટાર્થ જણાવવામા અજબ યોગ્યતા, અસરકારકતા,

‡ રદીફ **આપની** છે પન્તિનો સન્ધિ **સાત** ગણનુ ગાગાલગા રૂપ, જ્યા ગાલગાગા (જુવો પંકિત ૩ અને ૨૨) રૂપ આવે છે ત્યા છેલ્લો સંધિ પગણનુ ગાલગા રૂપ. એટલે જો અર્ધી લીટીઓમા આમ બે માત્રા નિયમિત રીતે ઓછી હોય, તો આપણી પરિભાષા પ્રમાણે એવી રચનાને વિષમ ગઝલ કહી શકાય પણ ગઝલમા આટલુ વૈવિધ્ય પણ આણવામા વિજય મને ? કેમએ એક સમાન છે લગાગાગા ('દિલ છોડ ') રૂપના સાત ગણ વાળી ગઝલનો સન્ધિ ફારસી–ઉર્દૂ–પિંગળમા મ ફાઈલુન કહેવાય છે એટલે સમગ્રમા આવી ગઝલની ત્રણે ગઝલો મફાઈલુન ગઝલો છે આ ગઝલમા સન્વિ લયે મત્રા છે તે ગાલગાગા રૂપનો છે, એ સન્ધિ ફારસી–ઉર્દૂ પિંગલમા **મુસ–તફ્**–ઇ લન કહેવાય છે, પન્તિ ૩ ૭ અને ૨૨ મીનો સન્ધિ (ગાલગાગા) મા ઇ લા–તુન છે અને એ પંકિત ઓમાનો છેલ્લો પગણ (ગાલગા) ફા-ઇ-લુન કહેવાય છે (ર મપિંગળ ભાગ ૩ જામા ' ફારસી કવિતા રચના'નો વિભાગ)

અન્યોન્ય બિમ્બપ્રતિબિમ્બભાવ, એનુ નામ કાવ્યનો પ્રસાદ. ૧લી કડીમા ર રી રે રી જુવો. બીજી પંક્તિમા સુખે કામદેવ દુઃખે રામદેવ એ વ્યાપ્તિને કેવુ સુન્દર રૂપ આપ્યુ છે. ગાંભીર્ય અને લીલાનો અજબ મેળ સધાયો છે. ૨ લાવીનો અર્ક અત્યન્ત રૂપવતી ચીજ જોતા ઈશ્વરની પાસે શી બલિહારી એવી ઊર્મિ થઇ આવે છે. ૪ અહીં ત્યાં સર્વવ્યાપક ૫ અન્તર્યામી છો. ૯ હાથ મેળવવામા સમભાવ દોસ્તી અને સહચારના તમામ રૂપનો સમાવેશ કર્યો છે. હાથ મેળવવાનો ચાલ યુરોપીય નકલ નથી, રાજપુત ચારણ બારોટ કાઠી આહીરના જમાનાથી ચાલ્યો આવે છે. ૧૦ આપની સાથે અભેદ સર્વત્ર દરેક જીવના અનુભવમા આપની જુદાઇ જ દુઃખી દુઃખી છુ પ્રિયજન મૃત્યુનો અનુભવ. ૧૧ દર્દના રાગમા રાહબરી આપની, તથાપિ એ ગઢબરીનુ એક લક્ષણ આ આપની દૃષ્ટી માણસ-મર્ત્ય-માત્રથી ન્યુદાઈ આ આપનુ લક્ષણ કેમ ન ઓળખાશે ? ૧૨ દુઃખ રૂપે અનુભવેલુ કે લાગુ અનુભવાય સુખ રૂપે અનુભવેલુ કે અનુભવાય, તે સર્વ.

૫૮ સાગર અને શશી:

આજ મહાસાગર જલ પર ઉદય જોઇને—મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (કાન્ત).

છન્દ ગ્રણા ‡ તાનરચના પ્રકુ અનુકૂલ એવા દરેક રાગમા ખીલે. દીવે દીવો પ્રકટે એમ એક નવસુન્દરમાથી જાણે બીજુ વધારે સુન્દર પ્રકટતુ હોય એવા ન વિવેચનપ્રાસની દમ ઉપર તરણતિરછ અર્થ નેવ્યા કર છે, અને પોતાની સ્થૂલસૂક્ષ્મ ગમ્ભીરતા નાદ ભમતા સાથે છે. આમેઆમે પાખામેમે, સ્નેહવંત હનુમન્ત વગેરે સ્રોતના સાજ સાથે પૂરેપૂરા ખીલે

---

‡ ગ્રણા માત્રામેળ છન્દ છે, સામાન્ય રીતે ચાર પંક્તિની કડી દરેક પંક્તિ પ્રાય ૩ નાણસાત — ડુ એ માપની (બાલે પૃ ૭૫, રસગ્રન્થિ ગ્રન્થ પૃ ૬૪-૬૫, ૩૮ માત્રાનો ઘાતાના ઉપયોગમા ૩૮ માત્રાનો ભુજંગસ્ખલન, ૪૦ નો અતિભુજંગ વગેરે. એ જ તાલ રચનાના ૩૫ માત્રાનો માન, એ ટુવાગો કડખો. તેમા વિરામ એટલે અતિરિક્ત તે હલાવ જુદી રીતે વિરામ તે કરખો વગેરે વો) આ શાસ્ત્ર એની વિગતોની વ્યવસ્થા ઠીક ન હોવાથી આ વિગતોમા જ દટાઇ જાય છે, ડૂબી મરે છે, એમ નથી લાગતુ ? અહીં ઝૂલણાની ચાર પંક્તિ નથી, સાડાત્રણ છે. બે પંક્તિ પછી ત્રીજીને ઠેકાણે અર્ધપંક્તિ ૧ ૫—ત્રણ પગણ + ગા એમ જોડવેલી, ચાર ગણની, અને છેલ્લી પાછી ગણાનાની આખી પંક્તિ, જેમા ઉપરની અર્ધપંક્તિની પુનરુક્તિ. દાખલો સીસો ૧, ૬ ૧૧, ૧૬, એ પ્રમાણે

વિષય સૃષ્ટિમા અને કવિહૃદયમા ચમત્કારિ હર્ષોલ્લાસની ક્ષણનુ વર્ણનઃ જૂન ૧૯૩૨ ની પૂર્ણિમા–સોમનાથ પાસેનો દરિયો અને વર્ણન છે તથાપિ આ કૃતિ ઊર્મિકાવ્ય (લિરિક) છે, કેમકે ઉલ્લાસની અને ઈશ્વર પ્રતિ આભારની લાગણીઓ વડે કૃતિ ઓતપ્રોત અને ઊર્મિપ્રધાન છે. સાગર ઉપર ચંદ્રોદયએ ભવ્ય વિષયના વર્ણન દ્વારા ઈશ્વરસ્તુતિ કરવામા તેમ અનુગ્રહનુ સ્તોત્ર સંગીતમા રચવામા ઔચિત્ય પણ પૂરેપૂરુ છે. શૈલી રોમાન્ટિક છે પણ સાથે ક્લાસિકલ શૈલીની સ્ફુટાર્થતા પણ પૂરેપૂરી છે સમજે એ છાપ ઉપજાવવી એ રોમાન્ટિક શૈલીનુ લિશાન નથી સમજાવી શ્રોતા હૃદય પોતાના ઉભરાતા હૃદયરસે ભરી દેવુ, પોતીકો ઉભરો ભોગવતા ભોગવતા સ્તવવો અને ઉભરાવવો એ પ્રકારની આ શૈલી છે એ શૈલીની ખામીઓ વિનાનો અને તેના ગુણોત્કર્ષનો આનો બીજો દાખલો ગુજરાતી કવિતામા ભાગ્યે મળે.

અર્થ—સ્નેહઘન—સ્નેહ તે જ મેઘ ઘેરી અને અજબ જેવી રીતે તૃપ્તિ દેનાર પરિમલ તે જ સ્નેહ નિજગગન—પોતાને કુદરતી ગગનમા સૃષ્ટિપક્ષે આકાશમા, કવિ પક્ષે ચિદાકાશમા ઉત્કર્ષ પામે ઉંચે ચડે છે સર્વોપરિ થાય છે, સમુલ્લસી રહે છે, જેમ આ ક્ષણે કુદરતમા ચંદ્ર તેમ ચંદ્ર જ પરિમલ, મેઘ સ્નેહ, નેહ, અને ઈશ્વરનો અનુગ્રહ સર્વે [illegible] ચંદ્રમય સ્નેહમય પરિમલમય ઉલ્લાસમય વર્ષાઋતુના આગમન જેના તાપગાતિના આનંદાનુભવમા રસસુખાર્દ્ર ઈશ્વરની પ્રસન્નતાએ તરબોળ એ પ્રમાણે વર્ણન હોવાથી જ આ કાવ્ય રોમાન્ટિક શૈલીનો નમુનો છે દાઝેલા—(૧) આ પૂરી થતી ઋતુના; (૨) મ્હારા હૃદયમા લાંબા સમયથી જામેલા

નેત્ર—ચિદાકાશમા સ્નેહ, કુદરતમા ચંદ્ર; સૂર્યચંદ્ર પિતાના સ્થૂલનેત્ર, જ્ઞાનસ્નેહ પિતાના સૂક્ષ્મનેત્ર (સ્વીડનબોર્ગ) પરિમલ એ સ્વીડનબોર્ગી સૃષ્ટિમાં રહેલુ પ્રતીક, તે હુ ભૂલી ગયો છુ અને એ ચોપડી હવે મ્હારા પુસ્તકોમા નથી, સુઝાઇ જાઉં ત્યારે જોઇ કઢાવવા વૃત્તિ પણ નથી પણ જે જિજ્ઞાસુ શોધશે તેને સાંપડશે સ્વીડનબોર્ગી ધૂમસ મિનારના અંદરના અંગોપાંગની ઘટનામા એ વાક્યના અસાધારણ હોવાથી જ તાર્કિક મગજને તે આખો મિનાર રંગીન લાગે છે આ તો આખુ યે ધૂમસ માત્ર છે એ બની જવાય છે

દામિની—લોચનમન. દામિની—મોજાઓ ઉપર પ્રકાશબિંદુ અને પ્રકાશ-રેખાની માળા જાણે વીજળીની [illegible] દેખાતા [illegible] ઢોપાના પાટી દેખાય એવી ચાંદની કેલિકુંજન—કુંજન રૂપ [illegible] એ જ.

સામસામી ગોઠવેલા ફ્લૂજનકલિ કરે છે અથવા તો એક છે તે વારે વારે ફરે છે, હ્રીપક લહેક પંચમસ્વરને અહીં તાન માત કરવા નથી જ દેવો એમ રટી રહીને ફરી ગજવવાની રમત કરી રહે છે આ કેલિકૂજન સૃષ્ટિના સમુલ્લાસનો જાણે મૂર્ત અવાજ છે

તરણી—નહાની હોડી, વિહાર-તરી (jolly boat) ભાસતી—ચાલી રહે છે પૂર્ણિમાની ભવ્ય ભરતીમાં આખી સૃષ્ટિ નહાની શી લીલા તરી જેવી સોહતી હાલે છે હર્ષોલ્લાસની ભરતીમાં છે. ઈશ્વર કૃપાનો ઉલ્લાસ જ મુખ્ય આખી સૃષ્ટિની ઉલ્લસતી સુન્દરતા મુગટને ગૌણ એમ પણ કવિહૃદયમાં છે તેનું અહીં વર્ણવાઈ જાય છે પ્રથમ કડીનું મુખ્ય કથન દુઃખ સન્તાપ શમે છે એનું દોહન આ કડી તે વસ્તાએ પ્રગટિનું ઉંચે ચડે છે અહીં સ્વાનુભવ સર્વાનુભવમાં પીગળી જાય છે એ રીતે પણ આ કડી પ્રગટિનું ચડે છે ઉપનિષદોમાં જેવા વાક્યની દ્વિરુક્તિ જેવી આ બન્ને કડીને અંતે પુનરુક્તિ, ત્યાં સુધ્વનિ તો અહીં સુઘટિત અને સુંદર બને છે

સંગીતકાવ્ય કવિતાના ગીતથી ભિન્ન અને સ્વતંત્ર છે, કવિતાનું વાહન અર્થપ્રવાહ છે તે સમઝાવવાને વળી કવિતામાધુર્ય—અર્થપ્રવાહના લયનું માધુર્ય—સંગીતમાધુર્ય નથી સંગીતમાધુર્યની છાયા દાસી ન્હાની બ્હેન કે "પ્રત્યં"અંકિત નહીં પણ સ્વતંત્ર વિભૂતિ છે, એમ એના વ્યક્તિત્વનો દાવો કરવાને આ વિવરણમાં પ્રસંગોપાત્ત લખ્યું છે પરંતુ એ સર્વ લખાણનો માયનો એવો નથી કે યથાર્થનામ સંગીતકાવ્ય હોય નહીં, અથવા તેની મ્હોટી કિંમત નથી કિંવા તેની સામે મ્હારે ફરિયાદ છે સંગીત લેખે ઉત્તમ કવિતા લેખે પણ ઉત્તમ, એવી બન્ને કલાની ભિન્ન ભિન્ન કસોટીએ ઉંચી રચનાઓ વિરલ જ હોઇ શકે જો ખરેખર એવી હોય તો એ વગર શું અનેકગણો આનન્દ પણ આપે. એવી સંગીત કવિતાઓને જ નીચેનું સુભાષિત પૂરેપૂરું લાગુ પડે—

अविदितगुणा हि सुक्ते भणिति कर्णेषु किरति मधुधारा ।
अनधिगतपरिमला हि हरति दशं मालतीवल्ली ॥

(તરજુમો)

રહેવાં પણ રસ પાતાં કવિતાગાન સુધાધારા શ્રુતિમાં
જાતિવેશ ફુલફુલ્યાં દગહર મગજ ભરતાં રહેવાં‡

‡ આર્યા માત્રામેળ છન્દ છે પહેલી પંક્તિ ૭ ચગણ+ગ=૩૦ માત્રાની, બીજી

૫૯ હરિનો સંગ:

સ્વજન, મ્હને ચડિયા—કાંચનલાલ વાસુદેવ મ્હેતા (મલયાનિલ)

છન્દ પદ રાગ ભૈરવી.

અર્થ ગુલાબી લોહીની તેજી અને તેને લીધે સુરખી. અતિભાર વિલક્ષણ કલ્પનામય જ્ઞાનશક્તિ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનની મર્યાદાઓ વટાવી, અનંગ સૂક્ષ્મ વિષયોમા ગતિ પામે છે ઉપર કવિતા વિષે આવ્યુ તેથી શબ્દનો ખાસ અર્થ કલ્પનાની અસાધારણ શક્તિ લઇયે તોપણ તે અનંગ-જ્ઞ છે, જ્ઞાનની સ્થૂલ મર્યાદાઓ વટાવી જાય છે એ જ તાત્પર્ય છે નિર્ગુણ પાચે ઇન્દ્રિયો લેવી. કરણુ પાચે કર્મેન્દ્રિયો રંગ આનન્દ અને લીના એમ્દમ આ અપૂર્વ વિકાસનુ કારણ ? હરિનો સંગ એ મહત્તમ લાભ મ્હને પ્રાપ્ત થયો હુ સાચા સ્નેહામૃતમા ડબકો ખાયો. ત્યાં આને "સ્નેહવિનેપન " કહે છે 'સ્નેહાવગાહન " કે 'સ્નેહપ્રાપ્તિ" જેવુ નામ પણ આને

આ કવિની કૃતિઓનો સંગ્રહ પ્રકટ થયેલો જાણવામા નથી, મે 'સાહિત્ય' માસિકમા છૂટીછવાઇ પ્રકટ થયેલી જ જોઇને તેમાથી આ પસંદ કરી છે આખો સંગ્રહ

---

૫ ચગણ—લ + ચગણ + ગ = ૨૭ માત્રાની, એ એનુ માપ છે બન પંક્તિમા ૧ લો ગણ અપવાદ ગણીને પછીના એકી સ્થાનમા જગણ (જભાન—લગાલ) ન હોય અને છેલ્લી પંક્તિમા છઠ્ઠો ગણ જગણ અગર ૪ લ એ રૂપનો હોય તો સારુ એ બે બનાવણો ઘણી જૂની છે બે પંક્તિને બને ચાર ચરણ તેમા વિષમ (૧ લુ ૩ જુ) બાર બાર માત્રાના અને ત્યા આગળ પણ વિરામ, એ બનાવણો સંગીતના અમલ વધતા અને પિંગળશાસ્ત્રમા છન્દોની વ્યાખ્યા વર્ગીકરણ આદિમા સમ વિષમ ભેદ દાખલ થતા હમેશાયની લાગે છે ચાર પંક્તિ જેવા જ ચાર ચરણ થયા તથાપિ કૃતિ ગણાય બે જ પંક્તિના શ્લોક એ રૂઢિમહિમા અનુષ્ટુપના તેમ આર્યાના ઇતિહાસમા પણ જોઇ શકાય છે વ્રજભાષાના તેમ ગૂજરાતી કવિઓએ આ અતિ પ્રાચીન સુન્દર છન્દને અવગણ્યો છે તે ઠીક નથી મરાઠીની માફક ગુજરાતીમા પણ એ સુપરિચિત થઇ લેખકવાચકને પ્રિય થઈ પડે તો સારુ પિંગળશાસ્ત્રીઓએ ગાહા ગાથા આર્યા અને એમાથી ફૂટેલા ગીતિ આદિ છન્દોના પ્રકરણમા ખૂબ વિસ્તાર કર્યો છે જુવો રણપિંગળ (પૃ ૮૫ થી ૧૧૮) બરવે (પૃ ૮૨ થી ૯૪) અને વસન્ત માસિકમા રા. રા નરસિંહરાવનો આર્યાગીતિ ઉપર 'ગીતિનુ સ્વરૂપ' એ નામનો લાંબો અનેક પિંગળગ્રન્થોના દોહનરૂપ વિદ્વત્તા ભર્યો નિબન્ધ (વિ સ ૧૯૭૩ થી ૧૯૭૪ ના ફાગણ સુધીના અંક) જેને અન્તે નવદગતાબંધ વિગેરેનો સારોદ્ધાર ગુજરાતી કવિતાની દૃષ્ટિએ મે પછીના એ જ અંકમા દર્શાવ્યો છે (વસન્ત—ચૈત્ર ૧૯૭૪ નો અંક)

પ્રકાર પરો જોઈએ કવિતાની ગુજરાતી પ્રજાને પરવા ઓછી જ છે, એમ અનુભવીને ટુંકી વાર્તાઓ વગેરે સાહિત્યના બીજા ક્ષેત્ર તરફ વળેલા લેખકોમા એ મનાય કેશી રીતે, તે પણ એમનુ જીવન વગેરે પ્રકારોમા આવે નહી ત્યાલગી કેમ સમજાય ?

૬૭ સિન્ધુનુ આમંત્રણ—

આનન્દસિન્ધુ આમંત્રે—રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક (શેષ)

છંદ સ્રગ્ધરા અને અનુષ્ટુપ બને અન્ત્યપ્રાસ વાળા ૫ મી કડીના અનુષ્ટુપમા વિષમચરણો પણ પ્રાસે સાચા છે

વિષય આ અન્યોક્તિ નથી વ્યાજોક્તિ નથી, પરપરિત રૂપક નથી, ગોઇપણ જાતનો માત્ર અલંકાર નથી, જો કે સિન્ધુ અને પરમાત્મા બેને લાગુ પડે એવુ વર્ણન (સહોક્તિ) છે, અને તદ્દન કુદરતી રીતે કરેલુ (સ્વભાવોક્તિ) છે પરન્તુ વિષયની જાતાને અત્યન્ત સીધી સચોટ રીતે વેધની શૈલી ભક્તહૃદયની નિખાલસતામા જ તેની અલંકારસમૃદ્ધિ અને બીજી ખૂબીઓને ગૌણ બનાવી દે છે બાલક અને વિયોગની દીવચાલ માત્રમા સહજ સ્ફૂર્તિ અને લીલા બને હોય પણ લીલા અને નૃત્ય આપણે અમુક હીરચાલ કે તેના ખાસ ખાસ નિહાળિયે ત્યારે જુદા પાડિયે, સામાન્ય રીતે તો એની સજીવનતાને જ નિરખી રહિયે. તેમ વાણીમા પણ એકેક અને ઓતપ્રોત ભાવના કે તનસ્પર્શિતા આવતા તેના પૃથક અંગોમાના અલંકારાદિ ગૌણ બની જાય છે અર્થની પ્રથમથી ખબર નહી અને મથાળા ઉપરથી આ પંક્તિઓ સિંધુ વિષેની એમ જાણીને જ વાચવા માંડે તેને આ પરમાત્મા વિષે પણ છે એમ ભાન થતા, તે આદિથી ફરી વાચે છે અને બેવડો આનન્દ મેળવે છે

૧ આનન્દ સિંધુ (૧) આનન્દમય સિંધુ (૨) પરમાત્મા, પ્રકૃતિએ જ આનન્દસ્વરૂપ. ઉર્મિ (૧) મોજા, (૨) હૃદયની કે પણ લીલા. ઝીણા મોતી સાથે દેખાતા દીપ્તા કાથ-ભપકી, બાછેનુ તેજ બેસનાવીની લીલાશ અને ગાયના ઘીની આછી પીળાશને શાય કહે છે ધૂપછાંવ ૨ રિ કાપડને બે બાજુથી અને એક જાતના પ્રકાશમા જોતા એક રંગનુ તેજ દેખાય સામી બાજુથી બીજા રંગનુ તેજ દેખાય એવા રંગમિશ્રિત તેજવૈવિધ્યને શાય કહે છે, જે હીરા રત્નો આદિના પહેલામા ખાસ ધ્યાન ખેચે છે શ્રાસ આદ એ શાય શબ્દના પ્રાંતિક ઉચ્ચારણ માત્ર છે

૨ સિંધુ પક્ષે સ્થૂલ વાસ્તવિક અર્થ. પરમાત્મા પક્ષે એના નિ:સીમ સદાસમ વાત્સલ્યનો અર્થ. ધરમાં જેમ બાળકોને બધી જ છૂટ, તેમ અહીં પણ છે.

૩ માનવો (૧) આર્ય, (૨) પીતવર્ણ (૩) હબશી, અથવા (૧) હિંદુ, (૨) મુસ્લિમ, (૩) ખ્રિસ્તી અથવા અંગ્રેજ, ફ્રેંચ, જર્મન, ઇટાલિયન એમ અનેક કોટી, ધર્મ, રાષ્ટ્રસીમા આદિ ભેદપ્રભેદે વિભક્ત તથાપિ એકજ હવ છે: આખી માનવજાતિ એક જ યોનિ છે. સિંધુને આપણે જુદા જુદા કાંઠા પ્રમાણે અનેક ગણિયે છ, મહાસાગર સાગર આદિને જુદા જુદા નામો આપિયે છ ખરા, પરંતુ વસ્તુતાએ આખો પારાવાર એક છે ધર્મોના પણ આપણે ઐતિહાસિક નામો ભેગા કરિયે તો અનેકાનેક થાય, તથાપિ ધર્મવૃત્તિ, ધર્મતત્વ માનવધર્મના આત્મારૂપ સત્ય, એક છે. ઈશ્વર વિષેના ખયાલ અને વ્યાખ્યાઓ જુદે જુદે દેશકાળે જુદા જુદા પ્રવર્ત્યા તથાપિ પરમાત્મા એ ■ જનનીનંદાની જડતા સાગરના ઐક્યને છેદી ન શકે. કોટી મત, વતન, રાષ્ટ્રવાદ, ભાષા, સમાજબંધન, આદિ જડ ઉપાધિઓ ગમે તેટલી, પણ માનવજાતિના સૂક્ષ્મ ઐક્યને વિભેદી ન શકે. ભેદભાવ પૂરેપૂરો ઉતરશે, સૂક્ષ્મ ઐક્ય વિકસાવશો, તેમ તેમ તમે અનંત ગૌરવ ("ગજવા") સાધશો, તમારા "સુર" (જીવન)માં અનેરા રસ ફુરશે. મ્હારી સાથેનું ત્હમારૂં ઐક્ય પણ તેમ તેમ જ અનુભવશો.

૪ સિંધુ પક્ષ શબ્દાર્થ છે તે વાસ્તવિક અને સાથે મનોવેધક છે આ ગીતની સ્વર-વ્યંજન-લીલા પણ જુવો આર્ય કવિતાની પડતીના સૈકાઓમાં ગીતગોવિન્દ કીચકવધ, આદિ પ્રાકૃતસંસ્કૃત કૃતિઓમાં ખડખડતા શબ્દાલંકારો વધી ગયા અને એ વલણ ઉતર્યું, તથા હિંદી કવિતામાં તો દિગ્વિજયી થયું,—કલ્પના અને વિચારપ્રવાહ પણ કવિતામાંથી નષ્ટપ્રાય થયા. એટલે કાલિદાસાદિ કવિઓની સૂક્ષ્મ શબ્દાલંકૃતિ વધારે સુંદર તેમ અર્થ અને ભાવને કુદરતી રીતે પોષનારી હોવાથી વધારે સચોટ છે, તે આપણે લગભગ ભૂલ્યા હવે અંગ્રેજી કવિઓના સંપર્કથી તે આપણે આપણી ભાષામાં ખીલવવા માંડી છે અંગ્રેજી શૈલીની ગુજરાતી કવિતા સ્પષ્ટ શબ્દાલંકારોને લગભગ વર્જે છે, ત્યારે કુદરતી સ્વર-વ્યંજન-લીલાની આરાધક બની છે આ કડીમાં ક્લિસકનો ઊ, ઐઠાનો ઐ, ઢેક ન હલાકો આ **ઘેરા ઘોર ગર્તે** એમાં સ્વર વ્યંજન બને **અતલ ઉલટતા** એમાં લ ટ લ ની હલકી પુનરુક્તિ, **ઓધો અગાધ** એમાં સ્વર વ્યંજન બને, **વિ—વિ —ખા-ખે,** અગાધ-અબાધનો પ્રાસ અને બીજી પણ વિગતે સ્વર-વ્યંજન-લીલા આદિ રહે એવી છે

અને પરમાત્મા પણ ? માનવ વિચ્છક્તિઓની નદાનીશી કુટપડીએ પરમાત્મા અતલ છે, અગાધ છે, અગમ્ય છે, આશ્ચર્યવત્ છે, નેતિ નેતિથી અટકી જવું પડે એવો છે પ્રતિના સામાન્ય માનવીઓને તોયે ગમે તેટલી નિ સીમ,–પણ પરમાત્માને હિસાબે ? તણો શુદ્રશુદ્ર, ગણ્યા ઓગો, વિસ્તારોના વિરોધણોમાં જે છે અસ્ફુટતા અપૂર્ણતા અવિગતતા નેતિવાચકતા છે, તે પરમાત્માની સર્વતોમુખી અગાધતાને તોલની માનવવાણી સ્પર્શી શકે તેની સ્પર્શી છે, અને અનાસ્તનની અસત્યતામાં કે અતિશયોક્તિની મૂર્ખાઈમાં પડ્યા વગર કૃતકૃત્ય બને છે કોઈમાં ઊડી વિચારણા તેમ દરેક કવાની દરેક જાતિના રસિકને નહાવી ધન કૃતિ નાચન માટે અહીં મનમાન્યો અવકાશ છે તો પછી સામાન્ય માણસો માટે પણ હોય જ ને

૫—૬ મહત્ત્વ અગલિત ઘેલી ગેબાન ખસ ગદેવું કહેવું એમ કહેવાની પ્રેરણામય જ કથા શા માટે શી રીતે કહે છે એવા કોઈપણ સવાલના જવાબ દેવા ઉચિત જ નહીં એવી અનની શૂન્યતા, અશુદ્ધનું મૌન જ જવાબમાં ની એવી. પછી વિમલ પછી મલીન, કેવા વાદ ગબ્હોમાં કેવો ગભીર અર્થ છે! સરખી સુ ખ સમરેખ મથી મથા શેને શેને માટે મથતા હોય છે વારુ ? અરે ! છે બાલક, એમને માટે તે એવા એવા સવાલ પૂછવાના પણ હોય ! જેમાં ચવે તેમાં કેવા આનન્દે છે તે જુઓ, પછી પછી બીજા જ કશામાં આનન્દે છે તે જુઓ, એટલે તમારી પૃચ્છા આ તકુવ માત્રમાં જીવનાગી યોનિ પરત્વે કેવી કેટલી અજુગતી છે, તે તમે જ પામી જશો. ૮ ા અને વર્ષ જેવા પ્રેયો માટે એવા મનુજ જન્તુઓ આ પારથી પેલે, ત્યાંથી પાછા અહીં, એમ જન્મે મરે જન્મે, સબયોગથીમાં ભ્રમરથાકર ચાકરનમર કુદાયા કરે, એ જ એમનો ઇતિહાસ તેમને સિંધુ કહે છે, જે જે નદીઓમાં તને દો તેના પ્રવાહ પન્થોને વળગીને તેમને અનુભવ કરીને જ વળી આવો તો તમે અનાયાસે અને નિઃસંદેહ સ્હેજે જ સમજો અહીં નદી = ધર્મ, પથ, વર્ણાશ્રમપરંપરા, નવો સુયોજિત અર્થ પણ વાધ નથી કે આવી કૃતિઓમાં સૌથી વિશાળ અર્થ જ પૂરો સાચો અર્થ. (ધર્મ પન્થો કરતા કરાવનારને આ ઉપયુક્ત અનવર દૃષ્ટિ જનજન અસા થ છે)

જીવન કેટલું તો કરુણ છે, દયા આવે એવું છે, તે જુવાનું નથી કરનારાએ કે સાહ બચપનમાં કરુણ રસન ઓવાની રીતે છે આ જળ ગુમર (hu our) પ્રકાર છે અને આપણી મર્મનમાં આને પણ ગણિ જ કહે છે આનન્દે

વાણી તોતડી અને અશક્ત એટલું જ નહીં, એના ન્યાયશાસ્ત્ર, દર્શન, પૃથક્કરણ આદિ સત્યને પામવાની ક્રિયાઓ, તમામ તોતડા અને અશક્ત છે. શબ્દ તેમ ગદ્દન અને ક્ષેત્રમાંથી આપણી શક્તિઓ અંજાઇ જઇ પાછી વળે છે.

૭ અહીંથી (૧) સિંધુથી, (૨) પરમાત્માથી. દિનકર ભાન અહીં જ પ્રથમ કિરણ પ્રસારે છે, અસ્ત અહીં જ પામે છે. એક ચક્રે અપ્રતિરથ (પુરાણોમા સૂર્યના રથને એક જ ચક્રનો વર્ણવ્યો છે, એ હકીકત પણ આ ઉક્તિ કવિના ધ્યાનમા હોય તથાપિ અર્થ તો અનન્ય શબ્દાધિરાજ શ્રેષ્ઠ એ જ ઉત્તમ છે) અકલ અખિલ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના પહેલો સર્ગ પહેલી માયા (જુવો નાસદીય સૂક્ત વગેરે) નિસર્ગમે છે ઉત્પત્તિ પામે છે. ઉંચા નીચા ફરીને લખચોરાશી ફેરા, ઉચ્ચનીચ યોનિઓમા સમય નિજ થતાં કર્મપરિપાકે, પુરુષાર્થ સચયે

સિંધુ પક્ષ નામ તેનો નાશ સર્જાય જે જે કંઇ તે તે વિસર્જાયા વિના રહે જ નહી, એ સ્થૂલ અર્થ.

૮ શુદ્ધ—એટલી એ દ્વન્દ્વથી સિંધુ પર છે કવિત—અનુચિત બેયને પોતાના લાભ અપક્ષપણે આપતા સૂર્ય ચંદ્ર મરુત અગ્નિ એવા એવા દ્વન્દ્વોથી પર છે. પરમાત્મા પાપ પુણ્યના દ્વન્દ્વથી પર છે. પાપ કર્યાં છે, પાપી છુ અનધિકારી છુ, પાપવૃત્તિઓને પ્રજાળી વિમલ બનુ ત્યારે જ અધિકારી, એવા એવા ખયાલ પણ ભ્રમત છે, અહંતા છે. આત્મા જાતે સદા અને સર્વાવસ્થામા શુદ્ધ મુક્ત સ્વરૂપ છે જ, તો પછી એ સર્વ ચોખવિયાવેડા શાકા અનાસ્થા વામો નાખો આ શુદ્ધ મુક્ત પ્રવાહે શુદ્ધ મુક્ત વિહરો.

૯—૧૦—૧૧ આટલે સુધી સમજી લીધા પછી સુસ્પષ્ટ છે. કડી ૧૦ પાછી કડી ૫-૬ જેવી છે. કડી ૧૧ પરમાત્માની અગાધ ઉદારતા અને ધીરજનુ કથન છે. કોઈ ગયુ નહીં એટલા તો થોડા ગયા કે સૌ પ્રમાદી વા નાસ્તિક કોઇપણ ગયુ નહીં, એમ કહેવામા અતિશયોક્તિ નથી અને સિંધુ પક્ષે શુ, એમ કોઇ પુછે તો તેને જવાબ એટલો, જે તમે ન સમજ્યા તેણે જ આવો અરસિક સવાલ પૂછ્યો આ છેલ્લી પંક્તિઓમા પરમાત્મા જ વિષય છે, સિંધુ તેનુ પ્રતીક (ઓઠુ) માત્ર છે*

---

* પૃ ૭૭ સસ્કૃત શ્લોક — ૐ મર્ય વાચનુ

વાગ્રત્નાકર દુહિતા કાવ્યકલારસિકલિપ્તા દેવી,
અનન્તાપિ સૌન્દર્યો ગુંજન્તા ખિલવતા જીતો!

સૂચિ ૧ લી

કવિઓની કક્કાવારી : જન્મતિથિઓ : સદ્‌ગતની મૃત્યુતિથિઓ.

સમૃદ્ધિ તેમ વિવરણમાં પૃષ્ઠસંખ્યા પાનાનજો કૃતિનો સંખ્યાંક મથાળે આપેલાં છે. કૃતિ અને તેનું વિવરણ બંને આ મથાળે મુકેલા કૃતિના આંકથી તુરત જડશે. •સ્થલનિર્દેશ માટે એ આંક જ આપ્યા છે. તખલ્લુસ નામ સાથે કૌંસમાં મુક્યું છે.

જન્મતિથિ. વિક્રમ સંવત, મહિનો, તિથિ, વાર, ઇસ્વી તારીખ, મહિનો, સાલ, એ અનુક્રમે નોંધ્યા છે. વિગતોની ચોકસાઇ માટે પૂરતી તસ્દી લીધી છે. *સંજ્ઞા અધિક માસ માટે, I કાનો અધિક પછીનાને માટે છે; દાખલા-- ૫*=અધિક ફાગણ; ૫I=બીજો ફાગણ. વદ તિથિ માટે ૧૫ ઉમેરીને આંક મુકયો છે; દાખલા—૧૭=વદ બીજ; ૧૭/૧૮=વદ બીજ ઉપરાંત ત્રીજ તે જ દિવસે. નામ પછીની લીટી જન્મતિથિની છે.

મૃત્યુતિથિ. સદ્‌ગત કવિઓના નામ તળે જન્મતિથિ પછીની લીટીમાં મૃત્યુતિથિ આપી છે.

અનવરમિયાં આઝમમિયાં કાઝી (સાની) ૫૨
૧૮૯૯-૭-૨૧ શુક્ર ૧૯-૫-૧૮૪૩
૧૯૭૨-૩-૧૭ શનિ ૨૨-૧-૧૯૧૬

અરદેશર ફરામજી ખબરદાર ૫૦
૧૯૩૮-૧-૧૫ રવિ ૬-૧૧-૧૮૮૧

ઇન્દુલાલ કુલચંદ ગાંધી ૪૧
૧૯૬૨-૧-૧૧/૧૨ બુધ ૮-૧૧-૧૯૦૫

કાંચનલાલ વાસુદેવ મહેતા (મલયાનિલ) ૫૯
૧૯૪૮-૯-૨ રવિ ૨૬-૬-૧૮૯૨
૧૯૭૫-૮-૨૬ મંગળ ૨૪-૬-૧૯૧૯

કૃષ્ણપ્રસાદ ગિરિજાશંકર ભટ્ટ (નૂતનશ્રી) ૪
૧૯૪૩-૧૨-૨૨ રવિ ૯-૧૦-૧૮૮૭

કૃષ્ણલાલ જેઠાલાલ શ્રીધરાણી ૨૭
૧૯૬૭-૧૧-૨૪ રવિ ૧૭-૯-૧૯૧૧

કેશવલાલ હરગોવિન્દદાસ શેઠ ૫૬
૧૯૪૫-૧-૧૭ મંગળ ૨૦-૧૧-૧૮૮૮

કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ ૫૫
૧૯૦૮-૨-૧૬ મંગળ ૯-૧૨-૧૮૫૧
૧૯૫૨-૫-૧ શુક્ર ૧૪-૨-૧૮૯૬

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ ૩
૧૯૧૫-૧૨-૨૧ સોમ ૧૭-૧૦-૧૮૫૯

ગણપતરાવ ગોપાળરાવ બરવે ૫૮
૧૯૩૦-૩-૫ બુધ ૨૪-૧-૧૮૭૪

ગજેન્દ્ર ગુલાબરાય બુચ ૧૦
૧૯૫૮-૧૨-૧૩ સોમ ૧૫-૯-૧૯૦૨
૧૯૮૪-૧-૨૦ રવિ ૧૩-૧૧-૧૯૨૭

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી ૧૧
૧૯૧૧-૧૨ ૧૦/૧૧ રવિ ૨૧-૧૦-૧૮૫૫
૧૯૬૩ ૩-૨૦ શુક્ર ૪-૧-૧૯૦૭

ચતુરભાઇ ઉમેદભાઇ પટેલ ૧૫
૧૯૫૮-૨-૫ સોમ ૧૬ ૧૨-૧૯૦૧

ચંદુલાલમણિલાલદેસાઇ(વસંતવિનોદી) ૩૬
૧૯૩૮-૧૧-૧૪ મંગળ ૨૬-૯ ૧૮૮૨

ચંદ્રવદન ચિમનલાલ મહેતા ૩૮
૧૯૫૭-૮-૧૭ શનિ ૬-૪-૧૯૦૧

ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા ૧
૧૯૪૦-૮-૨૩ સોમ ૧૬ ૬-૧૮૮૪

છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ ૨
૧૯૦૬-૧૧-૧ શનિ ૭ ૯-૧૮૫૦

જગન્નાથ દામોદર ત્રિપાઠી (સાગર) ૪૮
૧૯૩૯-૩-૩૦ બુધ ૭-૨-૧૮૮૩

જન્મશંકર મહાશંકર બુચ (લલિત) ૧૮
૧૯૩૩-૮-૨૦/૨૧ શનિ ૨-૯-૧૮૭૭

જીવ(ન)રામ લક્ષ્મીરામ દવે (જટિલ) ૪૦
૧૯૨૦-૫-૨૧ શનિ ૧૯-૩-૧૮૬૪
૧૯૫૭-૬-૨૦ મંગળ ૯-૪-૧૯૦૧

જીવાભાઇ અમીચંદ પટેલ ૩૨
૧૯૩૪-૯-૧૨ ગુરુ ૧૧-૭-૧૮૭૮
૧૯૬૪-૩-૧૩ ગુરુ ૧૬-૧-૧૯૦૮

ઝવેરચંદ કાળીદાસ મેઘાણી ૩૪
૧૯૫૩-૧૦-૨૦ મંગળ ૧૭-૮-૧૮૯૭

ઝીણાભાઇ રતનજી દેસાઇ (સ્નેહરશ્મિ) ૩૫
૧૯૫૯-૬-૧૯/૨૦ ગુરુ ૧૬-૪-૧૯૦૩

ડાહ્યાભાઇ પીતાંબરદાસ દેરાસરી ૧૬
૧૯૧૩-૧૨-૨૪ રવિ ૧૧-૧૦-૧૮૫૭

ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ ૯
૧૯૪૪-૭-૧૨ મંગળ ૨૨-૫-૧૮૮૮

ત્રિભુવન પુરુષોત્તમ લુહાર (સુન્દરમ્) ૨૫
૧૯૬૪-૫-૧૯ રવિ ૨૨-૩-૧૯૦૮

ત્રિભુવન પ્રેમશંકર ૧૨
૧૯૨૧-૧૨-૩ શનિ ૨૩-૯-૧૮૬૫
૧૯૭૯-૯-૧૫ શુક્ર ૨૭-૭-૧૯૨૩

દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ ૬ : ૩૧
૧૮૭૬-૪ ૧૦ સોમ ૨૪-૧-૧૮૨૦
૧૯૫૪-૬-૩ શુક્ર ૨૫-૩-૧૮૯૮

દામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકર ૮
૧૯૨૭-૨-૫ રવિ ૨૭-૧૧-૧૮૭૦
૧૯૮૦-૧૧-૯ રવિ ૭-૯-૧૯૨૪

દુલેરાય લાખાભાઇ કારાણી ૨૪
૧૯૫૨-૪-૨૨/૨૩ બુધ ૫-૨-૧૮૯૬

દેસળજી કાનજી પરમાર ૩૭
૧૯૫૧-૩-૫ શુક્ર ૧૨-૧-૧૮૯૫

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયા ૨૯
૧૯૧૫-૧૧-૭ શનિ ૩-૯-૧૮૫૯

નર્મદાશંકર લાલશંકર ૭ : ૩૦
૧૮૮૯-૧૧-૧૦ શનિ ૨૪-૮-૧૮૩૩
૧૯૪૨-૪-૨૨ ગુરુ ૨૫ ૨-૧૮૮૬

નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યા ૨૬
૧૮૯૨-૫-૨૧/૨૨ બુધ ૯-૩-૧૮૩૬
૧૯૪૪-૯-૩૦ મંગળ ૭-૮-૧૮૮૮

સૂચિ ૨ ૭

પ્રથમ પંક્તિઓની કક્કાવારી

આ ગ્રંથના આ પ્રકરણની નથી ; કૃતિના નામ

કૃતિઓના મથાળાં કૌંસમાં

સૂચિ—૨

સૂચિ ૩ જી

મુખ્ય વિષયોની કક્કાવારી.

કૌંસમાંના સંખ્યાંક પ્રવેશકના પેરાગ્રાફોના છે; પૃ સાથે મુકેલા સંખ્યાંક પાનાંના છે; બીજા આગલી સૂચિઓમાં છે તેમ જ વિવરણના સંખ્યાંક છે.

* સ્વપિંગલ, જરદે, કે મ્હારી ચોપડીઓનાં અવતરણ નિર્દેશ આદિ નોંધ્યાં નથી.

---

† બધાનું વર્ગીકરણ નથી કર્યું, ૮ ૫, ૭૮ ૫૬, ૬૦ ઉપરના એકે વર્ગમાં મુકયા નથી. વાચકે વિચારપૂર્વક વર્ગીકરણ કરવું ...પોતે પાનું ઉપની કાવ્ય... ...વગીકરણ...

શુદ્ધિઓ અને વધારા

પાનું	ઓળ	શુદ્ધ	પાનું	ઓળ	શુદ્ધ
(૧૫)	૧૯	poetic	(૧૬)	૬	Whitman
(૧૬)	૨૩	જાતને	(૧૯)	૭	compromise
(૨૩)	૨૧	આખું કોનું હોય	(૨૮)	૨૦	કર્તાના
(૨૯)	૨૨	ઘડિયો ચાલે	(૩૨)	૧૪	(પ્હેલો શબ્દ) સમીપના
(૩૩)	૧૬	એટલે, (૨) સહૃદય	(૩૩)	૧૭	સમજે, (૩) જેને
(૪૦)	૧૭	ઉદ્‌ભાવિત, અને કૉસ તથા અર્ધવિરામ ન જોઈએ	(૪૨)	૨૧	ગોપચન્દ

(૪૩) ૧૮ ઉમેરી લેવું —વળી અંગ્રેજી બ્લૅન્ક વર્સ અને પ્રવાહી પૃથ્વીના ઉત્તમ-નમૂનામાં તો અર્થાનુસારી અર્થપોષક અર્થસર્જક લયલહરીઓ જ મુખ્ય લય બની રહી, અંગ્રેજી પંક્તિના આયમ્બ-વય-મૉલને કે ગુજરાતી પંક્તિના "પૃથુ"-લય-મૉલને પોતાનું વાહન જ બનાવી લે છે માટે જ પ્રવાહી પદ્યનો લય કાવ્યમય ગદ્યનો જે છાલક લય અને તાલપ્રધાન કવિતાનો અગર તાલવિના પણ પંક્તિ છેડે અર્ધ કડી છેડે અને કડી છેડે દૃઢ વિરામવાળી કવિતાનો જે અતિ નિયંત્રિત (વિચારબન્ધને બન્ધન રૂપ) લય—એ બેય છેડાના લયો વચ્ચેનું સોનેરી મધ્યબિન્દુ (ગોલ્ડન મીન) છે; જેના પ્રવાહમાં જ કથાન્વિત લયમાધુર્યના ઉત્તમોત્તમ રૂપો ખીલી શકે છે, અને કવિતાસામર્થ્ય ગદ્ય કે સંગીત મુકાબલે જ ત્યાંથી કરી શકે એટલું વધી જાય છે. બ્લૅન્ક વર્સ=પ્રવાહી પદ્ય • નિશ્ચિત વિરામ-બન્ધ વિનાનું પદ્ય.

(૪૮)	૮	(પ્હેલો શબ્દ) છન્નુંર	(૫૨)	૧	Thy
(૫૩)	૧૮	પરિમલ	(૫૪)	૨૧	બીજો ડિગમ—૧૮૯૮
૮૦	૧	રસો વેશ	૮૩	૨૩	નવલરુ, બાસઁગ એવા
૮૨	૨૮	ખેતા એનો બવઆત	૯૪	૫	સાનન્દ અને

શુદ્ધિ અને વધારા

પાનું	ઓળ	શુદ્ધ	પાનું	ઓળ	શુદ્ધ
૯૫	૮	શાસ્યાન ચ	૯૫	ટિ૧	૧૮; ૧૩, ૧૮; ૧૫, અને
૯૬	ટિ૩	૧૩ થી ૧૬	૧૦૪	૨	(છેલ્લો શબ્દ) વાદન

૧૦૯ છેલ્લી ઉમેરી લેવું:—(મરાઠી ભાષામાં લખાતા કટાવો "યમકબદ્ધ દિંડકો" કહેવા પડે એવા જ જણાય છે)

૧૧૦ ૧૭ ભાવો અને

૧૧૧ છેલ્લી ઉમેરી લેવુઃ—(રણછોડભાઇ, બાબતે) સ્વ. સવિતાનારાયણ આ ૨૨ વર્ણીને જ ઓળીની એક કડી ગણે છે, અને ચાર ઓવી તે ચાર પંક્તિની કડીને અભંગ કહે છે

૧૧૫	૨૭	કે છકલ ગણનું બીજુ	૧૧૭	૨	એની જ પંક્તિમા

૧૧૭ બીજા પૅરા પછી નવો ઉમેરી લેવો —સરખાવો R Bridges કૃત Milton s Prosody ; ૪૩-૪૫ એનુ એક વાક્ય caesura શબ્દને પણ તજી break જેવો વાપરવાની જરૂર દર્શાવે છે, હુ "યતિ" તજીને વિરામ શબ્દ જ વાપરુ છુ, એવા જ કારણથી. અને આ સુપ્રતિષ્ઠિત કવિ મિલ્ટનની ૧૦-વર્ણી પંક્તિઓમા વિરામ ૧ લી વર્ણીએ ૨ જીએ, ... ૮ મીએ આવે છે એવા દાખલા તપાસી પછી એકથી વધારે વિરામવાળી પંક્તિઓને, અને છેવટે પાચપંદર પંક્તિઓના જુથોને પણ તપાસીને, વિરામવૈવિધ્યની અર્થાનુસારી કુદરતી ગોઠવણીને યોગે આ જાતના પદ્યમા લયવૈવિધ્યની અનંત રચના શક્ય છે, તે દેખાડી આપે છે.—મ્હારો જ પ્રમાદ કે મે મિલ્ટન જેવા કવિની કવિતા અને પદ્યચર્ચા હજી હમણા જ વાચી

૧૨૫	૧૧	ભાવનાબદ્ધ	૧૨૮	૪	શબ્દલાઘવે
૧૩૩	૨	નન્દનવનના	૧૩૩	ઉપાન્ત્ય	નાગ જેવા
૧૩૪	૫	માટે કે કોઈ			[કલમ ૮૧

૧૩૮ ૧૩ ઉમેરી લેવુઃ—જુવો રા. શ્રિ જોગી કૃત 'મરાઠી ભાષેચી ઘટના"

૧૪૩ ૨૨ ઉમેરી લેવુઃ—જિજ્ઞાસુએ આ વિષય ઉપર રા. રા રાકરપ્રસાદ દેસાઇના "ગુજરાતનુ પાટનગર' એ નોંધની ઉપરના ચર્ચાપત્રો વસન્ત માસિકમા આવ્યા છે અને આવતામા છે તે જોવા.

શુદ્ધિ અને વધારા

૧૫૬ ૧૬ રોસિંગ

૧૬૦ વિવરણ છેક ઉમેરવું—ર જી કડીમાં એવી સુંવાળી પાઠનો અર્થ ઉપર મુજબ; (સમૃદ્ધિમાં છાપ્યા પ્રમાણે) એની પાઠથી વાક્ય સરલ બને છે, પણ એ પાઠમાં સુંવાળી શબ્દને ગુણવાચક નામ ગણવાનો છે.

૧૭૩ છેલ્લી પ્રકૃતિ અને અંગ્રેજી ગદ્યપદ્યની ઇતિહાસ—અમૃતકાંત રૂદ્ર પ્રમાણેની વાત.

૧૭૪	૧૦	૩૮ જ લીધા છે	૧૭૯	૫	આસપાસનાંના
૧૮૧	૧૩	હોય છે તે	૧૮૯	૧૧	આન્તરદૃષ્ટિ
૧૯૨	૨૫	અનુસન્ધાનોત્થ	૧૯૨	૨૬	એ અનુસન્ધાન તેમય

૨૦૩ ૧૬ ઉમેરવું—મિલાવી મેળવતાં શીખ્યાઃ જેવો જાતે પોતાના સુર સિન્ધુના મહાસુર સાથે મેળવતા જાય તેમ તેમ તેમનાં સુરનાં રસવત્તા અને ગૌરવ ખીલે, એવો સીધો અર્થ પણ લેવાય. ઇતિશ્રી સવિવરણા સમૃદ્ધિરિયં કાવ્યભક્તાન ગુર્જરાન જયતુ.

